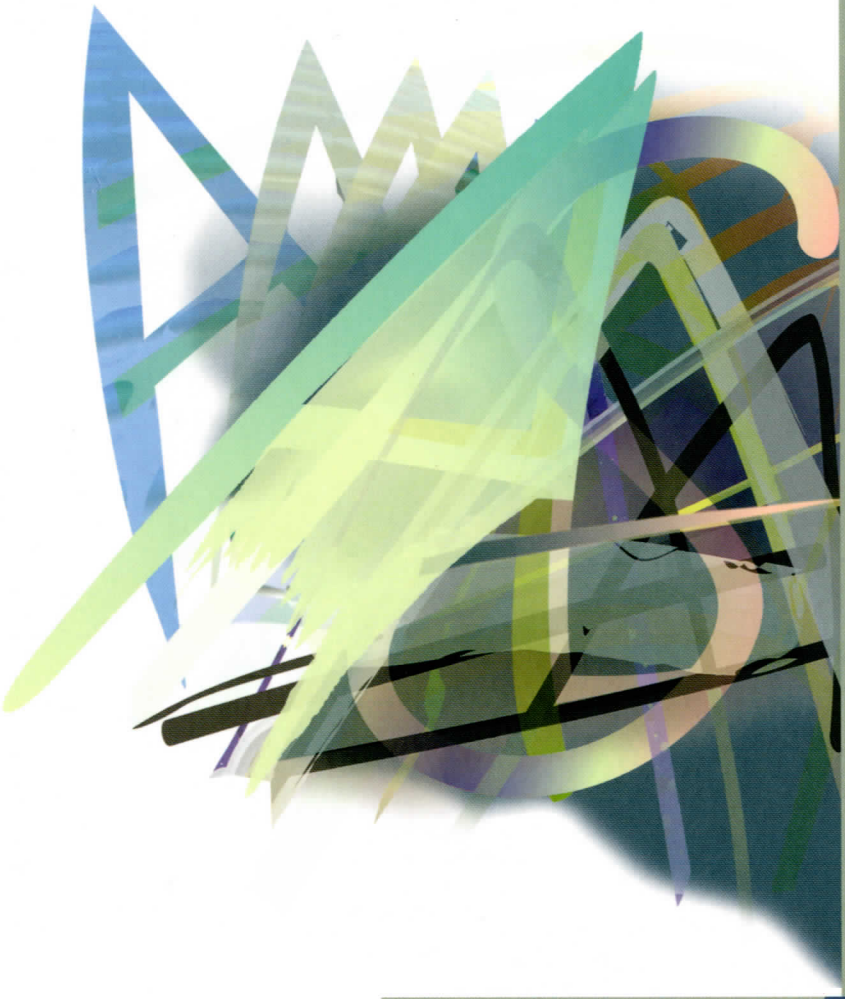
LEKSIKOGRAFIJA ir LEKSIKOLOGIJA

4

LEKSIKO-GRAFIJA ir LEKSIKO-LOGIJA

4

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

LEKSIKOGRAFIJA ir LEKSIKOLOGIJA

4

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

VILNIUS 2014

UDK 811.172'373
Le-159

Recenzavo:
prof. dr. Zofija Babickienė
doc. dr. Vilma Zubaitienė

Redaktorių kolegija:
Sturla Berg-Olsen,
Ona Kažukauskaitė,
Daiva Murmulaitytė,
Ritutė Petrokienė (sud.),
Vilija Sakalauskienė,
Zofia Sawaniewska-Mochowa,
Jolita Urbanavičienė

© Lietuvių kalbos institutas, 2014
© Ritutė Petrokienė, sudarymas, 2014

ISBN 978-609-411-137-2
ISBN 978-9955-704-42-3 (bendras)

Turinys

Pratarmė / 7

IN MEMORIAM

Gertrūda Naktinienė Žodžiai apie Vytautą Vitkauską (1935 08 01–2012 02 18) / 11

PAMATINIAI ŽODYNAI

Sturla Berg-Olsen The Digitisation and Revision of *Norsk Ordbok* A–H / 25
John Simpson The *Oxford English Dictionary* today / 39
Oxfordo anglų kalbos žodynas šiandien / 54

LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS IR JO ŠALTINIAI

Nijolė Čepienė Germanų kalbų kilmės asmenų pavadinimai Rytų Prūsijos žodynuose / 57
Personenbezeichnungen der germanischen Herkunft in den Wörterbüchern des Ostpreußens / 69
Aurelija Gritėnienė Daujėnų šnektos leksika *Lietuvių kalbos žodyne* ir jo kartotekoje / 71
Lexicon of the Daujėnai Dialect in the Dictionary of the Lithuanian Language and its Card Index / 80
Rita Šepetytė Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos *Taislius augyminis* – kirčiuotas (?) *Lietuvių kalbos žodyno* šaltinis / 81
Taislius augyminis by Jurgis Ambraziejus Pabrėža – an Accented (?) Source of the Dictionary of the Lithuanian Language / 101

Jolita Urbanavičienė Rytų aukštaičių vilniškių fonetikos transponavimo problemos / 103
Проблемы фонетического транспонирования лексики восточно-аукштайтских виленчан / 119

DVIKALBIAI ŽODYNAI

Zofia Sawaniewska-Mochowa Lietuviški XIX amžiaus verstiniai žodynai – regioninės lenkų kalbos tyrimų šaltiniai / 123
Nineteenth-Century Translation Dictionaries from Lithuania as Study Sources on the Regional Polish Language / 138

TARMIŲ ŽODYNŲ PROBLEMATIKA

Vilija Sakalauskienė Lietuvių tarminių žodynų tipai ir jų rengimo principai / 141

Types of Lithuanian Dialectal Dictionaries and their Principles of Compiling / 157
Rima Bakšienė Fonetikos ypatybių pateikimas vakarų aukštaičių kauniškių žodynuose / 158
Presentation of Phonetic Features in the Western Highlanders Dictionaries / 171
Asta Leskauskaitė Daiktavardžių variantų pateikimo *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne* problemos / 172
Problems of Presentation of Noun Variants in the Dictionary of the Southern Subdialects of the Southern Aukštaitian / 188
Vilija Ragaišienė Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pateikimas *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne* / 190
Presentation of the Variants of Accentuation of Declined Words in the Dictionary of the Southern Subdialects of the Southern Highlanders / 214

LEKSIKOGRAFIJOS METODIKA

Danutė Liutkevičienė Nuorodinis žodžių aiškinimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* / 219
Explaining Word References in the Dictionary of the Standard Lithuanian Language / 228
Danutė Liutkevičienė, Klementina Vosylytė Frazeologizmų pateikimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* / 230
Presenting Phraseological Units in the Dictionary of the Standard Lithuanian Language / 243
Ritutė Petrokienė Deminutyvų pateikimas aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose / 245
Presentation of Diminutives in Explanatory Dictionaries of the Lithuanian Language / 256

LEKSIKOGRAFINĖS DUOMENŲ BAZĖS

Daiva Murmulaitytė Fotografijos leksika – žodynai žodynėliai ar duomenų bazė? / 261
Lexis of Photography: a Dictionary, a Vocabulary or a Database? / 287

LEKSIKOLOGIJA

Birutė Jasiūnaitė Kaip generolas pavirto į katę, arba mūsų istorija frazeologijoje / 291
Как генерал превратился в кота, или наша история во фразеологии / 303
Jolanta Zabarskaitė Žodžio semantinis kraitis: ištiktuko *pyst* atvejis / 304
Semantic Dowry of a Word: Case of the Interjection *Pyst* / 317

Pratarmė

Dalis šio rinkinio straipsnių parengti pagal tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Nuo Konstantino Sirvydo iki Didžiojo žodyno“ (Vilnius, 2009) skaitytus pranešimus: tai Rimos Bakšienės, Nijolės Čepienės, Johno Simpsono, Vilijos Sakalauskienės, Ritos Šepetytės, Jolitos Urbanavičienės straipsniai (atnaujinti 2014 m.).

Du straipsniai – Aurelijos Gritėnienės ir Birutės Jasiūnaitės – parengti Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuoto projekto „Tarmių leksikos ir fonetikos pokyčių fiksavimas ir mokslinis tyrimas“ lėšomis.

Rubrikoje „Pamatiniai žodynai“ – du straipsniai: J. Simpsono (apie Oxfordo žodyno dabartį) ir Sturla Berg-Olseno (apie Norsk Ordbok reviziją ir skaitmeninimą). Gaila, nėra *Lietuvių kalbos žodyno* vyriausiosios redaktorės Gertrūdos Naktinienės straipsnio – jos mintys jau paskelbtos mokslo žurnale *Kalbos kultūra*.

Lietuviškus XIX a. verstinius žodynus savo straipsnyje analizuoja Zofia Sawaniewska-Mochowa.

Lietuvių kalbos žodyno problemoms ir jo šaltiniams tyrinėti skirti N. Čepienės, A. Gritėnienės, R. Šepetytės ir J. Urbanavičienės straipsniai.

Tarmių žodynų problematika aptariama R. Bakšienės, Astos Leskauskaitės, Vilijos Ragaišienės, V. Sakalauskienės straipsniuose.

Kai kuriems leksikografijos metodikos klausimams skirti Danutės Liutkevičienės (vienas iš straipsnių parengtas kartu su Klementina Vosylyte) ir Ritutės Petrokienės straipsniai.

Išsamiame Daivos Murmulaitytės straipsnyje analizuojama fotografijos leksika ir jos tvarkymo galimybės.

Rubrikoje „Leksikologija“ – du straipsniai: B. Jasiūnaitės, skirtas frazeologizmų radimuisi, ir Jolantos Zabarskaitės, kuriame analizuojama ištiktuko *pyst* semantika ir pragmatika.

Tikėtina, kad *Leksikografija ir leksikologija 4* – įvairius žodynus ir įvairią leksikografijos ir leksikologijos problematiką aprėpiantis straipsnių rinkinys – sudomins ir paskatins naujiems tyrinėjimams.

Nuoširdžiai dėkoju Vilijai Sakalauskienei už pagalbą sudarant šį straipsnių rinkinį.

Rita Šepetytė

IN MEMORIAM

Gertrūda Naktinienė
Lietuvių kalbos institutas

Žodžiai apie Vytautą Vitkauską (1935 08 01–2012 02 18)

Vertingi mokslui Vytauto Vitkausko **žodžiai** *Lietuvių kalbos žodyno* kartotekoje. Transkribuoti pavyzdžiai mažuose kartotekos lapeliuose su visada tiksliai transponuotu antraštiniu žodžiu, daugiau kaip 65 tūkst. tokių lapelių su autentiškais tarminiais sakiniais iš visos Lietuvos, V. Vitkausko atnešti į *Lietuvių kalbos žodyno* kartoteką nuo 1953 metų. Svarbūs mums glausti ir taiklūs, spausdinti ar pasakyti jo paties **žodžiai** apie **žodžius** – tarmių, šnektų, bendrinės kalbos – taisyklingus, gyvus, gražius, emocingus, vaizdingus, nugludintus paties gyvenimo per kartų kartas. Jam svarbiausia buvo paveldėtoji leksika – kalbos esmių esmė, išsaugota, sudėta į kartotekas, pateikta žodynuose, aptarta straipsniuose ir monografijose – mūsų laikų ir ateities mokslui, žmonėms.

Šį kartą keli **žodžiai** apie jų tyrėją – leksikografą ir dialektologą V. Vitkauską.

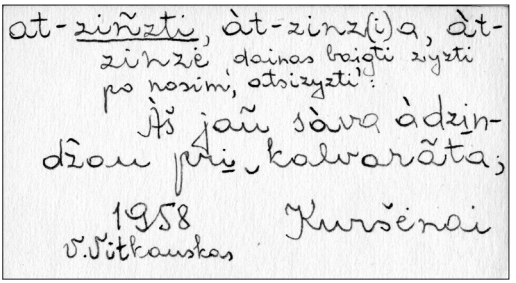
Gimė 1935 m. rugpjūčio 1 d. Kuršėnuose. Studijuodamas Vilniaus universitete lietuvių kalbą ir literatūrą, profesoriaus Juozo Balčikonio buvo paskatintas domėtis gyvąja liaudies kalba, rinkti leksikos duomenis akademiniam *Lietuvių kalbos žodynui*, gerbti taisyklingą kalbą (Vitkauskas 1985a). Nuo 1958 m., baigęs studijas, pradėjo dirbti jaunesniuoju moksliniu bendradarbiu Lietuvių kalbos ir literatūros institute (nuo 1990 m. Lietuvių kalbos institutas). Nuo 1963 m. paskirtas to paties instituto Žodynų sektoriaus jaunesniuoju moksliniu bendradarbiu. Be mokslinio vadovo parašė ir 1975 m. apgynė filologijos mokslų kandidato (dabar – humanitarinių mokslų daktaro) disertaciją *Žemaičių dūnininkų šnektų morfofoneminiai dialektizmai* (Vitkauskas 1974). Nuo 1985 m. vyresnysis mokslinis bendradarbis, nuo 1999 m. – vyriausiasis mokslo darbuotojas, 1990–2001 m. Žodynų (nuo 1999 m. Didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“) skyriaus vadovas. 1979–1981 m.

ir nuo 1983 m. – Lietuvos konservatorijos dėstytojas; Lietuvos muzikos akademija (dabar – Lietuvos muzikos ir teatro akademija) jam suteikė pedagoginius vardus: 1992 m. – docento, 2001 m. – profesoriaus.

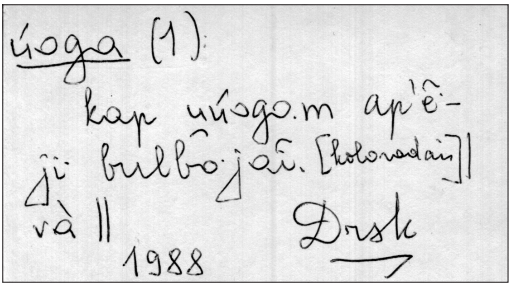
Akademinei leksikografijai – šiam įvairiapusio išsilavinimo, teorinių ir praktinių įgūdžių, kruopštumo ir didžiulės kantrybės reikalaujančiam darbui atiduotas visas gyvenimas. Varginamas ligų, silpno regėjimo, visą gyvenimą daug ir atsidavusiai dirbo nepaisydamas jokių nepalankių aplinkybių – su didžiule energija, be gailesčio sau. Nuoširdus *Lietuvių kalbos žodyno* talkininkas, žodžių rinkėjas, marijonų vienuolis kunigas Vaclovas Aliulis (MIC) apie V. Vitkauską rašė: „Neapsakomas, reiklus darbininkas, atidus bičiulis ir eiliniams kalbos darbo talkininkams, nuoširdus katalikas. Atsimenu, kaip prieš keliolika metų gulėjo vienoje ligoninės palatoje, gretimose lovose, su monsinjoru Kazimieru Vasiliausku ir abudu žaižaravo gailiu sąmoju, kalbėdami apie savo sveikatos būklę“ (Aliulis 2012). Kai reikėdavo perprasti smulkų šriftą, V. Vitkauskas nusiimdavo ypatingus storo stiklo akinius ir žiūrėdavo į tekstą beveik priglaudęs veidą... Akių operacijai ryžosi tik darbų pabaigoje. Sakydavo, kad serga tik savaitgaliais. Kritikuodavo aštriai, dažnokai kritiką suabsoliutindamas, pamiršdamas paminėti teigiamus dalykus. Ypač buvo reiklus tiems, su kuriais artimai bendradarbiavo. Šventiškoje aplinkoje buvo linksmas ir šmaikštus, juokaudavo apie įdomesnius žodžius, pavyzdžiui, žodynininkams kokia nors proga susirinkus mėgdavo pakalbėti apie *styrininkus*, t. y. „nekviestus svečius“.

Ne kartą apie jį vyresniųjų kolegų sakyta: „kalbininkas iš Dievo malonės“. Žodynininkai jį kartais pavadindavo „vaikščiojančia terminių žodžių enciklopedija“, nes jis iš atminties galėdavo pasakyti, koks žodis kuriame kaime vartojamas, kaip tariamas, kirčiuojamas ir ką reiškia. Daugelyje Lietuvos vietų jo bendrauta su pačiais seniausiais, tikrai vietiniais žmonėmis, kurių tėvai ar net seneliai buvę iš to krašto (žr. pav. 1–3). Užsirašinėta, įrašinėta ir įsiminta.

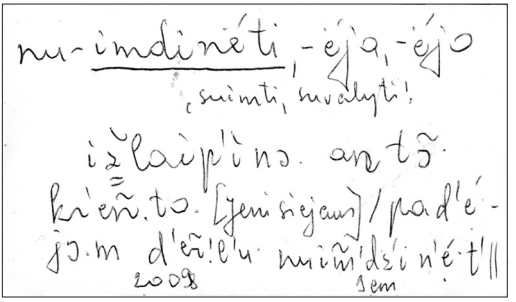
Vytauto Vitkausko *Lietuvių kalbos žodyno* kartotekai užrašytų žodžių pavyzdžiai:

Pav. 1. Žodis *atzinzti* iš Kuršėnų, Šiaulių r.

Pav. 2. Žodis *uoga* iš Druskininkų.

Pav. 3. Žodis *nuimdinėti* iš Semeliškių, Trakų r.

Iš žodynininkų ir leksikos duomenų rinkėjų reikalavo skirti, kas yra tradicinės tarmės faktas, o kas pateikėjų išmokta iš bendrinės kalbos ar kitų tarmių, nusižiūrėta iš laikraščių, nusiklausyta iš radijo ar televizijos. „Žodis *šaldytùvas* nėra tarmių leksikos faktas“, – sakydavo V. Vitkauskas. Visai kas kita yra tokie žodžiai kaip *aušträ* ‘aušra’, *skobnìs* „senoviškas stalas“, *kiškỹnas* ‘zuikutis’, *cỹrulis (cyrulỹs)* ‘vieversys’, *dóbstė* ‘suplyšęs, išdundėjęs drabužis’, *pauškulẽ* ‘spuogas’, *viẽšės* ‘vaišės’, *káitėti* ‘rūpėti’ ir tūkstančiai kitų, kurie yra būdingi tik tam tikroms šnektoms (Vitkauskas 1996: 19).

V. Vitkauskas nepraleisdavo progos papriekaištauti kolegoms kalbininkams, kurie per mažai renka ar visai nerenka tarmių leksikos duomenų *Lietuvių kalbos žodyno* kartotekai, ypač tiems, kurie neprisidėdami prie kartotekos kaupimo, jos pagrindu parašo mokslinius darbus, bet nepasistengia kruopščiai nurodyti duomenų šaltinio. Pats tyrė ir nuolat ragino kitus tirti visas, ypač dvikalbes ir blėstančias tarmes, kėlė tarminių žodžių, kaip leksinių reliktų, svarbą mokslui, svarstė jų skiriamąsias nuo bendrinės kalbos ypatybes. Apgailestavo, kad vis mažėja žmonių, gerai mokančių paveldėtąją tarmę, kad tarmė tampa atsiminimų kalba. Paskutinės V. Vitkausko tezės ir pranešimas leksikografijos konferencijoje taip pat šia tema – *Kas yra tarminis žodis?* (Vitkauskas 2009). Norėdamas gerai pažinti ir moksliškai pateikti žodynuose tarmių leksiką jis gilinosi ir į tarmių fonetiką, ir į morfologiją, stengėsi perprasti dėsnių veikimą, kreipti dėmesį į kalbos reiškinių paplitimą, žodžių geografiją. „Mąstykite izoglosomis“, – sakydavo V. Vitkauskas kolegoms žodynininkams. Akcentuodavo diachronijos suvokimo svarbą net ir sinchronijos pobūdžio tyrimams. Naujai tarmėse atsiradusiam žodžiui žymėti V. Vitkausko iniciatyva į *Lietuvių kalbos žodyno* 12 t. (1981) ir vėlesnius tomus įvesta pažyma *nj.* Pavyzdžiui, ja pažymėti tokie dabar bendrinėje kalboje gerai žinomi, bet tarmėse nauji žodžiai kaip *šaltíena, šeštãdienis, šil̃tnamis, vidurìnė, vienuoliktõkas, virtùvė,* atskiros žodžių reikšmės *žadintùvas* (1 reikšme ‘*žadinamasis laikrodis*’), 1 *žaĩslas* (1 reikšme ‘*daiktas, su kuriuo žaidžiama*’) ar iliustracinis sakinys su tokiu konkrečioje šnektoje nauju žodžiu *šaltkalvỹstė, šeiminỹkė: Jis mokinas pry šaltkalvỹstės* (nj.) Trg, *Išeina šeiminỹkė, išleidžia karves* (nj.) Dbč. Jo ypatingomis pastangomis tar-

minių žodžių ir formų transponavimas buvo patobulintas. Kaip teigia Zigmas Zinkevičius, V. Vitkauskas suteikė transponavimui mokslinį pagrindą (Zinkevičius 2010). Jaunuosius kolegas ir talkininkus mokė rašyti tarmių duomenis kiek galima tikslesne fonetine transkripcija. Įspėdavo, kad net menki transkripcijos netikslumai gali lemti transponavimo klaidas ir sukurti vadinamuosius *žodžius nebuvėlius*. Tarmių leksikos fiksavimo patirtį, reikalavimus ir patarimus išdėstė *Gyvosios kalbos faktų „Lietuvių kalbos žodynui" rinkimo programoje* (Vitkauskas 1996).

Gimtojo krašto žodžius pradėjo rinkti 1954 m. vasarą, dar būdamas studentas, paskatintas profesoriaus Juozo Balčikonio. Daugelį metų mindamas gimtojo krašto takus, užrašydamas ir tirdamas aplinkinių kaimų ir kaimelių žmonių kalbą, V. Vitkauskas nutiesė kelius, padėjo pagrindus dabartinei lietuvių kalbos tarmių leksikografijai. Tik diferencinis, o ne išsamusis, tarminių žodynų tipas tada ir tegalėjo būti pasirinktas. Rengdamas *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyną* (DūnŽ) svarbiausiu tikslu laikė pateikti paveldėtąją tarmės leksiką, todėl į pagrindinę žodyno dalį dėjo ne visus užrašytus žodžius. Kartu siekdamas parodyti kiek įmanoma išsamesnę leksikos sistemą, autorius tiriamose šnektose vartojamus vadinamuosius „feodalinio žargono" žodžius (palyginti neseniai atėjusius į liaudies kalbą, dažnai žinomus visam lietuvių kalbos plotui ir virtusius dialektizmais tik dėl to, kad bendrinė kalba jų nepriėmė), kitus bendrataučius ir bendrus su bendrine kalba tarmės žodžius sudėjo į 95-ių puslapių apimties transponuotų žodžių registrą be transkribuotų vartosenos pavyzdžių (DūnŽ 464-559). Įvadinės dalies skyriuje *Apie žodyno pobūdį ir sudarymo principus* V. Vitkauskas labai aiškiai nusakė transponavimo esmę. Antraštinis žodis pateikiamas pagal fonetinius dėsnius atstatytas į bendrinę kalbą dėl to, kad atskirų šiaurės rytų žemaičių dūnininkų šnektų fonetinė sistema kiek skiriasi, ir, jei neatstatinėtume, vieną kokį žodį reikėtų dėti į kelias vietas. Žodyno skaitytojai turėtų mokėti atskiras šnektas, nes kitaip negalėtų susirasti reikiamo žodžio (DūnŽ 11). Tai kartu paaiškina ir akademiniame didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne* vartojamą transponavimą. Remdamasis teorinėmis žiniomis ir didele žodynininko patirtimi V. Vitkauskas naujai ir išsamiai išdėstė tarminių formų

transponavimo skyrių antrame „Lietuvių kalbos žodyno“ instrukcijos leidime (LKŽi 88-104). Šiame skyriuje suformuluotais transponavimo principais, taisyklėmis ir pateiktais konkrečiais pavyzdžiais buvo remiamasi rengiant visus likusius LKŽ tomus, jo elektroninius variantus LKŽe ir LKŽe$_2$.

Stengdamasis atgauti jėgas V. Vitkauskas gydydavosi sanatorijoje Druskininkuose, ten nuo 1972 m. pradėjo tirti to krašto leksiką, rinkti žodžius. 1974–1977 m. Švendubrėje ir kituose aplinkiniuose kaimuose dirbo studentų lituanistų dialektologinės praktikos ekspedicijos, vadovaujamos pietų aukštaitės profesorės Aldonos Paulauskienės, vienai ekspedicijai vadovavo Jadvyga Kardelytė. Šio darbo įkvėpėjas V. Vitkauskas dalyvavo visose ekspedicijose, rinko leksikos duomenis pats, kartu su A. Paulauskiene lavino studentus, vėliau tyrė šnektas individualiai, vadovavo iš šių šnektų rengiamiems diplominiams darbams. A. Paulauskienė ir V. Vitkauskas sudomino, paskatino, į leksikografinį darbą įtraukė ir šių eilučių autorę. Buvo sukaupta apie 50 tūkst. lapelių kartoteka ir per keletą metų trise parengtas *Druskininkų tarmės žodynas* (DrskŽ), kurį visą peržiūrėjo jis pats ir redaktorė J. Kardelytė. Kad ir kaip skaudėjo širdį žodyno sudarytojams, teko taupyti vietą – mažinti iliustracinių pavyzdžių skaičių, bendrataučių žodžių straipsnius ir bendratautes reikšmes palikti be pavyzdžių (tik su transkribuotomis pagrindinėmis formomis), apibrėžimus keisti nuoroda „kaip bk.“ (‘kaip bendrinėje kalboje’ – turint omenyje, kad tarmės žodyno duomenys lyginami su *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* duomenimis). Teko netgi kiek prastinti transkripciją. Vis dėlto žodyno tekstas išėjo didesnis, negu iš pradžių buvo sutarta su leidykla. Žodynas buvo rengiamas tada, o ne dabar. Nuo to laiko turėjo praeiti daug metų, kad pasikeistų mokslo bendruomenės ir visuomenės požiūris į tarmių leksikografiją, kad būtų galima rengti ir leisti išsamiuosius keliatomius tarmių žodynus.

V. Vitkauskas – vienas iš *Lietuvių kalbos žodyno* IX–XII tomų autorių (Vitkauskas 1973, 1976, 1978, 1981a), XI–XVI tomų redaktorių, XVII–XX tomų vyriausiasis redaktorius (LKŽ). Didžiule patirtimi jis praturtino ir „Lietuvių kalbos žodyno“ elektroninį variantą (LKŽe; atnaujinta versija 2008). Visi šio leidimo rengėjai stengėsi, kad milži-

niškos apimties žodyno tekstuose neliktų klaidų, tačiau V. Vitkausko indėlis yra nepaprastai svarbus. Jo pagrindinis darbas buvo transponavimo problemos, I–X tomų tekstuose jis ištaisė ne vieną tarmių ir senųjų raštų žodžių pateikimo netikslumą. Dvidešimties *Lietuvių kalbos žodyno* tomų transponavimo ir transliteravimo probleminius atvejus jis aptarė leidinyje *„Lietuvių kalbos žodyno“* taisymai (Vitkauskas 2006), kuriame vadovaudamasis naujais kalbotyros tyrimais ir išvadomis pateikė netiksliai, ginčytinai transponuotų ar transliteruotų žodžių žodynėlį su glaustais komentarais. Šiai problematikai skirta ir paskutinė V. Vitkausko kalbos mokslo publikacija „Papildomi „Lietuvių kalbos žodyno“ taisymai“ (Vitkauskas 2010: 114–121). Jos tekstas spaudai parengtas rinkinio redkolegijos jau autoriui silpstant ir būnant Kuršėnuose, brolio Antano šeimoje. Šioje publikacijoje komentuojama apie 90 leksemų, kurių transponavimo ar transliteravimo netolygumai, diskutuotini dalykai buvo autoriaus pastebėti jau po *„Lietuvių kalbos žodyno“ taisymų* pasirodymo.

Akademinio *Lietuvių kalbos žodyno* straipsniams būdinga ypač koncentruota, savarankiškai atliktų, kartais gana ilgai trunkančių tyrimų raiška, savita, nuo leksikografinių principų ir nuostatų priklausanti pateikimo forma. Individualaus alinančio darbo rezultatai likdavo nepastebimi kolektyvinio darbo jūroje. Žodynininkai sukūrė pagrindą naujiems kitų žmonių mokslo darbams, bet patiems parašyti monografiją ar pakankamą skaičių straipsnių, kurie būtų pripažįstami mokslo darbais, nebelikdavo jėgų ir laiko. Įprastas dalykas – teorinių darbų žodynininkai parašo nedaug. V. Vitkauskas – reta išimtis. Iš akademinio *Lietuvių kalbos žodyno* mokslinės kasdienybės, verčiančios nuolat gilintis į dėsningus ir nedėsningus tarmių faktus, išaugo habilitacinis darbas *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai ir jų svyravimas* (Vitkauskas 1999). Jo pagrindu parengta ir išleista monografija *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai* (Vitkauskas 2001a). Autorių domino nukrypimai nuo dėsnių, lėmę tam tikrų variantų atsiradimą. Svarbiausiais jis laikė šiuos dalykus: anksčiau veikusių dėsnių nykimą ir jų liekamuosius reiškinius; analogijos veikimą (pvz., kamienų mišimą, garsų įterpimus, pridėjimus, išmetimus); sklandesnio garsų tarimo siekimą, raiškai nereikalingų garsų išnykimą; spėjamo substrato

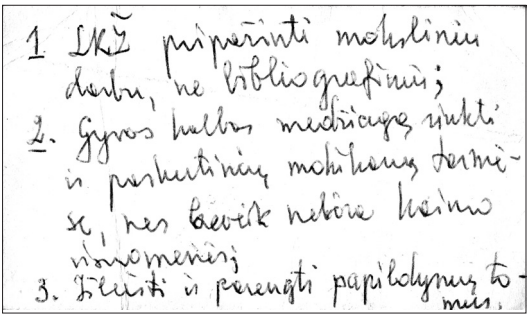
poveikį; galėjusią būti tarmių sąjungą; kitų šnektų ir bendrinės kalbos įtaką. Veikale išsamiai nagrinėjami balsių ir dvibalsių *a : ai, a : e, a : u, e : i, e : ei, i˙ : ie, u˙ : uo,* priebalsių *s : š, z : ž,* kietojo ir minkštojo *r : r'* įvairavimo faktai; nosinių balsių, minkštųjų dvigarsių *em, en* pakitimai, regresyvinės balsių asimiliacijos reliktai; aptariamos vadinamojo priedzūkio ir kitų šnektų, žemaičių ir šiaurės šiauliškių bendrybės.

V. Vitkauskas nuolat derino akademinės leksikografijos, dialektologijos, onomastikos, akcentologijos, kalbos kultūros, edukacinę ir švietėjišką veiklą. Vieno ar kartu su kolegomis parengti darbai – upių ir ežerų vardynas (UEV), naujųjų skolinių tyrimas (Rudaitienė, Vitkauskas 1998), praktiniai bendrinės kalbos tarties ir kirčiavimo veikalai (Vitkauskas 1985b, 1988, 1995b, 2001b), vietovardžių kirčiavimo žodynas (Razmukaitė, Vitkauskas 1994), mokslo populiarinimo leidiniai (Vitkauskas 1981b, 1985a, 1990), ypač darbas norminamojo *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* ($DŽ_{3\text{-}6}$) redaktorių kolegijose – daug prisidėjo prie bendrinės kalbos ugdymo, jos normų nustatymo. 1995 m. rašydamas apie *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* 3-ią leidimą jis ragino iš karto pradėti rengti naują 4-ą leidimą, vadinti jį *Lietuvių bendrinės kalbos žodynu* ir keisti rengimo principus. Kėlė būtinybę tokiame žodyne pateikiamus žodžius daugiau norminti ir nepamiršti trijų bendrinės kalbos egzistavimo principų – taisyklingumo, tikslingumo, pastovumo. Bendrinės kalbos tobulinimo pagrindu laikė evoliuciją, o ne revoliuciją, siūlė normas keisti variantais. Skatino kirčiavimo, darybos, semantikos dalykus norminti pagal sistemingumo principus, griežčiau atrinkti tarmybes, peržiūrėti priešdėlinius veiksmažodžius; kad geriau būtų diegiamos kirčiavimo normos, kirčiuoti visus iliustracinių pavyzdžių žodžius (Vitkauskas 1995a: 87–91).

Nors V. Vitkauskas buvo akademinis mokslininkas, bet labai emocingai reaguodavo į viską, kas vyksta. Nepraleisdavo, negalėdavo nutylėti jokių apsirikimų, jokių nusiženginių tarties, leksikos ar gramatikos normoms. Kad ir kur, kad ir kam jie būtų išsprūdę kalbant ar rašant. V. Vitkausko išspausdinta daug tokių karštų straipsnių, straipsnelių, mažmožių. Teatro, vaidybos pomėgis susiliejo su specialisto darbu. Sceninės kalbos dėstymas, aktorių vaidybos ir tarties aptarimai, spek-

taklių apžvalgos – dar viena, gausių autoriaus publikacijų sulaukusi veiklos sritis.

Labai rūpinosi, kad žodyno darbas būtų tęsiamas, toliau renkami tarmių leksikos duomenys iš mažai tirtų šnektų, kad būtų rašomas papildymų žodynas. Kartą užėjo į šių eilučių autorės darbo kambarį. Baiminosi, kad tik nebūtų nutrauktas tolesnis akademinio *Lietuvių kalbos žodyno* darbas, duomenų rinkimas, kad nebūtų išblaškyta darbo grupė. Žodyno kortelės ant darbo stalo, užsimezgusi diskusija apie probleminius *Lietuvių kalbos žodyno* faktus praskaidrino nuotaiką. Išeidamas atrodė vėl žvalus, atsisveikino gana linksmai. Deja, daugiau pasimatyti nebuvo lemta. Ketinome aplankyti, nuvežti rinkinį *Leksikografija ir leksikologija* 2 su jo publikacija (Vitkauskas 2010: 114–121), kitų knygų. Tačiau pavykdavo tik trumpai pasikalbėti telefonu su jo artimaisiais, porą kartų su juo pačiu, paskutinį kartą 2012 metų sausio 5 dieną, per Vytautines. Tarp knygų, aplankų ir kortelių, likusių V. Vitkausko darbo kambaryje Institute, rasta viena ypatinga kortelė, kurioje parašyti tik trys sakiniai – trys esminės problemos, jaudinusios jį daugelį metų. Tie sakiniai skamba kaip priesakai dabarties ir ateities žodynininkams bei mokslo valdininkams.

1. LKŽ pripažinti mokslinio darbo, ne bibliografijos;
2. Gyvos kalbos medžiagos rinkti ir paskelbimų mokslinių tarmės, nes čia vėrik nebėra kalbos vienmenės;
3. Žlugdyti ir perengti papildymų to-mus.

Pav. 4. Esminiai Vytauto Vitkausko žodžiai.

Dabar apie V. Vitkauską rašoma: „Netekome žodynų karaliaus Vytauto Vitkausko“ (Urbanavičienė 2012: 185), „Tik daug vėliau suprasime, kad netekome tokio pat reikšmingumo žmogaus, koks buvo Laurynas Ivinskis“ (Kirkutis 2012: 10), dabar „Baltistikos istorijoje

Vytauto Vitkausko vardas bus įrašytas tarp tarminės leksikografijos pradininkų ir ryškiausių *LKŽ* rengėjų, o lietuvių bendrinės kalbos istorikai Vitkauską minės kaip nepailstantį kovotoją už taisyklingą ir paveikią kalbą, kaip lietuviško žodžio riterį“ (Stundžia 2012: 391). V. Vitkausko nuopelnai lietuvių kalbai, kalbotyrai, ypač leksikografijai dideli. Jis ne kartą buvo įvertintas, pagerbtas ir apdovanotas. Jam (kartu su kitais) 1990 m. paskirta Juozo Balčikonio premija už *Druskininkų tarmės žodyną*, 1996 m. – Lietuvos Respublikos mokslo premija už darbą prie *Lietuvių kalbos žodyno* 6–16 tomų, 2005 m. pareikšta Lietuvos Respublikos ministro pirmininko padėka už nuoširdų darbą rengiant *Lietuvių kalbos žodyno* elektroninį variantą. 2005 m. jam paskirta Petro Būtėno premija už nuopelnus lietuvių kalbai. V. Vitkauskas sulaukė ir išskirtinio įvertinimo – 2002 m. jis apdovanotas Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino Riterio kryžiumi. Jo atminimas gerbiamas ir gimtajame krašte. Kuršėnų miesto bibliotekai suteiktas Vytauto Vitkausko vardas, atidengtas tautodailininko Raimondo Baškio išdrožtas jo bareljefas. Iš asmeninių lėšų V. Vitkausko įsteigta 1000 litų premija jauniesiems filologams tebegyvuoja – dabar ją finansuoja Šiaulių rajono savivaldybė.

Vytauto Vitkausko bibliografijos rodyklėje (2005) yra užfiksuota 747 pozicijos, dabar jų būtų dar daugiau, reikėtų išleisti papildytą leidimą. Šiuo metu rengiamas atsiminimų rinkinys. Būtų naudinga turėti ir jo kalbotyros raštus bei perleistas mokslo populiarinimo knygeles. Į jo nuostatas atsižvelgiama *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* darbe, išleistas *Lietuvių kalbos žodyno* antras elektroninis leidimas (atmintukas, 2013), pradėti rengti šio žodyno papildymai.

Literatūra

Aliulis V. 2012: Straipsnio „Seimo Pirmininkė pareiškė užuojautą dėl kalbininko Vytauto Vitkausko mirties“ komentaras. – www.bernardinai.lt, 2012 02 18.

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.

DūnŽ – V. Vitkauskas. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.

DŽ$_{3\text{-}6}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. kolegija: S. Keinys (vyr. red.), J. Klimavičius, J. Paulauskas, J. Pikčilingis, N. Sližienė, K. Ulvydas, V. Vitkauskas. 3-ias papild. ir patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993; 4-as leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000; kompiuterinis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002; internetinis variantas, 2003; *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. kolegija: S. Keinys (vyr. red.), L. Bilkis, J. Paulauskas, V. Vitkauskas. 5-as (elektroninis) leid., 2004, 6-as (3-ias elektroninis) leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

Kirkutis V. 2012: Kuklus kalbininkas su dideliu žodynu... – *Lietuviško žodžio didžiavyris: knyga apie kalbininką Vytautą Vitkauską*. Sud. S. Lipskis, Vilnius: Žuvėdra, 10–26.

LKŽ I$_1$–II$_1$, I$_2$–II$_2$, III–XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. 1-asis leid. Red. J. Balčikonis, Kaunas, 1941; 2. 1-asis leid. Vyr. red. prof. J. Balčikonis, Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1947; 1. 2-asis leid. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1968; 2. 2-asis leid. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1969; 3–5. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1959; 6. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; 7–9. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1966–1973; 10. Vyr. red. J. Kruopas, Vilnius: Mokslas, 1976; 11–15. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1978–1991; 16. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995; 17. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996; 18–19. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997–1999; 20. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lki.lt.

LKŽe$_2$ – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002); 2-as elektroninis leid. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, Z. Šimėnaitė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. [Atmintukas (USB)]

LKŽi – „*Lietuvių kalbos žodyno*“ *instrukcija*, Vilnius, 1980.

Razmukaitė M., Vitkauskas V. 1994: *Vietovardžių kirčiavimo žodynas*, Vilnius: Kultūra.

Rudaitienė V., Vitkauskas V. 1998: *Vakarų kalbų naujieji skoliniai*, Vilnius: Enciklopedija.

Stundžia B. 2012: Vytautas Vitkauskas (1935–2012). – *Baltistica* 47(2), 389–391.

UEV – *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas*. Sudarė B. Savukynas, A. Vanagas, V. Vitkauskas, K. Vosylytė, I. Ermanytė; redagavo E. Grinaveckienė

(ats. red.), J. Senkus, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963.

Urbanavičienė J. 2012: Netekome žodynų karaliaus Vytauto Vitkausko. – *Acta Linguistica Lithuanica* 66, 185–188.

Vytautas Vitkauskas. Bibliografijos rodyklė, 2-as patais. ir papild. leid. Sudarė A. Judeikienė, A. Kaluinienė; pataisė ir papildė Z. Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.

Vitkauskas V. 1973, 1976, 1978, 1981a: *pampnoti-paplonys, paskliaustė-pat, pilti-pirktuvės*. – *Lietuvių kalbos žodynas* 9, Vilnius: Mintis, 1973, 311-377, 485-595, 1004-1107; 1 *pirm-pirmakursis, priedebesė-priešplūgis, pusdievaitis-pusiausvirus*. – *Lietuvių kalbos žodynas* 10, Vilnius: Mokslas, 1976, 1-7, 627-710, 1004-1030; *raudbaltis-užrauti, rytjūrė-romatikas*. *Lietuvių kalbos žodynas* 11, Vilnius: Mokslas, 1978, 428-332, 752-826; *sandarninkas-sauglus, siūlijimas-siuvėjystė*. – *Lietuvių kalbos žodynas* 12, Vilnius: Mokslas, 1981, 116-181, 594-642.

Vitkauskas V. 1974: *Žemaičių dūnininkų šnektų morfofoneminiai dialektizmai*. Filologijos mokslų kandidato laipsnio disertacija [rankraštis].

Vitkauskas V. 1981b: *Liaudies kalbos grožis*, Vilnius: Mokslas.

Vitkauskas V. 1985a: *Juozas Balčikonis*, Kaunas: Šviesa.

Vitkauskas V. 1985b: *Lietuvių kalbos tarties žodynas*, Vilnius: Mokslas.

Vitkauskas V. 1988: *Ar sunkus lietuvių kirčiavimas*, Vilnius: Mokslas.

Vitkauskas V. 1990: *Kad mūsų žodis neverktų*, Kaunas: Šviesa.

Vitkauskas V. 1995a: Apie „Lietuvių bendrinės kalbos žodyną“. – *Kalbos kultūra* 67, 87–91.

Vitkauskas V. 1995b: *Lietuvių kalbos kirčiavimo žinynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Vitkauskas V. 1996: *Gyvosios kalbos faktų „Lietuvių kalbos žodynui“ rinkimo programa*, Vilnius: Versmė.

Vitkauskas V. 1999: *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai ir jų svyravimas*. Habilitacinis darbas [rankraštis].

Vitkauskas V. 2001a: *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai,* Vilnius: Žara.

Vitkauskas V. 2001b: *Lietuvių kalbos tarties žodynas*, 2-as patais. ir papild. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vitkauskas V. 2006: *Lietuvių kalbos žodyno taisymai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Vitkauskas V. 2009: Kas yra tarminis žodis? – *Nuo Konstantino Sirvydo iki Didžiojo žodyno*. Tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų tezės, 2009 m. lapkričio 19-20 d., 55.

Vitkauskas V. 2010: Papildomi *Lietuvių kalbos žodyno* taisymai. – *Leksikografija ir leksikologija* 2, 114–121.

Zinkevičius Z. 2010: Kalbininkui Vytautui Vitkauskui – septyniasdešimt penkeri. – *Gimtoji kalba* 8, 19-20.

PAMATINIAI ŽODYNAI

Sturla Berg-Olsen
University of Oslo, Norsk Ordbok 2014

The digitisation and revision of *Norsk Ordbok* A–H

1. INTRODUCTION

This paper presents the large Norwegian dictionary *Norsk Ordbok* and discusses certain aspects connected with the transformation of the dictionary from a traditional multi-volume paper edition to a digital resource. Specific focus is drawn to the digitisation of the early volumes of the dictionary, which, it is argued, necessarily will imply also some degree of revision. The paper also touches upon the question of what constitutes a scholarly dictionary in the digital age.

1.1. *Norsk Ordbok*: PROJECT AND HISTORY

Norsk Ordbok (henceforth NO) is a comprehensive dictionary that covers Nynorsk – one of the two official written standards of Norwegian – and all Norwegian dialects. The dictionary aims at providing a scholarly and exhaustive account of spoken Norwegian and of the written language of Nynorsk texts dating from 1860 up till the present. NO will be completed early in 2015, when it will comprise 12 volumes with a total of more than 300,000 entries. The stated target group of NO is 'professional linguists and other scholars, especially in the humanities; lay people interested in language and dialects, Nynorsk literature and language tradition as well as school teachers and pupils' (*Mål og målgruppe*, my translation).

When the NO project was conceived in the late 1920s, Nynorsk was still a written language in the making, and the standard was continuously fed by Norwegian dialect words. The proponents of Nynorsk wanted to make a comprehensive scholarly dictionary, building on the works of the famous Norwegian 19th century linguist Ivar Aasen. The immediate goal behind the dictionary was to develop Nynorsk further, and to raise the prestige of the new written standard. The combination of dialects and written standard in one dictionary – somewhat unusual

in a wider European context – was considered a natural choice, given the crucial role dialect data had played in the codification of Nynorsk from the outset. Even today the editors of NO regularly write entries entirely based on dialect material, codifying the spelling and inflection of these words according to the Nynorsk standard.

The collection of data for NO started in 1930. The work involved more than 550 volunteers, who during these early years collected dialect data from all over the country and made it possible for the dictionary board to build up a huge slip archive. In addition to this, literary excerpts were made from Nynorsk literature, both fiction and non-fiction. By 1940 a draft manuscript had been compiled, combining Ivar Aasen's dictionaries (Aasen 1850 and 1873) with a range of other canonical dictionaries dating from 1870 to 1910, and also including data from glossaries and local dictionaries dating from 1600 to 1850 (Skard 1932).

The editing of the dictionary proper started in 1946, the first fascicle was published in 1950 and the first volume in 1966, covering the alphabet from the letter *a* to the adjective *doktrinær*. During the first 50 years the editing of the dictionary progressed slowly. At the same time the source material grew, and so did the dictionary entries in volumes 2, 3 and 4, as the editors sought to produce exhaustive accounts of the material at their disposal. All the work was done manually, the slips sorted on the lexicographer's desk and the manuscripts prepared in handwriting. The original plan was to make a 2–3 volume dictionary, but in 1966 the chief editor estimated that 8–9 volumes would be needed to cover the whole alphabet (Hellevik 1966).

In 2002 the work was reorganised and moved to a digital platform, making the editing process a lot more efficient. Increased funding allowed the project to employ more editors, and the work gained speed (cf. figure 1). Parallel to the editing, the project also continuously expanded the source data, most importantly by establishing an electronic corpus of Nynorsk, which presently includes more than 105 million words.[1]

[1] The current number of words in the corpus is given at <http://no2014.uio.no/korpuset/distribution_original.html>.

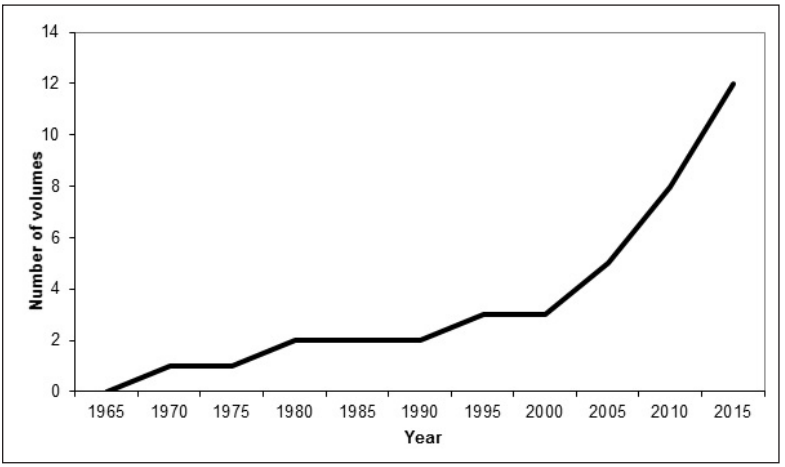

Figure 1. *Number of NO volumes published.*

During the period 2005–2013 seven volumes have been published, with the last volume to be finished early in 2015. However, the volumes produced before 2002 (volumes 1–4 and roughly half of volume 5) remain only partly digitised and show a number of discrepancies compared to the later volumes. The digitisation of the volumes produced before 2002 and the revision of the contents of these volumes to bring them up to date are tasks that should be undertaken after the completion of the 12th volume. This will ensure that NO is a homogeneous dictionary that meets the scholarly standards of the age of electronic corpora and can be updated continuously in the future. Only when the entry database covers the whole alphabet can it be used for other purposes, e.g. for the extraction of semantic structures to form the basis of a Nynorsk word net, the extraction of subsets of entries for new, thematic dictionaries etc. In addition, only a complete digitalisation will make it possible to perform continuous revisions of the database. Such continuous revisions are necessary in order to avoid that NO in the future becomes a primarily historical dictionary.

The move to a digital platform in 2002 made it fairly easy to publish the dictionary entries on the Internet when the project organ-

isation decided to do so in 2012. A tailor-made dictionary writing system feeds both the paper version and the online version, which is freely available on the Internet. However, due to the incomplete digitisation of the early volumes the online version only contains material from the letter *i* onwards. A complete online version is dependent on the complete digitisation of the early material and adaptation of this material to the database system used. Whether this digitisation of the early volumes is carried out will depend on the funding situation, which presently remains unclear.

2. WHY DIGITISE AND REVISE THE EARLY VOLUMES?

In one sense of the word the NO will be completed in 2015 with the publication of the 12th and last paper volume. However, already in a report written in 2000 the view was voiced that the dictionary at some point must be published also in digital form, although the author of the report doubted whether this would be possible within the time frame of the current project (Tungesvik 2000:31). In light of the developments seen in the field of lexicography since then, digital publishing is today both a natural and necessary choice. Digital dictionaries offer a lot of possibilities that paper dictionaries never can; here it will suffice to mention a few of these – e.g. the possibility of searching for items rather than looking them up, the prospect of allowing the user decide which information types should be shown rather than presenting him with a miscellany of information in a compressed format and, finally, the possibility of enriching the dictionary material with internal and external links and dynamic information, for instance in the form of maps.

Several arguments for the digitisation of the early volumes of NO were presented above. However, it would seem that the concepts of *digitisation* and *revision* are logically independent of one another, prompting the question whether one could limit oneself to digitising without revising. Perhaps the simplest way of presenting the whole

dictionary digitally without performing a costly process of digitisation and revision would be to publish the oldest volumes as searchable PDFs on the Internet. However, this would be a very unsatisfactory solution for several reasons: low user-friendliness, no possibility to perform searches across the database, no possibility to do thematically based revisions and use the dictionary contents for other purposes etc. The latter will only be possible if the early material is adapted to the editorial database introduced in 2002.

In 2005 the NO project organisation performed a pilot study to see if it would be possible to load the text of the oldest volumes into the editorial database. The pilot revealed that a lot of work has to be done to make the old text fit into the strict categories of the new editorial system, and it would seem that this work inevitably also involves revision. The early parts of the dictionary were produced manually (either on paper or, at a later stage, in a simple word-processor), and as a consequence of this, there is a fair amount of inconsistency and idiosyncratic placement of information. In addition to this, on some points there have been deliberate changes in editorial practice during the project period – one example of this is the treatment of multi-word units (MWUs). In the early volumes, MWUs were treated largely on a par with ordinary examples, while starting from the letter *i*, it was decided that such expressions should been edited as sublemmas, appearing in boldface. A case in point is the phrase *bita i graset* ≈ 'bite the dust' (literally 'bite in the grass'), seen in figure 2.

I **bita** (*i*) v **bit, beit, biti** [VAgd16-,L,L 280,A, R3; målf òg ft pl *bito* (Hall), *beto* (Va); fp òg *bite, bete*; gno *bíta* (*bít, beit, bitum, bitit*); grunntyd 'kløyva'; tyd 6 vel av eng. *beat* 'slå']. **1) a)** [...]

// *bita i graset*. 1) (eigl om hest som stoggar og tek seg ei grastugge når han møter folk; overf om folk) stogga og tala til ein som ein råkar (Rog): *han Ola for forbi meg utan å bita i graset*. 2) bita i bakken; tapa: *dei lyt bita i graset som hev minste makti* (RomsOrdt)

Figure 2. *Part of the entry* **bita** *with the multi-word unit* bita i graset.

The phrase appears as an example under sense 1a in the printed entry **bita**, but deserves status as sublemma in a revised version of the entry (figure 3).

// **bita i graset** 1 (om hest) stogga og taka seg ei grastugge når ein møter folk. 2 overf, (om folk) stogga og tala til ein som ein råkar (Rog): *han Ola for forbi meg utan å bita i graset*. 3 bita i bakken; tapa (I): *dei lyt bita i graset som hev minste makti* (RomsOrdt)

Figure 3. *The multi-word unit* bita i graset *edited as a sublemma.*

One of the conclusions drawn from the pilot study in 2005 was that the editors whose task it was to adapt the old text found it very hard to limit themselves to simply adapting the material to the electronic database format. The reason for this was the fact that the material in the early volumes in many cases did not meet the standards of quality that the editors were used to follow in their day-to-day work on new entries.

As shown, integrating the early material of NO into the database without any degree of revision is hardly an option. Preserving the contents of the oldest volumes in detail would require modifications in the database in order to adapt it to the structure and the idiosyncrasies of the old entries, and would also preserve structural inconsistencies e.g. in the treatment of multi-word units. In my view the only sensible solution is to combine the digital adaptation of the early material with a revision that brings this early material in line with the rest of the dictionary both in structure and contents.

3. NECESSARY CHANGES ON THE CONTENT LEVEL

The oldest entries in NO were produced some 70 years ago. It should thus come as no surprise that some of the contents in the early volumes is ripe for revision – both because of changes in the world around us and in the language itself.

3.1 Changes in the lemma list

The lemma list in volumes 1–5 must be revised using the present criteria for inclusion in NO and taking into account the material at our disposal today. This material is substantially larger than when the first volumes were edited and includes a corpus dominated by 21st century newspaper texts. Neologisms and words that were previously not represented or were poorly represented in the material must be included, together with lemmas of German or Danish provenance that were originally left out for puristic reasons, but are commonly used in modern Nynorsk. In other cases lemmas that were originally included must be excluded – especially in volumes 3–4, where the inclusion criteria were clearly more liberal than today. Thus one can find entries that are based on hapax legomena (figure 4) or exclusively on occurrences in bilingual dictionaries (figure 5). These entries do not qualify for inclusion in the dictionary according to the present editorial guidelines, as they conflict with the dictionary's usage-based profile.

franske-flokk m flokk av franskmenn (Maul.I I,64).

fred-stor adj poet., sj, fredfull: **i fredstore ævelengdi* (Hovd.SS 109).

Figure 4. *Entries in volume 3 based on hapax legomena.*

fransk-etar m [ett ty *franzosenfresser*] person som ottast el hatar franskmennene (Ra.E u *gallophobe*; Ra.F u *gallophobe*; Vo.Ty u *franzosenfresser*).

fransking f gallisisme, franskbragd (S.D u *gallicisme*; Vo.Ty u *gallizismus*).

Figure 5. *Entries in volume 3 based exclusively on occurrences in bilingual dictionaries.*

3.2 Changes in definitions

The definitions in the early volumes certainly also in some cases require revision, although the majority of definitions can probably be left untouched. One can differentiate between revisions that are re-

quired because of changes in the world around us and revisions driven by language-internal changes.

To the first group belong certain lemmas that have undergone semantic change in the course of technological developments. For instance, the main entry for 'car' in volume 1 of NO is found under the headword **automobil**, while in the entry **bil** (today the only used term for 'car') only a synonym definition is given (figure 6):

I bil m [målf òg *byl* (GamVestf I,53), *bill* (sumst i NTrl); målf òg f (Sfj vsa m, Ørsta, Trondheim); stuttform av *automobil*, laga ett framlegg av det danske bladet Politiken 14/3-1902] automobil.

Figure 6. *The entry* **bil** *'car' in volume 1. The synonym definition is given on the last line.*

Other obvious candidates for revision are lemmas that over the years have acquired derogatory connotations, often becoming obsolete altogether. In figure 7, the definition of *australiar* 'Australian' is '(white) person belonging in or coming from Australia'; the first word in the definition should definitely be deleted. The second headword, *australneger*, is no longer in use due to its derogatory character. As NO is a descriptive dictionary which documents actual (historical) usage, the entry should be preserved, but the definition must be updated to reflect the stylistic properties of the words and the fact that it is obsolete. The modern neutral term *aboriginar* 'Aborigine, Native Australian', which is not found in volume 1, must also of course be added.

australiar m [-*ra'*-; til *Australia*, avl. t lat *australis* 'sørleg' av *auster* 'sønnavind'] (kvit) person som eig heime i el er frå Australia.
australneger m [-*ra'*-] ein av det opphavlege folket i Australia.

Figure 7. *The entries* **australiar** *'Australian' and* **australneger** *'Australian negro' in volume 1.*

One example of how language-internal changes prompt a need for revision is the small word *berre* (in Bokmål written *bare*). In volume 1 of NO the entry **berre** covers more than a page and includes numerous senses, but at least one use of the word is not reflected in the entry: In colloquial Norwegian this word fairly recently has acquired the function of quotation marker (Opsahl, Svennevig 2012). In a revised version of the entry **berre** this function must obviously be included.

4. STREAMLINING AND INFORMATION LOSS

Adapting elements of a paper dictionary to an electronic database invariably involves streamlining information categories. As mentioned, manually prepared dictionary texts will always contain some inconsistencies, especially when the text is the result of collaborative work over several years. In the case of NO, a revision of the early material according to the current editorial guidelines will also lead to some information being removed from the original entries. A few examples of this were mentioned above, namely the proposed deletion of entries that have too sparse source material behind them to meet the current criteria for inclusion in the dictionary (figures 4 and 5).

Another field where a revision very probably will lead to deletion of information is the representation of dialect forms. NO in principle covers data from all Norwegian dialects, although in practice not all dialects are equally well attested in the source material. Only dialect forms that do not follow automatically from general and (supposedly) well-known rules of sound correspondences in Norwegian dialects are included, with geographical indications down to the level of individual counties. Also word senses are customarily provided with geographical indications, except for senses that are in general use all over the country. The practice of representing dialect forms has undergone several changes during the project period: From the outset the tendency was to give a fairly limited number of forms, but especially in volumes 3 and 4 the number of forms given as well as the degree of phonetic detail used to render the forms both grew considerably.

To some extent this can be attributed to the growth in the available source material, but it is also clearly connected with a change in editorial policy towards producing more exhaustive and fine-grained entries. This tendency was reversed again from volume 5 onwards. This is illustrated in figure 8, where the introductory sections of the entries **fredag** 'Friday' (volume 3) and **måndag** 'Monday' (volume 8) are juxtaposed. The dialect forms are introduced by the abbreviations 'målf' and 'målf òg'.

fredag m [Fyresdal1698 *frædajen*, VTel1821 118 *frædajæn*, A, R; målf *fre'dag* (Vanl, sjeldnare *fre'da*), *fræ'dag* (mest sfjells, sjeldnare *fræ'da* Furnes), *fræ'dæ* (Vestf), *fræ'dæu* (ØvRendal), *fred'da(g)* el *fræd'da(g)* (Agd sumst, Sokndal, Stav), *frei(d)'dag* (JrR), *frad'da* o l (Trysil, Tynset), *fre`dag* (Elsfjord, Gimsøy, Borge i Lof, Bjarkøy); gno *frjádagr*, mno *frægjadagr* svar. t gno **friggjardagr* 'Friggs dag' etter lat *dies Veneris* 'Venus' dag', T]

mån-dag m [Fyresdal1698 *måndajen*, Stav1698, VTel-1821 118 og 121 *mådajæn*, C, A, R, R2; skr òg *mandag* (ØklandGA362, Furs. ENE 44, Hovl. SV 63, I. LindSD 131); målf òg *man-* (vanl), *mån-* (heller vanl), *mon(n)-* (Torsnes, Vågå R, Uvdal, ATel R2, SAukra, Rindal), *må-* (Vinje i Tel R, Mo i Tel R), *mårn-* (Alvdal, Grong); norr. *mánadagr* 'månedag', ett lat *dies lunae*, frå gr]

Figure 8. *The introductory sections of the entries* **fredag** *'Friday' and* **måndag** *'Monday'.*

Both headwords are compounds, and they share the same second component, *dag* 'day'. While the entry **måndag** only gives information on dialect variants of the first component, the entry **fredag** also provides information on variants of the second component – variants which presumably are common to all or most of the compounds ending in *-dag*. Thus, if the last letter *g* in *fredag* is silent in a certain dialect, one would expect it to be silent in all other compounds with *-dag* as well, and it seems somewhat superfluous to repeat this in all entries for such compounds, especially in a paper dictionary with limited space. The figure also shows that the entry **fredag** provides detailed information on the toneme the word is pronounced with in different dialects, the toneme being marked with the signs ` and ´. The entry **måndag** has no information on tonemes. A revision of the entry **fredag** along the lines of the current editorial guidelines would presumably make the section on dialect forms more similar to the one found in **måndag**, thus effectively removing some of the detailed information given in the printed version of the entry.

The examples discussed above shows that a revision with the goal of making the dictionary more consistent and homogeneous in some cases will lead to deletion of information. It might be argued that the information present in the entries should be preserved, as at least some of it (e.g. the information on geographical distribution of tonemes in the word *fredag*) is clearly of potential interest to dialectologists. In my opinion, it is more important to provide the users of the dictionary with a lexicographical resource that is based on the same principles throughout. At the same time, the information lost in a revision process can easily be preserved in another format and be made available e.g. as a facsimile labelled 'earlier version' reachable via a link in the revised entry. Anyhow, as the source material behind the NO entries is available online (cf. next nection), anyone interested can access it and harvest the same information directly.

5. A SCHOLARLY DICTIONARY IN THE DIGITAL AGE

The move from paper to digital format potentially has large consequences for the user interface, searchability and availability of large dictionary resources. However, for a comprehensive dictionary that aspires to a high degree of scholarliness – like NO does – the digital format also sets new standards for transparency and accountability. Any work that calls itself 'scholarly' must be expected to meet certain key criteria, most importantly the criteria of accountability and falsifiability – that is, a scholarly work must be based on actual data that can be retrieved or reproduced, and its claims must be made such that they can potentially be falsified by other scholars, cf. the discussion of scholarliness in digital dictionaries in Ore (2012:493–495).

The database system used by the editors of NO since 2002 is centred around a component called the Metadictionary, in which the digitalised source material is sorted according to lemmas. Each entry in the dictionary is linked to an entry in the Metadictionary, thus ensuring that all entries are based on actual source material. The material

contains references to the actual source, which can be either a written text or spoken material with a geographical indication. The Metadictionary incorporating the digitalised source material is available to the general public on the Internet, as is the corpus of Nynorsk texts, which also serves as a source for the dictionary. The link between the dictionary entries and the Metadictionary is currently present in the dictionary writing system, but not in the online version available to the general public. In the future this link will be made explicit, so that the user can go straight from any entry in NO to the source material in order to examine the editor's work and possibly give feedback in case he finds weaknesses or misinterpretations of the data in the published entry. NO at present finds itself in the same position as many other large, traditional dictionary projects: Essentially a paper-based dictionary, it is in the process of making the move to a digital platform. In many ways this is a less advantageous position than if the dictionary had been initiated as a digital resource from scratch today. Still, there are a lot of things that can be done to adapt the resource to the digital environment and meet the expectations of users in the digital age. Thus far NO has taken several steps towards a more user-friendly interface in its online edition:

The paper edition's introductory section, which contains information on pronunciation, occurrences in older lexicographical sources, alternate forms found in writing, dialect forms and etymology, is as default not shown. The user can choose to display this information category by category.

A lot of abbreviations that occur regularly and have a formulaic character (style labels, names of languages used in etymologies and word classes on headwords etc.) have been expanded. Still, many abbreviations remain, and expanding absolutely all abbreviations (including e.g. source references to examples) will hardly increase the user-friendliness of the resource. Instead a mouseover function is used for source references, cf. figure 9.

A solution for displaying geographical indications given for dialect forms and word senses on a map has recently been implemented. A map is an obvious choice for showing this kind of information.

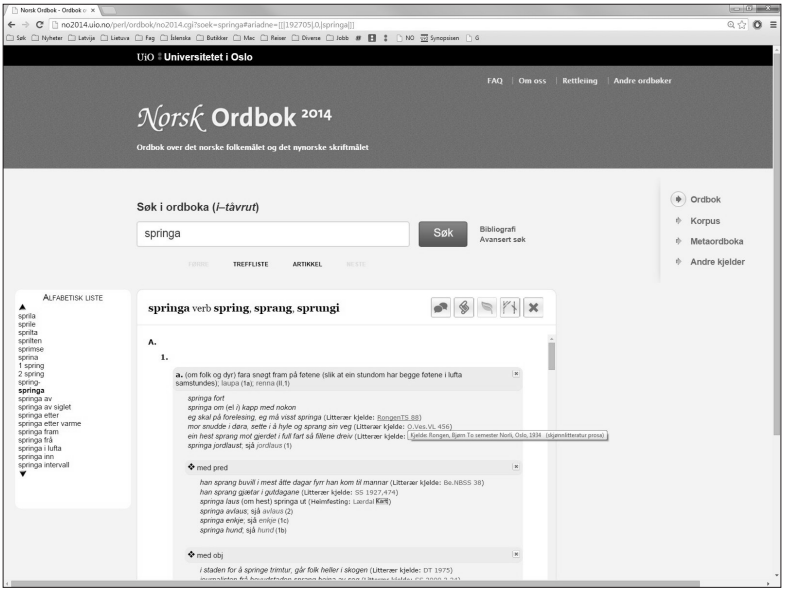

Figure 9. *Use of mouseover to display source information in the online version of NO.*

However, there are some difficulties in designing a user-friendly map solution: Firstly, there is a risk of overwhelming the user with too much information and secondly, the geographical indications are not always straightforward, but contain modifications (e.g. 'certain places in district X'), which are not easily reproduced on a map.

The transition to online publishing means that NO today is much more accessible than it was before, when the average user could only access it in libraries. The fact that anyone can reach our entries with a few clicks represents a great opportunity, but it also gives us a responsibility for informing the users about what kind of resource NO is, what kind of information we offer and – not least – what kind of information we do not offer. On the one hand we should certainly make an effort to enhance the user-friendliness of the online edition, simplifying and offering new ways of viewing information, as outlined above. But on the other hand we must not lose sight of what

NO is – a comprehensive, descriptive dictionary with a large amount of fairly specialised information that is of interest to a rather small group of people. The profile of the dictionary must be clearly stated and explained in a simple way in the online edition, and the great bulk of users that are interested in information not offered by NO, such as the current norms of orthography or inflection, should be directed to other, relevant resources.

References

Aasen I. 1850: *Ordbog over det norske Folkesprog*, Christiania: Carl C. Werner & Comp.

Aasen I. 1873: *Norsk Ordbog med dansk Forklaring*, Christiania: P.T. Mallings Boghandel.

Hellevik A. 1966: Til fyrste bandet. – *NO* I, XV–XVI.

Mål og målgruppe <http://bit.ly/1ywDNgO>.

NO – (1966–) *Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. Oslo: Det Norske Samlaget. Web edition: <no2014.uio.no>.

Opsahl T., Svennevig J. 2012: Og vi bare sånn «grattis»! Sitatmarkørene *bare* og *sånn* i talespråk. – *Grammatikk, bruk og norm. Festskrift til Svein Lie på 70-årsdagen, 15. april 2012*, Oslo: Novus, 219–236.

Ore Ch.-E. 2012: Nettordbøker og Norsk Ordbok – hvordan etablere en vitenskapelig nettordbok. – Birgit Eaker, Lennart Larsson & Anki Mattisson (eds.), *Nordiska studier i lexikografi. Rapport från Konferensen om lexikografi i Norden Lund 24–27 maj 2011,* Lund 2012, 488–499.

Skard S.1932: *Norsk Ordbok. Historie – plan – arbeidsskipnad*, Oslo: Det Norske Samlaget.

Tungesvik S. 2000: *Norsk Ordbok 2014 – om vegen fram til fullføring av ordboksverket i 2014*. Project report written for the Department of Scandinavian Studies and Comparative Literature at the University of Oslo.

John Simpson
Chief Editor, *Oxford English Dictionary*

The *Oxford English Dictionary* today

It is all too easy to forget our history, or to filter history through the eyes of the present. By concentrating on famous people and significant events we are liable to overlook the routine details which shaped the past and which continue to influence the way our society is developing today.

Historical lexicography in the twenty-first century attempts to provide a corrective to this skewed perception. It does this by looking in close detail at the everyday language of the past, and interpreting this in the light of social and cultural change.

THE COMPILATION AND REVISION OF THE *OXFORD ENGLISH DICTIONARY*

This is the intellectual environment in which the *Oxford English Dictionary* (or the *New English Dictionary*, as it was originally called) has worked since it was first envisaged in the mid nineteenth century. In 1857 Richard Chenevix Trench presented two papers to the Philological Society of London highlighting a number of 'deficiencies' in the dictionaries of the day, and proposing how these deficiencies should be rectified.[1] The Society took up Trench's battle-cry, and the project which he initiated gradually took shape as the *OED* that we know today.

The history of the dictionary's progress has been well documented in a number of books and articles, and so will not be rehearsed in

[1] Trench R. C. 1857: *On some deficiencies in our English dictionaries: Being the substance of two papers read before the Philological Society, Nov. 5, and Nov. 19, 1857*, London: J. W. Parker.

detail here.[2] Suffice to say that the first instalment of the *OED* was published in 1884, the final instalment was published forty-four years later in 1928, a one-volume supplement appeared in 1933 which was replaced by a four-volume supplement in 1972-86. The original dictionary (*OED1*) was integrated with its four-volume supplement and republished as the Second Edition of the *OED* (*OED2*) in 1989.

The key feature of the Second Edition was that it was published from a computer database. The fact that it contained very little new material was secondary to the fact that it represented Phase 1 of a major project to revise and update comprehensively the First Edition of the *OED*.

The text of the dictionary was, by 1989, available to editors in its integrated and tagged form. This allowed Oxford University Press to publish a searchable CD of *OED2* in 1992. Soon after this the Press began to imagine the possibility of publishing the dictionary online, and this objective was soon combined with a move to Phase 2 of the editorial project (comprehensive revision). As a result, in March 2000 the *OED* was published online (at oed.com) and the first instalment of revised and updated entries (*M – mahurat*) was included in the publication.

Every three months from then a further instalment of revised entries (and, from March 2001, new entries) have been published, and at present the revision programme is just over one quarter complete.

From the beginning of the revision it has been axiomatic that work should proceed in a thorough and 'democratic' way. We have not privileged 'celebrity' words (as might have been a commercial option),

[2] Examples include: Murray K. M. E. 1977: *Caught in the web of words: James A. H. Murray and the 'Oxford English Dictionary'*, New Haven; London: Yale University Press; Winchester S. 1998: *The surgeon of Crowthorne: a tale of murder, madness and the love of words*, London: Viking (published in the United States with the title *The professor and the madman: a tale of murder, insanity, and the making of the Oxford English dictionary*, New York: HarperCollins Publishers; Mugglestone L. 2005: *Lost for words : the hidden history of the Oxford English Dictionary*, New Haven; London: Yale University Press; Brewer C. 2007: *Treasure-house of the language : the living OED*, New Haven; London: Yale University Press.

but have worked steadily through ranges of the alphabet, updating whatever words happened to fall in each alphabetical range. Neither have we sought to promote 'celebrity' authors, the canonical authors for which the First Edition of the dictionary is sometimes said to cite too frequently. It should be noted that by revising the dictionary (and not reworking it from scratch) many of these high-profile authors still provide routine examples of the use of words in context. But the spectrum of sources cited has been broadened immensely, with many more non-celebrity sources being cited a small number of times.

The current revision programme is in full flow. It is a substantial project, and is funded entirely by Oxford University Press (itself a department of the University of Oxford). It is important to recognize that the project is not funded by the state or (at one remove) by any of the central funding agencies for research. The dictionary fits squarely within the University Press's mission to further 'the University's objective of excellence in research, scholarship, and education by publishing worldwide'.[3]

At present there are some seventy editors working on the revision and update of the dictionary, both in Oxford (where the majority of the editorial staff are based) and in New York. The staff are divided into a number of editorial teams, each with a specific focus. The largest of these teams works on the revision and update of 'general' (i.e. non-scientific) words and meanings; this group is complemented by a smaller team of scientific editors, who are responsible for the revision of technical scientific entries. A third team updates the (often extensive) etymologies of words being revised, whilst a fourth deals with new words and meanings. A fifth group provides research assistance to the editors, reverifying the text of illustrative quotations and hunting down earlier or additional quotations or information. A sixth group provides further research assistance to the editors by searching through printed dictionaries, online historical databases, and other standard research sources to supplement the quotation material available to the editors. The final group is responsible for ensuring the bib-

[3] http://www.oup.com/ (accessed 1 January 2010).

liographical standards of the quotations provided with each meaning. Once a range of entries has passed through the relevant editorial processes it is reviewed by the Chief or Deputy Chief Editor before being passed for publication. The editorial team is supported by a substantial number of other people with roles including publication management, external entry review, collection of data from printed sources (reading programmes), administration, and technical (IT) backup. The *OED* continues to encourage the general public to contribute material which may be relevant to the compilation or revision of entries, and this has been a major feature of the dictionary's development since the earliest days.

DISCOVERY AND THE *OED*

Nostalgia and stereotyping are endemic to the external perception of historical lexicography. It is somehow comforting to think that large-scale dictionaries are compiled by men with long beards working in ivory towers, and many journalistic features about the dictionary feel bound to make reference to this apparently reassuring aspect. A visit to the dictionary's offices, with its large open-plan layout, its balance of (mostly young) male and female editors, and its state-of-the-art editorial computer system would soon dispel this myth. But this is a hard perception to shake off.

What should be emphasized, in place of this old-fashioned view, is the excitement of discovery. Over one hundred years have passed since the first instalments of the dictionary were published, and there exists therefore a considerable mass of 'new' scholarly data now available to editors in their updating of entries. Much of this comes from the work of philological and other scholars publishing over the past decades. Further material has become readily available in recent years through growing access to large-scale historical text corpora, which furnish the dictionary every day with new and better information on the history of individual words. At the same time, the continuing programme of reading modern and historical texts brings additional

discoveries to light. The amount of such material allows editors to present a substantially new picture of many of the words on which they are working, and to offer a much more accurate view of the words of the language (and their related interconnections) than has previously been the case.

The 'philosophy' of the *OED* is easily stated: to employ whatever material is at the editors' disposal to reveal the logical development of words within the culture in which they are or have been used, and by doing so to provide the basic resource for people who wish to discover information about the English language (wherever it has been used) since the earliest times. That word 'logical' is very important. The *OED* presents the senses of polysemous words in a chronological sequence, according to the data that has been uncovered. This sequence is not linear: sub-branches are presented to illustrate semantic offshoots. The presumption is that semantic development is logical, and that (given adequate data) this logical sequence will follow a chronological pattern. When a disjunction in the data works against this, then the editors (and readers) have to determine whether the problem lies in the insufficiency of data or in some other aspect of semantic development.

A comparison of an entry before revision and its counterpart after revision demonstrates this. The word 'publicist' is given two subsenses in the First Edition of the *OED*: firstly in the sense 'one who is "learned" in public or international law', recorded in English since 1792, and secondly 'a writer on current public topics; a journalist who makes political matters his speciality' (recorded since 1833). The word is a borrowing from French *publiciste*, noted by *OED1* from 1762, or from German *publicist* (no date available).

At present the revision of the *OED* is able to provide earlier attestations for about fifty percent of the meanings in the dictionary. Surprisingly, neither of these two senses have been predated in the revised version of the entry, though earlier material may well be added to the entry after its first re-publication as a result of external findings which continue to be contributed to the dictionary.

It is significant that the occurrence of the word in French (as documented after revision) is now known to be earlier (1748), and the German form is earlier still (1680). What is important about the development of this word in English, though, is the emergence around 1900 of a new sense, first recorded in American English but now ubiquitous: 'a press or publicity agent; a person who promotes or publicizes a person, company, concept, etc., esp. to the news media'. And by looking around the other entries in the dictionary, we can see that this has also spawned another common term, *self-publicist* (first recorded, again in American English) in 1934. The *OED* shows *publicity* in this sense arising in the first half of the nineteenth century, and becoming more prevalent in commercial contexts towards 1900. The logic and the chronology fit for the appearance of *publicist* in the sense of 'publicity agent' (1877, in America) around 1904.

Somewhere near the top of the lexicographer's mental toolkit lies scepticism. It is a rule-of-thumb that the historical lexicographer should disbelieve the data until it demands belief. Unless an illustrative quotation fits the logical and chronological, as well as semantic, requirements it should not be accepted, or can only be accepted with some reservation.

This comes to the fore when the editor analyses specific instances of word use, and attempts to establish whether a historical quotation fits into a regular modern sense of a word, or whether it illustrates an older and perhaps obsolete sense, or even a sense not yet recorded in the dictionary.

Problems such as these occur frequently with older text. When Shakespeare (in *Much Ado about Nothing*) writes 'there will she hide her, to listen our purpose' we may well feel drawn towards identifying this with a modern meaning of the word 'purpose', such as 'intention'. The syntax is problematic in a number of ways to the modern reader unfamiliar with the speech patterns of earlier periods of the language. 'There will she hide her' involves a reflexive use of 'to hide': she hides herself, rather than somebody else. 'To listen' is used transitively, whereas nowadays we might be lead to expect an intransitive use. And 'purpose' itself needs to be read in terms of the larger context

of the passage. It is not 'intention', but 'discourse' or 'conversation' (something 'propounded', which links in with typical early uses of 'purpose' existing alongside the sense of 'intention'). But even here the usage may have seemed slightly quaint to the contemporaneous playgoer: the *OED* has earlier examples of this use, but nothing later. It seems that even in the early seventeenth century it was falling into disuse, under pressure from more modern meanings. The editor has to remain constantly aware of the fluidity of language both in the present day and at any stage in the past.

THE *OED* AND LITHUANIA

There are no words in the *OED* which entered English directly from Lithuanian, as far as the records go. This is perhaps not surprising, as one of the tenets of etymological analysis is that there must be some contact between two languages for one to borrow terms from the other. In the past, this typically meant geographical or physical contact between people. More recently this can simply involve technological contact, through the media. Lithuania is historically more likely to have borrowed words from its neighbouring countries, or regions with which it had established trade or travel links.

In order to demonstrate, therefore, how this relative remoteness is documented in the *OED* we can observe two aspects. Firstly, how Lithuanian word forms are registered in the dictionary; and secondly, how the data record influenced the First Edition of the dictionary's treatment of a word such as *Lithuanian* itself, both as an adjective and as a noun.

The first case is registered by cognate forms. Both English and Lithuanian are Indo-European languages and the *OED* notes cognate word forms in its display of networks of words contributing to or related to the etymology of an English term. English is a Germanic language and Lithuanian a Baltic language, and so their relationship is not as close as languages within the same Indo-European branch. However, Lithuanian word forms are certainly recorded in the *OED*,

typically for words from the general ancient IE word-hoard (Lithuanian *devyni* is related to English *nine*; Lithuanian *midus* with English *mead*; Lithuanian *migla* with English *mist*; etc.). The English words are typically of the oldest stratum of words recorded in English, from the Old English period. There are also instances where an English word (such as *apple*) *may* be related to a Lithuanian term, but the relationship is not definite.

An inspection of *OED1*'s entry for *Lithuanian* illustrates the remoteness between the two languages as perceived by the historical lexicographer around 1910, when the *OED*'s entry was compiled.

The entry is divided correctly into noun and adjectival uses, but only six illustrative quotations in all are used to exemplify the use of the word in English. The original etymology is abrupt: 'f[ormed on] the proper name *Lithuania* + -AN'. The date of the earliest recorded use of *Lithuanian* in English is given as 1607 (from Edward Topsell's *Historie of foure-footed beastes*). This is for the noun use, although the 'later' adjective precedes the noun sequentially in the *OED*'s entry, as if this were definitely the earlier form. The definition of the noun is imprecise and (nowadays) archaic: 'a native of Lithuania; also, the Lithuanian language, being one of the Lettic group of Aryan languages'.

The adjective is first recorded by *OED1* significantly later, cited from the *Encyclopaedia Britannica* of 1797 (a source which formed part of the original *OED*'s in-house library, and still remains there for modern consultation). The definition of the adjective is formulaic, of the simplest form for adjectives: 'belonging or relating to Lithuania, its people or language'.

Overall, the entry is poorly illustrated, achronological, and antiquated in its terminology. It gives very little impression of the significance of Lithuania within the world, but highlights the fact that historically it lay at some removes from the immediate concerns of the English-speaking world.

This entry has not yet been revised, but we can take a glimpse at how we might expect a modern revised entry to look by inspecting how other similar entries which have been revised have fared.

A good example of this is the *OED*'s entry for *Netherlander* (noun). Like *Lithuanian*, this noun is recorded by *OED1* from the very beginning of the seventeenth century (in this case, 1601). Only four illustrative examples are employed to document the use of the word over the centuries (and no quotations bridge the gap between 1638 and 1876). The etymology regards the English word as an adaptation of the Dutch *Nederlander*, itself from *Nederland* with the addition of the English agent suffix *-er*. The definition is again quite formulaic (though slightly more extensive than that for *Lithuanian*, indicating greater familiarity and apparent historical relevance): 'an inhabitant or native of the Netherlands or Holland (formerly including Flanders or Belgium)'.

As a foreshadowing of how the revised entry for *Lithuanian* might look, we can see how this short entry for *Netherlander* has changed under revision. Most strikingly, the documentary evidence for the word now stretches back into the sixteenth century (1555), at first in a (now obsolete) general sense 'a person who inhabits a lowland or low-lying region or country'. The definition for the main sense is still reasonably formulaic: 'a native or inhabitant of the Netherlands (or Holland); a Dutchman or Dutchwoman'. However, considerably more historical and geographical information is presented in the etymology, where the Netherlands is described as 'a north-western European country bordering the North Sea and now having Belgium on its southern border (though at various times it has included all or part of Belgium, Flanders, and Luxembourg), and Germany to the east'. Further information is given in a short note: 'The Netherlands were made an independent country in 1648 following a war of independence from Spain, which had begun in the mid 16th cent. Previously, the term Middle Dutch *nederlant* and its cognates could be applied to all of the lowland region on the North Sea coast, and originally also the Rhineland'. Middle Low German and Middle High German cognates are provided, as is a reference to the Swedish *nedrländare* (recorded from 1573). Illustrative examples have been added up to the present day, with two quotations from regular eighteenth-century

sources (the *Gentleman's Magazine* and the *Monthly Review* filling the long gap left in *OED1*'s record).

From the areas of expansion in this entry for *Netherlander* after revision, it is possible to see that extensive historical and geographical, and perhaps even political, information is likely be to provided for a revised *Lithuanian*. A brief survey of historical databases shows that it will be possible to predate the noun use of *Lithuanian* at least to 1595, from a translation into English of a history of France, and that it will be possible to predate the adjective to at least 1599 in Richard Haklyut's *Principal Navigations*. The letters of John Wallis (a linguist and sometime professor of Mathematics at Oxford) offers an example of 'the Lithuanian language' from 1662. It will be routine to update the classification of the language as one of the Baltic languages.

When we do come to update the entry, there may well be further information we can add, after a thorough sweep of our card files, in-house and online databases, and other resources. This is just the sort of work which goes on day to day in the dictionary offices at present.

NEW AVENUES FOR RESEARCH

In the days of the First Edition of the dictionary there were innumerable sources providing documentary evidence for the development of words. Dictionary 'readers' had access to printed texts, and sometimes to manuscript sources. Editors could supplement these sources with concordances and further research. Since those days, and particularly over the last twenty years, it is *access* to many of these sources that has changed. The technological revolution has brought searchable versions of a wide range of historical and modern texts to the editors' (and the users') desktop.

As soon as the *OED* became available as a machine-readable text, editors were able to access the *OED*'s corpus of quotations as an aid to revision. Whereas previously evidence could only be extracted from the dictionary's extensive card file by catchword, now all of the words in all of the quotations presented in the dictionary are immediately ac-

cessible and available to be used as necessary as illustrative quotations for words other than the catchword under which they were originally filed. The *OED* database remains a significant source of material for the revision of the dictionary.

But in addition to this resource, today's editors have access to sets of historical and modern data on a scale undreamt of twenty years ago. Historically the dictionary's 'readers' wrote or typed their findings on slips (or index cards) for the *OED*'s card file. Nowadays this material is collected by readers online, and is submitted to the *OED*'s large database of raw, excerpted material. Again all words in the collected material are accessible to revising editors, and new data is added to the raw-data database each month as more sources are 'read' for words.

Extremely fruitful external databases are now also available. More or less the entire corpus of surviving Old English is searchable online, thanks in principle to the Dictionary of Old English project in Toronto.[4] A substantial amount of surviving Middle English text is searchable online, thanks to the now-complete Middle English Dictionary project at Ann Arbor[5] and other collections. Scanned or searchable versions of almost all printed texts from the Early Modern period (roughly 1475–1700) are accessible through the Early English Books Online (EEBO) project,[6] and a significant portion of eighteenth-century material may be found via Eighteenth Century Collections Online (ECCO).[7] The entire run of *The Times* is searchable up to the 1970s,[8] and important American newspapers (such as the *New York Times*[9]) are also accessible in this way. An enormous searchable database of nineteenth-century British regional newspapers has recently

4 http://www.doe.utoronto.ca/ (accessed 1 January 2010).

5 http://quod.lib.umich.edu/m/med/ (accessed 1 January 2010).

6 http://eebo.chadwyck.com/home (accessed 1 January 2010).

7 http://gdc.gale.com/products/eighteenth-century-collections-online/ (accessed 1 January 2010).

8 http://www.thetimes.co.uk/tto/archive/ (accessed 1 January 2010).

9 http://media2.proquest.com/documents/HNP_NYT.pdf (accessed 1 January 2010).

been put online by the British Library.[10] A major new resource is Google Books,[11] providing scanned text from a startlingly large array of printed texts mainly from the eighteenth century onwards.

These resources represent just the tip of the iceberg. The list above is certainly not comprehensive, and new resources are continually coming on-stream. Not surprisingly, the work of the dictionary editors, and of the dictionary's research staff, has experienced a step-change over recent years, as attention is refocused to extract relevant material from these sources.

At the same time, the old methods are still in evidence. 'Readers' are still important to the *OED*, and their work is concentrated on reviewing texts which are typically not available online. Correspondence from scholars and the general public still provides documentary evidence which may otherwise have been missed by the dictionary. There remains a mass of unpublished manuscript material in record offices and library archives, and this will provide further sources by which the dictionary's record can be enhanced in years to come.

We can see how this availability of evidence feeds into the revision of an entry in practice. The revised entry for *Netherlander*, mentioned above, contains five quotations retained from the original entry in *OED1*. An additional ten quotations have been added, to illustrate the full span of the term's existence in English from the mid sixteenth century to the present day. The two earliest quotations, both from the sixteenth century and characteristically early-use translations from other languages (plus another two, from the late eighteenth- and early-nineteenth centuries) derive from the *OED* itself used as a historical text database. Two further new quotations derive from material supplied in slip form over the years by the dictionary's editors and readers (or voluntary contributors); another (1739) comes from the *OED*'s reading programme of historical sources: in this case, from the *Gentleman's Magazine*; another (1648) was collected originally for the proposed Michigan dictionary of Early

[10] http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/(accessed 1 January 2010).
[11] http://www.google.co.uk/books?hl=en (accessed 1 January 2010).

Modern English (the files of which have been donated to the *OED*). The final two additional quotations were found in external historical databases: one (1941) in JSTOR,[12] a historical database of periodical text dating back principally to the nineteenth century, but with some texts from the seventeenth century); the other (1985) in the British National Corpus.[13]

The proliferation of resources itself presents new problems. It could be argued that today's editors have too much evidence at hand. Clearly revising editors and editorial staff working on new words cannot realistically be expected to search every single database that is available. For reasons of practicality it is always only possible to review a subset of the possible resources. Even now, this leaves plenty of scope for the dictionary's voluntary contributors to find further evidence that can be added after revision, as opportunity allows.

Editors must be rigorous in their review of the available data, both when selecting quotations to include in an entry and also when interpreting this material in definitions and in etymological commentary. As noted earlier, it is essential that editors maintain a high level of scepticism when reviewing data. At the same time, they must remain objective and neutral in their interpretation. They should be alert to the typical context in which a term is used, and should report on this outside their definitions (in an editorial note published with an entry, for example). Early seventeenth-century documentation for *Netherlander* often includes reference to Spain. This is not central to the definition of *Netherlander*, but takes the form of useful contextual information. As a result, the entry includes a short note to the effect that 'the Netherlands were made an independent country in 1648 following a war of independence from Spain, which had begun in the mid 16th cent.' The fact that the Netherlands was not independent until 1648 leads to the following contextual reference: 'Previously, the term Middle Dutch *nederlant* and its cognates could be applied to all

[12] http://www.jstor.org/ (accessed 1 January 2010).
[13] http://www.natcorp.ox.ac.uk/ (accessed 1 January 2010).

of the lowland region on the North Sea coast, and originally also the Rhineland'.

This separation of meaning and context is covered by another common lexicographical 'rule' – 'keep things simple'. A long definition is not necessarily better than a short one; a definition which sends the reader elsewhere in the dictionary for further clarification is not necessarily an example of best practice; too many illustrative quotations (often easily obtainable from the extensive resources now available) can obscure the picture which the editor is attempting to convey. The finished entry should retain a 'shape' which allows the reader to understand the semantic and etymological development of a word, and the illustrative quotations should complement this picture rather than complicate it. There are times when it is not always possible to adhere to all of these guidelines, but in practice it should be possible to present information sharply, accurately, briefly, and elegantly.

THE FUTURE OF THE *OED*

The future of the dictionary lies online, not only because this medium allows more ready access to the text of the *OED*, but also because it facilitates further update and addition, and (as will become increasingly more important) it permits the published data to be analysed in new ways.

We are used to accessing a dictionary alphabetically, by jumping straight to a headword. But the language consists of an immense network of words, interconnected in ways which transcend simple look-up. Current software on the OED Online allows the user to examine the results of simple queries (which words are first recorded in 1660?; how many words are labelled as specific to New Zealand English?; which words entered English from Japanese?; etc.). The potential exists to expand this style of interrogation more generally, so that the dictionary reports not simply on word meaning, frequency of occurrence, or similar features, but reports back to the enquirer on language trends. By asking the right questions of the database it is pos-

sible to obtain a new perspective on the borrowing of words from, for example, Japanese into English over the centuries. Such a research project reveals that the earliest loans from Japanese occurred in the Early Modern period, and were the words which early travellers to Japan brought back with them from their travels in Japan. We need to remember that these travellers were not always from Britain. Other European travellers plied similar routes, and the words they acquired may well find their own way into English through early translations. In the eighteenth century very few new Japanese loans are found in English, mirroring the historical withdrawal of Japan from contact with the West over this period. By the middle of the nineteenth century Japanese loans are again in evidence in English, but by now these are typically words relating to Japanese arts (including the martial arts) and crafts by which the West was so influenced at the time. The record of word usage over history is intricately related to contemporaneous changes in society. Each time we are able to add further documentary evidence to the text of the dictionary, the focus of these interconnections becomes clearer.

Historical lexicography involves a fascination with words and the contexts in which they are found, but is founded on rigorous analysis of data and a sensitivity to connections which exist not only on the lexical level, but permeate the societies and cultures in which words are used. So we should beware of stereotyping the past. It is only by allowing ourselves to be objective in analysing historical data that we can obtain a reliable picture of language use in previous centuries. The same applies to the present. The popular view of a new word is important, but it should not be the only factor we consider. What seems of vital importance today may seem a historical footnote or dead end in ten years' time, when we have a more objective view of the recent past. In the meantime, the *OED* will continue to monitor the changing language.

OXFORDO ANGLŲ KALBOS ŽODYNAS ŠIANDIEN

Santrauka

Oksfordo anglų kalbos žodynas (OED) atskirais tomais buvo išspausdintas 1884–1928 metais. XX amžiuje buvo išspausdinta ir keletas tomų Žodyno papildymų, tačiau visas jo tekstas dar nėra peržiūrėtas ir atnaujintas.

Peržiūrint Žodyną, kiekvienas jo straipsnis kruopščiai patikrinamas, etimologinė, fonetinė ir iliustracinė straipsnio dalys, apibrėžimai papildoma nauja medžiaga. Prireikus į Žodyną įtraukiama naujos reikšmės ir nauji straipsniai.

Žodynas dabar yra prieinamas internetu. Straipsnyje analizuojama OED koncepcija, aprašoma, kokie nauji informacijos šaltiniai, tokie kaip senųjų raštų duomenų bazės, yra prieinami jo redaktoriams, taip pat apžvelgiamas tipiškas žodyno straipsnis prieš peržiūrėjimą ir po jo. Straipsnyje parodyta, kaip (dar neperžiūrėtas) žodyno straipsnis *Lithuanian* turėtų pasikeisti atsižvelgiant į analogiškų žodyno straipsnių pakeitimus.

Žodynas, kadaise buvęs XIX amžiaus mokslo paminklu, dabar iškyla kaip dinamiškas XXI amžiaus internetinis šaltinis.

LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS IR JO ŠALTINIAI

Nijolė Čepienė
Lietuvių kalbos institutas

Germanų kalbų kilmės asmenų pavadinimai Rytų Prūsijos žodynuose

Straipsnio objektas yra vienos teminės grupės, asmenų pavadinimų, skoliniai iš germanų kalbų, daugiausia vokiečių kalbos, išrinkti iš XVII–XX a. Rytų Prūsijos žodynų: *Lexicon Lithuanicum*, *Clavis Germanico-Lithvana*, vadinamojo Andrejaus Krauzės, Wilhelmo Haacko, Jokūbo Brodovskio, Pilypo Ruigio, Christiano Gottliebo Mielckės, Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno, Friedricho Kuršaičio, Aleksandro Kuršaičio. Pateikiamas jų fiksavimas raštuose ir paplitimas tarmėse. Tikslas – išanalizuoti asmenų pavadinimus semantikos, kilmės ir darybos aspektais, apžvelgti chronologiją. Dėl vokiečių kalbos dominavimo valdymo sferoje, visuomenės gyvenime, valstybinės kalbos statuso, taip pat kalbų kontaktų Mažojoje Lietuvoje atsirado daug vokiečių kalbos kilmės asmenų pavadinimų. Gausiausią teminę grupę su dariniais, ypač vediniais, apima vokiečių kalbos kilmės asmenų pavadinimai, žymintys atliekamą darbą, verslą, pareigas, profesijas, turimą laipsnį, padėtį visuomenėje, giminystę, gyvenamąją vietą, apibūdinantys žmones pagal jų socialinę padėtį, išorinius požymius ir vidines savybes, būseną[1]. Rašant šį straipsnį remtasi maždaug 500 asmenų pavadinimų, žr. 1 lentelę.

1 lentelė

Asmenų pavadinimų sudėtis	
Grynieji skoliniai	370
Dariniai	125
a) Vediniai	115
b) Hibridai	10

[1] Asmenų pavadinimai su šaltinių ir geografinio paplitimo nuorodomis, kilmės aiškinimais pateikiami chronologine tvarka Nijolės Čepienės monografijoje *Lietuvių kalbos germanizmai ir jų fonetinės ypatybės*, 2006, p. 124–162.

XVI a. raštuose fiksuota mažiausiai vokiečių kalbos kilmės asmenų pavadinimų. Jų galėjo būti daugiau, nes nėra išlikusio nė vieno šio amžiaus vokiečių lietuvių ar lietuvių vokiečių žodyno, kuriuose daugiausia randama germanizmų. Todėl negalima tiksliai pasakyti, kiek jų būta.

Nuo XVII a. rasta daugiau ūkine veikla, amatais užsiimančių žmonių pavadinimų, pvz., *bùtkėrė* sm. (1) 'kubilius' Lex 19, C I 384, B 283, PVG 179 (1747), Q 99, R II 89, MŽ 36, N 339, K, KŽ, *bùtkeris* BzF 104, KŽ, *bùtkėrius*, *bùtkėrus* Alm 40 < Pr. v. *butker* 'amatininkas, kubilius' (Ziesemer I 886), plg. vok. *Bottich* < v. lot. *butica* 'kubilas' (*buta* 'statinė'); šis veikėjo pavadinimas yra romanų kilmės žodis, iš pradžių vartotas tik pietų Vokietijos tarmėse (Kluge 1957: 94; 2002: 142); *šneĩderis* sm. (1) 'siuvėjas' Q 456, RD 123, N, K, KŽ, Smln < Pr. v. *Schneider* 't. p.' (Riemann V 356), vok. *Schneider* paplitęs tik pietų ir vidurio dialektuose. Sunkiausia siuvėjo darbe buvo sukirpti, o ne siūti, todėl iš vok. *schneiden* 'kirpti' kilo profesijos pavadinimas (Kluge 2002: 818). XVIII a. žodynuose skolinių daugėja, ypač valdymo, ūkio ir kitose veiklos srityse, pvz.: *óberštas* sm. (1) 'pulkininkas' B 956, PVG 209 (1753), K I 95, *oberstas* B 209, dem. *oberštélis* JD 1136 < Pr. v. *oberšt* 't. p.' (Alm [PrW]); *blýkininkas*, *-ė* smob. (1) 'kas blykiuoja, baltina (audeklus)' B 269, R II 77, MŽ II 102, N 341, K, KŽ → Pr.v. *blikə* 'baltinti skalbinius' (Ziesemer I 649), plg. *blykis* 'vieta, kur vasarą baltina pievoje audeklus; baltykla' < Pr. v. *blîk* 'baltinimas, baltykla' (Alm [PrW]), plg. s. s. *blēk*, n. švedų *blek*, n. nl. *bleek* 'išblyškęs, išbalęs, nublukęs', šaknis **blik* (Kluge 2002: 131); *klèkneris* sm. (1) 'varpininkas' B 591, R II 223, MŽ II 238, Sch 188–189, Prk, *klékneris* Dor (Gumb), *klẽknėris* KŽ, *klẽknėrė* K, K I 555, KŽ, *klẽknerė* Alm 67 < Pr. v. *Kleckner* 't. p.' (Fr I 374), *klęknər* 'bažnyčios tarnas' (Riemann III 417), *glékneris* (1) 'varpininkas' Dor (Gumb) < Pr. v. *glęknər* 't. p.' (Riemann II 417), plg. senosios airių *clocc* 'varpas' (airių tikėjimo skelbėjai nešiojo varpelius, kurie dar šiandien yra išlikę, vėliau taip pat pavadinti didieji bažnyčios varpai), v. v. ž., v. ž. *klocke*, tikriausiai lotynų kilmės žodis (Kluge 2002: 362).

XIX a. žodynuose rasta daugiausia naujų asmenų pavadinimų. Jų paplitimo sritys: valdymas, socialiniai terminai, ūkinė veikla; ka-

ryba; religija; giminystė, muzika ir kt. Daug jų pateikta Frydricho Kuršaičio žodynuose, ypač vokiečių lietuvių kalbų žodyne. Pavyzdžiai: *eĩnnėmeris* sm. 'mokesčių rinkėjas' K I 350 < n. v. a. *Einnehmer* 't. p.'; *óberlėreris* sm. 'vyresnysis dėstytojas, vyresnysis mokytojas' K II 98 < Pr. v. *Oberlehrer* 't. p.' (Riemann IV 165); *kū̃rlenderis* sm. 'Kuršių gyventojas' K, KŽ < n. v. a. *Kurländer* 't. p.'; vedinys *brìlininkas* sm. (1) 'akinių darytojas' K I 260 → *brìlis* 'akiniai' < Pr. v. *bril* 't. p.' (Ziesemer I 804)), plg. v. v. a. *berille* iš lot. *bēryllus* < gr. *bēryllos* 'melsvas kristalas', v. nl. *bril* (Kluge 2002: 150).

Nuo XX a. užfiksuota naujų germanizmų, pvz: *zèceris*, *-ė* smob. (1) 'raidžių rinkėjas (spaustuvėje)' NdŽ, KŽ < n. v. a. *Setzer* 't. p.'; *gruntininkas*, *-ė* smob. 'žemės savininkas, valstietis' KŽ → *gruntas* 'žemė, dirva, laukas' < Pr. v. *grunt* 't. p.' (Riemann II 539), plg. s. v. a., v. v. a. *grunt* 't. p.' (Kluge 2002: 376); *stýrytojis*[2], *-a* smob. (1) 'vairininkas, irklininkas' K, *stýrytojas* KŽ, plg. Pr. v. *štīər* 't. p.' (Riemann V 894), s. skandinavų *stýri* 'vairas', *stýra* 'vairuoti, valdyti', nl. *stieren*, n. švedų *styre* (Kluge 1957: 747; 2002: 882) → *styras* 'laivo vairas'.

Ne visi germanizmai, esantys senuosiuose raštuose ir vartoti gyvojoje kalboje, pateko į žodynus, pvz., žodynuose nėra Bretkūno Biblijoje užfiksuoto *apotiekerienė* sf. 'vaistininkė' BB 1 Sam 8,13 (orig. pl. *Apotiekerienes*), plg. n. v. a. *Apothekerin* 't. p.'. Rytų Prūsijos žodynuose nerasta asmenų pavadinimų, vartojamų, turimais duomenimis, tarmėse (*diakonisė* sf. 'medicinos sesuo' Klp, Prk iš n. v. a. *Diakonisse* 't. p.'; *englenderis* sm. 'anglas' Prk iš n. v. a. *Engländer* 't. p.'.

Asmenų pavadinimai skiriasi nuo kitų teminių grupių tuo, kad jie fiksuoti daugiausia tik Rytų Prūsijos lietuvių raštuose, žodynuose, tautosakos darbuose, jie nėra plačiau paplitę lietuvių kalboje. J. Brodovskio žodyne, kuriam žodžiai rinkti iš tarmių, šnekamosios kalbos, šalia germanizmų pateikiami lietuviški atitikmenys rodo, kad tarmėse buvo vartojami lietuviški žodžiai, kartais slavų kalbų skoliniai, pvz., šalia vokiečių *Fräulein* užrašyti šie atitikmenys: *Preuleinė*, *Ponėle*, *Зuponėle*, *Moterėle, moteriʃʒke*, *Patti*, *Patele*, *Mote* (B 493); šalia vok.

[2] Anksčiau užfiksuotas *stýrininkas* (*-inykas* Drsk) ta pačia reikšme (Lex 84, C II 424, Q 506, H 120, R 143, Krz 192, MŽ 261, N 502, Bt ApD 27,11, K, Rtr, NdŽ, A 1885, 84, L, KlvD 332, KŽ).

Narr – Durnas, *Blóznas*, *Naras*, *Paikas*, *Glupas*, *Szuttas*, *Netikkėlis* (B 939). Dabartinėse lietuvių tarmėse germanizmų užrašyta nedaug, su dariniais apie 90. Surinkta medžiaga rodo, kad jie paplitę daugiausia Šilutės, Klaipėdos, Vilkaviškio, Jurbarko, Šakių apylinkėse, šiek tiek mažiau Marijampolės, Tauragės, Raseinių, Šilalės, Skuodo, Joniškio, apylinkėse. Kai kurie skoliniai laikomi šiandien tarptautiniais žodžiais, pvz. *márkgrafas* 'pasienio srities valdytojas; kunigaikščių titulas; tą titulą turėjęs asmuo', *feldfèbelis* 'vyresnysis puskarininkis', *káizeris* 'imperatorius'.

TEMINIAI POGRUPIAI. Turimi asmenų pavadinimai suskirstyti į 5 pogrupius.

1) Asmenų, susijusių su socialinių institucijų struktūra, visuomenės valdymu, pavadinimai. Šių pavadinimų yra daugiausia, pvz.: *burggrabas* sm. (1) 'pilies savininkas (titulas); vidurinių amžių Vokietijoje – pareigūnas, turėjęs administracinę, teisminę ir karinę valdžią' PVG 1 (1589 m.), Arch XXXX 294, *burggrobas* C I 414, B 303, *burggrebs* PVG 2 (1639 m.), *burgrovis* Q 107, *burggrovas* PVG 108 (1736 m.), N 339, K, KŽ, *burggravas* PVG 84 (1724), *bùrgrovas* KŽ, *burgróvas* Alm 39 < Pr. v. *Burggraf* 'miesto grafas, valdytojas, prievaizdas, teisėjas, kar. vadas' (Ziesemer I 879), plg. s. v. a. *burg*, s. s. *burg* 'pilis; miestas' (Kluge 2002: 161), s. v. a. *grâvo*, v. v. a. *grâve*, v. nl. *grave*, *greve*, v. v. *grâbe* 'grafas' (Kluge 1957: 266; 2002: 367), vok. dial. *grōf* (Grimm 8, 1698). Tuo pačiu žodžiu gali būti įvardijamas ne tik asmuo, bet ir jo titulas, pvz.: *hercikis*, *ercikis* sm. 'hercogas, stambus feodalas, didelės teritorijos valdytojas; Vokietijoje viduriniais amžiais aukštosios bajorijos titulas; tą titulą turintis asmuo' < vok. dialektizmo *Hertzig* 't. p.'; *ámtmonas* sm. (1) 'valdininkas, valstybinių dvarų nuomininkas' PVG 101 (1734), B 79, R II 18, RD 188, K. Donel, MŽ 23, N 5, JV 996, K, M 23, KŽ < Pr. v. *Amtmann* 'srities valdytojas, domenų nuomininkas' (Ziesemer I 136); *liósininkas, -ė* (*losininkas*) smob. (1) 'padienis darbininkas' B 456, R I 79, MŽ II 329, N, K, KŽ, *liúosininkas* Pgg, Prk, Sg, Rg, Pjv, Snt, plg. Pr. v. *Lofinincker* (B 869).

2) Asmenų pavadinimai, žymintys ūkinę veiklą, verslus, amatus, atliekamą darbą, užimamas pareigas, profesiją, sudaro antrą nemažą skolinių dalį, pvz.: *gizẽlis* sm. (2) 'mokinys, padėjėjas (meistro, pir-

klio, malūnininko ir kt.)' Lex 77a (orig. *giselis*), Q 466, B 306, 570, R II 190, PVG 194 (1748), MŽ II 173, N 257, K, Sch 213, StngŽ, KŽ, Mrj, Vlkv, Ldvn, Pc, Lkš, *gìzelis* (1) KŽ, Pn, Kdn, Pc, Vdk, Ds, *gyzelis* Vlkv, *gizelius* Švnč, *gižẽlis* KlpD 63, prš, KrtnŽ < Pr. v. *geseļ* 't. p.' (Alm [PrW]), plg. v. v. a. *geselle,* s. v. a. *gisello*, sociatyvinis darinys iš *Saal* 'gyvenantis tame pačiame name (salėje)', vėliau apibendrinta 'bendrininkas', ir v. v. a. 'amatininko pameistrys' (Kluge 2002: 352); *žėgliniñkas* (*-inykas*), *-ė* smob. (2) 'jūrininkas, buriuojantis burinį laivą, buriuotojas' BB Ez 27,9 (orig. acc. pl. *Sʒeglinjkus*), K II 180, KŽ → *žėglis* 'laivo burė su stiebu' < Pr. v. *zēgəl* 't. p.' (Riemann V 595), plg. v. v. ž. *segel* 'burė', *segelinge* 'plaukimas su burėmis' (MndW IV 167-168), s. skandinavų *segl*, ags. *segl* (Grimm 16, 82), l. *žagiel*; *viñdininkas*, *-ė* smob. (1) 'kas dirba verpimo ratelius arba jais prekiauja' Q 126, N, K, NdŽ, Rtr, KŽ, Plšk, Rg → *vindas* 'verpimo ratelis' < Pr. v. *Winde* 'siūlų suktuvas' (Riemann VI 703), plg. v. v. a. *winde* (Kluge 2002: 990), v. v. ž. *winde* 'prietaisas, įtaisas kam nors sukti, kelti' (Sehwers 1953: 158).

3) Giminystę žymintys pavadinimai, giminystės terminai. Pavyzdžiai: *põdė*[3] (2) 'krikštamotė' C II 192, KŽ, Šl, Jnš, Žml, Vl, Jrb, Sk, Erž, Pt, *puõdė* KŽ, scom. 'krikštavaikis' N 294, K, M. Valanč, S. Dauk, KŽ, KrtnŽ, Kv, Plt, Vkš, Dr, Sd, Trk, Nt, Šts, Slnt, 'krikštaduktė' B 967 < Pr. v. *pōde* 'krikštatėvis, krikštamotė, krikštavaikis' (Riemann IV 312-313), plg. v. v. ž. *pōde* 'krikštatėvis, krikštavaikis' (Sehwers 1953: 86), *pade* 'krikštatėvis, kūmas, krikštamotė, kūma' (MndW III 291); *grõsis* sm. (2) 'senelis' Šlu, *grosùkas* KŽ, *grosùtis* K I 568, KŽ, *grõsė* sf. 'senutė, tėvo ar motinos motina' K I 568, KŽ, Šlu, *grosùtė* (2) K I 568, KŽ, plg. vok. *Grossmutter*, Pr. v. *Groszchen*, Pr. v. ž. *Groszke* 't. p.' (Fr I 255), *grōsxə* 'senelė; sena moteris' (Riemann II 527).

4) Asmenų pagal jų tautybę pavadinimai, pvz: *grỹkas*, *-ė* smob. (2) 'graikų tautos žmogus' C I 809, B 603, R II 183, K, Kel 1937, 222 < n. v. a. *Grieche* 't. p.'; *ùlenderis* sm. (1) 'olandas' K, Ns 1851, 1, KŽ, (*ulendras* Q 276, N), reikšme 'arklių pirklys' Vn, Grdm < Pr. v. *Hol-*

[3] Dar turimas *põdis, -ė* smob. (2) 'krikštatėvis, krikštamotė' C II 192, J, KŽ, Šlu, Brt, Lkš, Mrk, Smn, Ldvn, Vlkv, Vv, VšR, Grš, 'krikštavaikis' B 967, N 294, [K].

länder ‘kilęs iš Olandijos, olandiškas’ (Riemann II 1029), plg. l. *olender* ‘t. p.’; *sãksas*, *-ė* smob. (2) ‘saksas, Saksonijos gyventojas’ N, K, NdŽ, Rtr, rš; *zãksas*, *-ė* Q 426, N, K, NdŽ, JD 9, *zàksas* (2) KŽ, *zaksìškis*, *-ė* smob. (2) K, KŽ < vok. *Sachse* ‘t. p.’, plg. v. v. a. *sahs*, s. skandinavų *sax* ‘peilis, trumpas kalavijas, kardas (genties ginklas)’ (Grimm 14, 1604). Apie atvykėlius iš kitų šalių liudija dar šie žmonių pavadinimai: *šveĩceris* (*švéiceris*) (1) ‘Šveicarijos gyventojas’ R, MŽ, N, K, KŽ, *šveĩsteris* K. Donel, N, [K], K II 176, NdŽ, KŽ < n. v. a. *Schweizer* ‘t. p.’. *Prūsijos valdžios gromatose, pagraudenimuose ir apsakymuose lietuviams valstiečiams* dar yra užfiksuotas *esterreikeris* sm. ‘austrų tautos žmogus’ PVG 488–489 < vok. *Österreicher* ‘t. p.’. Asmenys pavadinami pagal miesto, iš kurio yra atvykę jie ar jų protėviai, pavadinimą, pvz., *zálcburgeris*, *-ė* smob. (1) ‘Zalcburgo pilietis’ B 1035, NdŽ, Žgč, Vlkš, *zálcbergeris* NdŽ, KŽ, *zalbergeris* MŽ II 399, K II 141, *salbergeris* N 454, K, *salburgeris* PVG 429 < Pr. v. *Salzburger* ‘atsikėlusių zalcburgiečių palikuonis’ (Fr II 245).

5) Asmenų, įvardytų pagal jų išorinius ir vidinius požymius, pavadinimai. Į šį pogrupį išskirti asmenų pavadinimai, įvardyti pagal jų išorinius ir vidinius požymius, savybes, asmens būdą, panašumą į tam tikrą daiktą. Pavyzdžiai: *bėnasas* sm. ‘menkas meistras’ N 326, [K], KŽ, *bėnozas* B 218 < Pr. v. *Bönhase* ‘t. p.’ (Fr I 96), ‘nepriklausantis cechui, nepatyręs amatininkas, ypač siuvėjas, dirbantis slaptai pastogėje’ (Ziesemer I 720), plg. v. v. ž. *bönhāse* ‘t. p.’ (Sehwers 1953: 11); pagal akių spalvą sudarytas hibridas *briū́nakis*, *-ė* smob. ‘rudaakis’ KŽ, plg. n. v. a. *braunäugig* ‘t. p.’, → Pr. v. *brūûn* ‘rudas’, plg. s. s., s. frizų, ags. *brūn*, s. skandinavų *brúnn*, n. nl. *bruen*, v. v. a. *brūn* (Kluge 1957: 97; 2002: 147), v. v. ž. *brûn* ‘t. p.’ (MndW I 438) ir liet. *akis*. Šio pogrupio asmenų pavadinimai vartojami daugiausia tik tarmėse, šnektose, plg. skolinį *stubinùkas, -ė* smob. (2) ‘kas vis pirkioje, stuboje ar apie stubą būna, dirbinėja ką’ Kt → *stuba* ‘gyvenamasis namas, pirkia, troba’ < Pr. v. *Stube* ‘kambarys, gyvenamoji patalpa’ (Riemann V 984–987), plg. s. v. a. *stuba*, v. v. a. *stube* ‘šildomas kambarys’, v. lot. *stuba* (Kluge 2002: 893), plg. dar vok. *Stubenhocker* ‘namisėda’.

Dauguma asmenų pavadinimų yra vienareikšmiai, jų lietuviškos reikšmės atitinka vokiškų jų pamatinių žodžių reikšmes. Tuo jie yra ar-

timi terminams. Tik nedaugelis žodžių vartojami keliomis reikšmėmis, pvz., *bũras* sm. (2) ‘valstiečio pavadinimas Prūsijos valdytose lietuvių gyventose vietose’ PVG 63 (1712), Lex 13, C I 240, Q 69, B 195, R 19, K. Donel, MŽ 35, N 337, K, KlvD 191, J, Sch 76, KŽ, Klp, Šlu, Užv, ‘Klaipėdos krašto ūkininkas’ KrtnŽ, reikšme ‘prastas, grubus, neišsilavinęs žmogus’ K I 174, šiaurės Žemaičiuose, o reikšme ‘stambus, turtingas valstietis’ Vv, Aukštaičiuose (Alm 39) kilo iš Pr. v. *būr* ‘smulkus ūkininkas’ (Ziesemer I 428), plg. v. ž. *būr* ‘valstietis, kaimietis’ (Sehwers 1953: 23), v. v. ž. *bûr* ‘gyventojas, pilietis; valstietis’ (MndW I 452); *jùmprova* sf. (1) ‘panelė, mergina’ Lex 43, B 400, R II 147, MŽ II 194, N 42, K. Donel, KlvD 123, Sch 172, J, Arch IV 601, BzF 119, KŽ, Trg, Klp, *jùmpruova* Trg, Lksr, *jùmprava* (*juñprava*) RD 115, K, KŽ, Vž, *jumprau* C I 916, *junprova* Q 288, *jūmprãva*, *jungprava* ‘nuotaka’ NmŽ atėjo iš Pr. v. *iunfraw* ‘panelė’ (Alm [PrW]), *jumfər* (Mitzka 1919: 164), plg. v. v. a. *juncvrou(we)*, *juncvrowe*, s. v. a. *jungfrouəwa*; pirmiausia reiškė ‘jauna ponia, kilminga panelė’, vėliau apibendrinta ‘jauna (netekėjusi) moteris’ (Kluge 2002: 455), v. v. ž. *junkvrowe* ‘mergina, panelė’ (MndW II 411); *mãkleris* (1) ‘biržos tarnautojas–sandėrių tarpininkas, supirkinėtojas’ A 1884, 189, rš, TrpŽ, KŽ, *mèkleris* PVG 550 (1810), A 1886, 109, LL 84, KŽ, Lkv, *mékleris* K II 42, ‘sukčius’ I, Š, KŽ, Sml, Lš, *mèkleris* Snt, Vv < n. v. a. *Makler* ‘makleris, tarpininkas’, Pr. v. *Mäkler* ‘prekybos agentas, tarpininkas, pardavėjas’ (Fr II 46), *Makler* (Riemann III 1080), iš nyderlandų *makelar* ‘tarpininkas’ per Hanzos prekybą pateko pirmiausia į šiaurės Vokietiją.

Kartais sunku atskirti, ypač senuosiuose raštuose, užrašytų žodžių reikšmes ar jų niuansus, nes kai kurių žodžių reikšmės nėra tikslios, pvz. vokiečių *Reuter*[4], *Reiter* žodynuose išverstas ‘raitelis’, plačiau nepaaiškinus, ‘raitas karys, raitas (kelio) plėšikas’ ar ‘jojikas’, antai *raĩtelis*, *raitelis* (1) H 109, R, N 432, K, S. Stan, Sut, JbL 352, ‘raitininkas, jojikas’ Lex 71, C II 300, 756, 875, B 364, 1012 (orig.

[4] Vokiečių *Reuter* yra romanų kilmės žodis, vidurinėje nyderlandų kalboje jis tapo *rûter* ‘varovas, (kelio) plėšikas’, XV a. iš nyderlandų kalbos šis žodis su vėlesne reikšme ‘jojikas’ pateko į kaimynines kalbas – danų (*rytter*), švedų (*ryttare*), n. norvegų (*rytter*) (Kluge 1957, 598; 2002, 762).

reitelis), K I 35, TP 1881, 13, Jrk 118, Lpl, Klvr, ‘raitas karys’ R II 292, PVG 88 (1724), 341 (1788), MŽ II 390 (orig. *Raitelei*, *Raiteliu Pulkai*, pl.), K, Mžk, Dgč < Pr. v. *Reiter* ‘t. p.’ (Riemann IV 814), plg. v. v. a. *reiter* ‘jojikas, raitelis, raitas karys’ (Grimm 14, 777); tačiau pirmiau, XVI a. Bretkūno Biblijoje ir vėlesniuose darbuose užfiksuoti *raitas* ir *raitinykas*[5]; *ãrpininkas*, *-ė* smob. (1) ‘kas skambina arfa’ Lex 46, C I 849, Q 244, H 10, R, N 9, K, KŽ, *arpinykas* sm. ‘kanklininkas’ B 636, ‘kas dirba, pardavinėja arfas’ K, KŽ, *ãrfininkas* I → *ãrpa*, *ãrfa*, plg. s. s. *harpa*, n. nl. *harp*, n. švedų *harpa*, n. v. a. *Harfe* ‘t. p.’ (Kluge 2002: 392).

Tarmėse germanizmai dažniau vartojami kitomis reikšmėmis, negu vokiški pamatiniai žodžiai, plg. vedinį *bãgarninkas* sm. (1) ‘gintaro kasėjas’ BzF 98 (TP 1881, 45, orig. *bàgarninks*), KŽ, Švėkšnoje (Šilutės r.), Judrėnuose (Klaipėdos r.) jis vartojamas reikšme ‘vakaruškininkas’, sietinas su *bàgariuoti* < Pr. v. *baggern* ‘kasti, semti dumblą iš vandens telkinių; maišyti, žarstyti bagarių’ (Ziesemer I 372), plg. *Baggermeister* ‘bagerio, t. y. mašinos dumblui semti, vairuotojas’ (ten pat), *Bagger* ‘įrankis semti, kasti; uosto traluotojas’ XVIII a. < olandų (v. nl. *baggheren*, *baggher* ‘dumblas, mauras’ (Kluge 1957: 44; 2002: 82); *dùlbis*, *-ė* smob. (1), *dul̃bis* (2) ‘ištižėlis, drimba, tinginys, dūlis’ Kos 159, J, Škn, Jdr, Skdv, Kltn, Tv, ‘kvailys, mulkis’ Kos 278, KŽ, Pgg, *dulba* ‘persenėlis, perkaršėlis’ Kos 42, plg. v. v. ž. *dul (-ll-)* ‘kvailas, neprotingas, pamišęs’ (Sehwers 1953: 29), *dol* adj. ‘pamišęs, pasiutęs, įžūlus’ (MndW I 535).

Asmenų, apibūdinamų pagal išorinius ar vidinius požymius, pavadinimų reikšmės ar jų niuansai įvairuoja ne tik lietuvių kalboje, t. y. kalboje skolintojoje, bet ir toje kalboje, iš kurios skolinamasi. Rytų Prūsijoje fiksuotų skolinių reikšmių lyginimas su atitinkamų kitų ger-

[5] *Raĩtas*, *raitas* sm. (4) ‘raitas karys, raitelis’ BB 1 Moz 49,17, BB Dan 12,40, SD 77, SD[3] 118, Sut, rš, DrskD 53, StnD24, JV 270, Krs, Vs, Kp, plg. s.v.a. *reit* ‘joja’, v.ž. *reit* adj. ‘paruoštas iššygiuoti, apsiginklavęs’ (Grimm 14, 765; 768), liet. adj. *raitas*; *raitinykas*, (1) ‘kas raitas joja, raitelis’ BB Ez 39,20, BB Jdt 2,7 (orig. gen. pl. *Raitinikų*), SP I 13, SD 314, Vlkv, Ds, Zp, *raĩtininkas*, *raitininkas* N, [K], D. Pošk, StnD 24, Zp, ‘kavaleristas’ BB Ez 26,10, Ch 1 Sam 13,5, SP II 3, SD 258, BŽ 193.

manų kalbų žodžių reikšmėmis padeda nustatyti kalbą, iš kurios skolinys kilo ir suteikia istorinių duomenų apie ten gyvenusius ar kontaktavusius su lietuviais asmenis, pvz., *drìmelis* sm. (1) 'išsižiojėlis, netikėlis' R II 102, K. Donel, MŽ 55, K, Mit I 239, KŽ, Mrk, Rg, reikšme 'kas trankosi, padauža, storžievis' R II 61, MŽ II 81, Gs, *drýnelis* Kt, Mrj, *drùmelis* Br kilo iš Pr. v. *drimmel* 'kvailys' (Ziesemer II 109), plg. švedų *drummel* 'storžievis, stačiokas (toks keiksmažodis) '. Švedų *drummel* reikšmė sutampa su P. Ruigio, G. Mielckės žodynuose fiksuotomis reikšmėmis, t. p. Barzduose (Šakių r.); Katyčiuose (Šilutės r.) ir Marijampolėje. Iš to galima daryti prielaidą, kad Rytų Prūsijoje gyventa švedų; šią prielaidą patvirtina ir istoriniai faktai; taip pat tai, kad švedai ar jų palikuonys apsigyveno Barzduose, Katyčiuose, Marijampolėje.

Kilmė. Daugelyje Europos kalbų paplitę tie patys žodžiai, todėl labai sunku tiksliai nustatyti, iš kokios kalbos jie pateko į lietuvių kalbą[6], pvz., *drabantas*[7] (1) 'asmens sargybinis' (BB 2 Sam 15, 1, Q 526, M. Valanč, BzB 281) pamatas yra Pr. v. *drabant* 't. p.' (Ziesemer II 82), plg. v. v. ž. *drabant* 'asmens sargybinis, pėstininkas' (Sehwers 1953: 27), norvegų ir danų *drabant*, l. *drabant*, vengrų *drabant* (EO 108–109), n. švedų *drabant*, čekų *drabant* 'pėstininkas, asmens sargybinis', pastarojo kilmė neaiški (Kluge 2002: 922).

Dauguma vokiečių kalbos kilmės asmenų pavadinimų atsirado Rytų Prūsijoje dėl kalbų kontaktų, dėl vokiečių kalbos valstybinės kalbos statuso. Užnemunė, t. y. Suvalkija, 1795–1807 m. priklausė Prūsijos valstybei. Raštininkai ar vertėjai, nemokėję lietuvių kalbos ar prastai ją mokėję, prie vokiškų žodžių dėjo lietuviškas galūnes. Skoliniai pateko į lietuvių kalbą taip pat su naujomis realijomis. Jie yra atėję iš Prūsijos vokiečių tarmių, iš naujosios vokiečių aukštaičių kalbos. Prūsijos vokiečiai buvo kilę iš Saksonijos ir Tiuringijos, Frankonijos, Reino žemės, pietvakarių Vokietijos, Olandijos, Silezijos ir kitur. Neužtenka nustatyti tik kalbą, iš kurios skolinys atėjo į lietuvių kalbą. Tolimes-

[6] žr. Nijolės Čepienės straipsnį *Lietuvių kalbos germanizmų atėjimo keliai*. – *Acta Baltico-Slavica* 30, 241–250.

[7] Turimas ir *trabántas* 't. p.' R II 353, MŽ II 473, NdŽ, TrpŽ < Pr. v. *Trabant* 'samdytas karys, padėjėjas' (Riemann VI 157), plg. rytų vidurio vokiečių *trabant* 'palydovas, satelitas' (Kluge 2002: 922).

nis skolinių kilmės aiškinimasis, ne tik kalbos tarpininkės nustatymas, duoda žinių kalbotyrai, etimologijai ir krašto istorijai. Antai *grófas* sm. 'grafas', fiksuoto nuo XVII a. (B 599, R II 181, PVG 108 [1736], MŽ II 241, N 272, K, BsP I 94, KŽ, Dor [Klp]), *gróv*'s Q 231, B 766; 'ponas' Rsn pamatas yra Pr. v. *Groaf* 't. p.' (Riemann II 487), plg. vok. (Reino dial.) *grōf* (Grimm 8, 1698), Pr.v. *margrôw* (Alm [PrW]), l. *gróf* < vengrų *grof* (Brückner 1974: 173); v. nl. *grove*, *greve*, n. švedų, n. norvegų *greve*. Pavadinimas įvairių karaliaus valdžios tarnautojų, v. lot. *gravius* 'karališkojo teismo pirmininkas' (Kluge 2002: 367). Plg. dar vedinį *rỹmininkas*, *-ė* smob. (1) 'plėškių siuvėjas, balnius' C II 315, Q 416, B 632, 1018 (orig. *ryminink*'s), N, K, LC 1886, 33, KŽ, Slv < Pr. v. *Riemer* 't. p.' (Riemann IV 836), plg. n. v. a. *Riemen* 'odos juosta', v. v. a. *rieme*, n. nl. *riem*; kilmė neaiški (Kluge 2002: 765). Skolinių šaknų atitikmenys randami ne tik vokiečių, lotynų, bet ir skandinavų, kitose kalbose.

DARINIAI. Darinių rasta Rytų Prūsijos žodynuose apie 145, daugiausia priesagos vedinių, turimi keli galūnės vediniai ir hibridai, žodžiai, kurių kamiene yra kitų kalbų kilmės šaknų. XVI a. dauguma asmenų pavadinimų yra grynieji germanizmai, jie sudaryti prie vokiško žodžio kamieno pridėjus lietuviškas galūnes. Beveik visi asmenų pavadinimai žymi vyrus, yra tik keli moterų pavadinimai. Vėliau, nuo XVII ir XVIII a., fiksuota daugiau darinių su lietuviškomis priesagomis, žr. 2 lentelę. Rytų Prūsijos žodynuose nerasta asmenų pavadinimų su priesagomis *-inis*, *-ukas, -alė, -*(*i*)*antis*. XIX a. turima nemažai naujų asmenų pavadinimų su priesagomis *-ininkas*, *-tojis* (F. Kuršaičio žodyne), *-tojas* (A. Kuršaičio žodyne tie patys žodžiai), *-aitis*. Moterų pavadinimai sudaryti su priesagomis *-ienė* (originale dažnai rašoma *-ene*), *-aičia*, *-ikė*, *-iūtė* arba yra vediniai su darybos galūne *-ė*. Šio straipsnio autorė kelia prielaidą, kad kai kurie moterų pavadinimai, laikyti priesagos *-ienė* vediniais, galėtų būti tiesioginiai germanizmai, susidarę skolinimosi procese, pvz.: *abtienė* sf. 'katalikų vienuolyno viršininkė', plg. Pr. v. *ebtynne* 't. p.' (Ziesemer I 69). Turimas kuopinis pavadinimas su priesaga *-ija*, *raitelija*, t. p. kuopinis *raitis* 'raitija'. Apie germanų kilmės asmenų pavadinimų platų funkcionavimą Mažosios

Lietuvos raštuose liudija iš grynųjų skolinių sudaryti dariniai, daugiausia priesagų vediniai, ypač dažna priesaga *-ininkas*.

2 lentelė

Asmenų pavadinimų priesagos	
-ininkas	57
-ienė	19
-tojas	10
-tojis	10
-aitis, -aičia	7
-iškis	1
-alė	0
-aikštis, -aikštė	2
-(i)antis	0
-ija	1
-ikė	2
-inis	0
-iūtė	1
-ukas	0

Šioje grupėje yra hibridų, t. y. sudurtinių žodžių, kurių vienas dėmuo yra lietuviškas, pvz. *duūbininkas* 'kas turi du ūbus lauko', *būrvaikis* 'būro vaikas, sūnus', *blėtkalvis* 'skardininkas', *žaknešys* 'kas neša maišą (žaką)'.

Mažosios Lietuvos XVII–XX a. žodynuose užfiksuoti asmenų pavadinimai yra praeities istorinių įvykių, visuomenės gyvenimo liudininkai.

Kalbų ir tarmių, kiti sutrumpinimai

ags. – anglosaksų
gr. – graikų
Gumb – Gumbinė (dabar Gusevas, Kaliningrado sritis)
hibr. – hibridas
KrtnŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
l.– lenkų
liet.– lietuvių
Lksr– Laūksargiai Tauragės rajone
lot.– lotynų

n.– naujoji
n. nl.– naujoji nyderlandų
n. norv.– naujoji norvegų
n. v. a.– naujoji vokiečių aukštaičių
ol.– olandų
orig.– originale
pranc.– prancūzų
Pr. v.– Prūsijos vokiečių
Pr. v. ž. – Prūsijos vokiečių žemaičių
s.– senoji
s. nl.– senoji nyderlandų
s. pranc.– senoji prancūzų
s. s.– senoji saksų
s. skand.– senoji skandinavų
s. š. germ.– senoji šiaurės germanų
s. v. a. – senoji vokiečių aukštaičių
t. p.– taip pat
v. lot.– vidurinė lotynų
v. nl.– vidurinė nyderlandų
vok.– vokiečių
v. v.– vidurio vokiečių
v. v. a.– vidurinė vokiečių aukštaičių
v. v. ž.– vidurinė vokiečių žemaičių
v. ž. – vokiečių žemaičių

Kiti sutrumpinimai tokie pat kaip akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽ I–XX).

Literatūra ir šaltiniai

Alm [1934]: K. Alminauskis. *Die Germanismen des Litauischen* 1. *Die deutschen Lehnwörter im Litauischen*, Kaunas: Šv. Kazimiero d-jos knygynas.

Alm (PrW) – W. Ziesemerio *Preussisches Wörterbuch* rankraštis, kuriuo pasinaudojo K. Alminauskis.

Brückner A. 1974: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Čepienė N. 2006: *Lietuvių kalbos germanizmai ir jų fonetinės ypatybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Čepienė N. 2006: Lietuvių kalbos germanizmų atėjimo keliai. – *Acta Baltico-Slavica* 30, 241-250.

Dor 1911: A. Doritsch. *Beiträge zur litauischen Dialektologie*, Tilsit: Litauische literarische Gesellschaft.

EO 1992: H. Falk, A. Torp. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*, Oslo: Bjorn Ringstroms antikvariat.

Fr I-II – H. Frischbier. *Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge* 1-2, Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin, 1882–1883.

FrnW I-II – E. Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1955–1965.

Grimm J., Grimm W. 2004: *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Elektronische Ausgabe der Erstbearbeitung. Zweitausendeins.

Kluge F. 1957, 2002: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 17 Auflage, Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1957; *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24 Auflage, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2002.

KŽ I-IV – A. Kuršaitis. *Lietuviškai-vokiškas žodynas* 1–4, Göttingen:

Vandenhoeck & Ruprecht, 1968–1973.

LKŽ I–XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, 2-asis leidimas, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 3–6 Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1962; 7–9, Vilnius: Mintis, 1966–1973; 10–15, Vilnius: Mokslas, 1976–1991; 16–17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1996; 18–19, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997–1999; 20, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Naudotasi ir LKŽe.

Mitzka W. 1919: *Ostpreussisches Niederdeutsch nördlich vom Ermland*, Marburg: N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.

MndW I-VI – Dr. K. Schiller und Dr. A. Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* 1–6. Photomechanischer Neudruck, Münster in Westf., 1931.

PVG – *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*. Sudarė P. Pakarklis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Riemann E. I-VI – *Preussisches Wörterbuch. Deutsche Mundarten Ost- und Westpreußens* 1-2. Hrsg. von Erhard Riemann; 3-4. Hrsg. von Ulrich Tolksdorf; 5–6. Hrsg. von Reinhard Goltz, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1981–2000.

Sehwers J. 1953: *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*, Berlin: in Kommission bei Otto Harrassowitz Wiesbaden.

StngŽ 1933: *Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose*. Surašė J. Gerullis ir Chr. Stang'as, Kaunas: Švpiet. minist. knygų leidimo komisija.

Ziesemer W. I-II – *Preussisches Wörterbuch. Sprache und Volkstum Nordostdeutschlands* 1. A-C, 2. D-Fi. Hrsg. von Ludwig Erich Schmitt, Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag, 1975.

PERSONENBEZEICHNUNGEN DER GERMANISCHEN HERKUNFT IN DEN WÖRTERBÜCHERN DES OSTPREUSSENS

Zusammenfassung

Die in Ostpreußen herausgegebenen Wörterbücher sind als Hauptquellen der Personenbezeichnungen deutscher Herkunft im Litauischen zu nennen. Im Artikel werden die Bezeichnungen der Personen mit Berufung auf etwa 500 Lehnwörter (mit Ableitungen) aus den Wörterbüchern des 17.-20. Jh. analysiert. Im *Deutsch-littauischen Wörterbuch* von Friedrich Kurschat findet man am meisten Personenbezeichnungen. Die Germanismen dieser Themengruppe sind in fünf Untergruppen zergliedert. Die Bezeichnungen der Personen weisen auf deren gesellschaftliche Stellung, Stand; wirtschaftliche Tätigkeit, Gewerbe, Beruf; Verwandschaftsgrad; Herkunft,

Wohnort; persönliche Merkmale hin. Die Mehrheit der Bedeutungen der Personenbezeichnungen stimmen in litauischen und deutschen Wörtern überein. Einige der Entlehnungen bekommen in den litauischen Mundarten neue Bedeutungen, z. B. *bãgarninkas* 'Gräber des Bernsteins' bedeutet im Litauischen noch 'Besucher der Tanzabende'. Manchmal ist es schwierig in Wörterbüchern gegebene Wortbedeutungen oder ihre Schattierungen zu unterscheiden, weil sie nicht genau angegeben sind, z. B. *Reuter*, *Reiter* ist ins Litauische als 'raitelis' übersetzt, aber es ist nicht klar, ist er 'Krieger zu Pferd, Wegeräuber' oder 'Reiter'. Der Vergleich der Bedeutungen der Wörter mit entsprechenden Bedeutungen der anderen Sprachen hilft die Sprache zu bestimmen, aus der das Lehnwort stammt, und gibt historische Daten über die mit den Litauern in Verbindung gestandenen Personen. In vielen Sprachen Europas sind dieselbe Lehnwörter verbreitet, darum ist es nicht leicht zu bestimmen, aus welcher Sprache das Wort ins Litauische gelangte.

Ab dem 17. Jh. kommen viele Ableitungen mit dem Suffix *-ininkas* vor. Im 19. Jh. tauchen die Personenbezeichnungen mit den Suffixen *-tojis*, *-tojas* (*-toja*) auf, die hauptsächlich in Wörterbüchern von Friedrich Kurschat gefunden werden. Endungsableitungen sind selten. In dieser Gruppe gibt es auch hybride Bildungen, d.h. zusammengesetzte Wörter mit deutschen und litauischen Bestandteilen.

Die Mehrheit der Personenbezeichnungen werden in der litauischen Gegenwartssprache nicht gebraucht, manche sind nur in den Mundarten verbreitet. Sie sind Zeugen des gesellschaftlichen Lebens, der geschichtlichen Ereignisse der Vergangenheit.

Aurelija Gritėnienė
Lietuvių kalbos institutas

Daujėnų šnektos leksika *Lietuvių kalbos žodyne* ir jo kartotekoje[1]

ĮVADINĖS PASTABOS

Daujėnų šnekta pagal Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus lietuvių kalbos tarmių skirstymą priklauso rytų aukštaičiams šiaurės panevėžiškiams (Girdenis, Zinkevičius 1966: 144). Šios patarmės fonetiką daugiausia tyrė Kazimieras Garšva, A. Girdenis, Genovaitė Kačiuškienė, Bonifacas Stundžia, Z. Zinkevičius ir kiti; morfologijos ir sintaksės klausimais rašė Juozas Šliavas, Stasys Tumėnas, Aloyzas Vidugiris ir kiti[2]. Šiaurės panevėžiškių leksikos tyrimų turime palyginti nedaug. Pirmiausia minėtina Kazimiero Jauniaus studija „Lietuvių kalbos panevėžiškių šnektos“ (*Паневѣжскіе говоры литовскаго языка*). Vienoje iš šios studijos dalių, skirtų tarmės leksikai, K. Jaunius trumpai aptaria apie 70 tarmės žodžių, daugiausia rinktų iš Pasvalio, Pumpėnų, Krinčino, Joniškėlio, Vabalninko, Linkuvos apylinkių. Būtina paminėti ir Elenos Grinaveckienės paskelbtą 1960–1965 m. Pašvitinio, Žeimelio, Vaškų ir Linkuvos apylinkėse surinktos tarminės leksikos žodynėlį (daugiau nei 700 žodžių) su iliustraciniais sakiniais (Grinaveckienė 1972: 43–78). Išleista tik pora šiaurės panevėžiškių tekstų knygelių (*Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai* 1982; *Linelius roviau, dainavau* 1990). Pavienių transkribuotų

[1] Straipsnis parengtas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuoto projekto „Tarmių leksikos ir fonetikos pokyčių fiksavimas ir mokslinis tyrimas“ (*Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programa*) lėšomis.

[2] Plačiau apie šių kalbos lygmenų tyrimus panevėžiškių patarmėje žr. Kačiuškienė 2006: 8–20; Kurkauskienė, Rinkauskienė 2011: 83.

šiaurės panevėžiškių patarmės žodžių galima rasti bendrojo pobūdžio dialektologijos darbuose: Z. Zinkevičiaus knygose *Lietuvių dialektologija* ir *Lietuvių tarmių kilmė*, *Lietuvių kalbos atlase* (pirmajame leksikai skirtame tome). Šiek tiek leksikos duomenų galima rasti apskritai šiaurės panevėžiškių patarmei skirtose monografijose (Kačiuškienė 2006: 143–153; Gritėnienė 2006). Labai trūksta spausdinto panevėžiškių tarminio žodyno[3], todėl net ir vienos šnektos leksikos apžvalga gali būti vertinga, ypač tiems, kas imtųsi ateityje rengti išsamųjį ar diferencinį visos panevėžiškių patarmės žodyną.

Žodžius iš šiaurės panevėžiškių patarmės straipsnio autorė *Lietuvių kalbos žodyno* Papildymų kartotekai (toliau LKŽK) užrašinėja nuo 1998 m. Sukaupta nemažai leksikos duomenų ir iš Daujėnų šnektos[4]. Rengiant šį straipsnį, naudotasi sukauptais asmeniniais garso įrašais (daugiausia iš Smilgių, Girsūdų, Baluškių kaimų), taip pat perklausyti visi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve esantys šios šnektos garso įrašai[5]. Iššifravus visus turimus Daujėnų krašto tarminius garso įrašus, rasta daug įdomios leksinės medžiagos: užrašyta nemažai specifinių žodžių darybos formų, reikšmės siaurėjimo, platėjimo arba perkėlimo atvejų, fiksuota keliasdešimt žodžių, kuriais įvardytos sąvokos bendrinėje kalboje ir kitose tarmėse išreiškiamos visai kitomis šaknimis. Taigi šiame straipsnyje žodžių paplitimo aspektu analizuojama Daujėnų šnektos būdingoji leksika[6] – beveik 100 *Lietuvių kalbos žodyne*

[3] Iš nespausdintų darbų būtina paminėti Juozo Bilevičiaus parengtus tūkstančio puslapių „Pašvitinio šnektos tekstus“ ir aštuonių tomų „Pašvitinio šnektos žodyną“, saugomą Lietuvių kalbos instituto archyve.

[4] LKŽK iš Daujėnų šnektos autorė yra užrašiusi daugiau nei 1000 leksikos vienetų.

[5] Danutės Kazilionytės 1977 m. įrašytos kasetės iš Berklainių (141) punkto; Veronikos Adamonytės įrašai iš 2011 m. „Versmės“ leidyklos organizuotos ekspedicijos Daujėnuose.

[6] Tai yra tokie žodžiai, kurie plačiau žinomi ir vartojami tik tam tikros tarmės plote (vadinamoji tarminė leksika). Tai baltiškos, lietuviškos leksikos sluoksnis, nežinomas bendrinei kalbai ar kuo nors nuo jos besiskiriantis (Vitkauskas 1972: 86; 1976: 10), paveldėtoji, šnektos specifiškoji (Paulauskienė, Zinkevičius 1977: 307), charakteringoji (Vitkauskas 1979: 112) leksika.

(toliau – LKŽ)[7] ir 130 LKŽK[8] fiksuotų specifinių tarmės leksemų: aptariama tokių žodžių semantika ir paplitimas, t. y. bandoma nustatyti, kurie žodžiai paplitę plačiau (visose mūsų tarmėse) arba laikytini tipiškomis rytietybėmis, o kurie vartojami tik siaurame šnektos plote[9].

Pagal paplitimą Daujėnų šnektoje užrašyta leksika pasiskirsto į kelias grupes[10].

Plačiausiai paplitusios (**aukštaičių** ir **žemaičių** tarmėse) šios Daujėnų šnektoje užrašytos leksemos: *ar̃, ár* 'irgi, ir', *avẽlė* 'avis', *avìnė* 'avidė', *apibùrti*, *nubùrti* 'paveikti magiškomis priemonėmis', *(iš)buřzyti* '(iš)srėbti, (iš)pliurzyti', *dõklas* 'didelė apvali pintinė pašarui nešti', *nudúoti* 'primušti, prilupti', *gaĩmaroti* 'gaišti, delsti, trukti', *gér̃as, gėriùkas, gerẽlis* 'avių jauniklis', *grybẽlė, grybùtė* 'vaistų tabletė', *perkalbė́tojas* 'vertėjas', *kaplỹs*, *kapliùkas* 'kauptukas', *kapliúoti, kapstúoti* 'kauptuku ravėti', *kūtìs, kū̃tė* 'tvartas', *atlį̃sti* 'atgal grįžti lendant', *primanýti* 'mokėti, sugebėti', *mažỹstė* 'vaikystė', *mėlynmar̃gis* 'mėlynai margas', *mùzika* 'smuikas', *paišẽlis* 'pieštukas', *pìtlyti* 'mušti, lupti, kulti', *pūslinė́ti* 'iš lengvo eiti, vilktis pasipūtusiam', *raukãžolė* 'gyslotis' (*Plantago*), *riógla* 'kas nevikrus, nerangus', *sı́enkelis* 'kelias, skiriantis dviejų sodžių laukus', *apsprógti* 'nudvėsti ar būti arti dvėsimo, nunykimo', *nurìšti* 'siūlo rišimu nugydyti', *skeřslatvis* 'gyvenantis netoli Latvijos ir aplatvėjęs lietuvis', *pašarvúoti* 'pašarvoti', *šikšnà* 'spragilo ryšys, jungas', *šiřd̃intis*

[7] Peržvelgus visus dvidešimt LKŽ tomų, juose rasti tik 266 žodžiai, užrašyti Daujėnų apylinkėse. Iš šio krašto žodžių pateko į visus žodyno tomus. Daugiausia žodžių iš *Š* (39), *T* (26) ir *V* (31) raidžių; žodžių, prasidedančių *E, F, H* ir *O* raidėmis, žodyne išvis nefiksuota. Straipsnyje, kaip anksčiau minėta, nuo bendratautės leksikos atsiribota.

[8] Visa autorės Daujėnų šnektoje užrašyta įdomesnė leksika pakliuvo į LKŽK, todėl šiame straipsnyje iš asmeninės kartotekos imti žodžiai atskirai neišskiriami. LKŽK žodžių iš Daujėnų šnektos yra užrašę ir kiti leksikos rinkėjai: K. Garšva, D. Kazilionytė, B. Stundžia, Povilas Krikščiūnas ir kiti.

[9] Nustatant tam tikro žodžio paplitimo ribas daugiausia remtasi LKŽ ir LKŽK turima medžiaga, nors ir čia duomenys patekę ne iš visų šnektų, daugelio žodžių geografija atspindėta tik fragmentiškai. Taip pat nustatant žodžio paplitimą buvo peržiūrėti visi iki šiol išėję tarminiai žodynai.

[10] Ateityje, sukaupus ir suregistravus daugiau tarmių leksikos duomenų, žodžių paplitimo ribos gali keistis.

‘jaudintis, sielotis’, *aptaisýti* ‘papuošti’, *ištaisýti* ‘išdoroti, išdarinėti, išvalyti’, *su(si)taisýti* ‘su(si)burti, su(si)telkti’, *tárdyti* ‘derinti’, *ištárdyti* ‘išderinti’, *sutárdyti* ‘suderinti (stygas, balsus)’, *teliùkas* ‘veršiukas’, *tẽtė* ‘tėtis’, *tikrumojè* ‘iš tikrųjų’, *turė́tis* ‘laikytis įsitvėrus, įsikibus už ko nors’, *tùtė* ‘teta’, *atvadúoti* ‘sumokėjus išvaduoti, atpirkti’, *vakaráuti* ‘dirbti pirkioje vakare’, *vãlio* ‘apie ką atvertą, atvirą, atdarą’, *varpstė* ‘girnų apatiniame akmenyje įtvirtinta statmena geležis, ant kurios sukasi viršutinė girnapusė’, *velỹkis* ‘tariamoji būtybė, vaikams per Velykas atnešanti margučių’, *vilkãduobė* ‘iškasta duobė vilkams gaudyti’, *vilnõnė* ‘piengrybis paberžis (*Lactarius torminosus*)’, *zĩrzti* ‘šaukti, rėkti, žviegti’, *žỹdkapiai* ‘žydų kapinės’, *žiemiaĩ* ‘šiaurė’. Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, ir aukštaičiai, ir žemaičiai vartoja daugybę bendrų įvairių semantinių grupių žodžių: naminių gyvulių, augalų, grybų, ūkio padargų, įrankių, pastatų, asmenų ir kt. pavadinimų.

Fiksuota grupelė **rytų, vakarų ir pietų aukštaičių** vartojamų leksemų: *atãsija* ‘ratų dalis, jungianti ieną su pirmagaline ašimi’, *bambìzas* ‘reformatas’, *lìnija* ‘iškirsta miško juosta’, *spalgena* ‘spanguolė’ (*Oxycocus*), *apsiteliúoti, teliúotis* ‘apsiveršiuoti’.

Rytų ir pietų aukštaičiai vartoja šias bendras su daujėniškiais leksemas: *mažúomė* ‘vaikystė’, *pantaróti* ‘valgyti pilna burna, ėsti, kimšti’, *pliùšyti* ‘daug, godžiai valgyti, gerti’, *stómenys* ‘stuomuo – drobės gabalas marškiniams’, *šeberkštìs* ‘medžio atšaiža, nuoplaiša’.

Rytų ir vakarų aukštaičiams būdingi šie žodžiai: *atãdvėstis* ‘pasilsėjimas, atvanga’, *avìžė, avižẽlė* ‘pavasarinė balteklė’ (*Calocybe gambosa*), *báilė* ‘baimė’, *bandinỹkas* ‘ūkininko samdinys’, *blakūtinė́ti* ‘šlaistytis pakraščiais, plavinėti’, *grùzdas, gruzdẽlis* ‘žagarėlis’, *klývas* ‘šleivas, kleivas, klišas’, *klyvénti* ‘šlubčioti, klibenti’, *kapstùkas* ‘kauptukas’[11], *kapstùkas* ‘įrankis samčiams, šaukštams daryti, skaptas’, *kardìntis* ‘duoti kitam pajusti apie savo buvimą’, *kė́moti* ‘gaišti laiką niekus ar nevykusiai dirbant’, *medžiãkas* ‘klumpė mediniu padu, odiniu viršumi’, *meškà* ‘prietaisas vėjiniam malūnui sustabdyti ar jo sparnams pasukti’, *naktinùkas* ‘dviragė leukonija’ (*Matthiola bicor-*

[11] Tikėtina, kad ši leksema vartojama ir didesniame plote, siekia ir žemaičių tarmę (tą rodytų veiksmažodžio *kapstuoti* ‘kapstuku kaupti’ vartosena).

nis), *prigyvéntojas* ‘kas prie kito gyvena, įnamis’, *pùsdieniai, pùsdienis* ‘pavakariai’, *raũkti* ‘smarkiai rūkyti’, *rekečiùkai* ‘prietaisas siūlams iš ritės į sruogą vyti, lenktuvas’, *stovỹnė* ‘galvijų stovima (ppr. pakilesnė) vieta ganykloje’, *šilkãgvaizdis* ‘šiurpinis gvazdikas’ (*Dianthus barbatus*), *šlãjus* ‘gyvenamasis valstiečio namas’, *traukiniùkas* ‘siauraisiais bėgiais važiuojantis traukinys, siaurukas’, *vaidinuõklis* ‘vaiduoklis’, *išvìrškinti* ‘suviršinti’, *vištakõjis* ‘paprastoji garšva’ (*Aegopodium podagraria*), *žirniùkas* ‘kvapusis pelėžirnis’ (*Lathyrus odoratus*).

Kiti Daujėnų šnektoje užrašyti žodžiai vartojami tik **rytų aukštaičių plote**[12]. Fiksuota keliasdešimt leksemų, vartojamų panevėžiškių ir gretimose kupiškėnų, anykštėnų, uteniškių ir (ar) širvintiškių bei vilniškių patarmėse: *dobiliùkas* ‘saulutė’ (*Bellis*) (Slm – LKŽ; Dj, Pbr, Slm, Rg, Gdr, Pnm – LKŽK), *dùmtuvė* ‘dumplės’ (Všk, Ds, Vb, Šmn – LKŽ; Dj, Pl, Pnd, Skp, Ds, Lel – LKŽK), *gýslalapis* ‘gyslotis’ (*Plantago*) (Jnšk, Brž, Ėr, Pn, Pl – LKŽ; Dj, Krč, Pmp, Pšl, Ps, Pbr, Rgv, Mžš, Sur, Pl, Slm – LKŽK), *kratà* ‘sugrėbtas į vieną vietą ir paskleistas džiovinti šienas’ (Rz, Slm, Kp, Vb – LKŽ; Dj, Slm, Skp – LKŽK), *Pelenijà* ‘Pelenų diena’ (Pšl, Žml, PnmR – LKŽ; Dj, Všk, Skp, Slm, Svn, Pnd, Sur – LKŽK), *išpùdaloti* ‘ištaršyti, išdraikyti’ (Všk, Vb – LKŽ; Dj, Pbr – LKŽK), *supùdaloti* ‘sutaršyti, sudraikyti’ (Ps, Sb – LKŽ; Dj – LKŽK), *saikùs* ‘darbštus, mitrus’ (Dj, Jnšk, Skp, Vb – LKŽ), *stalgũnas* ‘smaližius’ (Dj, Ps, Mžš, Šmn, Slm, Kp – LKŽ; Sur, Slm – LKŽK), *šlajaĩ* ‘pakinktų dalis, dedama arkliui ant nugaros, prilaikanti ratus, važiuojant į pakalnę’ (Dj, Všk, Ps, Brž, Paį, Krs, Pbs, Ds, Ob, An, Antr, Lel, Dglš, Švnč – LKŽ; Antz, Pnd, Kp – LKŽK), *po tiẽsumai* ‘tiesiai’ (Ps, Krs, Kpr, Kp, Adm, Sug, Ds – LKŽ; Dj, PnmR, Jdp – LKŽK), *úšmalas* ‘nepirštuota pirštinė, ppr. siuvama iš avikalio ar milo’ (Dj, Brž, Pn, Skp, Sv, Sur, Žl, Ukm, Žmt, Ds, Ob, Trgn, Avl, Skdt, Ml, Aln, Vžns, Lkm, Kzt, Dsn, Tvr, Švnč, Str, Kkl – LKŽ; Sv, Kzt – LKŽK), *užstõvas* ‘vyresnysis piemuo’ (Skrb, Krč, Mžš, Sv, Rk, Jž, Kp, Alz, Kpr, Blnk, Strn, Vb, Zr, Dgl, Avl, Slk, Trgn, Užp, Sdk, Lel, Vžns, Dglš, Pb – LKŽ; Dj –LKŽK), *užstovíenė* ‘piemenų vyresnioji’ (Dgl, Slk, Tr,

[12] Aptariant siauresnio paplitimo rytiečių leksiką prie atitinkamų žodžių pateikiamos ir vietovių santrumpos (tokios pačios kaip LKŽ).

Sb – LKŽ; Dj – LKŽK), *priveĩkti* ‘įstengti, pajėgti’ (Jnšk, Grž, Slč, Ps, Rd, Šmn, Adm, Skp, Lel, Ds, Sl, Rk, Sv – LKŽ; Dj, Krč, Sur, Tr, Ut – LKŽK), *velniãžolė* ‘brantas’ (*Cuscuta*) (Dj, Pn, Ėr, Vb, Svn, Sb – LKŽ; Pnm – LKŽK).

Dar siauresniame **panevėžiškių ir uteniškių** plote fiksuoti šie žodžiai: *čivỹlis* ‘apie smulkų, silpną žmogelį’ (Dj, Vb – LKŽ), *kárktelėti* ‘suduoti kietu daiktu’ (Dj, Ds – LKŽ), *medìnpadis* ‘klumpė’ (Grž, Ds – LKŽ; Dj – LKŽK), *ramunẽlis* ‘vaistinis skaistenis’ (*Tanacetum parthenium*) (Dj, Pbr, Krč, Pnm – LKŽK), *rébas* ‘pintinė iš vytelių, krepšys’ (Dj, Krč, Slč, Ps, Km – LKŽ), *išstáugti* ‘staugimu numanyti būsiant nelaimę’ (Ėr, Upt, Rk – LKŽ; Dj – LKŽK), *vaidinėklis* ‘vaiduoklis’ (Dj, Pšl, Pmp, Všk, Sml, Mžš, Vb – LKŽ; Dj – LKŽK).

Panevėžiškiams ir kupiškėnams bendros šios leksemos: *apsėdaĩ* ‘budėjimas prie mirusiojo, budynė’ (Krs, Brž, Svn, Ppl – LKŽ; Dj, Všk, Krs, Slm, Skp, Ppl – LKŽK), *baltažiẽdis* ‘baltažiedė plukė’ (*Anemone nemorosa*) (Slm – LKŽ; Dj, Krč, Všk, Ps, Pbr, Žml – LKŽK), *burkùtis* ‘kankorėžis’ (Dj, Antš – LKŽ; Brž, Krč – LKŽK), *galùtvoris* ‘tvoros galas, pabaiga’ (Dj, Kp – LKŽ; Dj, Slm – LKŽK), *gardžiakąsnis* ‘smaguris’ (Dj, Slm – LKŽ), *palíeknė* ‘vieta prie liekno’ (Brž – LKŽ; Dj, Skrb, Kp, Alz – LKŽK), *pašeriaũkšlis* ‘pikčiurna, susiraukėlis’ (Dj, Krs, Paį, Slm – LKŽ; Mžš – LKŽK), *pavõliai* ‘į kubilo dugną prie volės dedami pagaliukai ir šiaudai tekinamam alui košti’ (Grž, Ps, Všk, Brž, Kri, Lnkv – LKŽ; Dj, Jnšk, Ps, Skp – LKŽK), *priediẽnis* ‘padienis darbininkas’ (Dj, Pmp, Brž, Sdb, Kri, Lnkv, Sml, Kp, Slm – LKŽ), *skaptùkas* ‘kauptukas’ (Brž – LKŽ; Dj, Alz – LKŽK), *štãkas* ‘žioplys, vėpla’ (Lnkv, Brž, Pbr, Kp – LKŽ; Dj – LKŽK).

Panevėžiškių ir anykštėnų plote žinomos šios leksemos: *mìras* ‘tokia kvepianti darželio gėlė’ (Grž, Všk, Brž, Tj – LKŽ; Dj, Sur – LKŽK), *patérškom* ‘su tratėjimu’ (Grž, Ėr, Dbk, Ukm, Ssk – LKŽ; Dj – LKŽK), *snerglỹs* ‘piemengalys’ (Grž, Brž – LKŽ; Dj, Krč – LKŽK; platesnį šaknies *snergl-* paplitimą rodo veiksmažodžio *snergléti* vartosena: Skrb, Ps, Pn, Kvr – LKŽ; RdN, Mžš, Krs, Sur – LKŽK).

Panevėžiškiai ir širvintiškiai vartoja žodį *skliaũsmas* ‘dangaus erdvė, dangus’ (Dj – LKŽ; Čb – LKŽK).

Dar siauresniame plote – **šiaurės ir pietų panevėžiškių** patarmėje – vartojamos šios leksemos: *atãdirvonis* ‘prieš metus išartas dirvonas’ (Dj, Grž – LKŽ; Mžš – LKŽK), *barškùlė* ‘žvangutis’ (*Alectorolphus*) (Dj, Rgv – LKŽ), *brę́slė* ‘griežlė’ (Rm, Pn – LKŽ; Dj – LKŽK), *karčiõklė* ‘piengrybis’ (*Lactarius*) (Pn – LKŽ; Dj – LKŽK), *kejóti* ‘niekus kalbėti, plepėti, tauškėti’ (Dj, Ps, Ėr – LKŽ; Šd, Nj – LKŽK), *ligãšnykas* ‘nuolat sergantis’ (Ps, Paį – LKŽ; Dj, Všk, Pš – LKŽK), *roblõm* ‘ropomis’ (Skrb, Lnkv, Mžš, Krs, Pn – LKŽ; Dj, Mžš – LKŽK), *(ap)ũroti* ‘(api) barti’ (Dj, Jnšk, Krik, Pn – LKŽ).

Tik **šiaurės panevėžiškių** patarmei būdingi šie žodžiai: *baltažiẽdė* ‘baltažiedė plukė’ (*Anemone nemorosa*) (Dj, Krč, Všk, Grž, Ps – LKŽK), *bóbžydis* ‘baltagalvė’ (*Leucanthemum*) (Dj, Ps – LKŽ; LKŽK leksema užrašyta iš pasvaliečio Jono Mikelinsko raštų), *dãštis* ‘ilgu kotu šakės’ (Dj, Grž – LKŽ), *geltonžiẽdė* ‘geltonžiedė plukė’ (*Anemone ranunculoides*) (Dj, Krč, Pbr, Všk, Ps – LKŽK), *pùsdienos* ‘pavakarys’ (Grž – LKŽ; Dj, Pkr – LKŽK), *šašùkas* ‘kiaulpienė’ (*Taraxacum*) (Dj, Jnšk, Pmp, Ps – LKŽ; Všk – LKŽK), *šilkãgvaizdikis* (Grž, Všk – LKŽ; Dj, Krč, Pbr – LKŽK), *škabrùs* ‘vikrus, greitas, apsukrus’ (Dj, Skrb, Ps, Lnkv, Pbr – LKŽ; J. Paukš – LKŽK), *štakinéti* ‘vaikščioti be tikslo, žioplinėti’ (Krč, Pšl, Klov, Lnkv – LKŽ; Dj – LKŽK), *tetùlis* ‘tetos vyras’ (Brž, Ps – LKŽ; Dj – LKŽK), *varùklinti, varùklyti* ‘varvolinti’ (Dj, Ps – LKŽ), *viřpstė* ‘dalgio virkščia’ (Dj, Pmp, Jnšk, Pbr – LKŽ).

Siauriausiai vartojama žodžių grupė – tik **Daujėnų šnektos** plote fiksuoti žodžiai. LKŽ tik iš Daujėnų šnektos užrašytos šios leksemos: *ãpmalos* ‘ant išplaktų girnų užpilami miltai’, *arkliãpjovis* ‘kas pjauna arklius’, *baũkis* ‘apsileidęs žmogus’, *brę́snė* ‘griežlė’, *buvõvas* ‘kas daug kur buvęs’, *geltonìžis* ‘tokia žolė, jedrūnėlis’, *įlėnùs* ‘slėnus, žemas’, *jedrūnẽlis* ‘tokia žolė’, *klìmbala* ‘klimpstama bala’, *robaloti*[13] ‘tarsi nenoromis valgyti, kramtyti, vobuloti’, *skarýtė* ‘viščiuko skiauterė’, *šepšiùkas* ‘susivėlę plaukai’, *švókšlas* ‘dumplės’, *žaislẽ* ‘žaidimas’, *žnebla* ‘burna, nasrai’.

[13] Jeigu LKŽ antraštinis žodis pateikiamas nekirčiuotas, tai jis ir straipsnyje nekirčiuojamas.

LKŽK tik iš Daujėnų šnektos užrašytos šios leksemos: *bulvìnis* ‘tokia vasarinių obelų veislė’, *gabarúotis* ‘raitytis’, *klembóti* ‘klampoti’, *panaktìnis* ‘dvimetė nakviša’ (*Oenothera biennis*), *pavieškeliẽtis* ‘gyvenantis prie vieškelio’, *štamaklinéti* ‘vaikščioti svirduliuojant, šlitiniuojant’, *nutabalúoti* ‘tabaluojantį nukelti’, *trìbė* ‘riba, ežia’ (LKŽ *tribà* fiksuota dideliame plote – žemaičių ir pietų bei vakarų aukštaičių patarmėse; o *ẽ* kamieno *trìbė* išvis nefiksuota), *tribirbýtė* ‘toks vaikų žaidimas, slėpynės’.

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

Ištyrus Daujėnų šnektos būdingąją leksiką paplitimo atžvilgiu, pastebėta, kad nemaža šiaurės panevėžiškių leksikos dalis sutampa su žemaičių vartojama leksika (ypač nemažai bendrų žodžių su šiaurės ir pietų žemaičiais, pavyzdžiui, *mùzika, skeřslatvis, tẽtė, vãlio, vařpstė* ir daugiau straipsnyje minimų žodžių fiksuota ir Vytauto Vitkausko *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne*; *kapliúoti, paišẽlis, riógla, turétis, tùtė, žiemiaĩ* ir kitus Daujėnų šnektoje fiksuotus žodžius rasime ir Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodyne*. Taip pat didelė dalis šnektoje fiksuotų žodžių vartojama tik rytų aukštaičių patarmės plote. Visai mažai bendrų žodžių su pietų aukštaičiais ir vakarų aukštaičiais kauniškiais.

Keliolika pastaraisiais dešimtmečiais šnektoje užrašytų žodžių LKŽ nėra išvis fiksuoti: *apsprógti* ‘būti arti nunykimo’, *bulvìnis* ‘tokia vasarinių obelų veislė’, *gabarúotis* ‘raitytis’, *geltonžiẽdė* ‘geltonžiedė plukė’, *grybùtė* ‘vaistų tabletė’, *klembóti* ‘klampoti’, *klyvénti* ‘šlubčioti, klibenti’, *ligãšnykas* ‘nuolat sergantis’, *nutabalúoti* ‘tabaluojantį nukelti’, *pavieškeliẽtis* ‘gyvenantis prie vieškelio’, *panaktìnis* ‘dvimetė nakviša’, *ramunẽlis* ‘vaistinis skaistenis’, *štamaklinéti* ‘vaikščioti svirduliuojant, šlitiniuojant’, *traukiniùkas* ‘siauraisiais bėgiais važiuojantis traukinys’, *trìbė* ‘riba, ežia’, *tribirbýtė* ‘toks vaikų žaidimas, slėpynės’.

Dalis naujai šnektoje užrašytų žodžių LKŽ buvo paliudyti tik raštų duomenimis: *apibùrti* ‘paveikti magiškomis priemonėmis’, *baltažiẽdė* ‘baltažiedė plukė’, *nubùrti* ‘paveikti magiškomis priemonėmis’ ir kt.

Vienas iš ryškiausių tarmės leksikos elementų – vaizdingieji veiksmažodžiai, pavyzdžiui, *gabarúotis*, *kardìntis, kémoti, klembóti, klyvénti, pūslinéti, štamaklinéti* ir kt.

Gali būti, jog kai kurie LKŽ iš Daujėnų šnektos pateikti žodžiai jau pasitraukę iš aktyviosios vartosenos kartu su išnykusiomis realijomis (*ãpmalos, arkliãpjovis, švókšlas* ir pan.).

Net ir vienos šnektos leksikos tyrimas leidžia patikslinti daugelio LKŽ pateiktų žodžių geografiją. Beveik pusė straipsnyje minimų žodžių fiksuoti LKŽ, tačiau prie daugelio iš jų buvo nepažymėta santrumpa Dj: *apsėdaĩ*, *baltažiẽdis, blakūtinéti, karčiõklė, ligãšnykas*, *medìnpadis, mìras, palíeknė*, *patérškom, pavõliai, pùsdienos*, *roblõm, skaptùkas, šilkãgvaizdikis, štãkas, štakinéti*, *tetùlis* ir daugybė kitų.

Literatūra

Aleksandravičius J. 2011: *Kretingos tarmės žodynas,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, septintas pataisytas ir papildytas leidimas. Vyr. red. S. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012.

Girdenis A., Zinkevičius Z. 1966: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – *Kalbotyra* XIV, 139–147.

Grinaveckienė E. 1972: Mūšos upyno tarmių leksika. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 13, 43–78.

Gritėnienė A. 2006: *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai. Ats. red. K. Garšva, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1982.

Kačiuškienė G. 2006: *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kurkauskienė R., Rinkauskienė R. 2011: Joniškėlio šnektos būdvardžiai. – *Žmogus ir žodis* 13(1), 83–89.

Linelius roviau, dainavau: Onos Bluzmienės tautosakos ir atsiminimų rinktinė. Sudarė ir parengė B. Stundžienė, Z. Puteikienė, K. Garšva, K. Kalibatas, Vilnius: Vaga, 1990.

LKA I – *Lietuvių kalbos atlasas* 1. *Leksika*. Ats. red. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1977.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė; Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt

Paulauskienė A., Zinkevičius Z. 1977: V. Vitkauskas Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas [rec.] – *Baltistica* 13 (1), 306–311.

Vitkauskas V. 1976: *Šiaurės rytų dūninin-kų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas.
Vitkauskas V. 1972: Šnektų grupės žo-dyno sudarymo principai. – *Lietuvių kalbotyros klausima*i 13,79–89.
Vitkauskas V. 1979: Socialinių fakto-rių įtaka tarminei leksikai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 111–117.
Zinkevičius Z. 1966: *Lietuvių dialektolo-gija*, Vilnius: Mintis.
Явнисъ К. Паневѣжскіе говоры ли-товскаго языка. – *Памятная книж-ка Ковенской губерніи на 1898 годъ*. Ковна: Въ Типографіи Губернскаго Правленія, 1897, 174–228.

LEXICON OF THE DAUJĖNAI DIALECT IN THE DICTIONARY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE AND ITS CARD INDEX

Summary

The paper analyses the specific lexicon of the Daujėnai dialect recorded in the Dictionary of the Lithuanian Language and its Complement Card Index: the author studies the semantics and prevalence of the words, i.e. her aim is to determine which words are used in the narrow territory of the dialect and which are more widely spread. The analysis of the lexicon characteristic of the Daujėnai dialect from the point of prevalence suggests that there are a lot of words recorded in the dialect which are used in the Eastern Aukštaitian dialect exclusively. It is noticed that a big part of the lexicon of the Daujėnai dialect is also well known in the Samogitian dialect. Only a small amount of common words is shared with the Southern Aukštaitian and the Western Aukštaitian subdialect of Kaunas. Some words recorded in the Daujėnai dialect in recent years are only testified in the Dictionary of the Lithuanian Language by the data from various writings. Thus, even the analysis of the lexicon of a single dialect allows us to specify the geography of a lot of words.

Rita Šepetytė
Lietuvių kalbos institutas

Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos *Taislius augyminis* – kirčiuotas (?) *Lietuvių kalbos žodyno* šaltinis

1. *Lietuvių kalbos žodyne* (elektroniniame jo variante, toliau – LKŽe) vartojamas sutrumpinimas P „= Jurgis Pabrėža (1771–1849), jo raštai (LKŽe sutrumpinimai)“. Juo žymimi visi iliustraciniai pavyzdžiai iš Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos raštų, o šie laikomi nekirčiuotu šaltiniu, sutrumpinimas P rašomas po kabliataškio (; = skiria kirčiuotus ir nekirčiuotus šaltinius, ten pat), pvz.: **saulógrąžas** sm. (1) Trk; P, Ak; 1 **kaléndra** (l. kolandra) sf. (1) NdŽ, BŽ203; P; **perlėvėnas** sm. (2) NdŽ; LBŽ bot. *kvapioji garduoklė* (Myrrhis odorata): Perlėvenas kvapingasis P.; **keistìngas,** -a adj. (1); P; **sprìndinis**, -ė adj. (1) DŽ, NdŽ, Vžns, Pg, Vlž, Žž, Žvr, Kt, sprindìnis (2) OGLII191, NdŽ, DūnŽ, Jdr, Jrb, sprindinỹs, -ẽ (3[a]) Ūd; P; **taurìnis**, -ė adj. (2) NdŽ; P, I; **pelkìngas,** -a adj. (1); P ir t. t.[1]

2. J. A. Pabrėža vartojo dvejokią rašybą: paprastesnę pamokslams rašyti, gerokai sudėtingesnę – botaniniams savo veikalams (išsamiai apie abu rašybos variantus žr. Subačius 2009: 18). Netgi laiškuose jis derino abu rašybos variantus: minėdamas botanikos dalykus rašė „botanine“ rašyba (žr. Pabrėža 1848: 329–330). Pats J. A. Pabrėža savo antrąjį rašybos variantą apibūdina rankraščio *Tayslós augumyynis, kóremy taalpynas augimys*... (toliau – TA) įvade (Prajoows):

> „Jogey wieł ligpat śźios dyinos netórem dar ysztykemos Bałsłayk= ridiiklys[2] (Iloczas. – Prosodia.) Źemaytyszkamy Lyiźówiey paraśźiitos: o ćźe nóu ysztaryma truumpa ar paweelkyna kórios dalyis kokemy reysz=

[1] Tiesa, pasitaiko atvejų, kad žodis iš P pateikiamas LKŽe sukirčiuotas, pvz.: **daugìngas**, -a adj. (1) **1.** Sut *gausus, gausingas:* Priverstas labai daug dirbti daugingai savo šeimynai Vaižg. **daugìngai** adv. K: Stiebeliai iš vienos šaknies daugìngai augantys P.; **váltėtas**, -a adj. (1) *kuris valties formos:* Nacilė váltėtoji P.; **rýkštėtas**, -a adj. (1) P (prieš P neparašytas kabliataškis).

[2] Žr. šio žodžio komentarą spausdintoje TA dalyje.

kiey łabay daug waalyjes (zależy); tadgi dapyldidams kanyczni tóu rey= kała, prijémiaus nauji męęció Grótbaalsiu nóu mónys praaminta (: przezwany) wardó Dwinsaubaalsys. (w Polskim mogą się nazywać Dwóy= samogłoska. – a Połacinie Bivocalis. albo Divocalis.): nes kożna saubaalsy dwiina (ar dóóbółta) raaszos: kayp ćźe matiity: aa. – ee. – ii – oo. – uu. – yy. – Toos Dwinsaubaalsys teyp, kayp yr kytas Grótbaalsys, wysadoos pa= weelkynay bruunzg. – Kórioy tada Reyszky daliey (Zgłoska. – Syllaba) paraszíta Dwinsaubaalsy bus; toke Reyszkdalys tór sakiityis paweelkynay, bi dó kaartó ylgeesney, nekayp kad buutu wyina saubaalsy teatsyrąndónti: o kórios Reyszkdaalis wyina tyktay saubaalsy tetóór; tas truum= pay ysztaarty." (TA V, 29–42 eil.).

Taigi TA galima laikyti tam tikra fonetine rašyba užrašytu tarmišku tekstu.

3. Jau 1972 m. proginiame, skirtame J. A. Pabrėžos gimimo 200-sioms metinėms paminėti, straipsnių rinkinyje Zuzana Jonikaitė, aptardama jo botaninių darbų rašybą, nurodė: „Dvigubos balsės žodyje reiškia kirčiuojamo skiemens ilgą ar po kirčiu pailgėjusį balsį" (Jonikaitė 1972: 64) ir „J. Pabrėžos rašyboje dvigubos balsės žymi dar ir tarmės (žemaičių kretingiškių – R. Š.) atitrauktinio bei nukeltinio kirčio vietą žodyje" (Jonikaitė 1972: 65). Į šį jos straipsnį nebuvo sureaguota, J. A. Pabrėžos botaninių veikalų statusas *Lietuvių kalbos žodyne* kirčiavimo prasme nebuvo pakeistas.

4. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad žymėdamas skiemens „pavelkinumą" TA, J. A. Pabrėža nebuvo visai nuoseklus[3]. Informatyviausi rašybos (ir kirčiavimo) aspektu yra pirmieji 41 TA puslapiai: juose vartojamos ne tik „dvynos", bet ir trigubos balsės ([ie] iš [ė], [ou] iš [uo], [ei] iš [ie] ir t. t.) žymėti, pvz.: *Kóóupka* 5, *rułóóutó* 7, *skiautweeydy* 1, *Źyyidaas* 3, *Taaurie* 29, *Kośźiéél's* 31, *źemesnemyyijy* 33, *sóaaugąti* 33, *dźydóóuty* 41, *apwayksztynieejy* 41. Tolesniuose rankraščio puslapiuose triženklių praktiškai nebepasitaiko. Be to, tolyn, į rankraščio pabai-

[3] Apie rašybos nenuoseklumus dar žr. Jonikaitė 1972: 65 (Pažymėjusi TA įvado nenuoseklumus, toliau autorė rašo: „Jau žymiai nuosekliau žymimi kirčiuoti žodžio skiemenys, duodant augalų, jų šeimų bei rūšinių (taip tekste – R. Š.) pavadinimus" (Jonikaitė 1972: 65).

gą, J. A. Pabrėža, matyt, galvodamas, kad pakankamai parodė „brunzgimą“, kai kurių žodžių rašybą paprastina (žr. toliau, prie pateikiamų pavyzdžių). Tiesa, kai kurių rašyba (pvz., kamienų *iiłot-*, *giisłot-*, *neerwóut-* rašyba išlaikyta bent iki 776 rankraščio puslapio).

5. Smulkiai ir išsamiai aprašyti TA kirčiavimą nėra šio straipsnio tikslas, juoba kad dėl kai kurių rašybos nenuoseklumų be žodžių rodyklės nebūtų lengva nustatyti kirčiavimo paradigmą ir (ar) kirčiuoto skiemens priegaidę (dėl teksto specifikos dažniausiai vartojami tik kai kurie linksniai – vardininkas ir įnagininkas). Galbūt todėl ir palikau straipsnio pavadinime klaustuką. Tačiau dalis TA leksikos tikrai laikytina kirčiuota. Tam patvirtinti pasirinkau grupę priesaginių būdvardžių, nes jie bent jau kirčio vietos prasme labai akivaizdūs (kirčiuojami arba priesagoje, arba šaknyje). Kirčiavimo tendencijai patvirtinti pateikiu (mažesniu šriftu) citatą iš LKG I.

Toliau pateikiami (paryškintuoju šriftu) sukirčiuoti (pagal J. A. Pabrėžos užrašymą) būdvardžiai (ar iš jų padaryti būdvardžiai su priešdėliais ne-, te-, by- ir išvestiniai prieveiksmiai), jų pavartojimo pavyzdžiai[4]. Skliaustuose glaustai komentuojamas atitinkamo būdvardžio pateikimas LKŽe. Sutrumpinimas KtŽ rodo, kad žodžio kirčiavimą patvirtina *Kretingos tarmės žodynas*.

5. 1. Būdvardžiai su priesaga *–ingas*.

5. 1. 1. Kirčiuoti priesagoje (rašyba *-iing*):

daugìngas ‘gausus’: *daugiings* ~ daugìngas 126, 127 (LKŽe sukirčiuotas prieveiksmis iš P – **daugìngai**)

dumblìngas ‘gausus dumblo, dumblėtas’ *dumbliinguu* ~ dumblìngų 77, *dumbliingosy* ~ dumblìngose 11, 146, 157, *dumbliingu* ~ dumblìngų 194 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)

girìngas ‘giriomis apaugęs (?)’[5] *gyriingosy* ~ girìngose 15 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)

[4] Medžiaga rinkta tik iš 1–223 rankraščio puslapių. Iš įvado (dėl didesnio rašybos nenuoseklumo) medžiagos nerinkta. Spėtina, kad įvadas parašytas vėliau, jau perrašius *Taisliaus* tekstą.

[5] Klaustukas skliaustuose reiškia, kad apibrėžimas ne visai atitinka LKŽe esantį arba yra ne visai aiški žodžio reikšmė.

keistìngas ‘keistas’ *keystiingas* ~ keistìngos pl. 124 (LKŽe P kaip nekirčiuotas šaltinis)

kvapìngas ‘kvapus’ *kwapiings* ~ kvapìngas 107, *kwapiingasis* ~ kvapìngasis 28, *kwapiingoji* ~ kvapìngoji 177 (LKŽe nekirčiuotas pavyzdys iš P)

laiškinìngas ‘laiškuotas’, ‘laiškuotomis žolėmis apaugęs’ *łayszkiniingosys* ~ laiškinìngosios pl. 54, *łayszkiniingomis* ~ laiškinìngomis’12, *łayszkiniingosy* ~ laiškinìngose 12, 17, *łayszkiniingaas* ~ laiškinìngais 14 (LKŽe antraštinis žodis kirčiuotas, iliustruota tik nekirčiuotais pavyzdžiais iš P)

lapìngas ‘gausus lapų’ *łapiingu* ~ lapìngų 17, *łapiingomis* ~ lapìngomis’ 151 (LKŽe nekirčiuotas pavyzdys iš P)

mainìngas ‘mainus’ *mayniings* ~ mainìngas 132, *mayniinga* ~ mainìnga 12, 35, 126, 132, 183, *mayniinga* ~ mainìngo 36, *mayniingas* ~ mainìngos pl. 130, 132, *mayniingaas* ~ mainìngais 20 (LKŽe nekirčiuotas pavyzdys iš P)

meisìngas ‘mėsingas’ *meesinga* ~ meisìnga 2 (antroji e nubraukta), *mesiings* ~ meisìngas 120, *mesiingó* ~ meisìngu’ 121, *mesiinga* ~ meisìnga 90, *mesiingaas* ~ meisìngais 8, *bimesiingaas* ~ bymeisìngais 10; bet ir *mesingy* ~ meisìngi 119 (LKŽe du kirčiavimo variantai: ***méisingas*** ir *meisìngas*; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

nasrìngas ‘turintis žiotis (apie žiedą)’ *nasriinga* ~ nasrìnga 5, 29, 122, *nasriings* ~ nasrìngas 6, *binasriingy* ~ bynasrìngi 43, *nasriingas* ~ nasrìngos pl. 159 (LKŽe antraštinis žodis nekirčiuotas; pirmoji reikšmė iliustruota nekirčiuotu pavyzdžiu iš P)

purvìngas ‘šlapias, pažliugęs (apie žemę)’ *pórwiingosy* ~ purvìngose 15, 51, 77, 152 (LKŽe nekirčiuotas pavyzdys iš P)

skaitlìngas ‘gausus’ *skaytliingy* ~ skaitlìngi 139, *skaytliingas* ~ skaitlìngos pl. 5, 7, *skaytliingaas* ~ skaitlìngais 10 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

skardìngas ‘su stačiais ir dideliais skardžiais’ *skardiingaas* ~ skardìngais 14, 83 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

skarìngas ‘pluoštingas’ *skariinga* ~ skarìnga’ 42, 51, 62, *skariinga* ~ skarìngą 18 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

tūlìngas ‘gausus’ *tuliinga* ~ tūlìnga 38, 41, *tuliingó* ~ tūlìnga instr. 76, *tuliingy* ~ tūlìngi 2, 105, *tuliingoji* ~ tūlìngoji 77 (LKŽe antraštinis žodis ir pavyzdys iš P nekirčiuoti)

ūksmìngas ‘turintis daug ūksmės, pavėsingas’ *uksmiingu* ~ ūksmìngų 27, 65, 190, *uksmiingosy* ~ ūksmìngose 10, 17, 98, *uksmiingusy* ~ ūksmìngūse’ 59; bet ir *uksmingusy* ~ ūksmìngūse 52, *uksmingosy* ~ ūksmìngose 153 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

vairìngas ‘įvairus, visoks’ *wayriinga* ~ vairìnga 9, 73, 90 ir t. t., *newayriingó* ~ nevairìngu 132, *wayriingy* ~ vairìngi 35, *wayriingas* ~ vairìngos pl. 176 (LKŽe antraštinis žodis ir pavyzdys iš P nekirčiuoti)

vandenìngas ‘kuriame laikosi vanduo, šlapias (apie vietą)’ *undyniingusy* ~ vandenìngūse’ 9 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)

veislìngas ‘vaisingas’ ir ‘derlingas’ *weysliingojy* ~ veislìngojo 62, *weysliingy* ~ veislìngi 125, 132, *weysliingyijy* ~ veislìngieji 62, *weysliingosy* ~ veislìngose 10, *neweysliingosy* ~ neveislìngose 161, *weysliingaas* ~ veislìngais 180, *weysliinguju* ~ veislìngųjų 183 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

verdulìngas ‘šaltiniuotas’ *werdóliingusy* ~ verdulìngūse 11 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

vizgurìngas ‘lankstus’ *wyzgóriingy* ~ vizgurìngi 123, 136 (LKŽe antraštinis žodis ir pavyzdžiai iš P nekirčiuoti)

5. 1. 2. Kirčiuoti šaknyje (priesagos rašyba *-ing-*; šaknyje dažniausiai digrafas ar trigrafas):

„Tarmėse dar daugiau vartojama šios priesagos (*-ingas* – R.Š.) būdvardžių, sudarytų iš tvirtapradės šaknies žodžių, su šakniniu kirčiu <...>“ LKG I 539.

ýpatingas ‘atskiras’ *iipatings* ~ ýpatingas 64, *iipatinga* ~ ýpatinga 185, *iipatingasis* ~ ýpatingasis 29, *iipatingojy* ~ ýpatingojo 189, *iipatingó* ~ ýpatingu 213, *iipatingoji* ~ ýpatingoji’ 192, *iipatingosys* ~ ýpatingosios pl. 62, 63, ~ ýpatingosios gen. 189, *iipatingas* ~ ýpatingas acc. 106 (LKŽe toks kirčiavimas nepaliudytas; P – pavyzdys iš pamokslo)

kálningas ‘kalnuotas, gausus kalnų’ *kaalningosy* ~ kálningose 9, 72, 98, 153, *kaalningusy* ~ kálningūse 11, 41, 53, *kaalninguu* ~

kálningų' 74, , *kaalningas* ~ kálningas acc. 42; bet ir *kalningosy* ~ kálningose' 170 (LKŽe toks kirčiavimas nepaliudytas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

kárpingas 'karpotas' *kaarpinga* ~ kárpinga' 106, *karpiingasis* ~ kárpingasis 176 (LKŽe nekirčiuotas; P be pavyzdžio)

kérpingas 'su daug kerpių' *keerpingosy* ~ kérpingose 104 (LKŽe tik ***kerpìngas***; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

krū́mingas 'kuris krūmų priaugęs' *kruumingosy* ~ krū́mingose 40, 62, 79, 98, 153, 172, *kruumingaas* ~ krū́mingais 98 (LKŽe – pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

kū́ningas 'kūno spalvos' *kuuningó* ~ kū́ninga instr. 10 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

liū́ningas 'liūnėtas' *luuningosy* ~ liū́ningose 24, 55, 145, 168 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas)

mìltingas 'turintis daug krakmolo' *myyltingas* ~ mìltingos pl. 183 (KtŽ) (LKŽe – pagrindinis kirčiavimo variantas, Viekšniai, Darbėnai, Skaudvilė, Alsėdžiai, Skuodas; pavyzdžių iš P nėra)

mólingas 'turintis daug molio' *moolingamy* ~ mólingame 100, *moolingusy* ~ mólingūse 48, *moolingaa-* ~ mólingai- 60, *moolingosy* ~ mólingose 171 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)

pélkingas 'pelkėtas' *peelkingamy* ~ pélkingame 49, *peelkingas* ~ pélkingas acc. 20, 22, 26, *peelkingu kalwiingu* ~ pélkingų kalvìngų 41, *peelkingosy* ~ pélkingose 20 (bet ir *pelkiingosy* 20), 21, 40 ir t. t., *pēlkingosy* (brūkšnelis ant raidės galėtų žymėti „pavelkinai" tariamą skiemenį) ~ pélkingose 27, *peelkingosy dumbliingosy* ~ pélkingose dumblìngose 44 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; P po kabliataškio)

píeningas 'turintis sulčių, panašių į pieną' *pyininga* ~ píeninga 197 (LKŽ tik toks kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

plùnksningas 'panašus į plunksną' *płuunksningó* ~ plùnksningu 29, *płuunksningy* ~ plùnksningi dual. f. 33, ~ plùnksningi 53, *płuunksningas* ~ plùnksningos pl. 137; bet ir *płunksningy* ~ plùnksningi 218 (LKŽ toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

smìltingas ‘kuriame gausu smilčių, smėlėtas’ *smyyltingó* ~ smìltingu 168, *smyyltingu* ~ smìltingų 23, *smyyltingas* ~ smìltingas acc. 27, *smyyltingosy* ~ smìltingose 12, 28, 53, 59 ir t. t., *smyyltingusy* ~ smìltingūse 103; bet ir *smyltingosy* ~ smìltingose 52, 103, 107, 144 (LKŽe – kirčiavimo variantas, paliudytas iš Viekšnių; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

sùltingas ‘turintis daug sulčių’ *sóóltinga* ~ sùltinga 90, 218, *sóóltingus* ~ sùltingus 106, *nesóóltings* ~ nesùltingas’ 136, *nesóóltingas* ~ nesùltingos pl. 119, *sóóltingy* ~ sùltingi’ 223; bet ir *sóltings* ~ sùltingas 159, 181, *sóltinga* ~ sùltinga 167 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Kuršėnai, Viekšniai; pavyzdžių iš P nėra)

víeningas ‘pavienis, atskiras, vieninis’ *wyinings* ~ víeningas’ 116, 119, *wyininga* ~ víeninga 116, 120, *wyiningy* ~ víeningi 117, 124, 132, 192, *wyiningas* ~ víeningos pl. 136, 138 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Raudėnai, Varniai; pavyzdžių iš P nėra)

vỹturingas ‘besivejantis, besisukantis spirale’ *wiitórings* ~ vỹturingas 157 (LKŽe toks kirčiavimas nepaliudytas; pavyzdžiai iš P nekirčiuoti)

5. 2. Būdvardžiai su priesaga *-ėtas*.

5. 2. 1. Kirčiuoti priesagoje (priesagos rašyba *-iee-*, *-iéé-*, *-ie-*):

ausétas ‘kuris ausies išvaizdos (?)’ *ausiéét*s ~ ausétas 38, *ausieetoji* ~ ausétoji 24; bet ir *ausiety* ~ auséti 92 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

dantétas ‘dantytas’ *dątieetó* ~ dantétu dual. m. 6, *dątieetaas* ~ dantétais 10, 12, 16 ir t. t., *dątieetomis* ~ dantétomis 19, 20; bet ir *dątiety* ~ dantéti 41, 92, 153, *dątietomis* ~ dantétomis 155, 157, *tedątietaas* ~ tedantétais 155 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra; jis nurodytas kaip šaltinis)

kantétas ‘su briaunomis’ *kątieeta* ~ kantéta 5, 31, *kątieetomis* ~ kantétomis 17, *kątieetó* ~ kantétu 9, *kątieetó* ~ kantėta instr. 31; bet ir *kątieta* ~ kantéta 120, 138, *kątietas* ~ kantétos pl. 91, 115, 153, *kątiety* ~ kantéti 149 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

kiaušétas ‘kuris kiaušinio formos’ *kiaušźieetas* ~ kiaušétos gen. 22, *kiaušźieetomis* ~ kiaušétomis 5, 23, 39, *kiaušźieetó* ~ kiaušétu 6,

~ kiaušéta instr. 9, 12, *kiaušźieetaas* ~ kiaušétais 6, 10 (antroji e prirašyta), 11, 12, *kiaušźieety* ~ kiaušéti 6, 21, 22, *kiaušźiééty* ~ kiaušéti 31, *kiaušźieeta* ~ kiaušéta 5, 31, *kiaušźieetas* ~ kiaušétos pl. 23; bet ir *kiaušźieta* ~ kiaušéta 44 (LKŽe nekirčiuotas; pavyzdžių iš P nėra)

rievétas 'ruožuotas, rumbuotas' *ryiwieeta* ~ rievéta' 6, *ryiwieetomis* ~ rievétomis 15, *ryiwieetó* ~ rievéta instr. 16, 17, *ryiwiééty* ~ rievéti 41; bet ir *ryiwiets* ~ rievétas 206, *ryiwietó* ~ rievétu 206 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)

stutétas 'kūgiškas' *stótieets* ~ stutétas 5, *stótiééts* ~ stutétas 30, *stótieetas* ~ stutétos pl. 21, 23; bet ir *stótieta* ~ stutéta 54, 86, *stótiety* ~ stutéti 118 (LKŽe nekirčiuotas nei antraštinis žodis, nei pavyzdys iš P)

šakétas 'turintis daug šakų, išsišakojęs' *szakieety* ~ šakéti 34, 36 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

žievétas 'kuris su lupena' *źyiwieets* ~ žievétas 36, *źyiwiééts* ~ žievétas 37; bet ir *źyiwietó* ~ žievéta instr. 203 (LKŽe – P nurodytas tik kaip *Botanikos terminų žodyno* (BTŽ) šaltinis)

5. 2. 2. Kirčiuoti šaknyje (priesagos rašyba *-iet-*, šaknyje – digrafas ar trigrafas):

„Tarmėse kai kurie šios priesagos (*-ėtas* – R. Š.) būdvardžiai, padaryti iš pastovaus kirčiavimo daiktavardžių, išlaiko kirčiuotą šaknį <...>. LKG I 538.

búožėtas 'su buože (?)' *bóóuźietó* ~ búožėta instr. 17 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

dùlkėtas 'tarsi apneštas dulkėmis (?)' *dóólkietó* ~ dùlkėtu 162, *dóólkietaa-* ~ dùlkėtai- 161 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Pagramantis, Salantai; pavyzdžių iš P nėra)

gémbėtas 'netiesus, vingiuotas' *gęębietaas* ~ gémbėtais 17, 125, 145, 198, *gęębietomis* ~ gémbėtomis 98, *gęębietaa-* ~ gémbėtai- 98 (LKŽe tik toks kirčiavimas tefiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)

kégelėtas 'kankorėžio formos' *kieegeliétomis* ~ kégelėtomis 38, *kiéégelietomis* ~ kégelėtomis 39 (LKŽe tik ***kėgelétas***, be kirčiavimą paliudijančių šaltinių; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

kérpėtas 'kerpėmis apaugęs' *keerpietosy* ~ kérpėtose 219 (LKŽe tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)

krántėtas ‘su briaunomis’ *krąątietó* ~ krántėtu 135, *bikrąątietas* ~ bykrántėtos pl. 110, *krąątietas* ~ krántėtos pl. 111, *krąątiety* ~ krántėti 114, 129, *krąątietus* ~ krántėtus 131, *krąątietaas* ~ krántėtais 129, 134; bet ir *krątietas* ~ krántėtos pl. 109, 111 (LKŽe tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)

rýkštėtas ‘su rykštėmis, panašus į rykštę’ *riiksztieta* ~ rýkštėta 173, *riiksztietasis* ~ rýkštėtasis 4, *riiksztietas* ~ rýkštėtos pl. 23, *riiksztietomis* ~ rýkštėtomis 16, 21, 162 (LKŽe tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas; prieš P (tyčia ar netyčia) neparašytas kabliataškis)

rìnkėtas ‘su rinkėmis’ *riinkieta* ~ rìnkėta 118 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)

stìgelėtas ‘rievėtas’ *styygelieta* ~ stìgelėta 7, 91, *styygelietasis* ~ stìgelėtasis 43, *styygelietas* ~ stìgelėtos pl. 23, *styygeliety* ~ stìgelėti 30, *styygelietus* ~ stìgelėtus 38, *bistyygelietomis* ~ bystìgelėtomis 93; bet ir *stygelieetomis* ~ stigelétomis 4 (LKŽe – ***stygelétas***; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

sùltėtas ‘turintis sulčių, sultingas’ *sóóltieta* ~ sùltėta 85 (LKŽ tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas, Šatės; pavyzdžių iš P nėra)

váltėtas ‘kuris valties formos’ *waaltiets* ~ váltėtas 29, 33, *waaltiéts* ~ váltėtas 37, *waaltieets* (taip rankraštyje) ~ váltėtas 33, 34, 38, *waaltiéėts* ~ váltėtas 37, *waaltiets* ~ váltėtas 61, *waaltietó* ~ váltėtu 9, *waaltiety* ~ váltėti 31, 58, 90 ir t. t., *waaltietas* ~ váltėtos pl. 101, 102, *waaltietaas* ~ váltėtais 26, 109, *waaltietaa-* ~ váltėtai- 31, 33, *waaltietoji* váltėtoji 42, *waaltietomis* ~ váltėtomis 112 (LKŽe pavyzdys iš P sukirčiuotas)

5. 3. Būdvardžiai su priesaga *-(i)uotas*.

5. 3. 1. Kirčiuoti priesagoje (priesagos rašyba *-(i)óóu-* ar *-(i)óu-*):

blakstėnúotas ‘plaukuotas (apie lapą)’ *bibłakstiéénóóuts* ~ byblakstėnúotas 36, *błakstienóóutó* ~ blakstėnúota instr. 11, 12, *błakstienóóutomis* ~ blakstėnúotomis 8, 12, 16; bet ir *błakstienóuty* ~ blakstėnúoti 51 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra, jis nurodytas kaip nekirčiuotas šaltinis)

sparnúotas ‘su plačiomis išilginėmis išaugomis’ *sparnóóuts* ~ sparnúotas 6 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

šepečiúotas ‘standžiais plaukeliais tankiai apaugęs kaip šepetys’ *śźepetióóuty* ~ šepečiúoti dual. f. 32; bet ir *śźepetióuta* ~ šepečiúota 6 (LKŽe iliustruotas nekirčiuotais pavyzdžiais (ir iš P))

5. 3. 2. Kirčiuoti šaknyje (priesagos rašyba *-(i)óut-*, šaknyje – digrafas ar trigrafas, bet ne visai nuosekliai):

„Tarmėse kai kurie būdvardžiai (su priesaga *-(i)uotas* – R. Š.) turi kirčiuotą šaknį <...>“ LKG I 540.

ãbrinuotas ‘panašus į abriną’ *aabrynóuta* ~ ãbrinuota 124 (LKŽe – ***abrinúotas***, nekirčiuotas pavyzdys tik iš P)

délnuotas *deełnóuts* ~ délnuotas 206, *deełnóuty* ~ délnuoti 188 (LKŽe tėra ***délnotas***; žr. žemiau)

driáučiuotas ‘kurio lapai iešmo pavidalo’ *driaaućźióutaas* ~ driáučiuotais 15, *driaaućźióutaa-* ~ driáučiuotai- 16, *driaaućźióutoji* ~ driáučiuotoji 19; bet ir *driaućźióuty* ~ driáučiuoti 112, *driaućźióutaa-* ~ driáučiuotai- 212 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas nekirčiuotais pavyzdžiais iš P)

jùnguotas ‘sujungtas poromis’ *nejuungóutó* ~ nejùnguotu 125 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas P)

kálnuotas ‘su kalnais’ *kaałnóutosy* ~ kálnuotose’ 12, 13, 15 ir t. t., *kaałnóutas* ~ kálnuotas acc. 17 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Šatės; pavyzdžių iš P nėra)

kégeliuotas ‘plg. kėgelėtas’ *nekiéégelóutomis* ~ nekégeliuotomis 37 (LKŽe ***kėgeliúotas***, iliustruota P)

kiókštuotas ‘panašus į kiokštą, išsikiogždėjęs (?)’ *kiookształouta* ~ kiókštuota 34, *kiookształoutaas* ~ kiókštuotais 19, *kioosztóutó* (taip rankraštyje) ~ kió[k]štuotu 37, *kiookształoutó* ~ kiókštuotu 41; bet ir *kiokształouta* ~ kiókštuota 44, 139, *kiokształoutu* ~ kiókštuotų 85, *kiokształoutomis* ~ kiókštuotomis 85, 139, *kiokształoutas* ~ kiókštuotos pl. 107 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas P)

kúokštuotas ‘su kuokštais, kuokštų pavidalo’ *kóóukształoutaas* ~ kúokštuotais 13; bet ir *kóukształoutosy* ~ kúokštuotose 47, *kóukształouty* ~ kúokštuoti 59, *kóukształoutoji* ~ kúokštuotoji 59, *kóukształouts* ~ kúokštuotas 156 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Šatės, Barstyčiai; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

liū́nuotas ‘su liūnais’ *luunóutu* ~ liū́nuotų 26, *luunóutosy* ~ liū́nuotose 8, 11, *luunóutaas* ~ liū́nuotais 15 (LKŽe tik ***liūnúotas***; pavyzdžių iš P nėra)

mìltuotas ‘aplipęs, apsinešęs kuo smulkiu lyg miltais’ *myylтóuty* ~ mìltuoti 212 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

nérvuotas ‘gyslotas (?)’ *neerwóuts* ~ nérvuotas 54, *neerwóuta* ~ nérvuota 158, *neerwóuty* ~ nérvuoti 43, 63 ir t. t., *neerwóutas* ~ nérvuotos pl. 58, *neerwóutomis* ~ nérvuotomis 187, *neerwóutaa-* ~ nérvuotai- 187 (LKŽe tik ***nervúotas***; TA vartojama reikšme neužfiksuotas)

pỹpyniuotas ‘kiauraviduris’ *piipiiniúots* ~ pỹpyniuotas 41, 44, 65 ir t. t., *piipiniúots* ~ pỹpyniuotas 193, 197, 201, 208, *piipiniúotus* ~ pỹpyniuotus 125; bet ir *pipiniúotoji* ~ pỹpyniuotoji 193 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas P)

pjū́kluotas ‘pjūkliškas’ *pjuukłóuty* ~ pjū́kluoti 21, 24, 25, 104, *pjuukłóutas* ~ pjū́kluotos pl. 21, 42, *pjuukłóutaas* ~ pjū́kluotais 8, 9 (3x), 10 ir t. t., *bipjuukłóutomis* ~ bypjū́kluotomis 8; bet ir *pjukłóutó* ~ pjū́kluotu 42, *pjukłóutas* ~ pjū́kluotos pl. 42, *pjukłóuty* ~ pjū́kluoti 153 (LKŽe ***pjūklúotas***, iliustruota nekirčiuotu P)

póruotas ‘porinis (?)’ *pooróuta* ~ póruota 149, *pooróutas* ~ póruotos pl. 148 (LKŽe ***porúotas***; pavyzdžių iš P nėra)

põduškuotas ‘primenantis pagalvį (?)’ *poodószkóutó* ~ põduškuotu 126 (LKŽe nėra užfiksuotas)

šónkauliuotas ‘su šonkaulius primenančiais atsikišimais (?)’ *szoonkaulóuta* ~ šónkauliuota 29, 126, *szoonkaulóuty* ~ šónkauliuoti’ 203, *neszoonkaulóuty* ~ nešónkauliuoti 99; bet ir *szonkaulóuta* ~ šónkauliuota 127 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

várpuotas ‘su varpos pavidalo žiedynu’ *waarpóuta* ~ várpuota 38, *biwaarpóuta* ~ byvárpuota 84, *waarpóutas* ~ várpuotos pl. 55, *waarpóutomis* ~ várpuotomis 36; bet ir *warpóuta* ~ várpuota 31, 35, 84 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

vìlnuotas ‘apaugęs plaukeliais’ *wyyłnóutoji* ~ vìlnuotoji 62 (LKŽe – kirčiavimo variantas, K; pavyzdžių iš P nėra)

5. 4. Būdvardžiai su priesaga *–(i)otas*.

5. 4. 1. Kirčiuoti priesagoje (priesagos rašyba *-(i)oot-*):

kaužótas ‘iškaužojęs’ *kaużootosy* ~ kaužótose 166 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas pavyzdžiu iš P)

kudlótas ‘apaugęs kudlomis, gauruotas’ *kódłoots* ~ kudlótas 36, 61, *kódłoota* ~ kudlóta 5, 31, 159, *kódłootó* ~ kudlótu 4, ~ kudlótu dual. m. 36, *kódłooty* ~ kudlóti 24, *kódłootas* ~ kudlótos pl. 25, 27, 58 ir t. t., *kódłootasis* ~ kudlótasis 28, *kódłootaas* ~ kudlótais 61 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)

uogótas ‘turintis, auginantis daug uogų’ *óugootó* ~ uogóta instr. 2 (LKŽe – kirčiavimo variantas, NdŽ; P nėra)

šakótas ‘turintis daug šakų, išsišakojęs’ *szakootó* ~ šakótu 4 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

šukótas ‘kuris šukų pavidalo’ *szókoota* ~ šukóta 76 (LKŽe iliustruota nekirčiuotu pavyzdžiu iš P)

5. 4. 2. Kirčiuoti šaknyje (priesagos rašyba *-(i)ot-*, šaknyje digrafas ar trigrafas):

„Atskirose tarmėse kai kurie būdvardžiai (su priesaga *-(i)otas* – R. Š.), sudaryti iš pastovaus kirčiavimo žodžių, turi kirčiuotą šaknį <...>“ LKG I 539.

bámbotas ‘išpampęs, su išpampimais (?)’ *bąąbota* ~ bámbota 89, *bąąbotas* ~ bámbotos pl. 88, *bąąboty* ~ bámboti 113 (LKŽe tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas, (kita reikšme) Šatės; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

délnotas ‘delnėtas’ *deełnotaa-* ~ délnotai- 189 (LKŽe tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas, (kita reikšme) Šatės; pavyzdžiai iš P nekirčiuoti)

dvišãkumotas ‘dvišakas’ *dwyszaakómots yr tryszaakómots* ~ dvišãkumotas ir trišãkumotas 106, *dwyszaakómotó* ~ dvišãkumotu dual. m. 38, *dwyszaakómoty* ~ dvišãkumoti 95, *dwyszaakómotomis* ~ dvišãkumotomis 8, 9, *dwyszaakómotaa-* ~ dvišãkumotai- 155 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas, Šatės; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

gárbanotas ‘su garbanomis; vingiuotu kraštu (?)’ *gaarbanota* ~ gárbanota 49, *gaarbanoty* ~ gárbanoti 210, *gaarbanotaas* ~ gárbanotais 12, 105, *gaarbanotó* ~ gárbanota instr. 15, ~ *gárbanotu* 199, *gaarbanotomis* ~ gárbanotomis’ 19, 154 (KtŽ) (LKŽe – kirčiavimo variantas, Skaudvilė, Rietavas; pavyzdžių iš P nėra)

gýslotas ‘su gyslomis’ *giisłotó* ~ gýslota instr. 14, *giisłoty* ~ gýsloti 22, 27, 51, 104, 174, *giisłotaas* ~ gýslotais 19 (2x) (KtŽ) (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

griūvotas ‘turintis griūvų’ *griuuwotosy* ~ griūvotose 14 (LKŽe iškeltas tik ***griūvuotas***, iliustruotas pavyzdžiu iš P)

ýlotas ‘ylos pavidalo; smailus’ *iiłots* ~ ýlotas 39, 89, *iiłota* ~ ýlota 127, *iiłoty* ~ ýloti 5, 24, 89 ir t. t., *iiłotó* ~ ýlotu dual. m. 6, 127, *iiłotas* ~ ýlotos pl. 40, 164, 203, *iiłotaas* ~ ýlotais 127, *iiłotomis* ~ ýlotomis 5, 7, 15, 112, *iiłotaa-* ~ ýlotai- 50 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas pavyzdžiu iš P)

kiáutuvotas ‘su kiautuvu’ *kiaautówotó* ~ kiáutuvotu 4; bet ir *kiautówotas* ~ kiáutuvotos pl. 219 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas pavyzdžiu iš P)

kū́lotas ‘su sustorėjimais, gumbais’ *kuułots* ~ kū́lotas 58, 191, *kuułota* ~ kū́lota 61, *nekuułoty* ~ nekū́loti 156, *kuułotas* ~ kū́lotas acc. 7 (LKŽe – tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas, Barstyčiai, Kalnalis, (kita reikšme) Luokė, Užventis; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

kúokštotas ‘su kuokštais; kuokšto pavidalo’ *kóuksztotoji* ~ kúokštotoji 47 (LKŽe tik toks kirčiavimas ir užfiksuotas, Plateliai, Užventis; pavyzdžių iš P nėra; nekirčiuotu P iliustruotas būdvardis ***kuokštúotas***, *kúokštuotas*)

lýtvotas ‘lietingas’ *liitwotusy* ~ lýtvotūse 69, 81 (LKŽe nekirčiuotas; pavyzdžių iš P nėra)

pjáutuvotas ‘su pjautuvo formos lapais’ *pjaautówotó* ~ pjáutuvotu 15, 16, *pjaautówotó* ~ pjáutuvota instr. 15, *bipjaautówoots* ~ bypjáutuvotas 38; bet ir *pjautówoty* ~ pjáutuvoti 44, 45, *bipjautówoty* ~ bypjáutuvoti 109, *pjautówotasis* ~ pjáutuvotasis 190

(LKŽe iškeltas tik kitos priesagos vedinys ***pjautuvúotas***; pavyzdžių iš P nėra)

prýšotas ‘priešpriešiais priaugęs prie stiebelio’ *priiszots* ~ prýšotas 36, *priiszotóujó* ~ prýšotuoju dual. m. 90, *priiszoty* ~ prýšoti 174, *priiszotomis* ~ prýšotomis 5, 7, 10, *priiszotaas* ~ prýšotais 7, 8, 9 ir t. t., *priiszotasees* ~ prýšotaisiais 89, *priiszotu* ~ prýšotų 85, *priiszotus* ~ prýšotus 130 (LKŽe pateiktas nekirčiuotame straipsnyje ***priešotas***, nors tokių pavyzdžių nėra; iliustruotas pavyzdžiais iš P)

ráukšliotas ‘raukšlėtas’ *raaukszlotas* ~ ráukšliotos pl. 25, *biraaukszloty* ~ byráukšlioti 23, *biraaukszlotaas* ~ byráukšliotais 16, *raaukszlotaas* ~ ráukšliotais 19, *raaukszlotaa-* ~ ráukšliotai- 23, *raaukszloty* ~ ráukšlioti 24; bet ir *raukszloty* ~ ráukšlioti 77, 166, *biraukszloty* ~ byráukšlioty 147, *biraukszlotó* ~ byráukšliotu dual. m. 77, *raukszlotaa-* ~ ráukšliotai- 153 (tai veiksmažodinės kilmės būdvardis, LKŽe – veiksmažodis *ráukšlioti*, Raudėnai, Užventis, Tirkšliai [ir jo priesaginiai vediniai])

strãzdanotas ‘su strazdanomis, šlakuotas’ *straazdanotoji* ~ strãzdanotoji 25 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas, Šateikiai, Šatės, Kuršėnai, Tirkšliai; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

várpotas ‘kuris su varpos pavidalo žiedynu’ *waarpotoji* ~ várpotoji 10, 169, *waarpotosys* ~ várpotosios gen. 169; bet ir *warpoty* ~ várpoti 139, 161 (LKŽe pagrindinis variantas, pavyzdžių iš P nėra)

vìlnotas ‘apaugęs plaukeliais’ *biwyýłnots* ~ byvìlnotas 57, *wyýłnota* ~ vìlnota 40, *wyýłnotó* ~ vìlnota instr. 17, ~ vìlnotu dual. m. 163, *wyýłnoty* ~ vìlnoti 75, 151, 162, *wyýłnotaas* ~ vìlnotais 17, *wyýłnotas* ~ vìlnotos pl. 26, *wyýłnotaa-* ~ vìlnotai- 161 (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kitomis reikšmėmis) Šatės, Tirkšliai; P tik kaip *Botanikos terminų žodyno* (BTŽ) šaltinis)

žvýnotas ‘kurio lapai, vainikas yra žvynų pavidalo’ *źwiinotó* ~ žvýnotu 8, *źwiinoty* ~ žvýnoti 49, 91, *źwiinotas* ~ žvýnotos pl. 85 (LKŽe ***žvynótas***, kirčiavimas šaknyje neužfiksuotas; pavyzdžiu iš P iliustruojamas ***žvynúotas***)

5. 5. Būdvardžiai su priesaga *-inis*.

5. 5. 1. Kirčiuoti priesagoje (priesagos rašyba *-yyn-*, atitrauktinio kirčio atveju (įnagininkas, daugiskaitos galininkas ir kt.) *-yn-* su digrafu ar trigrafu šaknyje):

„Priesagos *-inis* būdvardžiai, sudaryti iš vardažodžių su kirčiuota daugiskaitos kilmininko galūne, t. y. iš senovinių galūninio kirčiavimo žodžių, paprastai turi kirčiuotą priesagą *-inis* ir priklauso prie antrosios kirčiuotės <...>“ LKG I 545.

„Žemaičių ir vakarų aukštaičių tarmėse labiau linkstama kirčiuoti priesagą (*-inis* – R. Š.) <...>“ LKG I 545.

aksomìnis ‘primenantis aksomą, švelnus’ *aksomyynis* ~ aksomìnis 66, 67, *aaksomyny* ~ aksominė 66 (LKŽe pagrindinis variantas; pavyzdžių iš P nėra)

alyvìnis ‘alyvos spalvos’ *aliwyyynys* ~ alyvìnės pl. 22 (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kita reikšme) Gargždai; pavyzdžių iš P nėra)

aptiekìnis ‘vaistinis’ *aptiekyyny* ~ aptiekìnė 8, 11, 101, *aptiekyynys* ~ aptiekìnės gen. 142, 148, *aptiekyynis* ~ aptiekìnis 17, 208 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

avėtìnis ‘aviečių uogų spalvos’ *awietyyny* ~ avėtìnė 93, *awietyynys* ~ avėtìnės pl. 92, *awietyynee* ~ avėtìniai 94, *awietyynee-* ~ avėtìniai- 180 (LKŽe (kita reikšme) Gargždai; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

brolìnis ‘→ brolis 1’ *brolyyny* ~ brolìnė 177 (LKŽe tik ***brólinis***; pavyzdžių iš P nėra)

dirvonìnis ‘augantis dirvonuose’ *dyrwonyyny* ~ dirvonìnė 82, 141, *dyrwonyynis* ~ dirvonìnis 207 (LKŽe – šaltiniais nepaliudytas kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

dūmìnis ‘kuris dūmų atspalvio, blausus’ *dumyyny* ~ dūmìnė’ 49 (KtŽ dūmìnė sf.) (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

duonìnis ‘skirtas duonai’ *dóunyynis* ~ duonìnis 64 (KtŽ) (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

ganyklìnis ‘augantis ganyklose’ *ganiklyyny* ~ ganyklìnė 16, 47, 186, 207, *ganiklyyny* ~ ganyklìnę 216; bet ir *ganiklyny* ~ ganyklinė 188 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

giralìnis ‘girinis, girelinis’ *gyralyynis* ~ giralìnis 208, *gyralyyny* ~ giralìnė 16 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas P pavyzdžiais)
jūrìnis ‘augantis prie jūros (?)’ *juryynis* ~ jūrìnis 4 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Salantai, Palanga; pavyzdžių iš P nėra)
kalnìnis ‘augantis kalnuose’ *kalnyyny* ~ kalnìnė 12, 52, 175, 179, *kalnyynis* ~ kalnìnis 183 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)
karūnìnis ‘vainikinis’ *karunyynys* ~ karūnìnės gen. 89, 141, *kaarunyny* ~ karūninė 187 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)
kertìnis ‘išaugęs iš lapakerčių’ *kertyyny* ~ kertìnė 31, *kertyynys* ~ kertìnės pl. 30, *kertyyniemis* ~ kertìnėmis 4, 11, 17 ir t. t., *kertyynees* ~ kertìniais 4, 13, 15 ir t. t., *kertyynee* ~ kertiniai 95 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)
kiemìnis ‘naminis’ *kyimyynis* ~ kiemìnis 160 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)
kulkìnis ‘kamuolinis, rutulinis’ *kólkyynis* ~ kulkìnis 5, 89, *bikólkyynis* ~ bykulkìnis 38, *kólkyyny* ~ kulkìnė 4, 33, 43, 89, 90 ir t. t., *bikólkyynys* ~ bykulkìnės pl. 31, *kólkyynys* ~ kulkìnės pl.1, 137, *kóólkynes* ~ kulkinės 106, *kólkyyniemis* ~ kulkìnėmis 7, *kóólkynió* ~ kulkiniù 5 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)
kūnìnis ‘kūno spalvos’ *kunyyny* ~ kūnìnė 93, 142, *kunyynys* ~ kūnìnės pl. 93, 148, *kuunynes* ~ kūninės 182 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)
laiškìnis ‘laiško pavidalo’ *łayszkyyny* ~ laiškìnė 43, *łayszkyynys* ~ laiškìnės pl. 31, *łayszkyynee* ~ laiškìniai 44 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)
lieknìnis ‘augantis lieknuose’ *lyiknyyny* ~ lieknìnė 48, 179 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)
liūnìnis ‘augantis liūnuose’ *lunyyny* ~ liūnìnė 24, 96 (LKŽe kirčiavimas neiliustruotas šaltiniais; pavyzdys iš P nekirčiuotas)
ludìnis ‘kaip ludė’ *łódyynis* ~ ludìnis 33, *biłóódynió* ~ byludiniù 35 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas P)

migdolìnis ‘su lapais, panašiais į migdolo lapus’ *mygdolyyny* ~ migdolìnė 20 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

milžinìnis ‘labai didelis, milžiniškas’ *mylźynyynis* ~ milžinìnis 80 (LKŽe kirčiavimas nepaliudytas šaltiniais; pavyzdžių iš P nėra)

nendrìnis ‘panašus į nendrės (?)’ *nędryynis* ~ nendrìnis 51, 79 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

patinìnis ‘vyriškosios lyties’ *patynyynee* ~ patinìniai 7, *patynyyniemis* ~ patinìnėmis 19 (LKŽe kirčiavimas nepaliudytas šaltiniais, iliustruotas P)

pavasarìnis ‘pavasarį augantis’ *pawasaryynis* ~ pavasarìnis 3 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

pažiedìnis ‘priklausantis pažiedei’ *paźyidyynees* ~ pažiedìniais 15 (LKŽe užfiksuotas tik ***pažiẽdinis***, kirčiavimas nepaliudytas šaltiniais; pavyzdžių iš P nėra)

pelìnis ‘pilkas (?)’ *pelyynis* ~ pelìnis 56, *pelyyni* ~ pelìnį 57 (LKŽe kirčiavimas nepaliudytas šaltiniais; P tik kaip šaltinis)

pelkìnis ‘augantis pelkėse’ *pelkyyny* ~ pelkìnė 24 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Vyžiai, Užventis; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

pienìnis ‘pieno spalvos’ *pyinyyny* ~ pienìnė 179 (KtŽ) (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kita reikšme) Tryškiai, Kartena; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

pietìnis ‘esantis šiaurei priešingoje dalyje’ *pyityyny* ~ pietìnė 9, *pyityynys* ~ pietìnės gen. 19, *pyityyniesy* ~ pietìnėse 17, *pyityynie* ~ pietìnė[je] 45, *pyityyniey* ~ pietìnėj 92, 213 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

pievìnis ‘pievų ar pievose augantis’ *pyiwyyny* ~ pievìnė 16, 186, *pyiwyynis* ~ pievìnis 52, 209 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

plaukìnis ‘panašus į plauką’ *płaukyynee* ~ plaukìniai 31, 91, 98, *płaukyynys* ~ plaukìnės pl. 75, *płaukyyniemis* ~ plaukìnėmis 8, 9, 76 ir t. t., *płaaukynió* ~ plaukiniù dual. 7, 32, 36; bet ir *płaukyynió* ~ plaukiniu dual. 6 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

porìnis ‘sudarantis porą’ *poryynee* ~ porìniai 98, *poryynees* ~ porìniais 9, *poryynys* ~ porìnės pl. 25, 88, 137, *poryyniemis*

~ porìnėmis 33 (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kita reikšme) Skaudvilė, Kalnalis; pavyzdžių iš P nėra)

pusìnis ‘vidutinis’ *pósyynis* ~ pusìnis 122, *pósyyny* ~ pusìnė 9, *póósynió* ~ pusiniù 32, 37, *pósyynee* ~ pusìniai 92, *pósyynees* ~ pusìniais 13, 14; bet ir *pósynys* ~ pusinės gen. 31, *pósyniey* ~ pusinėj 167 (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kitomis reikšmėmis) Šatės, Darbėnai, Gargždai, Pavandenė; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

rudinìnis ‘rudenį augantis’ *ródynyynis* ~ rudinìnis 3 (LKŽe pavyzdžių iš P nėra)

saulėtekìnis ‘rytinis’ *saulietekyyniey* ~ saulėtekìnėj 7 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

sidabrìnis ‘žvilgėjimu ir spalva panašus į sidabrą’ *sydabryyny* ~ sidabrìnė 27 (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

siūlìnis ‘plonas kaip siūlas’ *siulyynis* ~ siūlìnis 111, *siulyynees* ~ siūlìniais 8 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

smiltìnis ‘smiltyninis’ *smyltyyny* ~ smiltìnė 70, 142 (KtŽ) (LKŽe pagrindinis kirčiavimo variantas, (kita reikšme) Pikeliai; P kaip šaltinio nuoroda)

sprindìnis ‘kuris sprindžio ilgumo ar storumo’ *sprindyynis* ~ sprindìnis 49 (LKŽe – kirčiavimo variantas, DūnŽ, Judrėnai, Šatės; P kaip nekirčiuotas šaltinis)

stirnìnis ‘stirnų ėdamas’ *styrnyyny* ~ stirnìnė 24, *styrnyynys* ~ stirnìnės gen. 25 (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kitomis reikšmėmis) Gegrėnai, Barstyčiai, Varniai, Šatės; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

svetšalìnis ‘kuris svetimos šalies’ *swetszalyyny* ~ svetšalìnė 7 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas nekirčiuotu P)

šaknìnis ‘išaugantis iš šaknų’ *szaknyynee* ~ šaknìniai 46, 85, 141, 223, *szaknyyniu* ~ šaknìnių 41, *szaknyynees* ~ šaknìniais 8, 10, 16, 158 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

šonìnis ‘šalinis’ *szonyynis* ~ šonìnis 1, *szoonynió* ~ šoniniù 75, 129, *szonyyniemis* ~ šonìnėmis 11, 17, 56 ir t. t., *szoonyny* ~ šoninì

dual. f. 43, 89, 129, *szonyynys* ~ šonìnės pl. 43, 56, 57 ir t. t., *szonyynee* ~ šonìniai 56, 117, *szonyynees* ~ šonìniais 126, *szonyyniusy* ~ šonìniūse 120, *szoonyynees* ~ šonìniais 127, *szonyyniu* ~ šonìnių 133, *szoonynes* ~ šoninės 12 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

tarpìnis 'intermedius' *tarpyynis* ~ tarpìnis 3, 56, *tarpyyny* ~ tarpìnė 4, 8, 146, *taarpyny* ~ tarpinė 14, 15, *tarpyynys* ~ tarpìnės pl. 56, 70, 173, *tarpyyniemis* ~ tarpìnėmis 17 (pataisyta iš *taar*), 173, *tarpyynees* ~ tarpìniais 130, 134 (LKŽe – kirčiavimo variantas, Endriejavas, (kita reikšme) DūnŽ; pavyzdžių iš P nėra)

taurìnis 'kuris taurės, taurelės pavidalo' *tauryyny* ~ taurìnio 90, *tauryynys* ~ taurìnės gen. 89 (LKŽe – P tik nekirčiuoto šaltinio nuoroda)

terbìnis 'dėžinis, esantis dėžėje' *terbyynee* ~ terbìniai 5 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

upìnis 'upėje ar prie upės augantis' *ópyynis* ~ upìnis 3 (LKŽe – kirčiavimo variantas; pavyzdžių iš P nėra)

veislìnis 'susijęs su gentimi' *weyslyyny* ~ veislìnė 1, 112 (LKŽe – kirčiavimo variantas, (kitomis reikšmėmis) Alsėdžiai, Kuršėnai, Žarėnai, Raudėnai, Kražiai; pavyzdžių iš P nėra)

viršūnìnis 'esantis viršūnėje' *wyrszunyyny* ~ viršūnìnė 136 (LKŽe toks kirčiavimas neužfiksuotas; pavyzdžių iš P nėra)

visurtìnis 'visur augantis, paprastasis' *wysórtyynis* ~ visurtìnis 3, 7, 8, 18 ir t. t., *wysórtyyny* ~ visurtìnė 8, 9, 53, 105, *wysórtyynesis* ~ visurtìniasis 195 (LKŽe pavyzdys iš P nekirčiuotas)

žemdagìnis 'kuris auga išdegusios žemės vietose' *biźemdagyyniesy* ~ bužemdagìnėse 8, *źemdagyyniusy* ~ žemdagìniūse' 9, 109 (LKŽe nekirčiuotas, iliustruotas P)

5. 5. 2. Kirčiuojami šaknyje (priesagos rašyba *-yn-*, šaknyje digrafas ar trigrafas; tokių būdvardžių analizuojamoje rankraščio dalyje pavyko rasti tik du):

> „Priesagos *–inis* būdvardžiai, sudaryti iš vardažodžių su nekirčiuota daugiskaitos kilmininko galūne, t. y. iš senovinių šakninio kirčiavimo žodžių, paprastai išlaiko savo pagrindinio (pamatinio – R. Š.) žodžio kirčio vietą bei priegaidę ir priklauso prie pirmosios kirčiuotės <...>" LKG I 545.

beñkartinis ‘virtęs benkartu, išviseș’ *bęękartynee* ~ beñkartiniai 6, *bęękartyny* ~ beñkartinė 9 (LKŽe tėra ***benkartìnis***, Viekšniai; pavyzdys iš P nekirčiuotas)

pãjūrinis, **pajūrìnis** ‘augantis pajūryje’ *paajurynis* ~ pãjūrinis 219, *pajuryyny* ~ pajūrìnė 9, *paajuryny* ~pãjūrinė 77, 94, *pajuryyniusy* ~ pajūrìniūse 81, 189, *pajuryyniu* ~ pajūrìnių 85, *paajuryniusy* ~ pãjūriniūse 211 (LKŽe užfiksuotas kirčiavimas (kaip antrasis variantas) *pajūrìnis*, o *pãjūrinis* ne; pavyzdžių iš P nėra)

6. Išvados:

6. 1. Straipsnyje apžvelgtų būdvardžių priesagų ir šaknų rašyba rodo, kad bent dalis TA leksikos laikytina kirčiuota, todėl tolesniuose LKŽe leidimuose straipsnyje paminėti būdvardžiai galėtų būti pateikti kaip kirčiuoti. Rašybos nenuoseklumo atvejais reikėtų atsižvelgti į tai, kad, pvz., šakninio kirčiavimo atveju priesaga *-ing-* nė karto neparašyta kaip *-iing-*.

6. 2. Geriau TA kirčiavimą atskleistų žodžių rodyklė, kurioje būtų užfiksuoti visi užrašymo variantai. Kol tokios rodyklės nėra, straipsnio pavadinime palieku klaustuką.

6. 3. Akivaizdžiais kirčiuoto skiemens žymėjimo TA atvejais (straipsnio pradžioje minėti žodžiai) taip pat turėtų būti pakoreguotas P, kaip *Lietuvių kalbos žodyno* šaltinio, statusas (*Kalęędra* 128 – kalėndra, *Perlieweens* 131 – perlėvėnas).

Sutrumpinimai

acc. – accusativus
dual. – dualis
f. – femininum
gen. – genitivus
instr. – instrumentalis
m. – masculinum
pl. – pluralis
sf. – substantivum femininum

Jonikaitė Z. 1972: Apie J. Pabrėžos botanikos veikalų rašybą. – *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*, Vilnius: Mintis, 62–65.

KtŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

LKG I: *Lietuvių kalbos gramatika* 1. *Fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis, 1965.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt

Pabrėža J. A. 1848: Laiškas S. Daukantui, 1848 m. rugpjūčio 5 d. (– *Medega S. Daukanto bijografijai*, 1898 m.) – *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* 5. *Simonas Daukantas*, Vilnius: Viltis, 1993, 326–330.

Subačius G. 2009: Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos *Taislius augyminis* (1843). – *Jurgis Ambraziejus Pabrėža. Taislius augyminis I–223*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 9–28.

TA – *TAYSLÓS AUGUMYYNIS KÓREMY TAALPYNAS AUGIMYS LIGSZIOL RAASTOSYS TEYP MUUSOSYS KAYP NEKÓRIOS SWETSZAALYS <...> PAR KÓNYGA AMBROZIEJÓ PAABREŻA <...> YSZDÓUTS MEETUSY 1843* (Rankraštis saugomas Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje, f. 124 – 7; naudotasi rankraščio kopijomis.

TAISLIUS AUGYMINIS BY JURGIS AMBRAZIEJUS PABRĖŽA – AN ACCENTED (?) SOURCE OF *THE DICTIONARY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE*

Summary

J. A. Pabrėža, a famous Samogitian priest and botanist of the 19th century, used two systems of notation in his works – simple in his sermons and much more complex in his botanical works. Trying to express the prosody of the words, he used doubled (or even tripled) letters (aa, ee, ii, óóu, iee, etc.). Yet in 1972 Jonikaitė wrote that doubled letters in the text of *Taislius augyminis* (The System of Plants) mean a stressed syllable of the word, in which they are used.

A comparison of accentuation of the adjectives with suffixes -ingas, -ėtas, -uotas, -otas and -inis presented in *Lietuvių kalbos žodynas* (The Dictionary of the Lithuanian Language) and the notation of the corresponding items used in *Taislius augyminis* in the paper shows that the latter should be

treated as an accented source of *Lietuvių kalbos žodynas*. Different-notation *smyyltings* 'sandy' and *daugiings* 'numerous' is a confirmation of such a suggestion.

Jolita Urbanavičienė
Lietuvių kalbos institutas

Rytų aukštaičių vilniškių fonetikos transponavimo problemos

Tarminės medžiagos fiksavimas dabartiniuose rašytiniuose šaltiniuose. Peržvelgus naujausius rašytinius lietuvių tarmių šaltinius (žodynus, tarmių tekstus), galima pastebėti keletą tendencijų, būdingų XXI a. pradžios tarmių tyrimams:

1. Fiksuojant šnektų faktus laikomasi dinaminės sinchronijos arba natūraliosios fonologijos principo, t. y. transkribuojama taip, kaip tariama (fonetinė transkripcija), o ne taip, kaip turi būti ištarta pagal šnektos sistemą (fonologinė transkripcija). Šis principas deklaruojamas 2004 m. *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje* (toliau – LKT)[1], jo laikomasi daugelyje pastarąjį dešimtmetį išleistų tarmių tekstų (plg. Lietuvių kalbos institute leidžiamą *Tarmių tekstyno* seriją)[2]. Atsisakoma ankstesniojo – grynosios tarmės – principo, kai tarmės tirtos tarsi nekintančios sistemos. Dabartiniai tyrimai, fiksuojantys realų tarmės vyksmą, teikia daugiau medžiagos kalbininkams: apie konvergencijos ir divergencijos procesus, kodų kaitą, sociolingvistinius pokyčius ir t. t.

2. Įgyvendinama dinamiškosios dialektologijos koncepcija – geolingvistika[3], kuri generuoja variantų sociolingvistikos ir lingvistinės

[1] „Stengiamasi, kad transkripcija atspindėtų esamą šnektų kalbos padėtį, o ne apibendrintą vaizdą“ (LKT 2004: 12).

[2] Tokį požiūrį į tarmių faktus ne kartą deklaravo Aleksas Girdenis, plg.: „(...) kiekviena forma rašoma tokia, kokia ji buvo ištarta ir išgirsta konkrečiu (išretinta A. Girdenio) atveju, nors toks rašymas gali prieštarauti apibendrintam tarmės fonologinės sistemos vaizdui“ (Girdenis 2012: 21).

[3] Šia koncepcija remiamasi Lietuvių kalbos institute 2011–2014 m. vykdant projektą *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* (projekto kodas Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-028). Projekto medžiaga skelbiama tinklalapyje www.tarmes.lt.

geografijos idėjas (Kalėdienė 2011). Dialektologijos objektas išsiplečia – tiriama ne vien seno vietinio kaimiečio kalba, bet ir įvairus sociolingvistinių kintamųjų spektras (informantai esti skirtingo amžiaus, išsilavinimo, lyties), analizuojamas bendrinės kalbos ir tarmių santykis, kitimas, prestižas, įvedama regiolekto sąvoka ir t. t. (plačiau žr. Aliūkaitė 2011: 257–259).

3. Pateikiamas r e a l u s tarmės vaizdas, t. y. tekstas nekupiūruojamas: neatsisakoma skolinių, adaptuotų svetimžodžių ar žargono. Kitokia praktika buvo taikoma rašant didįjį „Lietuvių kalbos žodyną" (toliau – LKŽ): į jį sudėta paveldėtoji leksika, taip pat senieji skoliniai, turintys paveldėjimo ypatybių, nedėta miesto žargono, dvikalbystės produktų, svetimų žodžių pamėgdžiojimų ir pan. (žr. Vitkauskas 1996: 14)[4].

4. Vengiama transponavimo kaip bereikalingo dirbtinių žodžių kūrimo. Transponavimo priešininkai argumentuoja, kad tokiu būdu kuriamos bk neegzistuojančios formos ir visa tai daroma dėl vienos priežasties – skaitytojų patogumui (žr. Kardelis 2003: 34, 27 išn.).

Transponavimo metodo privalumai ir trūkumai. Transponavimas – tai tarminių formų perkėlimas į bendrinę kalbą, remiantis tarmių ir bendrinės kalbos fonetikos sistemų dėsniais. Transponuojant nuosekliai keičiama tik dėsninga tarmės fonetika, o nereguliarūs garsų pakitimai, taip pat tarmės morfologija, sintaksė, leksika, nekeičiami (žr. Daškus 1992: 4; Vitkauskas 2006: 20). Tarminių duomenų transponavimo pradžia laikomas Antano Juškos žodynas, kurį redagavo ir transponavimo pagrindus sukūrė Jonas Jablonskis (Vitkauskas 2006: 15). Ypač daug dėmesio taisyklingam tarminių faktų pateikimui skyrė LKŽ redaktoriai. 1980 m. pasirodžiusios *„Lietuvių kalbos žodyno"*

[4] Juozas Balčikonis taip apibūdino LKŽ žodžių atrankos principą: „Į žodyną imami gyvosios ir raštų kalbos žodžiai, vis tiek ar jie lietuviškos kilmės, ar barbarizmai, jei tie barbarizmai tik seniau yra įėję į mūsų kalbą ir kiek plačiau žinomi" (Balčikonis 1978: 178). Ilgainiui LKŽ redaktorių požiūris į skolinius sugriežtėjo, todėl sulaukta kalbininkų kritikos, plg.: „k a l b i n i n k u i n e g a l i b ū t i n e p a d o r i ų ž o d ž i ų (išretinta A. Girdenio) (...). Tekstų glaistymai tik iškreiptų tikrąjį kalbos vaizdą (beje, tas pats atsitinka, kai iš tezaurinio žodyno išmetami vadinamieji barbarizmai ar net šiaip skoliniai)" (Girdenis 1996: 8).

instrukcijos transponavimui skirtą skyrių parengė Vytautas Vitkauskas (*LKŽ instrukcija* 1980: 88–104), pirmas suformulavęs pagrindines transponavimo taisykles, kurių laikytasi ne tik dvidešimtyje LKŽ tomų, bet ir visoje lietuvių kalbotyroje. 1992 m. Marius Daškus apgynė disertaciją apie LKŽ transponavimo principus, jų raidą ir netolygumus. 2006 m. pasirodė V. Vitkausko knyga *Lietuvių kalbos žodyno taisymai*, kurioje apibendrinti per visą XX a. išsikristalizavę transponavimo dėsniai bei ištaisyti LKŽ klaidingai transponuoti žodžiai[5].

Pagrindinis transponavimo trūkumas – dėl nepakankamai suvoktų transponavimo principų ir tarmės faktų atsirandančios klaidingos formos. Siekiant jų išvengti neretai transponavimo iš viso atsisakoma:

1. Antraštiniai žodžiai rašomi tik fonetine transkripcija, nepateikiant transponuotų formų, plg. vilniškių slavizmų žodynėlius (žr. Kardelis 2003: 170–195; Kardelis et al. 2006: 206–224).

2. Fonetiniai variantai iškeliami atskirai, nors savarankiškais žodžiais nelaikomi. Tokio principo (fonetiniai variantai pateikiami su nuoroda *žr.* (*žiūrėk*) į pagrindinį žodį) laikomasi *Dieveniškių šnektos žodyne* (DvŽ 2005; 2010), pvz.: dziežkà žr. dieška; dzerkõčius žr. derkočius; vúodas žr. uodas; vožkà žr. ožka[6].

3. Transkribuotos formos tiesiog verčiamos į bendrinę kalbą[7], plg. Mielagėnų tekstų komentarus (žr. MlT 2006): *peškuõ.m* 'pėsčiomis', *pauž̃ù* 'vaikštau', *žebrú.ja.* 'elgetavo'.

Tačiau tarminių faktų transponavimas, remiantis *Lietuvių kalbos žodyne* taikytais principais, turi nemažai privalumų:

1. Adaptuota tarmių medžiaga tampa ne tik dialektologų, bet ir dabartinės kalbos specialistų objektu.

2. Transponuoti tarmių duomenys lengviau sisteminami (kaupiamos kartotekos, duomenų bazės ir t. t.), pvz.: LKŽ kartotekoje an-

[5] „Transponuoti tarmių lytis ir taisyklingai jas užrašyti turi mokėti kiekvienas kalbininkas lituanistas“ (Vitkauskas 2006: 19).

[6] Medžiaga *Dieveniškių šnektos žodynui* rinkta ne tik iš gyvosios kalbos, bet ir iš rašytinių šaltinių, o pastarųjų rašmenys nekeisti (DvŽ I 2005: XXII–XXIII).

[7] Toks būdas, ypač turint daug medžiagos, taip pat turi trūkumų, nes „neišvengiama svyravimo ir netolygumų, pasirenkant atitikmenis“ (Daškus 1992: 36).

traštinis žodis užrašomas pritaikius transponavimo taisykles. Tokius duomenis patogiau apdoroti ir kompiuterinėmis programomis.

3. Transponavimas būtinas leksikografų darbuose[8]. Tarmių žodynai Lietuvoje ir svetur[9] rengiami pagal nusistovėjusį principą: antraštinis žodis transponuojamas, o iliustraciniai pavyzdžiai pateikiami fonetine transkripcija. Nedideli tarmybių ir skolinių aiškinamieji žodynėliai su transponuotais antraštiniais žodžiais gali būti pridedami prie šnektų tekstų (plg. *Kučiūnų krašto šnektos tekstai* (KčT 2006: 401–420), *Marcinkonių šnektos tekstai* (MrcT 2009: 353–368).

4. Ištisai transponuojami tarmių tekstai, skirti plačiajai visuomenei, mokomieji tarmių leidiniai, pvz.: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija* (LKT 2004), V. Kardelio ir Daivos Kardelytės-Grinevičienės *Rytų aukštaičiai vilniškiai* (2010).

Rytų aukštaičių vilniškių fonetikos transponavimas. Medžiaga straipsniui rinkta iš rytų aukštaičių vilniškių šiaurinės dalies (Švenčionių ir Ignalìnos r.), taip pat naudojamasi naujausiais vilniškių patarmės šaltiniais – žodynais: Laimos Grumadienės, Danguolės Mikulėnienės, Kazio Morkūno ir Aloyzo Vidugirio *Dieveniškių šnektos žodynas* (DvŽ I 2005, DvŽ II 2010), Angelės Vilutytės *Kaltanėnų šnektos žodynas* (KltŽ 2008); šnektų tekstais: V. Kardelio *Mielagėnų apylinkių tekstai* (MlT 2006), Jurgitos Jaroslavienės ir Nijolės Tuomienės *Lazūnų šnektos tekstai* (LzT 2013); mokomosiomis knygomis: *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai* (Kardelis et al. 2006), V. Kardelio ir D. Kardelytės-Grinevičienės *Rytų aukštaičiai vilniškiai* (2010). Vilniškių patarmės faktai lyginami su *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽ I–XX 1941–2002; LKŽe 2005) ir su aplinkinių patarmių, pvz., su dzūkuojančių pietų aukštaičių (KčT 2006; MrcT 2009), duomenimis.

Rytų aukštaičių vilniškių patarmės tyrėjams itin sudėtinga taikyti transponavimo taisykles, nes šnektose gausu: 1) leksikos, kuri vartojama nedideliame plote ir nėra žinoma bendrinėje kalboje, pvz.: *šuñ.ʒæ*

[8] „Kokiame šnektų fonetiką, morfologiją nagrinėjančiame straipsnyje originalios tarmių formos vienos netransponuotos dar gali būti, bet leksikografams ką daryti? Jie turi išspręsti žodžių variantų klausimą (...).“ (Vitkauskas 2006: 19).

[9] Plg. analogiškai išleistą latvių tarmių žodyną *Latviešu izlokšņu vārdnīca* (LIV 2005).

~ *šiañdia* ‘šiandien’, *ĉu.lę̃*. ~ *čiūlẽ* ‘sauja, gniutulas’, *cìtę*. ~ *tìtė* ‘žaislas’, *kíe̯vʲę*. ~ *kė́vė* ‘liesas gyvulys’; 2) įvairaus senumo ir adaptacijos skolinių, pvz.: *desę̃ncinà* ~ *desentinà* ‘dešimtinė’, *jækrå.s* ~ *jakrãs* ‘kaip tik’, *kuntå.p̂lis* ~ *kantãplis* ‘prastas batas’, *ní.u̯ka* ~ *nìvka* ‘rugiapjūtės pabaigtuvių puokštė’.

Skoliniai – neatsiejama vilniškių leksikos dalis. Dėl nuolatinių kontaktų su slavais pakraštinėse šnektose susidarė palanki terpė slavų kalbų žodžiams pereiti į lietuvių kalbos sistemą. Vilniškių šnektose fiksuojami tiek rišlūs svetimos kalbos intarpai (ypač cituojant, perfrazuojant kitakalbį), tiek leksinė interferencija, tiek darybos formantų skolinimasis (plačiau žr. Urbanavičienė 2010: 49–59)[10].

Šio straipsnio **tikslas** – išanalizavus probleminius rytų aukštaičių vilniškių leksikos transponavimo atvejus suformuluoti bendresnius tarmybių ir skolinių transponavimo principus. Straipsnyje analizuojama:

1. naujųjų ir senųjų skolinių su *e* ir *o* tipo vokalizmu transponavimas;
2. afrikatų transponavimas;
3. vokalizmo pakitimai po neminkštinamų priebalsių ir jų transponavimas.

[10] Galima išskirti dvi pagrindines leksikos skolinimosi priežastis: 1) lengviau perimti skolintą realijos pavadinimą nei, pasinaudojus savos kalbos galimybėmis, kurti naują (toks būdas lengvina ir skirtingų kalbų vartotojų bendravimą), pvz.: *parakɔ̀nnas plū̃gas* ~ *parakònas plū̃gas* ‘dvikinkis plūgas’, *kᵘɔ.ptū̃ras* ~ *koptū̃ras* ‘krosnies priešakys’, *pastʊ̃̀rʲus* ~ *pastỹrius* ‘piemuo’; 2) vilniškių šnektose skoliniai vartojami norint kalbą pagražinti, suteikti jai tam tikrą konotaciją, t. y. padaryti sodresnę, įdomesnę, ekspresyvesnę, pvz.: sakoma ne *vaikštinė́ti,* o *špacirùiti,* ne *apsiramìnti,* o *apsispakãjyti,* ne *vyrèsnis,* o *stolnẽsnis,* ne *silpnas*, o *slõbnas* ir t. t. Skolinti realijų pavadinimai šnektoje neretai iš viso neturi lietuviško atitikmens, pvz.: *drapᵘɔ̃̀kas* ~ *drapõkas* ‘akėčios’ (brus. драпак, le. drapak), *pɔuzū̃nai* ~ *pauzū̃nai* ‘šliaužtinukai’ (brus. паўзункі), *spᵘɔ̃̀sas* ~ *spõsas* ‘Kristaus atsimainymo šventė, rugpjūčio 6 d.’ (brus. спас). Svetimžodžiai, neturintys lietuviškų pakaitalų, dar vadinami tikraisiais skoliniais (žr. Grumadienė 1996: 195). Kitais atvejais lygiagrečiai vartojami lietuviškas ir skolintas žodis, pvz.: *(duonos) bākanas – kukẽlė, čachòlas – ùžvelkalas, tvòragas – verškė́.*

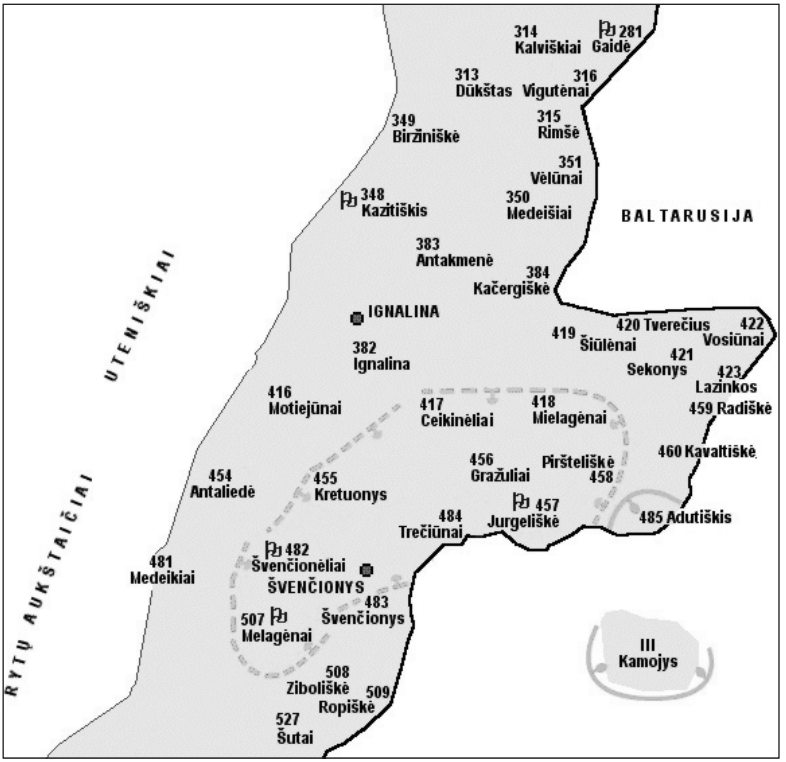
Skolinių su *e* ir *o* tipo vokalizmu transponavimas. Pagrindinė fonetinio transponavimo taisyklė, regis, paprasta: dėsninga fonetika transponuojama, t. y. keičiama bk atitikmenimis, o nedėsninga fonetika, taip pat sintaksė, morfologija, nekeičiama. Remiantis šiuo principu vilniškių užpakalinės eilės balsiai *a˙ /å˙ /ɔ˙ /o˙ /ᵘɔ /uo,* atliepiantys bk *o*, transponuojami kaip *o*, pvz.: *mᵘɔ mà ~ momà, beĩnæ˙ kas ~ berniõkas, ka.kìs ~ kokìs*. Balsiai *e˙ /ę˙ /ie* transponuojami į *ė*, pvz.: *drɔ́˙ be. ~ dróbė, bé˙ ga ~ bėga, neragíeji. ~ neregėję, vie.dę̃ů.kas ~ vėderiùkas* ‘skrandis’.

Skoliniai taip pat paklūsta šioms transponavimo taisyklėms, tačiau nevienodai, nes skiriasi jų adaptacijos laipsnis. Sąlygiškai galima skirti senuosius ir naujuosius skolinius. Senajam skolinių sluoksniui priskirtini skoliniai su ilguoju vokalizmu (*ᵘɔ /uo˙* ar *ę˙ /ie˙*), naujajam sluoksniui – skoliniai su pusilgiais [ᵘɔ̣.], [ⁱę̣.]. Pusilgis skolinių vokalizmas skiriasi nuo ilgųjų balsių: 1) menkesne diftongizacija; 2) mažiau įtempta artikuliacija ir gerokai trumpesniu tarimu palyginti su ilgaisiais [*ie˙*], [*uo˙*]; 3) kirčiuoti pusilgiai turi vidurinę priegaidę. Skolinių pusilgiai [ⁱę̣.], [ᵘɔ.] turi savarankišką fonologinį statusą – užpildo spragą šnektos pusilgių balsių sistemoje (žr. Jasiūnaitė 1985: 94–97; dar plg. Kardelis 2003: 74–75). Kadangi ši diftongizacija skoliniuose dėsninga, pusilgius balsius transponuojame į trumpuosius: [ⁱę̣.] ~ *è*, [ᵘɔ.] ~ *ò*, pvz.: *sᵘɔ̣́.vesčis ~ sòvestis* ‘sąžinė’, *ukᵘɔ̣́.las ~ ukòlas* ‘injekcija’, *mᵘɔ.ẑ́níeĉ ~ možnéti* ‘galėti’, *grᵘɔ̣́.šas ~ gròšas* ‘pinigas; moneta’, *prᵘɔ̣́.škai ~ pròškai* ‘milteliai’, *sᵘɔ̣́.tkɔ.s ~ sòtkos* ‘arai’, *zakᵘɔ̣́.nas ~ zakònas* ‘įstatymas’, *zlᵘɔ̣́.tas ~ zlòtas, balⁱę̣́.tas ~ balètas, kaĩlⁱę̣́.tas ~ katlètas* ‘kotletas’.

Senieji slavizmai su ilgaisiais *ᵘɔ /uo˙* transponuotini kaip *ó* ar *õ,* pvz.: *kᵘɔ̃˙ šikas ~ kõšikas* ‘krepšys’, *kavᵘɔ́˙ ĉ ~ kavóti* ‘laidoti’, *rᵘɔ dà ~ rodà* ‘išeitis’, *kanᵘɔ và ~ kanovà* ‘griovys’. Sudėtingiau transponuoti senuosius slavizmus, turinčius priešakinį ilgąjį vokalizmą, nes ne visi vilniškiai diferencijuoja [*ę˙*] ir [*ie˙*]. Pietrytinis vilniškių patarmės kampas (apie Ceĩkinius, Mielagėnus, Adùtiškį, Švenčiónis ir Švenčionėliùs) po itin minkštinamų priebalsių *ė* ir *ie* taria vienodai – [*ie˙*] (žr. 1 žemėl.[11]), pvz.: *pliẽ mas, pᵘɔ̃˙ mie.cis ir staraviẽ ras, kᵘɔ.liẽ či.ĉ*. Nors visais atvejais

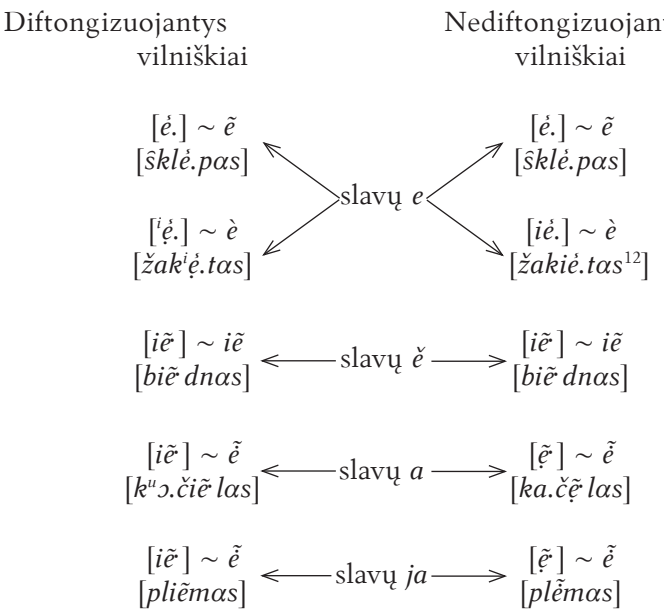
[11] Žemėlapiai su izoglosėmis paimti iš *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijos* (LKT 2004). Juose pavaizduota šiaurinė vilniškių patarmės dalis, iš kurios daugiausia ir rinkta medžiaga straipsniui.

tariamas diftongizuotas [*ie̋*]/[*ie.*], tačiau vienų skolinių jis transponuotinas *ė* (*plẽmas* ‘dėmė’, *põmėtis* ‘atmintis’), kitų – *ie* (*staraviẽras* ‘sentikis’, *koliẽčyti* ‘žaloti’), kaip įprasta aplinkiniuose dialektuose.

1 žemėl. Kamieno kirčiuoto *ė* atliepiniai vilniškių patarmėje: už punktyrinės linijos tariama [*ie̋*]/[^{i}*ę̋*], už vientisos linijos – [*e̋*], likusiame plote – [*ę̋*]/[*ę̃*].

Vadinasi, norint taisyklingai transponuoti diftongizuojančių vilniškių arealų skolinius, nepakanka vien tiriamosios šnektos faktų, reikėtų remtis kitų – nediftongizuojančių – vilniškių medžiaga, taip pat atsižvelgti į skolinio šaltinį. Ši problema tampa aiškesnė, kai į slavizmų atliepinių įvairovę žvelgiama diachroniškai (plačiau apie slavizmų integracijos raidą žr. Kardelis 2003).

Diftongizuojančiame areale slavų *ě, a* ir *ja* atliepiniai yra sutapę. Plg. diftongizuojančių šnektų tarimą:

slavų *ě*: *p̂liẽ̯ nαs* ~ *pliẽnas* ‘nelaisvė’ (rus. плен), *ŝliẽ̯ dαs* ~ *sliẽdas* ‘pėdsakas’ (brus. след), *ŝviẽ̯ tαs* ~ *sviẽtas* ‘žmonės’ (brus. свет), *viẽ̯ ri.ĉ* ~ *viẽryti* ‘tikėti’ (brus. верыць), *biẽ̯ sαs* ~ *biẽsas* ‘velnias’ (brus. бес);

slavų *a*: *klie̯ tkà* ~ *klėtkà* ‘narvelis; audinio langelis’ (le. klatka), *čiẽ̯ sαs* ~ *čẽ̃sas* ‘laikas’ (brus. час), *šie̯pà* ~ *šėpà* ‘spinta’ (brus. шафа), *žie.gnᵘɔ̯́ cie.s* ~ *žėgnóties* ‘žegnotis’ (brus. жагнацца),

[12] Greičiausiai [ʲę̇.] ir [iė.] yra panašios kokybės garsai. Nediftongizuojančiose šnektose, kaip ir kitose rytų aukštaičių patarmėse, naujųjų skolinių *e* tipo balsis žymimas [iė.], pabrėžiant šio garso dvibalsiškumą. Diftongizuojančiose vilniškių šnektose naujųjų skolinių *e* žymimas [ʲę̇.], nes, palyginti su šnektos žodžiais, jis dvibalsinamas menkiau. Abiem atvejais [iė.]/[ʲę̇.] garsai transponuotini *è*.

Vakarų aukštaičių ir žemaičių plote skolinių kirčiuotas *e* prilyginamas ilgajam *ie*, pvz.: *dúolî̯eris, cę̯.ntnî̯eřǫs* (Veiviržėnai). Tokių vėlyvųjų skolinių *ie* transponuojant paliekamas, plg.: *dólieris, ceñtnierius* (Vitkauskas 2006: 72, 78).

čiẽ·jus ~ *čẽjus* ‘arbata’ (rus. чай), *čiẽ·dɑs* ~ *čẽdas* ‘smalkės’ (brus. чад);

slavų *ja*: *saĩrmie·gà* ~ *sermėgà* (brus. сярмяга), *klie.mkà* ~ *klėmkà* ‘skląstis’ (brus. клямка), *lie.mpà* ~ *lėmpà* (brus. лямпа), *paliẽ·kɑs* ~ *palẽkas* ‘lenkas’ (brus. паляк), *pᵘɔ̃·mie.cis* ~ *põmėtis* ‘atmintis’ (brus. памяць).

Vadinasi, sudėtingiausia transponuoti ne naujuosius skolinius, o anksčiau į vilniškių šnektas patekusius žodžius su priešakiniu vokalizmu, kurie adaptavosi prie šnektos fonetikos. Nors transponuojant slavizmus pirmiausia reikėtų remtis šnektos sistema, nes ji atlieka lemiamą vaidmenį slavizmų integracijos procese (žr. Kardelis, 2003: 139), tačiau šiuo atveju vien šnektos faktų nepakanka, tenka lyginti su gretimomis šnektomis bei atsižvelgti į skolinio kilmę. Tai įpareigoja tarmės tyrinėtoją žinoti pirminį skolinio šaltinį[13].

Pasitaiko skolinių, kurių transponavimo neįmanoma apibrėžti taisyklėmis[14], pvz.: neaišku, *e* ar *ia* transponuotini žodžiuose *šeč̂ká.rnæ* ~ *šečkárnia (šiačkárnia?)*[15] ‘mašina šiaudams smulkinti’, *sækᵘɔ̃·č̂us* ~ *sekõčius (siakõčius?)* ‘įrankis bulvėms kapoti’, nes šiuos garsus, tariamus nekirčiuotoje pozicijoje, skiria tik subtilūs fonetiniai niuansai[16].

[13] Nemažai skolinių nepateko į LKŽ ir liko gulėti kartotekoje dėl žodžių atrankos principo, kurio laikėsi LKŽ redaktoriai (žr. šio straipsnio 4 išnašą). Šią spragą turėtų užpildyti Rolando Kregždžio rengiamas lietuvių kalbos polonizmų žodynas (Kregždys 2013).

[14] Nereguliarūs pakitimai atsiranda ne tik skoliniuose. Anot M. Daškaus, „tai būna seniau vykusių fonetinių, morfologinių procesų reliktai, substratinių reiškinių padariniai, dėl kaimyninių šnektų įtakos susiformavę garsai, pačių šnektų hipernormalizmai etc.“ (Daškus 1992: 3–4).

[15] Šalia skolinio *šiečkà* (le. sieczka) ir jo vedinio *šiečkárnia* (le. sieczkarnia) iš tų pačių vietų LKŽ pateikia ir *siečkà*. Kiti žodynai (LzŽ 233, DvŽ II 236, MrcT 364, LzT 102) liudija tik skolinį *siečkà*. Fonetinė aplinka leidžia manyti, jog tai galėtų būti tolimosios regresyvinės asimiliacijos atvejis, t. y. *s* virto š prieš alveolinį *č* (plačiau žr. skyrių „Dzūkavimo ypatybių transponavimas“).

[16] Neadaptuotuose skoliniuose kartais pasitaiko dvibalsių *iu̯, ou̯,* pvz.: *nĩ́.u̯kɑ*, *pracĩ́.u̯nɑs*, *perlɔ̃̌.u̯kɑ*. Tokie lietuvių kalbai nebūdingi junginiai transponuotini *iv, ov*: *nìvka* ‘rugiapjūtės pabaigtuvių puokštė’, *pratìvnas* ‘atgrasus’, *perlòvka* ‘perlinės kruopos’. Jei skolinyje susidaro lietuviškas dvibalsis, transponuojant jis nekeičiamas, plg.: *prá.udɑ* ~ *práuda* ‘teisybė’ (LKŽ X 580).

Transponuojant vokalizmą kartais morfologiniai pakitimai (kurių nereikėtų transponuoti) painiojami su fonetiniais. Pvz.: deminutyvai *dʙɪvᵘɔ.nȁ.lis* ~ *divonẽlis* 'užtiesalėlis', *u.li.čȁ.lę.* ~ *ūlyčẽlė* 'gatvelė', *nᵘɔ.lvačǩȁ.lę.* ~ *nolvačkẽlė* 'užvalkalėlis' nekeičiami į priesagų *-ėlis*, *-ėlė* vedinius, nes vilniškiai neturi tokios priesagos. Morfologijos, o ne fonetikos ypatybe laikytina ir ilgoji nekirčiuota vyr. g. vardažodžių galūnė *-ys*, pvz.: *ká.l̂vi.s* ~ *kálvys, di᷇ dẹ̀li.s* ~ *dìdelys*.

Dzūkavimo ypatybių transponavimas. Visiems vilniškiams būdinga 1-oji dzūkavimo ypatybė, t. y. vietoj afrikatų *č, ǯ* tariama *c, ʒ*, pvz.: *ʒ̂ɔũ.ksmɑs* ~ *džiaũgsmas, ŝvecẹ̀.* ~ *svečiaĩ*. Pietrytiniame patarmės pakraštyje dzūkuojama ir pagal 2-ąją ypatybę, kai *t, d, tv, dv* prieš *i* tipo vokalizmą išvirsta į *c, ʒ, cv, ʒv*, pvz.: *ʒienà* ~ *dienà*, *ŝcikl̀.nʲẹ.* ~ *stiklìnė, ʒ̂vi᷇.gubɑs* ~ *dvìgubas* (žr. 2 žemėl.). Transponuojant svarbu žinoti, ar šnekta turi abi dzūkavimo ypatybes, ar tik 1-ąją.

Transponuojant dzūkavimo atvejus susiduriama su šiomis problemomis:

1. Pritaikoma ne ta dzūkavimo taisyklė. Dažniausiai vietoj reikiamos 2-osios dzūkavimo taisyklės pritaikoma 1-oji, t. y. *c* klaidingai transponuojama į *č* (= *t*), *ʒ* – į *ǯ* (= *d*), pvz.: *cil̂vi᷇.kɑs* ~ *čilvìkas* LKŽ II 109 (= *tilvìkas*), *ʒirgẹ.lę́* ~ *džirgėlẽ* LKŽ II 1027 (= *dirgėlẽ* 'dilgėlė'). Sudėtingiau transponuoti retesnius, bk nežinomus žodžius, nes dzūkavimas sunkiau atpažįstamas, pvz.: *citåũ.* ~ *titaũ* 'tiktai' LKŽ II 44, *dzignà* ~ *dignà* 'vaivorykštė' LKŽ II 999 (žr. Vitkauskas 2006: 73, 82); dar plg. *cìtẹ.* ~ *tìtė* 'žaislas' (Adùtiškis), *ĉu.lę́.* ~ *čiūlẽ* 'sauja, gniūžtė' (Adùtiškis).

2. Problemiškas garsažodžių[17] transponavimas. Kadangi onomatopėjiniuose žodžiuose dzūkuojančios šnektos *č* (*ǯ*) išlaiko (pvz.: *čiršk̀inỹs* 'spirgas', *čìrpoti* 'erzinti, kibinti', *čiẽkti* 'cypsėti; rėkti'[18]), tai ir *c* (*ʒ*) nereikėtų kitaip keisti, pvz.: *cimbõlyti* 'prastai dainuoti', *cyplỹs* 'verksnys', *ciùckis* 'šuo (vaikų kalboje)', *ciūciúoti* 'čiūčiuoti';

[17] Garsažodžiai, kaip ir skoliniai, savo fonetika neretai skiriasi nuo paveldėtosios leksikos. Juose „įprasti fonetiniai dėsniai dažnai transformuojasi ar net neatpažįstamai pasikeičia jų veikimas" (Daškus 1992: 39).

[18] V. Vitkauskas vksm. *čiẽkti* siūlo taisyti į *cíekti*, kurį lygina su vksm. *cieksė́ti* (Vitkauskas 2006: 74), bet vilniškių šnektose yra paliudytas *čiẽkti* 'cypsėti (apie paukštį); rėkti (apie žmogų)'.

2 žemėl. Dzūkavimo ypatybės vilniškių patarmėje: už vientisos linijos *č, ǯ* < *c, ʒ* (1-oji ypatybė), už punktyrinės linijos *t, d, tv, dv* < *c, ʒ, cv, ʒv* (2-oji ypatybė).

3. Nesunkiai atpažįstami[19], bet vis dėlto neišleistini iš akių asimiliacijos reiškiniai. Jei dantiniai priebalsiai *s, c, ʒ* atsiduria šalia alveolinių *š, č, ž*, jie alveolizuojami, t. y. išvirsta į *š, č, ǯ*, tačiau dzūkuojančiose šnektose transponuotini kaip *s, t, d*. Asimiliacija gali būti artimoji

[19] Skoliniuose asimiliacija gali būti problemiškesnė. Lazūnų šnektoje (LzT 63) užfiksuotas vksm. *aždùšinti* 'uždusinti, spausti' iš pirmo žvilgsnio atrodo kaip neteisingai transponuotas tolimosios progresyvinės asimiliacijos atvejis, tačiau vksm. *dùšinti, pridùšinti* (LzŽ 67) liudija, kad vksm. *aždùšinti* nėra asimiliacijos.

(*påũ.kš̂čis* ~ *paũkštis*) ir tolimoji (*adùt.čiš̂kis* ~ *Adùtiškis*)[20], progresyvinė (*ruʳ kš̂čìs* ~ *rūgštìs*) ir regresyvinė (*čĩ̯ š̂čus* ~ *čỹsčius* 'skaistykla'[21]).

4. Sunku atskirti morfologinius reiškinius nuo fonetinių. Afrikatų neturi (ir nereikia jų transponuoti) būtojo kartinio laiko I a., kuris išlygintas pagal beafrikates II a. ir III a. formas, pvz.: *vedĵùt. ~ vediaũ,* nes *vedeĩ, vẽdė, skaitĵùt. ~ skaitiaũ,* nes *skaiteĩ, skaĩtė*.

Sudėtingiausia transponuoti skolinius, kurie atsinešė afrikatas iš slavų kalbų. Tokiais atvejais elgiamasi skirtingai:

1. Transponuojama pagal dzūkavimo taisykles, pvz.: *desentinà* 'dešimtinė' (nors le. dziesięcina), *dienỹkas* 'diendaržis' (nors brus. дзяннік), *сыgʷɔ̃ˑnɑs* ~ *čigõnas*[22], *ʒĩ̯ˑvɑs* ~ *dỹvas* 'stebuklas' (nors brus. дзíва, le. dziwo), *ʒĩ̯ˑkɑs* ~ *dỹkas* 'tuščias' (brus. дзíкі, le. dziki). Toks transponavimas remiasi ne pirminiu šaltiniu, o šnektos fonologija, plg. tarimą: *desenĩ̯ᵉinà* ~ *desentinà* DvŽ, *de.nĩ̯ˑkas* ~ *dienỹkas* (Liñkmenys);

2. Jei negalima pritaikyti dzūkavimo taisyklių, skolinio priebalsiai nekeičiami, pvz.: *cetà* 'teta' (le. ciotka), *dzèlas* 'reikalas' (rus. дело), *dzélka* 'žemės gabalas, plotas' (brus. дзялка), *dzernà* (brus. дзярно, дзерно)[23];

3. Skolinio garsynas nekeičiamas, nes skoliniuose nedzūkuojama, pvz.: *čĩ̯ˑstɑs* ~ *čỹstas* 'švarus', *ʒiẽ̯gʷɔ.r̂us* ~ *dziẽgorius* 'laikrodis', *cviẽkas* 'vinis' (le. ćwiek), *ciẽlas* 'visas, sveikas' (brus. цэлы, le. cały)[24]. Pastarie-

[20] Jei šnektoje nedzūkuojama, transponuojant afrikatos perrašomos, pvz.: LKŽ VIII 647–648 pateikiamas ir *nẽmačis* (iš nedzūkuojančių vietų), ir *nẽmatis* (iš Ródūnios, Daugėlìškio, Tverẽčiaus, Liñkmenų, Miroslãvo) 'daugybė'. Tame pačiame LKŽ tome neteisingai transponuojamas slavizmas *nebãščikas*, užrašytas iš dzūkuojančių vietų. LKŽ elektroniniame variante (LKŽe) paliktas tik *nebaštikas* 'numirėlis'.

[21] Skoliniu *čỹsčius* dzūkai vadina ir vaistinį skaistenį (žr. neteisingai transponuotą *čỹščius* MrcT 355), matyt, dėl jam būdingų baltų žiedelių (plg. Gritėnienė 2006: 98).

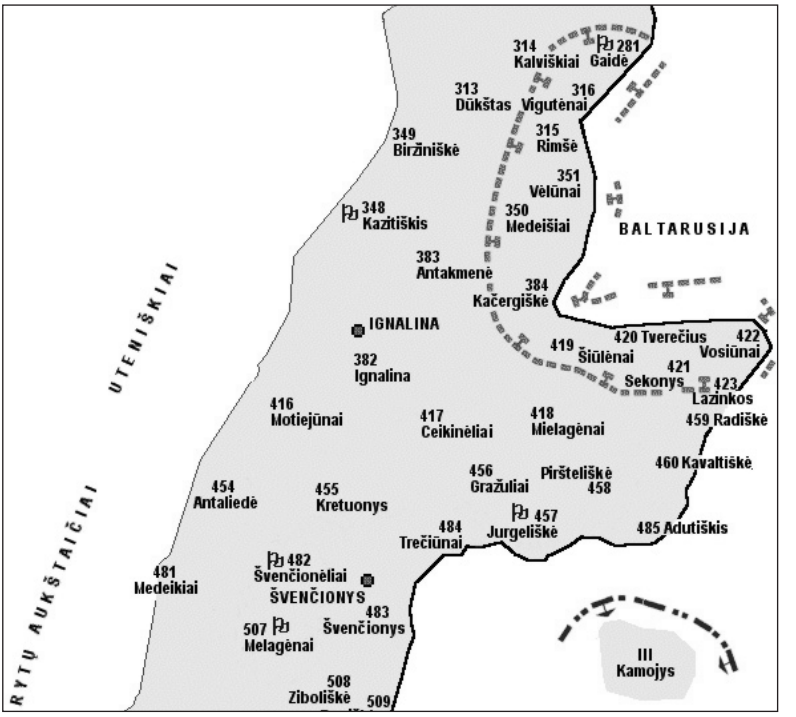
[22] *Kaltanėnų šnektos žodyne* transponuojama *cigõnas* (KltŽ 30). Remiantis dzūkavimo taisyklėmis reikėtų palikti tik žodžius su *č*: *čigõnas, čigonýnas, čigonénai* (plg. Vitkauskas 2006: 74).

[23] *Dieveniškių šnektos žodyne* (DvŽ) formos su afrikatomis aiškinamos nurodant į beafrikates, plg.: *dzerkõčius* 'griežlė' žr. *derkočius*, *dzernà* 'velėna' žr. *derna*.

[24] LKŽ yra ir *čiẽlas, čviẽkas,* bet iš raštų ir nedzūkuojančių plotų.

ji atvejai įneša nemažai painiavos į skolinių transponavimą. Vadinasi, skoliniai transponuojami remiantis ne tik šnektos ypatybėmis (pvz.: ar tiriamame dialekte dzūkuojama, ar pagal abi ypatybes ir t. t.), bet ir atsižvelgiama į skolinio kilmę.

VOKALIZMO PAKITIMAI PO NEMINKŠTINAMŲ PRIEBALSIŲ IR JŲ TRANSPONAVIMAS. Priebalsių neminkštinimas vilniškių plote taip pat įvairuoja (žr. 3 žemėl.). Visoje vilniškių patarmėje sistemingai kietai tariami priebalsiai *l, r, s,* šiaurės rytuose palei Baltarusijos pakraštį dar išlaikomi kieti *t, d, n, m, v*, o Baltarusijos teritorijoje apie Kamójis – kieti alveoliniai priebalsiai *š, ž*. Po tokių veliarizuotų priebalsių tariami suužpakalėję balsiai: *e* < *ɛˑ*, *a* < *aˑ*, *ė* < *ɐˑ*, *a* < *aˑ*.

3 žemėl. Priebalsių neminkštinimas vilniškių patarmėje: už punktyrinės linijos kietai tariami *l, r, s, t, d, n, m, v,* apie Kamójis – *l, r, s, š, ž,* likusioje dalyje – *l, r, s.*

Šie dėsningi pakitimai transponuojant keičiami bk atitikmenimis – vietoj suužpakalėjusių balsių žymima *e, ė,* pvz.: *lå.das ~ lẽdas, sę́·zi ~ sė́di*. Svarbu atkreipti dėmesį į izoglosių, rodančių priebalsių neminkštinimą, išsidėstymą. Ten, kur neminkštinami priebalsiai *l, r, s,* reikia transponuoti *grabẽstas = grebẽstas, grabóti = grebóti* 'grėbstyti', *gramẽzdas = gremẽzdas* 'griozdas', *lailéti = leiléti* 'augti be saulės' ir t. t. (žr. Vitkauskas 2006). Areale, kur nekietėja priebalsiai *t, d, n, m, v*, tačiau *e* išvirsta į *a* nekirčiuotoje pozicijoje, transponuojant užpakalinis vokalizmas nekeičiamas, pvz.: *mė́nasis* 'mėnuo', *tašlà* „tešla", *starblẽ* 'sterblė', *tarbà* 'krepšys', *smagenaĩ* 'smegenys' ir t. t. Dėsningus fonetinius reiškinius nuo morfologinių padeda atskirti balsių kokybė, pvz.: žodis *bailà* 'baimė' (Tverėčius, Švenčiónys) traktuotinas kaip galūnės *-a* vedinys (kaip ir kiti vilniškiams būdingi jausmų pavadinimai, plg.: *sarmatà* 'gėda', *akvatà* 'noras'). Balsis *ė* po neminkštinamų priebalsių šiose šnektose išvirsta į [ɐ̯·], ne į [a·], pvz.: *lɐ̯́·lɐ̯. ~ lẽlė, vɑrlɐ̯́. ~ varlẽ.*

Kartais skoliniai į vilniškių šnektas ateina su savo konsonantizmu. Kadangi tai sporadiškas reiškinys, transponuojant tokie priebalsiai nekeičiami, pvz.: *tù.flẽi ~ tùfliai* 'bateliai', *parà.fijæ ~ parãfija* 'parapija', *xù.tarɑs ~ chùtaras* 'vienkiemis', *xazéi.nɑs ~ chazéinas* 'šeimininkas'. Plg. ir priešingus atvejus, kai skolinių priebalsiai *f, x* keičiami lietuviškais *p, k*: *tù.pl̂ẹi ~ tùpliai* (brus. туфлі, rus. туфли), *kù.tarɑs ~ kùtaras* (brus. хутар), *apierà* 'auka' (brus. афяра, le. ofiara), *á.rpɑ ~ árpa* 'mašina grūdams valyti' (le. arfa).

Išvados. Apžvelgus probleminius vilniškių šnektų tarmybių ir skolinių transponavimo atvejus galima suformuluoti pagrindinius fonetinio transponavimo principus:

1. Transponuojama tik dėsninga fonetika, sporadiški, nereguliarūs, nedėsningi pakitimai paliekami (*tašlà*, *tùfliai* ir kt.)

2. Transponuojant remiamasi ne visai patarmei būdingomis, o konkrečiai šnektai priskirtinomis ypatybėmis, t. y. atsižvelgiama į izoglosių išsidėstymą. Todėl skirtingose tos pačios patarmės šnektose galimi įvairūs to paties žodžio variantai (plg.: *lémpa* ir *lėmpà, ciẽlas ir čiẽlas* ir t. t.).

3. Reikėtų atskirti fonetinius reiškinius nuo morfologinių, nes pastarieji netransponuojami (pvz.: *brolỹs, bailà, skaitiaũ, divonẽlis* ‘užtiesalėlis’ ir t. t.).

4. Transponuojant vilniškių šnektų skolinius atsižvelgtina į: 1) šnektos ypatybes (diftongizacija, dzūkavimas, priebalsių neminkštinimas ir t. t.); 2) skolinio adaptacijos laipsnį (senasis – su ilguoju vokalizmu, naujasis – su pusilgiais balsiais); 3) skolinio šaltinį (pvz.: tais atvejais, kai slavų *ě, a* ir *ja* atliepiniai yra sutapę); 4) kitų tos pačios patarmės šnektų duomenis (pvz.: tikslinantis probleminius dzūkavimo atvejus)[25].

Šaltiniai ir literatūra

Aliūkaitė D. 2011: Projektas „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“. – *Respectus philologicus* 20 (25), 257–259.

Balčikonis J. 1978: *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslas.

Daškus M. 1992: *Tarmių faktų pateikimas lietuvių leksikografijoje.* Daktaro disertacija.

DvŽ I – *Dieveniškių šnektos žodynas* 1 (A-M). Aut.: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.

DvŽ II – *Dieveniškių šnektos žodynas* 2 (N-Ž). Aut.: D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

Girdenis A. 1996: *Taip šneka tirkšliškiai. Šiaurės žemaičių tarmės tekstai su komentarais,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Girdenis A. 2012: *Šiaurės žemaičių Skuodo zona. Tekstai su komentarais,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Gritėnienė A. 2006: *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Grumadienė L. 1996: Sociolingvistinis dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos tyrimo aspektas. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 190–198.

Jasiūnaitė B. 1985: Dar dėl rytiečių [*ie*], [*uo*] fonologinės interpretacijos. – *Kalbotyra* 36 (1), 94–97.

Kalėdienė L. 2011: Geolingvistikos radimosi sąlygos Lietuvoje. – *Sociolingvistinė dialektologija: baltų tarmių tyrimai.* Konferencijos pranešimų tezės, 2011 m. spalio 21–22 d.

Kardelis V. 2003: *Rytų aukštaičių šnektų*

[25] Straipsnio autorė nuoširdžiai dėkoja dizaineriui Mantui Kelpšui už žemėlapių parengimą spaudai.

slavizmų fonologijos bruožai, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

KARDELIS V. [et al.]. – *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai.* Mokomoji knyga. Sud. ir aut.: V. Kardelis, D. Kardelytė-Grinevičienė, A. Navickaitė, I. Strungytė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

KARDELIS V., KARDELYTĖ-GRINEVIČIENĖ D. 2010: *Rytų aukštaičiai vilniškiai.* Mokomoji knyga, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

KčT – *Kučiūnų krašto šnektos tekstai.* Sudarė A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

KltŽ – A. Vilutytė. *Kaltanėnų šnektos žodynas,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

KREGŽDYS R. 2013: Lietuvių kalbos lenkybių ir gudizmų fonetinė segregacija. – *Sakytinės kalbos tyrimai: aspektai, problemos ir perspektyvos.* Profesoriui Aleksui Girdeniui (1936–2011) atminti. Konferencijos pranešimų tezės, 2013 m. spalio 25 d.

LIV – *Latviešu izlokšņu vārdnīca.* Prospekts. Ats. red. E. Kagaine, Rīgā: Latvijas universitāte, 2005.

LKT – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija.* Sudarė R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

LKŽ I_2–II_2, III–XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, 2-asis leid. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 3–5. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1959; 6. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; 7–9. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1966–1973; 10. Vyr. red. J. Kruopas, Vilnius: Mokslas, 1976; 11–15. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1978–1991; 16. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995; 17. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996; 18–19. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997–1999; 20. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt.

LKŽ instrukcija – *„Lietuvių kalbos žodyno" instrukcija,* Vilnius: LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1980.

LzT – *Lazūnų šnektos tekstai.* Sudarė J. Jaroslavienė ir N. Tuomienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.

LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris. *Lazūnų tarmės žodynas,* Vilnius: Mokslas, 1985.

MlT – *Mielagėnų apylinkių tekstai.* Sud. V. Kardelis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

MrcT – *Marcinkonių šnektos tekstai.* Sudarė A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.

URBANAVIČIENĖ J. 2010: *Svirkų šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir pro-*

zodija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

VITKAUSKAS V. 1996: *Gyvosios kalbos faktų „Lietuvių kalbos žodynui" rinkimo programa,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

VITKAUSKAS V. 2006: *Lietuvių kalbos žodyno taisymai,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ПРОБЛЕМЫ ФОНЕТИЧЕСКОГО ТРАНСПОНИРОВАНИЯ ЛЕКСИКИ ВОСТОЧНО-АУКШТАЙТСКИХ ВИЛЕНЧАН

Р е з ю м е

В диалектных текстах XXI в. можно заметить несколько новейших тенденций: 1) авторы следуют принципу динамической синхронии или натуральной фонологии; 2) меняется понятие информанта (исследуется диалектная речь индивидов разного возраста, образования, социального слоя); 3) изображается реальное состояние диалекта; 4) авторы избегают фонетического транспонирования. Но фонетическое транспонирование, т. е. перенос диалектных форм в систему стандартного языка следуя совместным фонетическим законам диалекта и стандартного языка, в некоторых случаях (напр.: в лексикографии, в учебных пособиях) является неизбежным. В статье рассматриваются некоторые проблемы фонетического транспонирования лексики восточных аукштайтов виленчан: 1) транспонирование заимствований старого и нового слоя с вокализмом *e* и *o*; 2) транспонирование аффрикат; 3) транспонирование гласных в позиции после депалатализованных согласных. Исследуются самые восточные диалекты виленчан (Миелагенай, Адутишкис, Швенчёнис, Швенчёнелей), которым характерна дифтонгизация, т. е. *ė* и *ie* в позиции после палатализованных согласных произносятся одинакого – *ie*.

В статье сформулированы основные принципы фонетического транспонирования лексики восточных аукштайтов виленчан: 1) транспонируются только регулярные (не спорадические) явления; 2) основой транспонирования являются изоглоссы (не общие оссобенности диалекта); 3) транспонируются только фонетические (не морфологические) явления; 4) заимствования транспонируются в зависимости от степени адаптации, в случаях дифтонгизации используются данные соседних (недифтонгизирующих) диалектов.

DVIKALBIAI ŽODYNAI

Zofia Sawaniewska-Mochowa
Lenkijos mokslų akademijos Slavistikos institutas, Varšuva

Lietuviški XIX amžiaus verstiniai žodynai – regioninės lenkų kalbos tyrimų šaltiniai[1]

XIX amžiuje, ypač antrojoje pusėje, kilus susidomėjimui lietuvių kalba ir tautosaka, pasirodė daug dvikalbių lenkų ir lietuvių kalbų žodynų, kurių autoriai – smulkiosios bajorijos atstovai, daugiausiai kilę iš Žemaitijos[2]. Numalšinus sukilimą ir sustiprėjus carinei cenzūrai, Lietuvoje paprastai tokių leidinių publikuoti nebuvo leidžiama. Todėl rankraštinių veikalų likimas buvęs ganėtinai sudėtingas.

Dalis rankraštinių žodynų žuvo istorijos verpetuose, pvz., Aleksandro Butkevičiaus lenkų-lietuvių kalbų žodynas, Kajetono Nezabitauskio ir Simono Stanevičiaus lietuvių-lenkų kalbų leksikografijos veikalai, Aleksandro Antano Varkolevičiaus lietuvių-lenkų-lotynų kalbų žodynas, Juzefo Bogdanovičiaus 1861 metų žemaičių-lenkų kalbų žodynėlis. Iki šiol nerastas Mikalojaus Akelaičio lietuvių-lenkų kalbų žodynas, kurį savo veikaluose minėjo Janas Karlovičius (Karłowicz 1875: 358). Apie šiuos šaltinius daugiausia žinome iš lietuvių kalbos bibliografų ir istorikų veikalų. Nepaisant minėtų praradimų, išliko nemažai rankraštinių žodynų / žodynėlių, kurie įvairiais būdais pateko į Lietuvos, rečiau – į Lenkijos, bibliotekas ir archyvus. Jau senokai tuo išsklaidytu ir, deja, dažnai apgadintu kalbiniu palikimu domisi lituanistai, kurie itin stengiasi, kad bent kai kurie šių rankraščių vėl būtų sugrąžinti į dabartinės Lietuvos kultūrinį gyvenimą po beveik 150-ies nebūties metų kaip brangūs kalbos palikimo ir praėjusios epochos liudijimai.

[1] Straipsnis parengtas Varšuvos universiteto Polonistikos fakulteto organizuotoje konferencijoje *III Glosa do leksykografii polskiej* (2011 m. rugsėjo 16 d.) skaityto pranešimo pagrindu.

[2] Šių žodynų bibliografiniai aprašai, paremti lietuvių ir lenkų bibliografų bei straipsnio autorės surinktais duomenimis, detalizuoti atskirame darbe (žr. Sawaniewska-Mochowa 2002: 27–40). Daug vertingos informacijos yra suteikęs ir lietuvių leksikografas † dr. Kazimieras Pakalka.

Tokios XIX amžiaus rankraštinės medžiagos – ir ne tik žodynų, kuriuose lenkų kalbos pavyzdžiai atspindi ryškius regioninius elementus – išsaugojimu itin rūpinasi leidinių *Bibliotheca Archivi Lithuanici* serijos įkūrėjas Giedrius Subačius. Šis tyrėjas leksikografinę lenkų kalbos medžiagą pateikia labai preciziškai: nurodo originalią rankraštinių šaltinių rašybą, taip suteikdamas lenkų kalbos istorikams ir dialektologams galimybę tyrinėti regiono, taip pat ir bendrus, ir individualius kalbos bruožus, susijusius su rašyba ir tartimi. G. Subačius, apžvelgdamas dvikalbių žodynų lenkų kalbos medžiagą, kai kurių lenkiškų žodžių prierašuose itin kruopščiai detalizuoja paties autoriaus ranka atliktus rašybos pakeitimus. Todėl kalbiniams tyrimams skirti šaltiniai be norminimo elementų, turintys faksimilės statusą, yra labai vertingi. Jie suponuoja savitą, lenkiškai rašančių dvikalbių lietuvių / žemaičių autorių grafolektą.

Viena tokių, itin preciziškai parengtų G. Subačiaus (2002 m.) rankraštinių publikacijų – anksčiau minėtos serijos 3-iasis tomas, lietuvių kalbos gramatikos, parašytos nežinomo autoriaus maždaug 1820–1830 m. Prie gramatikos pridėtas lietuvių-lenkų (tiksliau, žemaičių-lenkų) kalbų žodynėlis. Šis unikalus rankraštis buvo saugomas Kunigaikščių Čartoriskių Pulavų bibliotekoje (dabar – Krokuvos Čartoriskių bibliotekoje). Kritinis leidinys, skirtas skaitantiesiems ir lietuvių, ir lenkų kalba, sudarytas iš trijų dalių: 1) faksimilės; 2) transliteruoto teksto; 3) teksto lenkų kalba vertimo į literatūrinę lietuvių kalbą. Taip pat publikuojami išsamūs lietuviško rankraščio kalbiniai tyrimai, atlikti G. Subačiaus, lenkiškos dalies autorė – Halina Karaś. Ji labai tiksliai išanalizavo kalbinę medžiagą, gretindama ją su bendrine XIX amžiaus lenkų kalba ir nurodydama daug įvairių regioninės kalbos apraiškų – ortografijos ir fonetikos, daiktavardžių, būdvardžių, įvardžių linksniavimo, veiksmažodžių asmenavimo, sintaksės bei leksikos ypatumų. Nedideliame dviejų skilčių žemaičių-lenkų kalbų žodyne (vos 14-os puslapių leksikografinis sąvadas su 548 žemaitiškais žodžiais [dažniausiai nurodant pastarųjų lenkų kalbos atitikmenis]), pavadintame *Zbiór Krótki niektórych wyrazow Litewskich*, H. Karaś (2002: 78-83) aptiko leksinių (taip pat ir stilistinių) archaizmų bei senųjų skolinių iš lotynų (*afekt*, *wokabuła*) ir vokiečių (*jurgielt*, *frasunek*)

kalbų, regioninei leksikai priskirtinų žodžių ir tarmybių, pvz.: *kruczek* ‘kabliukas, vąšelis’, *sianożęć* ‘pieva’, *sustawa* ‘sąnarys’, *truna* ‘karstas’.

LENKŲ-LIETUVIŲ KALBŲ ŽODYNŲ SVARBA, NUSTATANT REGIONINĖS LENKŲ KALBOS YPATUMUS

Tiriant XIX amžiaus lenkų regioninės kalbos Lietuvoje ypatumus, kalbotyros aspektu vertingesni ir turiningesni yra lietuvių-lenkų (žemaičių-lenkų) kalbų žodynai. Lenkų-lietuvių kalbų žodynai taip pat analizuotini tiriant vietinės kalbos specifiką, bet jų autoriai lenkiškus žodžius parinkdavo iš jau išspausdintų vienakalbių arba daugiakalbių žodynų, todėl juose mažiau atspindima buitinės ir regioninės leksikos vartosena.

Nekyla jokių abejonių, kad Dionizas Poška naudojosi monumentaliu Samuelio Bogumilo Lindės lenkų kalbos žodynu ir 1825–1830 m. parengė didelės apimties dviejų tomų trikalbį žodyną. Nors originalo (saugomo Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyne Vilniuje) pavadinime nurodyta *Słownik Języka Litewskiego, Polskiego i Łacinskiego przez Dionizego Paszkiewicza, Źmuydźina…*, tačiau žodyne iš pradžių yra pateikti lenkiški, o ne lietuviški, žodžiai. Minėtina, kad žodyno tituliniame lape įrašytas šmaikštus ketureilis, visas pakartotas I tomo 155 puslapyje, lietuvių ir lenkų kalba):

„Linde napisał Polakóm pyszny słownik,
Godźien szanowanego Imienia, Dobrego autora,
ale na teraz piszący się, Powie nie jeden młodzik
«at ni siak, ni tak» bazgrał Żmuydzin, lichy robotnik”.

Taip pat šiame žodyne (I: 772) žodis *nasladuję* (Poška 1959: 176) apibrėžiamas labai išraiškingai:

„Pisząc ten Słownik Ia Lindego nasladowałem,
Równie iak małpa człeka przedrażniałem”.

Toks D. Poškos savikritiškumas nesuponuoja teiginio, kad D. Poška paraidžiui perrašinėjo Lindės žodyno medžiagą. Lenkų kalbos pavyzdžiai atspindi regioninės kalbos užrašymo ir fonetikos ypatumus. Reikšminiai lizdai iliustruojami originaliomis arba kūrybiškai performuotomis Lindės žodyno epigramomis, kurios, dėl lietuviškų atitikmenų pateikimo ir vertimo į lenkų kalbą (arba atvirkščiai), yra vertinga medžiaga tiriant lenkų ir lietuvių dvikalbystės dėsningumus.

Keli žemiau pateikti pavyzdžiai vertintini kaip iliustraciniai, suponuojantys Lindės ir Poškos žodynų skirtumus, bandant išversti lenkiškąją medžiagą į lietuvių kalbą (atsižvelgiant ir į vietinės kultūros realijas). Pavyzdžiui:

Linde I: 127-128

Błoto i poch.

Wybrane konteksty

Na wiosnę ceber wody, łyżka błota, na jesieni łyżka wody, beczka błota (J. Ossoliński, XVIII w.).

Kto chce kogo z błota wyrwać, musi mieć dobre *barki, aby sam w błocie nie został* (Skarga).

Błoto podoba się świni (Rej).

Wiele dał i wyjął mię z błota ‘z nędzy, niedoli’ (Górnicki).

Lezie człowiek jak świnia w błoto ‘w grzech’ (Rej).

Pójdę, go zbuzuję, złaję, z błotem zmieszam ‘podepcę, zgubię’ („Teatr Polski”, 2. połowa XVIII w.).

Na błoto siekierę ostrzyć ‘głupim się pokazać’ (Skarga).

Paszkiewicz I: 65
(Poška 1959: 95)

Błocko, Błoto — Purwas

Kontekst

Purwan ikrites Sauſas nekielsi – do Błota wpadłszy suchy niewstaniesz.

Linde II: 86, 114	Paszkiewicz I: 627
Goleć ndk, **ogoleć** dk ‘gołym się stawać’ **Mizernieć** ndk, **zmizernieć** ndk ‘nędznieć, biednieć’	**mizernieję = goleję – Plinku, Plikin eynu**, **plykti pradedu** ‘zbiednieć’
Kontekst	Kontekst
Miejsca te maścią pomazane goleją, dlatego jej używają, gdzie włosy chcą stracić (Marcin z Urzędowa, 1595).	*Tas suwyfsu jau nuplyka, Dunas płutas nebpalyka.*
	Toż po Polsku co do słowa
Jakem zmizerniała, iakżem źle ubrana! („Monitor Warszawski”, 2. poł. XVIII w.)	*Ten ze wszystkim iuż **zholał**, Chleba Skorynki juz niepozostało.*
Linde II: 50	Paszkiewicz I: 578
Mdleć	**mdleję – alpstu**
Wybrany kontekst	Kontekst
Wc Panna mdleiesz, kiedy kurczę rzną („Teatr Polski”).	*Kada kas pian wisztiti alpsti, merki aki o wargdienius Mużikus, kasdien Riksztiems płaki.*
	Toż po Polsku co do słowa
	Kiedy kto zarzyna Kurczątko, mdlejesz, mrużysz oko, a Nędzarzow Chłopow co dzień Rozgami cwiczysz.

Tiriant regioninę lenkų kalbą, vartotą bilingvių asmenų, minėtinas kito žemaičio Simono Daukanto vertingas leksikografinis palikimas. Šis autorius taip pat dideliu mastu naudojosi lenkiška jau išspausdintų verstinių žodynų medžiaga. G. Subačius (1987: 151-155) nustatė, kad yra išlikę du S. Daukanto rankraštiniai žodynai: pirmasis (datuojamas 1838–1842 m. arba 1846 m.) nelabai didelis, sutartinai vadinamas ma-

žuoju, susidedantis maždaug iš 23 tūkstančių lenkiškų žodžių, sudarytas žodyno *Słownik polsko-łacińsko-francuski na zasadach słowników Knapskiego, Danneta i Troca ułożony i pomnożony przez X. Litwińskiego* (Wilno 1815) pavyzdžiu; kitas – trijų tomų didysis žodynas, parengtas 1850–1856 m. Varniuose. Šiame žodyne daugiau nei 56 tūkstančiai žodžių. Jis parengtas, remiantis 1847 m. Berlyne išleisto Stanislavo Ropelevskio *Słownik polsko-francuzki* [*Lenkų-prancūzų kalbų žodyno*] leksikografine medžiaga. Šiame žodyne yra 65 tūkstančiai antraštinių žodžių. Minėtina, kad S. Ropelevskis žodžius rinko iš Lindės žodyno. Vadinasi, taip netiesiogiai iš antrinio šaltinio į S. Daukanto žodyną pateko senosios lenkų kalbos leksika.

Lenkų regioninės kalbos tyrinėtojams yra labai svarbus G. Subačiaus parengtas S. Daukanto 200-ųjų gimimo metinių proga *Didžiojo lenkų-lietuvių kalbų žodyno* trijų tomų leidimas (DLLKŽ 1993–1996), kuris vertintinas kaip rankraštinio originalo faksimilė. Publikavus šį veikalą, atsirado galimybė tirti dvikalbių žmonių, kilusių iš Lietuvos, lenkiškus XIX amžiaus užrašus. Spausdintame leidinyje visi autoriaus *lapsus calami*, nenuoseklumai yra palikti, daugeliui jų redaktorius komentaruose pateikia paaiškinimus. Galima daryti prielaidą, kad šis žodynas buvo parašytas labai skubant, o lietuviškų atitikmenų lenkiškiems žodžiams trūkumas byloja, kad darbas nebuvo baigtas[3].

Naujausias Lietuvių kalbos instituto leidybos laimėjimas yra kruopščiai Onos Kažukauskaitės parengtas ir puikiai Ritos Šepetytės suredaguotas 1861–1864 m. Lauryno Ivinskio sudaryto trijų tomų lenkų-žemaičių (o iš tikrųjų – lenkų-lietuvių) kalbų žodyno *Słownik polsko-żmujdzki* (su pridėta skaitmenine rankraščio kopija CD laikmenoje), apimančio žodžius nuo raidės A iki žodžio *rzytny* (žodyno ori-

[3] Daukanto žodyno I tomo recenzentė nurodė (plg. Sawaniewska-Mochowa 1995), kad lenkiška medžiaga suponuoja daug įvairių rašybos, leksikos, dažnai lietuviško pobūdžio, kalbos bruožų turinčių regiono kalbos savybių. Daukanto lenkų kalbos analizę, remiantis jo rašytais laiškais Teodorui Narbutui, atliko M. Kilar (2009), kuri taip pat įvardijo šių šaltinių identiškas kaip ir verstinio žodyno lenkiškuose užrašuose tarimo ir rašybos ypatybes, pvz., dažnai įvairuoja trijų eilių priebalsių *z – ź – ż* vartojimas; akivaizdus priebalsių kietėjimo procesas įvairioje fonetinėje aplinkoje, taip pat ir žodžio galūnėse.

ginalas yra saugomas Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Krokuvoje (w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie), leidimas. Ši publikacija yra svarbi ir polonistams, siekiantiems tinkamai įvertinti šio XIX amžiaus Lietuvos leksikografinio šaltinio kalbą[4]. Literato, pedagogo, leidėjo L. Ivinskio vartota lenkų kalba tirtina itin detaliai, siekiant įvertinti regiono kalbos ypatybes, o šio žodyno kalbinių ypatybių sąrašas, sudarytas Małgorzatos Kilar (2010: XXVI–XLII), gali būti akstinas išsamesniems kalbiniams tyrimams ir gretinimams su kitų autorių, kilusių iš Lietuvos, XIX amžiaus leksikos rinkiniais.

Labai vertingą darbą jau yra atlikęs leidėjas: lenkiškoji Ivinskio žodyno medžiaga lyginama su *Vilniaus žodyno* [*Słownik wileński*, toliau – SWil] atitikmenimis, pastabose pateikiant išsamią informaciją apie pastebėtus šių šaltinių skirtumus. Palyginę šiuos veikalus, leidėjai padarė išvadą, kad Ivinskis neabejotinai naudojęsis SWil žodyno medžiaga, tačiau neturėjęs apgalvotos leksikografinės strategijos, dažnai perrašinėjo antraštinius žodžius netiksliai ir jungė juos į grupes savo nuožiūra (Kažukauskaitė 2010: XXIII).

L. Ivinskio žodyno lenkiškosios medžiagos vertinimas būtų pernelyg paviršutinis, jeigu teigtume, kad leksikografas gana mechaniškai perkėlęs lenkiškus antraštinius žodžius iš jau išleistų vienakalbių ar daugiakalbių žodynų, kurių lenkų kalba pirmoji. Leksikografinio L. Ivinskio paveldo tyrinėtojas turi atsakyti į klausimą, kokią įtaką leksikos pasirinkimui turėjusi paties autoriaus kalbinė patirtis, o ypatingai jo dvikalbystė. Leksikografas buvo kilęs iš smulkių žemaičių bajorų, o šie XIX amžiuje vartojo savotišką sociolektą (Sawaniewska-Mochowa 2002: 17; Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007: 217). Todėl reikalingi išsamūs tyrimai nustatyti, kaip regioninės lenkų kalbos vartosena lėmė lenkiškų žodžių parinkimą ir kaip juos vertino pats lenkų ir lietuvių kalbas vartojęs autorius. Bostone išleistoje lietuviškoje enciklopedijoje teigiama, kad Ivinskiui buvusi artima lenkų kultūra, tačiau „savo gyvenimo tikslu pasirenka lietuvių kalbą" (LE: 198). 1847–1862 m. L. Ivinskis išgarsėjo kaip lietuviškų kalendorių, skirtų skleisti liaudies

[4] Plačiau apie L. Ivinskio leksikografinį palikimą LLKŻ įžanginiame straipsnyje rašo O. Kažukauskaitė (2010: IX–XVIII, XXIII).

švietimo idėjai, sudarinėtojas ir leidėjas. L. Ivinskio, žodynininko bei lietuvių tautosakos ir švietimo populiarintojo, nuopelnai yra neginčytini ir nuplauna jo biografijos dėmę – priklausymą gėdingai, 1864 m. Michailo Muravjovo įkurtai leidybinei kolegijai, kuri rūpinosi lietuviškų veikalų spausdinimu kirilika (Römer 1908: 48).

L. Ivinskio žodyno rankraštyje randama regioninės kalbos bruožų, analizuotinų grafinės fiksacijos ir fonetinės sklaidos aspektais (suprantama, jų nėra SWil), pvz.: *baźiliszek* (I: 24; LLKŽ: 11), *boleśny* (I: 42; LLKŽ: 20), *całuś* (I: 54; LLKŽ: 26), *jasmin* (I: 191, LLKŽ: 95), *jutrzeńka* (I: 202; LLKŽ: 101), *ledź* 'lec' (I: 263; LLKŽ: 131), *osrzodek* 'ośrodek' (II: 5; LLKŽ: 258), *przerobka* (II: 163, LLKŽ: 336). Neatsitiktinai lenkiškų antraštinių žodžių sąraše yra nemaža senosios lenkų leksikos reliktų, pvz., *bogomodlca* (I: 41; LLKŽ: 20), *chlebojedzca* (I: 58; LLKŽ: 28), *bydłokradzca* (I, 53; LLKŽ: 26), *dawiciel* (I, 85; LLKŽ, 42), *burdelnik* (I, 52; LLKŽ, 25), kadangi vienas esminių lietuvių bajorijos sociolekto bruožų – archajinės leksikos vartosena (Sawaniewska-Mochowa 2002: 117–118). Nekyla abejonių, kad iš SWil į savąjį veikalą L. Ivinskis perkėlė buitinės konotacijos žodžius, kurie buvo vartojami jo aplinkoje, pvz., žemės ūkio padargo pavadinimas *rezginy — dwa łęki drewniane sznurkami zaplecione do noszenia siana* 'virvelių tinklas su dviem lankais pašarui nešioti' (II: 134; LLKŽ: 422), liet. *rėzginės* LKŽe.

LIETUVIŲ-LENKŲ KALBŲ ŽODYNAI – REGIONINĖS LENKŲ KALBOS TYRIMŲ ŠALTINIAI

Iki mūsų dienų yra išlikę didelės apimties, nors ne visada baigtų, rankraštinių žodynų, kuriuose lietuviški / žemaitiški žodžiai verčiami į lenkų kalbą.

Pagal lenkiškos medžiagos įvairumą, vertimo pobūdį, lenkų ir lietuvių kalbiniams ir etnolingvistiniams XIX amžiaus santykiams tirti vertingiausi šaltiniai yra kunigų, kilusių iš Žemaitijos, sudaryti rankraštiniai žodynai, ypač Antano Juškos, kuris vis dar – mano

nuomone – yra lietuvių, taip pat ir lenkų, tinkamai neįvertintas leksikografas.

Nors leksikografinis A. Juškos palikimas jau buvo įvertintas lingvistiniu aspektu (Tolutienė 1961), tačiau iki šiol nėra aptarta jo žodynų svarba, tiriant etnolingvistinius ir dvikalbystės nulemtus procesus, svarbius kultūriniams dviejų tautų santykiams apibrėžti. Kunigo A. Juškos rankraščiuose (minėtina, kad jis yra parašęs lenkų-lietuvių kalbų žodyną, didelį kelių redakcijų lietuvių-lenkų kalbų žodyną (kai kurias jo dalis išleido Rusijos mokslų akademija) bei latvių-lietuvių-lenkų kalbų žodyną, plg. Sawaniewska-Mochowa 2002: 45–51; Šimėnaitė 2010: 161–162. Galima aptikti daug dialektinių ypatybių, atspindimų rašyboje, morfologijoje ir didelės apimties sukauptoje įvairaus pobūdžio leksikoje, kurioje gausu archaizmų, regionui būdingų leksemų ir tarmybių, rečiau ar dažniau vartojamų ir Lenkijos tarmėse.

Neabejotinai egzistuoja akivaizdi sąsaja tarp leksikografo vartotos XIX a. Kauno gubernijos regiono kalbos ir dabartinių Lietuvos lenkų leksikos, plg. žodyno *Słownik współczesnej mówionej polszczyzny północnokresowej* [*Šiuolaikinės šnekamosios lenkų kalbos (Lietuva, Latvija ir Baltarusija) žodynas*], baigiamo rengti Lenkijos mokslų akademijos Slavistikos institute vadovaujant Irydai Grek-Pabisovai, kartoteką ir regioninę, Lietuvoje surinktą leksiką, publikuotą Janušo Riegerio, Irenos Masojć ir Kristinos Rutkovskos knygoje (Rieger, Masojć, Rutkowska 2006), bei daugelį K. Rutkovskos darbų apie leksinius ir semantinius lituanizmus Lietuvos lenkų regioninėje kalboje (Rutkowska 2007, 2009, 2010_a, 2010_b; Rutkowska, Sawaniewska-Mochowa 2012).

Verstiniai žodynai, sudaryti dvikalbių asmenų, yra ne tik vertingi medžiagos rinkiniai sisteminiams tyrimams atlikti, bet taip pat atskleidžia bilingvizmo įtaką kalbos sistemai, kai autoriaus dvikalbystė implikuota dviejų tautų kultūros. Vienas tokių bilingvizmo atstovų yra kunigas A. Juška, labai sąmoningas lietuvis, žinantis savo tautos kultūros vertę, subrendęs artimoje lenkų kultūros aplinkoje. Dvikalbystė ir dviejų tautų kultūra nėra smerktinas dalykas, bet laikoma vertybe (plg. Cieszyńska 2004: 26–41), o leksikografo dvikalbystė, atsispindinti jo

žodynuose, nemenkina ir neskurdina nei vienos autoriaus vartojamos kalbos.

Yra žinoma, kad kildavo nemažai diskusijų tarp recenzentų ir redaktorių, rengusių spaudai A. Juškos lietuvių-lenkų kalbų žodyną (o jų buvo tikrai daug: Antano Juškos brolis Jonas Juška, jo sūnus Vytautas, Janas Boduenas de Kurtenė [Jan Baudouin de Courtenay], Fiodoras Fortunatovas, Jonas Jablonskis, Jonas Šlapelis, Kazimieras Būga ir kt.), dėl leksikografo vartotos lenkų kalbos. Buvo kritikuojama jo neliteratūrinė lenkų kalba ir semantinis išverstų lenkiškų žodžių neatitikimas, teigiant, kad A. Juška, versdamas lietuvių kalbos žodžius į lenkų kalbą, nenurodė svarbių lietuviškų žodžių reikšmių. Jau anksčiau, remiantis visos rankraštinės žodynų medžiagos pagrindu, pradėta polemizuoti su atsiradusia menkinama tendencija, neva šis lietuvių leksikografas prastai mokėjęs lenkų kalbą. Remiantis visu rankraštiniu A. Juškos palikimu, konstatuota, kad A. Juška vartojo ypatingą lenkų kalbą su labai akivaizdžiomis sociolekto ir regioninės kalbos ypatybėmis (t. y. lietuvių dvikalbės smulkios bajorijos lenkų kalbą), tačiau tokios kalbos sistema nebuvo ydinga ar traktuotina kaip nederančių lenkiškų ir lietuviškų elementų srautas (plačiau žr. Sawaniewska-Mochowa 2002: 197).

Dėl A. Juškos žodyno lenkiškosios medžiagos originalumo turėtume būti dėkingi Janui Boduenui de Kurtenė, kuris, iš pradžių norėjęs ištaisyti lietuvių leksikografo lenkų kalbą, tokio sumanymo atsisakė (spėjama, kad tam įtakos turėjo J. Karlovičius). Tačiau Janas Boduenas de Kurtenė gana greitai buvo nušalintas nuo redagavimo ir leidybinės lietuvių-lenkų kalbų žodyno korektūros darbų Rusijos mokslų akademijos II skyriuje. Tai įvyko dėl Vatroslavo Jagičiaus, kuris aprobavo spausdinimui korektūras ir sąmoningai vėlino leidimą, veiklos. Šias aplinkybes detalizavo Ana Kaupuž (Kaupuž 1990: 193). Dėl leidėjo pasyvumo per beveik 40-tį metų buvo išleistos vos trys žodyno dalys – žodžiai nuo raidės A iki žodžio *kukštuoties*.

Tiriant kunigo A. Juškos žodynus ir gretinant jo rankraščiuose esamą lenkišką medžiagą su tarmių žodynų medžiaga, kyla dar vienas klausimas, o tiksliau – prielaida. Elžbieta Koniuš (Koniusz 2001) vertingame darbe apie lenkų kalbą istorinėje Lietuvoje, remdamasi

J. Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyno* (*Słownik gwar polskich*, toliau – SGP) medžiaga, labai kruopščiai aprašo to krašto dokumentus ir šaltinius. Remdamasi statistiniais duomenimis, tyrėja aprašo pasirinktų žodyno tomų leksikografo žodinės informacijos, gautos iš Lietuvos, pateikiamos su nuoroda „Lietuvoje surinkti duomenys“ arba rečiau „Žemaitijoje surinkti duomenys“ dažnumą. Autorės nuomone, taip tyrinėtojas įvardija jo paties sukauptą medžiagą. Analizuojant lenkišką A. Juškos žodynų leksiką, pastebėta, kad dažnokai (tikslesni statistiniai duomenys nustatytini atlikus atskirą tyrimą) minėtos nuorodos sutampa su J. Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyne* minimomis. J. Karlovičius, kaip etnografinių tyrimų Lietuvoje iniciatorius, žinių apie lietuvišką tautosaką populiarintojas bei lietuvių tautinio atgimimo šalininkas, veikalo apie lietuvių kalbą *O języku litewskim* autorius, taip pat domėjosi XIX a. antrosios pusės lietuvių leksikografiniais veikalais, sukurtais dvikalbių autorių (plg. Sawaniewska-Mochowa 2003: 78–82). Todėl jis galėjo naudotis (tarpininkaujant Janui Boduenui de Kurtenė arba Mečislovui Davainiui-Silvestraičiui) ir kunigo A. Juškos darbais ir nurašyti regioninės kalbos žodžių iš pirmosios lietuvių-lenkų kalbų žodyno redakcijos (keletas leksinių sutapimų iš SGP I tomo: *abłaucha/ ableucha* ‘ausinė žieminė kepurė’*, bezmozgi* ‘kvailas’, *bitnik* ‘bitininkas, žmogus draugystės vardan bendrai auginantis su kitu žmogumi bites’, *bizun* ‘botagas, rimbas’, *bolki* ‘suduodantis skausmingus smūgius’, *bosonoż* ‘basomis; apsiavęs/-usi batais be puskojinių, kojinių’, *ciepłowaty* ‘šiltokas’*, daremnika* SGP / *daremnikiem* B I 13 ‘nemokamai; veltui’, *dziażyć* ‘mušti; plakti botagu’).

A. Juškos surinkta lietuvių tarminė medžiaga bei pateikti lenkiški kai kurių lietuviškųjų žodžių atitikmenys yra akstinas kalbininkams atlikti leksinius semantinius tyrimus, paremtus lingvistinio pasaulio vaizdo metodologija (Bartmiński 2006).

Pasak Anos Viežbickos, ypač įdomus yra dvikalbio asmens, kurio pasaulėžiūra formuojama nuolat veikiant dviem kultūroms, gyvenančio dvilypį gyvenimą, aplinkos vaizdinių ir jų klasifikavimo suvokimas (Wierzbicka 1997: 73–93). A. Juškos verstiniuose žodynuose yra daug įdomių pavyzdžių, atspindinčių lietuvių ir lenkų mentaliteto skirtumus, pirmiausiai pasireiškiančius įvardijant materialaus ir nemateria-

laus pasaulio ypatumus, ypač žmogaus psichinius ir fizinius bruožus. Precizišką ir semantiškai niuansuotą žmogaus išvaizdos apibūdinimą lietuvių tarminėje leksikoje galima iliustruoti A. Juškos pirmosios redakcijos *Lietuvių-lenkų kalbų žodyne*[5] pateikiamais veiksmažodžiais, įvardijančiais žmonių vaikščiojimo / judėjimo būdą, pvz., *kváuklinti* „iść o rozdziawionym"[6] K I 94, *kvaũklinti* 'eiti (apie vėplą, išsižojėlį)' LKŽe; *kujsnóti* „chodzic jak dziecie" K I 80, *kuisnóti* 'pamažu bėgti, risnoti' LKŽe; *kuprinėti* „chodzic (o garbatym)" K I 85, *kuprinéti* 'vaikštinėti susilenkus, kuprą pastačius' LKŽe; *kuzinėti* „chodzic (o starcu)" K I 92, *kūzinéti* 'eiti pamažu, susilenkus' LKŽe; *meşkóti* „chodzic jak niedzwiedz rozkaraczywszy się" M I 19, *meškóti* ' eiti kaip meškai, nerangiai' LKŽe; *plunkûti* „isc (o spotniałym)" P I 96, *plunkúoti* 'sunkiai, suprakaitavusiam eiti, dirbti' LKŽe; *tyrzinti* „chodzic kiwając się na boki" T I 45, *tuřzinti, tuřsinti* 'eiti pasitursinusiam, pasilenkusiam' LKŽe ir kt.

Lenkų kalboje anksčiau pateiktų veiksmažodinių formų, kuriomis būtų taip vaizdingai ir detaliai apibūdinamos žmogaus kūno (išvaizdos, laikysenos) ir judėjimo ypatybės, veiksmažodinių atitikmenų nėra. Kita vertus, lenkų regioninėje kalboje yra pabrėžiamõs emocinės konotacijos arba humoristinio atspalvio žodžių, neturinčių atitikmenų lietuvių kalboje, plg. kai kuriuos A. Juškos žodyno būdvardžius, pvz.: *dziorki* 'lengvai plėšiamas' D I 27, *tulki* 'lengvai limpantis' G I 27, *żywki* 'greitai sveikstantis' G I 5; būdvardžius su priesagomis *-owaty*, *-asty*, *-isty*/*-ysty*, *-liwy*/*-lywy*, reiškiančius intensyvumą (ypatybės pasireiškimo laipsnį): *siwowaty* 'žilokas' Ż I 13, *gębiasty* 'burningas; išpūstažandis' B I 40, *włosisty* 'turintis tankius plaukus' G I 14, *języczliwy*/*języczny* „który dużo mówi" 'šnekus' L I 13).

[5] Rankraštinis veikalas saugomas LLTIMBR Vilniuje penkiuose aplankuose, pažymėtuose nuo F1– 2163 iki F1– 2167. Pilna šaltinio bibliografija nurodyta Z. Sawaniewskos-Mochowos darbe (2002: 46–48). Pavyzdžiai pateikiami tokia tvarka: didžioji raidė reiškia, kad lietuviškas žodis ir jo lenkiškas atitikmuo yra sugrupuotų žodžių nuo A iki Ż dalyje, romėniškas skaitmuo – pirmoji žodyno redakcija, arabiški skaitmenys – rankraščio lapas. A. Juškos lietuviškoji medžiaga lyginama su LKŽe pavyzdžiais.

[6] Pavyzdžiai pateikiami A. Juškos originalia rašyba.

Lyginant A. Juškos žodynų lietuviškus antraštinius žodžius ir jų lenkų kalbos atitikmenis, pastebimas kai kurių leksinių semantinių grupių panašumas (pvz., žodžiai, kuriais apibūdinamas žmogus, jo veikla ir pan.). Tokie dvikalbių vartotojų lenkų-lietuvių ir lietuvių-lenkų žodžių atitikmenys lemia dvikalbių gyventojų kultūrinę interferenciją, suponavusią įvairių sferų atributikos įvardijimo bendrumą bei sąmoningą, priklausomai nuo kalbinės situacijos, lenkiško arba lietuviško pavadinimo pasirinkimą. Taip lenkų regioninėje kalboje ėmė rastis lietuviškų žodžių (*bumboł* 'supeł, węzeł, guz, bryłka, kulka, gałka u laski' B I 16, plg. liet. *bumbolas*, *bumbulas* LKŽe) ir atvirkščiai – lenkiškų žodžių lietuvių šnekamojoje kalboje ir tarmėse, pvz.: *grabas* 'grób w ziemi, dół mogilny' G I 35, *kitůti* 'kitować okna' K I 44; *martviti* 'martwić' M I 9; *nedela* 'niedziela' N I 6; *pestunas* 'piastun' P I 79; *roda* 'rada' R I 19; *treśne* T I 33, plg. senojoje lenkų kalboje ir tarmėje (Silezija, pietų vakarinės Mažosios Lenkijos regionas) *trześnia* 'trešnė' (Boryś 2006: 95).

Antanas Juška buvo toks leksikografas, kuris, pasak Wojciecho Chlebdos (1993), tikrovę vertino objektyviai [„dwuocznie"], pateikdamas gausias realijas, tai darė žmogui suprantamu būdu, atskleisdamas dalyko esmę, vengdamas moksliškumo ir enciklopediškumo. Didžiausia A. Juškos leksikografinio palikimo vertė yra gyvosios kalbos medžiagos, atspindinčios žmonių pasaulėžiūrą, stereotipus, kasdienio gyvenimo ypatumus ir dvikalbio žmogaus pasaulio dėsningumų suvokimą, nulemtą dviejų kultūrų poveikio, fiksavimas.

Literatūra ir šaltiniai

Bartmiński J. 2006: *Językowe podstawy obrazu świata,* Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Boryś W. 2006: *Słownik etymologiczny języka polskiego,* Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Chlebda W. 1993: Słownik a „dwuoczne" postrzeganie świata. – *O definicjach i definiowaniu*. Red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 195-205.

Cieszyńska J. 2004: Dwukulturowość, dwujęzyczność — przekleństwo czy bogactwo. – *Logopedia* 33, 26-41.

DLLKŽ – *Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas* 1–3.

Parengė G. Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993–1996.

Karaś H. 2002: X.D.K.P.S. gramatikos lenkų kalbos yapatybės. – *X.D.K.P.S. gramatika: XIX amžiaus pradžia*. Parengė G. Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 50-85.

Karłowicz J. 1875: O języku litewskim. – *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności* II, 135–376.

Kaupuž A. 1990: W sprawie udziału Jana Baudouina de Courtenay w redagowaniu słownika Antanasa Juški. – *Bałto-słowiańskie związki językowe*. Red. Michał Kondratiuk, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 187-197.

Kažukauskaitė O. 2010: Lauryno Ivinskio lenkų-lietuvių kalbų žodynas. – LLKŽ, IX-XXII, XXII-XXIII.

Kilar M. 2009: O polszczyźnie listów Szymona Dowkonta do Teodora Narbutta (na przykładzie fonetyki, fleksji, składni). – *LingVaria* 2 (8), 211-225; http://www2.polonistyka.uj.edu.pl/LingVaria/Spis_tresci_2(8)2009.htm (2.01.2012).

Kilar M. 2010: Słownik polsko-litewski Wawrzyńca Iwińskiego jako źródło do badań nad polszczyzną litewską. – LLKŽ, XXVI-XLII.

Koniusz E. 2001: *Polszczyzna z historycznej Litwy w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

LE – *Lietuvių enciklopedija* 9. Red. J. Girnius, Boston: Lietuvių enciklopedija l-kla, 1956.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lki.lt.

LLKŽ – *Lauryno Ivinskio lenkų-lietuvių kalbų žodynas*. Parengė O. Kažukauskaitė, redagavo R. Šepetytė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

LLTIMBR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslinės bibliotekos rankraštynas.

Poška D. 1959: *Raštai*. Parengė V. Laurynaitis, D. Urbas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

Rieger J., Masojć I., Rutkowska K. 2006: *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Römer M. 1908: *Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego,* Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe.

Rutkowska K. 2007: Z zagadnień chronologii zapożyczeń litewskich w gwarach polskich z terenu Litwy. – *Prace Filologiczne* LIII, 487-502.

Rutkowska K. 2009: Zapożyczenia litewskie dotyczące wyglądu człowieka (na materiale gwar polskich na Litwie). – *Acta Baltico-Slavica* 33, 157-172.

Rutkowska K. 2010a: O pojemności semantycznej zapożyczeń leksykalnych z języka litewskiego funkcjonujących w polszczyźnie gwarowej na Litwie. – *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*. Red. J. Mędelska i Z. Sawa-

niewska-Mochowa, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 340-346.

Rutkowska K. 2010b: Zapożyczenia litewskie dotyczące charakteru i zachowań człowieka (na materiale gwar polskich na Litwie). – *Acta Baltico-Slavica* 34, 9-25.

Rutkowska K., Sawaniewska-Mochowa Z. 2012: Zapożyczenia litewskie dotyczące człowieka w gwarach polskich na Litwie. Aspekt semantyczny i etnolingwistyczny. – *Baltistica. Priedas* VIII, 99-117.

Sawaniewska-Mochowa Z. 1995: O polszczyźnie w Słowniku Szymona Dowkonta z połowy XIX wieku. – *Studia nad polszczyzną kresową* VIII. Red. J. Rieger, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe *Semper*, 195-200.

Sawaniewska-Mochowa Z. 2002: *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza)*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.

Sawaniewska-Mochowa Z. 2003: Polscy miłośnicy języka i folkloru litewskiego. – *Acta Baltico-Slavica* 27, 73-94.

Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A. 2007: *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północnowschodnich Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej,* Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

SGP– J. Karłowicz *Słownik gwar polskich*. T. I–VI, Kraków: Akademia Umiejętności.

Subačius G. 1987: Dėl S. Daukanto lenkų-lietuvių kalbų žodyno genezės. – *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai*. Red. K. Gaivenis ir kt., Vilnius: Mokslas, 151-157.

Subačius G. 2002: *X.D.K.P.S. lietuvių kalbos gramatika: XIX amžiaus pradžia*. Parengė G. Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

SWil – *Słownik języka polskiego* [tzw. *Słownik wileński*] 1–2, Wilno: Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, 1861.

Šimėnaitė Z. 2010: Lietuvių ir lenkų leksikografijos sąsajos. – *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*. Red. J. Mędelska i Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 158-166.

Tolutienė B. 1961: Antanas Juška leksikografas. – *Literatūra ir kalba* V, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 87-373.

Wierzbicka A. 1997: Moje podwójne życie: dwa języki, dwie kultury, dwa światy. – *Teksty Drugie* 3, 73–93.

NINETEENTH-CENTURY TRANSLATION DICTIONARIES FROM LITHUANIA AS STUDY SOURCES ON THE REGIONAL POLISH LANGUAGE

Summary

The wave of interest in folklore and Lithuanian language that began in the 19th century resulted in writing many translation dictionaries, in which Polish was the primary language or it was used for the translation of Lithuanian entries. Subsequent fate of these dictionaries, compiled by the bilingual authors, natives of the Lithuanian petty nobility (Polish: *drobna szlachta*), proved to be extremely complex, and many were lost once and for all. Lithuanists have been lively interested in preserved manuscripts, treating them as an interesting source for researching Lithuanian language in the 19th century. The scientific interest of Polonists in this important legacy has developed later.

In the last decade, there were published the translatory dictionaries, that can be treated as original materials: the Samogitian-Polish Dictionary (attached to the anonymous grammar from years 1820–1830); the Polish-Lithuanian, three-volume dictionary by Szymon Dowkont (Lithuanian: Simonas Daukantas), carefully edited by Giedrius Subačius; and the master critical three-volume edition of Polish-Lithuanian Dictionary by Wawrzyniec Iwiński (Lithuanian: Laurynas Ivinskis), prepared by Ona Kažukauskaitė and Rita Šepetytė in 2010. These sources have given an open access to valuable resources for the Polish language historians, documenting nineteenth-century Polish of bilingual and bicultural writers from ethnic Lithuania.

While the authors of Polish-Lithuanian translation dictionaries often borrowed the entries from other dictionaries, particularly Samuel Bogumił Linde Dictionary or so-called *Vilnius Dictionary*, nevertheless they brought to their works many regional characteristics, ranging from the graph, and ending with the lexis. Highly expected would be the in-depth examination of the Polish material in the contexts given in the translation dictionary by Dionizy Paszkiewicz (Lithuanian: Dionizas Poška) and in the rich lexicographical legacy of Antoni Juszkiewicz (Lithuanian: Antanas Juška). The latter author perceived reality in a way that is close to ordinary human experience. Probably the manuscript of the first edition of Lithuanian-Polish dictionary by Father Juszkiewicz was known to Jan Karłowicz.

TARMIŲ ŽODYNŲ PROBLEMATIKA

Vilija Sakalauskienė
Lietuvių kalbos institutas

Lietuvių tarminių žodynų tipai ir jų rengimo principai

Didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* užbaigimas atvėrė naujas galimybes tarmių žodynams rengti. Todėl vis daugiau sudaroma žodynų, leidžiančių užfiksuoti ir parodyti ne tik tarmių leksiką, pateikti jos sistemą, išryškinti tarmiškų žodžių funkcionavimą šnektose, jų keitimąsi, traukimąsi iš vartosenos bei naujų atsiradimą, bet ir fonetikos, morfologijos, žodžių darybos, linksnių ir prielinksninių konstrukcijų vartosenos ypatybes. Kaip ir bet kurios kalbos, taip ir tarmės[1] ar šnektos žodynas yra glaudžiai susijęs su gyvenimu ir įvairiomis jo realijomis.

Šiuo metu jau išleista daugiau kaip dešimt įvairių tarmių žodynų[2], kurie analizuojami, lyginami ir aptariami šiame straipsnyje. Be minėtų išleistų, dar rengiami *Vidiškių šnektos žodynas*, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas*, *Pietinių pietų aukštaičių žodynas*, *Joniškio šnektų žodynas*, *Jurbarko šnektos žodynas* ir kt. Išleistų tarminių žodynų geografija vaizdžiai parodyta Rimos Bacevičiūtės straipsnyje (žr. Bacevičiūtė 2010: 6, 1 pav.).

Šio straipsnio tikslas – remiantis gretinamuoju ir aprašomuoju metodais panagrinėti lietuvių tarminių žodynų tipus, plačiau aptarti jų sudarymo principus, kurie aktualūs šnektų žodynų rengėjams, sprendžiantiems žodžių, jų formų atrankos ir pateikimo žodynuose problemas.

[1] Šiame straipsnyje terminai *tarmė* ir *šnekta* vartojami sinonimiškai.

[2] V. Vitkausko *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas* (1976); J. Petrausko ir A. Vidugirio *Lazūnų tarmės žodynas* (1985); G. Naktinienės, A. Paulauskienės, V. Vitkausko *Druskininkų tarmės žodynas* (1988); A. Vidugirio *Zietelos šnektos žodynas* (1998); V. Labučio *Daukšių krašto žodynas* (2002); *Zanavykų šnektos žodynas* 1-3 (2003, 2004, 2006); *Dieveniškių šnektos žodynas* 1-2 (2005, 2010); *Kretingos tarmės žodynas* (2011); K. Vosylytės *Kupiškėnų žodynas* 1-4 (2007, 2010, 2012, 2013); A. Pupkio *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* (2008, 2010); A. Vilutytės *Kaltanėnų šnektos žodynas* (2008).

Straipsnyje keliami tokie uždaviniai: aptarti tarminių žodynų tipus ir rūšis, išaiškinti tarmių žodynų sudarymo principus ir sandarą, nustatyti tarminės medžiagos atrankos kriterijus ir žodžių straipsnių išdėstymo tvarką žodynuose, aprašyti ir palyginti leksikografinius tarminių žodynų parametrus.

Tarmių leksikos užrašymas ir tyrimas yra vienas iš aktualiausių dabarties kultūrinių veiksnių. Šiuo metu tarmės keičiasi. Jas veikia gyventojų migracija ne tik gimtosios tarmės plote, bet ir už jos ribų, taip pat intensyvi urbanizacija, dėl kurios miestuose susitelkė daug skirtingų tarmių atstovų. Šalyse, kur sukurtos bendrinės (standartinės) kalbos, savaiminė tarmių raida ir kaita sutriko, nes bendrinės kalbos atsiradimas ir plėtotė dėsningai lėmė švietimo vienakalbiškumą (t. y. švietimas vyko ir tebevyksta tik bendrine kalba) (LT 2014: 17). Tarmių leksika kinta kartu su besikeičiančiu gyvenimu, o iš vartosenos traukiasi daug senų tarmiškų žodžių ir pasakymų, kurie bendrinėje kalboje ir kitose tarmėse arba visai nevartojami, arba turi kitokias reikšmes. Tarminės leksikos priklausymas nuo bendrinės kalbos yra nepaprastai didelis, todėl dialektizmai geriau išsilaiko tose šnektose, kurių visa kalbinė sistema labai skiriasi nuo bendrinės kalbos (Vitkauskas 2001: 28). Geriau išlieka tų reiškinių, daiktų, būsenų pavadinimai, kurių bendrinė kalba neturi arba jie būdingi tradicinei buities aplinkai.

Tarmių žodynų tikslas pateikti savitos šaknies tarmybes, taip pat tarmybes, turinčias papildomų šalutinių ar perkeltinių reikšmių, žodžių, kurie tarmėse kirčiuojami kitaip nei bendrinėje kalboje. „Rašant tarmių ar šnektų žodynus vienas iš sudėtingesnių uždavinių – apsibrėžti leksikografiškai tiriamos šnektos ribas, nustatyti tarminius skirtumus nuo gretimų šnektų“ (Zubaitienė 2014: 142).

Šnektų faktai nepaprastai svarbūs tarmių ir bendrinės kalbos santykių tyrimui, taip pat istorinei lyginamajai kalbotyrai. Tarminiuose žodynuose galima pateikti beveik visą užfiksuotą tarmės ar šnektos leksiką, paskelbti ją plačiai iliustruojant, atskleisti ir parodyti žodžio vartojimo ypatumus gyvojoje kalboje, duoti fonetiškai kiek galima tiksliau užrašytos tarminės medžiagos.

TARMINIŲ ŽODYNŲ TIPAI IR RŪŠYS

Pagal duomenų pateikimo būdą tarmių žodynai priklauso aiškinamųjų žodynų, kurių tikslas – paaiškinti, ką reiškia ir kaip tarmėje vartojamas vienas ar kitas leksinis vienetas, tipui[3]. Aiškinamieji pagal savo pobūdį yra visi iki šiol išleisti, šiame straipsnyje aptariami, tarminiai žodynai.

Rengiant tarminį žodyną, pirmiausia nusistatoma žodyno rūšis, nes nuo jos pasirinkimo priklauso medžiagos išdėstymas, kaupimas, tarminės leksikos įvertinimas. Tarminiai žodynai pagal leksikos įtraukimą (apimtį) gali būti *išsamieji* arba *diferenciniai* (Jakaitienė 2005: 113–114).

Išsamiuosiuose tarmių žodynuose[4] teikiami visi tam tikroje tarmėje vartojami žodžiai, ne tik paveldėtoji tarmės leksika, bet ir kitų kalbų kilmės, taip pat naujesni ar nauji žodžiai. Iš tokių žodynų galima susidaryti tikrą vaizdą apie tarmės leksikos visumą, žinoti, kuris žodis tarmėje vartojamas, kuris ne, matyti tarmės savitumus visuose kalbos lygmenyse. Tokie žodynai gali padėti nustatyti tikslią žodžių geografiją, dažnai labai svarbią etimologams ir kalbos istorikams, pateikti daug gyvojoje kalboje vartojamų frazeologizmų, patvirtinti bendrinės kalbos normų taisyklingumą[5] ir t. t. Abejotina, ar pagal apimtį (vienatomis ar daugiatomis), galima spręsti apie žodyno tipą. Teigiama, kad išsamiaisiais žodynais vadinami daugiatomiai žodynai, kuriuose siekiama susisteminti visą vienos kalbos (tarmės) leksiką, mažesnės apimties, paprastai vienatomiai, būna diferenciniai aiškinamieji žodynai, skirti tam tikro laikotarpio arba tam tikros apibrėžtos kalbos atmainos leksikai (Zubaitienė 2014: 55). Praktika rodo, kad išsamieji žodynai gali būti ir vienatomiai.

Paprastai į *išsamiuosius žodynus* įtraukiama ne tik specifinė šnektos leksika (tarmybės), bet ir šnektos, ir bendrinės kalbos bendroji

[3] Apie žodynų tipus žr. Jakaitienė 2005: 37–42.

[4] Apie leksikos pateikimo problemas išsamiuosiuose tarmių žodynuose dar žr. Švambarytė-Valužienė 2006: 260–269.

[5] Nustatant bendrinės kalbos kirčiavimo normas ir jų variantus, atsižvelgiama į atitinkamų žodžių tarmėse kirčiavimą.

leksika, vartojama šnektoje. Svarbiausia yra specifinė šnektos leksika (tarmybės) – tik šnektai būdingi ir tik šnektoje vartojami žodžiai, pvz.: *praskrõd* ‘skradžiai’ (DrskŽ 280), *prógula* ‘neariama žemė’ (DrskŽ 284), *margãblynis* ‘tam tikroje formoje kepamas storas, su ornamentais blynas’ (ZanŽ II 124), *kratiẽnė* ‘valgis iš raugintų kopūstų ir bulvių’ (KzRŽ I 385), *lõsmas* ‘žodžiavimasis’ (KzRŽ I 465), *sakatúoti* ‘kudakinti’ (ZtŽ 569), *stauburỹs* ‘žyduolis’ (ZtŽ 62), *apvydžià* ‘vieta, kur apyniai auga’ (KpŽ I 59). Į *išsamiuosius žodynus* įtrauktini leksiniai semantizmai – kitą, tik tarmei būdingą reikšmę turintys žodžiai, kurie žinomi ir bendrinėje kalboje, ir tarmėje, tačiau bendrinėje kalboje, palyginti su šnekta, neturi visų jo reikšmių, pvz.: *blauzdìnė* ‘toks degtinės butelis’, vartojamas vakarų aukštaičių kauniškių, užfiksuotas ZanŽ I 149, bendrinėje kalboje reiškia ‘apsauginė kojinė be pėdos’, šia reikšme vartoja ir kupiškėnai, todėl pastarąjį žodį rasime ir KpŽ I 201; ZanŽ III 750 užfiksuotas *žióbris* reikšmėmis ‘kartis, lazda, pagalys’ ir ‘jūrų žuvis, nugaroje turinti nežvynuotą vagelę, neršianti upėse’, bendrinėje kalboje vartojamas tik antrąja reikšme. Bendrinėje kalboje vartojamas *mũšis* reikšme ‘ginkluotos susirėmimas, kautynės; muštynės’, užfiksuotas KzRŽ I 525 reikšme ‘smūgis, kirtis’, *mũšys* ‘ginkluotos kautynės’ KpŽ II 949, reikšme ‘vieno mušimo, sukimo sviesto kiekis’ turimas tik ZanŽ II 225.

Išsamiuosiuose žodynuose fiksuotinos semantinės tarmybės, turinčios tik tam tikrai tarmei būdingą reikšmę, pvz., veiksmažodis *áuklėti* bendrinėje kalboje vartojamas reikšme ‘ugdyti žmogaus įpročius, jausmus, ypatybes’ ($DŽ_6$), tarminiuose žodynuose užfiksuotas reikšme ‘auginti’. KzRŽ I 38 – reikšme ‘auginti, prižiūrėti (augalus)’, DvŽ I 31 ‘auginti’ (kalbama apie žmogaus auginimą), ZtŽ 68 *išáuklėti* ‘išauginti’ (kalbama apie gyvulių auginimą). Minėtomis reikšmėmis *áuklėti* ZanŽ neužfiksuotas, nes šioje šnektoje vartojamas tik viena reikšme kaip bendrinėje kalboje.

Išsamiesiems tarmių žodynams svarbūs svetimos kilmės žodžiai ir jų tarminiai variantai, įsigalėję bendrinėje kalboje, pvz.: *magarýčios* (brus. *магарыч*) ‘vaišės, išgertuvės, kokį nors reikalą atlikus (pardavus, nupirkus, sutartį sudarius ir pan.)’ ir ‘priedas’ užfiksuotas ZanŽ II

107 ir KpŽ II 743, pirmąja reikšme ‘vaišės, išgertuvės’ – DrskŽ 199, KzRŽ I 470–471, antrąja reikšme ‘priedas’ – KltŽ 157.

Į išsamiuosius žodynus įtraukiamos ir visų tarmės atstovų vartojamos adaptuotos tarptautinių žodžių formos, pvz., *charãkteris, cemeñtas, centimètras, ceñtneris* tarminiuose žodynuose užfiksuotos taip: *charãktorius* (KzRŽ I 102), *cýmantas* (KzRŽ I 103), *charãktori(u)s* (DvŽ I 84), *centìmetris* (DvŽ I 83), *centìmeteris* (DrskŽ 49), *centìmetras* (ZanŽ I 204), *ceñteris* (ZanŽ I 204), *centìmetras* (KpŽ I 273), *ceñtnerys*, *céntnerys* (KpŽ I 273).

Šnektose gausu skolinių iš kitų kalbų, prigijusių ir adaptuotų. Skoliniai taip pat trauktini į išsamųjį žodyną, nes tai ne mažiau svarbi informacija tiriant leksikos sistemą, skolinių įtaką leksikos ir semantikos tarpusavio ryšiams ir pan., pvz., slavizmas *piĨniavoti, pilniavóti* (l. *pilnować*, brus. *пільнаваць*) (ZanŽ II 394) užfiksuotas trimis reikšmėmis: ‘žiūrėti, saugoti, sergėti’, ‘vykdyti, atlikti’ ir ‘laikytis ko, remtis kuo, sekti, atsižvelgti į ką’. KpŽ III 180 šis žodis užfiksuotas reikšmėmis ‘žiūrėti, saugoti, sergėti’ ir ‘vykdyti, atlikti’, KzRŽ II 82 ir DvŽ II 90 – ‘žiūrėti, saugoti, sergėti’. DrskŽ 263 duodama *piĨnioti* ir *piĨniavoti* ‘saugoti, prižiūrėti’, ZtŽ 480, 481 ta pačia reikšme – *pilnavóti ir pilniavóti*.

Į išsamiuosius žodynus traukiama kelioms šnektoms bendra leksika, pvz.: *apušẽ* ‘drebulė’ (ZtŽ 56), *èpušė*, *epušẽ* ‘drebulė’ (KpŽ I 564). Į išsamųjį tarmės žodyną dedami bendri daugelio lietuvių tarmių žodžiai, taip pat atskiros žodžių reikšmės, pvz.: *nóvyti* ‘naikinti, žudyti’ (KzRŽ II 28, ZanŽ II 284), *lamb̃as* ‘sultingas daržovės lapas su stambu’ (DrskŽ 184, DvŽ I 338, ZtŽ 340), *gurb̃as* ‘naminių paukščių gūžta, kur peri, kiaušinius deda’ (KzRŽ I 264), *gurb̃as* ‘vežimo viršus, sėdimoji dalis’ (ZanŽ I 528), *gurb̃as* ‘kūtė, tvartas’ (KpŽ I 776).

Į išsamiuosius žodynus atskirais straipsniais dedami specifinių žodžių darybos formų žodžiai, besiskiriantys nuo bendrinės kalbos, pavyzdžiui, priesagų vediniai, *mergìkė* ‘paaugusi mergaitė’ (DvŽ I 394), priešdėlių vediniai: *prydarž̃ė, prýdaržė* ‘įdubesnė vieta kieme, kur sumetamas tvarte netelpantis mėšlas, šiukšlės’ (ZanŽ II 468); kitų formantų, kamienų dariniai: *panaktì* ‘panakčiui’ (LzŽ 184), *badúoti* ‘badauti’ (KltŽ 15), *ausẽ* ‘ausis’ (ZtŽ 68), *dùres*, *dùrės* ‘durys’ (ZtŽ 16),

pirkẽ ‘pirkia’ (ZtŽ 485), *pùsnė* ‘pusnis’ (KltŽ 23), kitą skaičių nei bendrinėje kalboje turintys žodžiai: *šãkė* ‘šakės’ (ZanŽ III 238), *mẽtas* ‘metai’ (Zan II 173); kitaip kirčiuojami žodžiai, kirčiavimo variantai: *gatvẽ* (4) (KzRŽ I 213), *mãšina* (1) (KzRŽ I 481), *virẽjas, -à* (4) (DrskŽ 462), *virvẽ* (4) (ZanŽ III 685); šnektos naujadarai, nuolat vartojami daugumos šnektos atstovų, t. y. tie žodžiai, kurie nėra atsitiktinai pavartoti, bet jau gana tvirtai įėję į šnektos žodyninę sudėtį, pvz., *išsiskýrėlis* ‘kas išsiskyręs su savo sutuoktiniu’ (KzRŽ I 283), *drū́tmelagis* ‘didelis melagis’ (KzRŽ I 162), *užkištùkas* ‘kaištis, užkaištis’ (Zan III 537). Jie rodo šnektos gyvybingumą, mokėjimą pačiai kurtis naujų žodžių, kurie imami vartoti gana plačiai apylinkėse.

Diferenciniai tarmių žodynai yra tokie, kuriuose fiksuojama tik specifinė, nuo kitų tarmių ir nuo bendrinės kalbos besiskirianti leksika. Šiuose žodynuose pateikiama tik dalis tarminės leksikos, tačiau juose galima parodyti tarmės skirtumus nuo bendrinės kalbos, leksikografiškai apdoroti ir išryškinti bendrinei kalbai nežinomą, bet tarmėje aktyviai vartojamą ar vartotą leksiką. Diferenciniai tarmių žodynai pateikia kalbos mokslui į bendrinę kalbą nepatekusių, bet atskirų tarmių plotuose dar vartojamų žodžių – tarmybių.

Lietuvoje pirmas toks žodynas buvo parengtas Vytauto Vitkausko *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas* (1976). Tai yra diferencinis vienos žemaičių šnektų grupės žodynas, kurio objektas – viena žemaičių dūnininkų (pietų žemaičių) šiaurės rytų šnektų grupė, turinti bendrų fonetinių ir morfologinių ypatybių. Žodynui[6] imamas vienas lyginimo šaltinis – bendrinė lietuvių kalba, nepaisant, ar koks žodis yra plačiau vartojamas, ar ne, pvz.: *žvėrùitis* ‘žvėriukas’ (DūnŽ 462), *staigù* ‘staiga’ (DūnŽ 349), *nósė* 1. ‘nosis’; 2. ‘šnervė’; 3. ‘snukutis’; 4. ‘gėda,

[6] „Žodyno tikslas – parodyti ne tik vienai tarmei būdingą leksiką, bet ir žemaičių šnektų žodyno padėtį, senosios leksikos funkcionavimą dabartinio gyvenimo sąlygomis. Medžiaga rinkta 1954–1971 m. iš senosios kartos informantų (žodyno kartoteką sudaro 50 tūkst. lapelių). Žodžiai žodyne išdėstyti abėcėlės tvarka, antraštinis žodis pateikiamas atstatytas į bendrinę kalbą“ (DūnŽ 6–15). Žodyno pabaigoje pateikiamas bendrų su bendrine kalba ir, pasak žodyno autoriaus, neseniai į šnektą atėjusių žodžių, dažnai žinomų visam lietuvių kalbos plotui ar bent didesnei jo daliai, sąrašas.

sarmata' (DūnŽ 218), *rū́gštas*, *-à* 'rūgštus, rūgęs' (KrtnŽ 350), *sáujė* 'sauja' (KrtnŽ 350). Dauguma čia užfiksuotų žodžių yra iš senovės paveldėti visų žemaičių, nuo seno žinomi iš Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus, Žemaitės, Lazdynų Pelėdos raštų.

Kretingos tarmės žodyno[7] pratarmėje taip pat rašoma, kad šis žodynas diferencinis, kurio pagrindas – šiaurės vakarų žemaičių vakarinio pakraščio leksika. Pats žodyno pavadinimas, sudarytas pagal anuometę tradiciją šnektas vadinti tarmėmis, liko nepakeistas mokslinių redaktorių, nors akivaizdu, kad tiksliau jį vadinti Kretingos šnektos (ar Kretingos apylinkių šnektų) žodynu (KrtnŽ XX). Toliau žodyno įvade teigiama, kad šiam žodynui buvo atrenkami pirmiausia visi tie lietuviški (baltiški) žodžiai, kurie savo forma arba semantika nebūdingi bendrinei kalbai. Taip pat dedamos tarmės specifinės darybos žodžiai, t. y. kitų priesagų, formantų, kamienų dariniai, pvz.: *pamečiuõ* 'pamečiui' (KrtnŽ 274), *nósė* 'nosis' (KrtnŽ 260), *gìrė* 'giria' (KrtnŽ 108), *ceñknėrius*, *ceñtnėrius* (KrtnŽ 59). Įtraukiami žodžiai su tam tikrais kamieno pakitimais, pateikiami kirčiavimo variantai, skoliniai, būdingi šiai tarmei, iš slavų ir germanų kalbų, be abejonės, ir paveldėti iš kuršių žodžiai.

Dar vienas žodynas, priskiriamas diferenciniams, – tai *Daukšių krašto žodynas*, kurio pagrindas yra pietinių vakarų aukštaičių šnektõs, labai artimos bendrinei kalbai, leksika, leidžianti įžvelgti savitų šnektos ypatybių. DkšŽ medžiaga suskirstyta į tris dalis: Daukšių krašto retesnių bendrinių žodžių rinkinys, šio krašto asmenvardžiai ir vietovardžiai. Žodyno iliustraciniai sakiniai pateikiami ne fonetine transkripcija, o fonetinių ypatybių atspindėta tiek, kiek buvo galima perteikti bendrinės kalbos rašmenimis (Bacevičiūtė 2010: 6).

Diferencinių žodynų rengėjams labai svarbus žodžių atrankos klausimas. Šio tipo žodynų svarbiausiais atrankos kriterijais laikomi žodžių geografija, apibrėžtas žodžio arealas, tarmių leksikos skirtumai nuo bendrinės kalbos leksinės sistemos. Diferencinių žodynų leksika ypač

[7] Žodynas parengtas kaip šaltinis, laikantis autoriaus žodžių pateikimo, transkribavimo principų. Autorius pats nebuvo tvirtai apsisprendęs, kokio tipo žodyną rengia – išsamųjį ar diferencinį. Nenuoseklumų atsirado dėl autoriaus nuostatų kaitos ir dėl skirtingo žodžių užrašymo laikotarpio (KrtnŽ XXI).

specifinė, padedanti atskleisti vietos žmonių istoriją, buitį, papročius, mąstymo ir jausmų bruožus, darbus, darbo įrankius, valstiečių pastatus, aplinką, pvz.: *prapuolẽnė* ‘pražūtis’, ‘vargas’ (DūnŽ 278), *prũnyti* ‘sunkiai dirbti, triūsti’ (DūnŽ 285), *suskỹbti* ‘sugižti’ (KrtnŽ 366), *tìtis* ‘tėvas’ (KrtnŽ 449), *kliurúoti* ‘nesveikuoti’ ir ‘būti nevykusiam, netikusiam, blogam’ (KrtnŽ 174), *kodãlis* ‘prastas, medinis puodas (miltams, kruopoms, silkėms; taip pat nešti valgyti laukuose dirbantiesiems’ (KrtnŽ 179). Diferenciniuose žodynuose pateikiamas gerokai mažesnis informacijos kiekis. Diferencinių žodynų problema yra ta, kad atrenkant žodžius tokiam žodynui, neišvengiama subjektyvumo.

Pagrindinis šnektos žodyno šaltinis, kaip buvo minėta, - gyvoji kalba, tarmių medžiaga. Tačiau atskirais atvejais (kai tenka fiksuoti periferinės nykstančios tarmės faktus) neapsieinama be kitų šaltinių, spausdintų tekstų. Tokia medžiagos įvairovė pateikiama *Dieveniškių šnektos žodyne* įvairių rinkėjų skirtingu metu iš anksčiau užrašytų bei paskelbtų šaltinių. Todėl iliustracinių sakinių transkripcija gana sudėtinga ir įvairi (žr. 1 pav.).

Kalbant apie tarminės medžiagos atrankos kriterijus, būtina atkreipti dėmesį į rašytinės medžiagos įtraukimą į tarmių žodynus. Grožinės literatūros kūriniai neturi būti tarmės žodyno šaltinis, nes jų autorių kalba jau paveikta bendrinės kalbos. Sumanymas į išsamųjį žodyną dėti visą rašytinę medžiagą iš tolimų epochų raštų negali net apytikriai parodyti visų tarmės leksikos sistemos ryšių ir santykių. Pavyzdžiui, į *Zanavykų šnektos žodyno* pirmąjį tomą buvo įtraukta leksika iš Antano Tatarės, Jono Basanavičiaus, Prano Vaičaičio, Juozo Vaičaičio, Petronėlės Orintaitės, Juozo Lozoraičio ir kt. raštų. Ypač išsiskiria pateikiama istorinė medžiaga, nes apie tarmės leksikos sistemą galima kalbėti tik nagrinėjant vienos epochos žmonių kalbą, pvz.: *ãkstinas* ‘spyglys’: *Akstinas erškėčio teip skaudžiai sugriebė* (A. Tat); *akmuõ*: *Ašaros skaudžios kaip akmenėlis* (P. Vaič); *alsùs, -ì* ‘sunkus, varginantis’: *Viens alsus laukimas: kada galop baigsis?* (P. Or.) Dažnai pasitaiko, kad rašytojų sakiniai yra vieninteliai, iliustruojantys tą žodį. Vadinasi, šnektos atstovai to žodžio jau nebevartoja, o rašytojo tarmė gali būti paveikta bendrinės kalbos ar kitų tarmių įtakos.

akė́čios sf. pl. (3) *padargas žemei purenti*: ak'ė·c'ū· rō·mai m'edz'ag'ìn'ai (mediniai) | dantaĩ g'elažɓin'ai | v'ĩ·c'i·s Šlt (LKK XXX158) ‖ pasta·tė tina·i i̯ir· i.švɛdė ɔran· ta.s mɛrga.s pa.s ta.s ak·ėtšàs ir· prə.rəšê ažû. kasu· (ps.) Žž (Aru 26) ‖ ižgir·do i.tai pɔ·nas, pa.kiɳ'kė pɔ·ru ark-l'u· g'ɛlaži.nėsnan ak·ėtšosnan ir· i.švɛdė in· lɔu·kɔ (ps.) Žž (Aru 26) ‖ ak'ė́·c'as d'ė́·davo m'e-dz'ag'in'ès Šlt (LKK XXX 142) ‖ iř tū· v'iẽdz'-mu· patrá.uk'ė. ak'ė́·c'o.s g'elažìn'ė.s (ps.) Žž. Akécios medziagìnės Dv (J. Dov). Akécios, kai péreina (arimą) po žiemõs, macýc', kur ãjo Skr. Dúoj akėciàs geresnės, tai ažuakė́-siu Pš (TR, J. Dov). Tie broliai paėmė tas gelažines akėcias ir žirgus (ps.) St (TR). Ir pajmė ponas viedzmų ragenų da in gelažinių akėcių (ps.) St (TR). Ir ažukinkė arklius gelažinėsna akėciosna (ps.) Dv (TR, J. Dov). **akė-tẽlės** dem. (2): a.š pakl·ɔšu patalê·li trəmi rėdai·s šipš·ino, ô· kɛtśvir·tu aršk̀ėtė·l'u, aketė·lêm apklošu (d.) Dv (Aru). Tadù bóbų, kurì dúoda gaidziùs, sodzìna in akėcių̃, kam gaidùkai kū̃dūs (toks paprotys krikštynų metu) Mž.

1 pav. Žodžio *akėčios* straipsnis *Dieveniškių šnektos žodyne*

LEKSIKOGRAFINIAI TARMINIŲ ŽODYNŲ PARAMETRAI

Kadangi tarminiai žodynai priklauso aiškinamųjų žodynų tipui, juose, be reikšmės apibrėžimo, pateikiama ir kitų duomenų: kilmės, kirčiavimo, kalbos dalies, stilistinių pažymų, vietovių santrumpų ir pan. Tai vadinamoji žodyno straipsnio mikrostruktūra (žr. Jakaitienė 2005: 36). Leksikografinių parametrų inventorius paprastai aprašomas žodyno įvade sandaros skyriuje, kurį turi kiekvienas žodynas. *Kupiškėnų žodyne* rašoma, kad žodžiai pateikiami abėcėlės tvarka. Antraštiniai žodžiai ir jų pagrindinės formos pateikiami bendrinės kalbos rašmenimis. Antraštėje duodami ir žodžių formų bei kirčiavimo variantai. Priešdėliniai veiksmažodžiai dedami į vieną straipsnį su atitinkamais

nepriešdėliniais veiksmažodžiais, bet atskirai iškeliami kaip savarankiški žodžiai su reikšmių aiškinimais ir vartojimo pavyzdžiais, pvz.: *dúot*, *-da*, *dàvė* (KpŽ I 478), *apdúot*, *-da*, *apìdavė* (KpŽ I 486), *atadúot*, *-da*, *atàdavė* (KpŽ I 486), *įdúot*, *-da*, *ìdavė* (KpŽ I 487), *išdúot*, *-da*, *ìšdavė* (KpŽ I 487), *nudúot*, *-da*, *nùdavė* (KpŽ I 487), *padúot*, *-da*, *pàdavė* (KpŽ I 488), *pardúot*, *-da*, *pařdavė* (KpŽ I 489), *išpardúot*, *-da*, *išpařdavė* (KpŽ I 490), *pérduot* (*perdúot*), *-da*, *pérdavė* (KpŽ I 490), *pridúot*, *-da*, *prìdavė* (KpŽ I 490), *sudúot*, *-da*, *sùdavė* (KpŽ I 490), *uždúot*, *-da*, *užùdavė* (*ùždavė*), *aždúot*' (KpŽ I 491). Taip pateikiami ir priešdėliniai veiksmažodiniai daiktavardžiai su priesagomis *-imas*, *-ymas*, *-ėjas*, *-ėjus*, *-tojas*, pvz.: *dengìmas* (KpŽ I 368), *apdengìmas* (KpŽ I 368), *pridengìmas* (KpŽ I 368), *uždengìmas* (KpŽ I 369); *válgymas* (KpŽ IV 595), *paválgymas* (KpŽ IV 596), *pérsivalgymas* (KpŽ IV 596); *davéjas (-ys)*, *-a* (KpŽ I 351), *atadavéjas, -a* (KpŽ I 351), *padavéjas, -a* (KpŽ I 351).

Zietelos šnektos žodyno įvadinėje dalyje rašoma, kad žodžio straipsnio sandara tokia pat kaip didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno*. Tame pačiame lizde tik kitu šriftu išryškinami daiktavardžių deminutyvai, įvardžiuotinės formos ir suprieveiksmėję aukštesnieji bevardės giminės būdvardžių laipsniai ir kt., pvz.: *kálnas* – dem. *kalnùkas* (ZtŽ 261), *kélmas* – dem. *kelmùkas* (ZtŽ 284), *mãžas*, *-à* – *mažẽsnis*, *-ė*, *naimažiáusias* 'pats mažiausias', *mažỹn*, *mažèst* 'mažiau', *mažiaũst* 'mažiau' (ZtŽ 386–387) ir t. t. Toks įvairių kalbos dalių žodžių pateikimas viename straipsnyje labai painus ir klaidinantis vartotoją. Ypač kai susiduriama su retomis, kitose tarmėse ir bendrinėje kalboje nevartojamomis žodžių formomis. Jas paprasčiau rasti pagal abėcėlę.

Kazlų Rūdos šnektos žodyno įvade taip pat teigiama, kad ,,žodžiai žodyne pateikiami pagal abėcėlę panašiais principais kaip didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne" ir tarmių žodynuose" (KzRŽ I XIX). Šiame ir daugelyje kitų žodynų mažybiniai daiktavardžiai ir būdvardžiai, išskyrus savarankiškus leksikalizuotus atvejus, pateikiami straipsnio (reikšmės) pabaigoje po pažymos *dem.* arba tame pačiame lizde tik juodesniu šriftu, pvz., žodžio *kąsnis* deminutyvų pateikimas *Kazlų Rūdos šnektos žodyne* ir *Dieveniškių šnektos žodyne* (žr. lentelę.).

Žodžio *kąsnis* straipsnis KzRŽ	Žodžio *kąsnis* straipsnis DvŽ
kąsnis sm. (1) 1. vienu kartu kandamas ar atkąstas maisto gabalas: næprasìmuša | næpraaĩna | jæuč'ù | kat_ká·snis tàs i·rà Gvlt. vá.lgo· | ká·snis burnõ· i_miẽga Gb. vá.lgi·t niẽko nægal'ù | jé.i panævalì kó·ki· ká·sni· prari·jù KzR. prk.: dalinúosi ká·snei[s] su_visaĩ[s] žmo·nę̃·m | kat_næbú·tu· màno· vaiká.m bę̃·dũ· Gvlt. dem.: ká·sk mažaĩs ka·sn'ù·kais | acaĩgei vá.lgi·k KzR. 2. kandimas, griebimas dantimis: kàp jæ.m_(šuniui)_aciró·dę̃· | pírmu ká·sn'u và gerkl'ùkæ· nuká.ndo· Gb. 3. KzR(LKŽ XII 903) mažas (žemės) plotelis, sklypelis. 4. gumulas, dribsnis: drẽ·bæ to·keĩs ká·sneis vìsa·diẽna· KzR.	**kąsnis** sm. (1), kasnỹs (4) 1. vienas atsikandimas: n'enó·r'u | vo. kat kú·s'ni· ko.k'ĩ· suvá.lgau Pp. Ragì, ãnas kokiaĩs dzideliaĩs kųsniaĩs válgo, koc' ir mãzickas Db. 2. prk. gabalėlis, nedidelis kiekis, trupučis: kú·s'n'i· jim̃.k | suvá.l'g'i.k Mc. kąsneláitis dem. (1): Kųsneláiciais (burokus) supjáusto Dv. kąsnẽlis dem. (2): tòi stó·w o·i to.k'añ. kupk'ǽ·l'i· xɑ̀lad'n'ĩ·kɑs tɔ·k'ìs padarí·tɑs jir ku·sn'ǽ·l'is dúonɔ.s ŽŽ ‖ imk kūsn̂ẽ̂lī dúonos | ba ñetufù kõ iñg dúonū Pš (M. Sap) palauk'ĩ· dá.r tùrim ku.sn'ǽ·l'i· š'iẽno. Mlk ‖ pakas'ę́·į̨ ku·s'n'ẽ·l'i· ir v'ę̃·l išvaž'á.ų̨ Pš ‖ ku·s'n'ẽ·l'i. m'ę.sõ·s dá.r pàd'eda | kuṁ.p'o. Mc ‖ puodùku· n'edz'ìd'el'i· unstat'åũ kõ·šɛ·s p'ǽ·č'un | uñm'et'au lašьɪnùku· ku·sn'ǽ·l'i· Šlt (LKK XXX 141) ‖ kundz'ùku· padã·rɛm ku·sn'ǽ·l'ais Šlt(LKK XXX 148). Mèsk kãcinu kųsnẽlį blỹno Pp. kąsnelùkas dem. (2): cùkro. àtv'eža ku·sn'elùkais Pdv.

Lyginant šiuos du žodynus, matyti, kad ryškesniu šriftu pateikti deminutyvai lengviau pastebimi ir atskiriami žodžio straipsnyje. Visiškai pagrįsta nuomonė, kad antraštinių žodžių iliustravimas vediniais laikytinas ydingu dėl keleto priežasčių, o kalbant apie daiktavardžių ir būdvardžių deminutyvus, neparodoma, kad daugeliu atvejų deminutyvai priklauso skirtingoms kirčiavimo paradigmoms (Šepetytė 2006: 215–216).

Daugelyje tarminių žodynų veiksmažodžių be priešdėlio pateikimas pasirenkamas sekant *Lietuvių kalbos žodyno* principu: kai veiksmažodis be priešdėlio nevartojamas, prieš jo pagrindinę formą dedamas

brūkšnelis, pvz.: *-mokė́dinėti*[8], *-ėja*, *-ėjo* ‘mokėti’, apmokė́dinėti ‘apmokėti, atlyginti’, *išmokė́dinėti* ‘išmokėti’, *užmokė́dinėti* ‘užmokėti’ (ZtŽ 413); *-stẽrti*, *-sta*, *-o* ‘stingti’, *nustẽrti* ‘nustebus, nusigandus sustingti’, *pastẽrti* ‘sustingti (iš baimės ar išgąsčio)’ (KzRŽ II 276).

Paprastai tarminiuose žodynuose po antraštinio žodžio ir jo pagrindinių formų (jeigu jos teikiamos) duodama žodžio kilmės charakteristika, dažniausiai skliausteliuose žymima nuorodomis *sv*. arba *svet*. (svetimos kilmės žodis), *sl*. (skolinys iš slavų kalbų), *germ*. (germanizmas), *la*. (latvizmas), *hebr*. (hebraizmas), *hibr*. (mišrios darybos žodis, kurio vienas elementas yra lietuviškos kilmės, o antras – nelietuviškos), pvz.: *kuskà* (sl.) ‘didelė, stora skepeta apsigaubti’ (KrtnŽ 198), *kùsoti*, *-oja*, *-ojo* (hibr.) ‘kurstyti, raginti, volioti, įkalbinėti’ (KrtnŽ 198), *rasálnykas* (svet.) ‘tokia raugintų burokėlių sriuba’ (KzRŽ II 155), *šinkúoti*, *-úoja*, *-ãvo* (svet.) ‘pilstyti’ (KzRŽ II 325). *Dieveniškių šnektos žodyne* skolinio kilmei paaiškinti skliausteliuose nurodomas atitikmuo, iš kurio jis gali būti kilęs (su atitinkamų kalbų nuorodomis) (DvŽ XXVI), pvz.: *bãjyti*, *-ija* (*-ina*), *-ijo* (*-ino*) (br. *баіуь*) (DvŽ I 45), *baliavóti, -ója, -ójo* (l. *balować*, br. *баляваўь*) (DvŽ I 46), *varstõtas* (l. *warstat*, br. *варстáм*, vok. *Werkstatt*) (Dv II 482). Tačiau, kai atitikmuo neaiškus ar nepavyko jo rasti, taip pat duodamos minėtos santrumpos. Beveik visuose žodynuose prie senų skolinių, kurie bendrinėje lietuvių kalboje skoliniais jau nebelaikomi, kilmė nenurodoma, pvz.: *miẽstas*, *aguřkas*, *karãlius, dūdà, kopũstas* ir pan. Išimtis yra *Druskininkų tarmės žodynas*, čia tokiais atvejais pažymimas skolinys, pvz., *cùkrus* (sl.) sm. sing. (2) (DrskŽ 50), *kopũstas* (sl.) sm. (2) (DrskŽ 163), *kopũstlapis* (hibr.) sm. (1) ‘kopūsto lapas’ (DrskŽ 163).

Santrumpa *nlt*. kai kurių žodynų, pvz., KrtnŽ, KpŽ, ZtŽ duodama tais atvejais, kai neaišku, iš kurios kalbos atėjęs skolinys. Kaip rašoma *Kazlų Rūdos šnektos žodyno* įvade, kur įmanoma pažyma *neol*. žymimi su realija atėję, dažniausiai iš bendrinės kalbos savos kilmės žodžiai. Tokių žodžių „chronologinės ribos labai plačios – nuo XIX a. pabaigos iki šių dienų (KzRŽ XIX). Pažyma *nj*. žymimi nauji šnektos

[8] ZtŽ teigiama, kad, kai veiksmažodis be priešdėlio nevartojamas, prieš jo pagrindinę formą dedamas brūkšnelis.

dalykai, bendrinės kalbos pavyzdžiu atsiradę savos kilmės žodžiai, jų formos ar reikšmės, kirčiavimo dalykai.

Gramatinė charakteristika tarmių žodynuose pateikiama lotyniškomis santrumpomis prie kiekvieno antraštinio žodžio. Daugumoje žodynų prie veiksmažodžių vietoje kalbos dalies pažymos nurodomas tranzityvumas ar intranzityvumas, *Kazlų Rūdos šnektos žodyne* žymima *v*. ir taip pat nurodomas tranzityvumas. Daiktavardis žymimas *s*., kartu nurodant, kokiai giminei jis priklauso: *sm*. – vyriškosios, *sf*. – moteriškosios, *smob*. – vyriškosios ir moteriškosios, *scom*. – bendrosios giminės daiktavardis; *adj*. – būdvardis, *pron*. – įvardis, *num*. – skaitvardis, *adv*. prieveikmis, *interj*. – jaustukas ir ištiktukas, *prt*. – dalelytė, *conj*. – jungtukas.

Skaitvardžių ir įvardžių nurodoma ne tik kalbos dalis, bet ir jų rūšis, pvz.: *šẽšiasdešimt* num. card. ind. su gen. (ZanŽ III 265), *keturiólika* num. card. (1) (DrskŽ 149), *deviñtas, -à* num. ord. (4) (KpŽ I 395), *daũg kas* pron. indef. ‘daugelis, ne vienas’ (KzRŽ I 127).

Prie vienaskaitinių ar daugiskaitinių daiktavardžių pažymimas jų skaičius, pvz.: *ataudaĩ* sm. pl. (3[b]) ‘siūlai, kuriais ataudžiama’ (KpŽ I 82), *klẽsčiai* (br. *клéшчы*, l. *kleszcze*) sm. pl. (2) ‘medinė pavalkų dalis, kamantai’ (DvŽ I 291), *dvajõkas* (sl.) sm. ppr. pl. (2) ‘dvynys’ (ZtŽ 170), *dìbkos* (sl.) sf. pl. (2) ‘rąstgalis, į kurį įdėdavo nusikaltėlio kojas’ (KrtnŽ 74), *liepùkai* sm. pl. (2) ‘liepų žiedai’ (KzRŽ I 447), *daugùmas* sm. sing. (2) ‘ko skaičiuojamo didesnė dalis’ (KzRŽ I 127), *cùkrus* (sl.) sm. sing. (2) (DrskŽ 50), *užrauktùvės* sf. pl. (2) ‘galas, pabaiga’ (ZanŽ III 540), *šlajà* sf. sing. (2) ‘darbinės (ppr. porinės) rogės miškui, malkoms vežti’ (ZanŽ III 293).

Tarmių žodynuose sintaksinės ypatybės labiausiai atspindimos žodžio iliustraciniuose sakiniuose. Šalia kai kurių antraštinių žodžių nurodomos sintaksinio junglumo pažymos su gen., su acc., su instr. prie skaitvardžių, įvardžių ar prielinksnių, pvz.: *dešiumìs* num. card. ind. su gen. ‘dešimtis’ (KpŽ I 375), *dvìdešimts* num. card. ind. su gen. (1) (KpŽ I 508), *devýniasdẽšimts* num. card. ind. su gen. (KzRŽ I 141), *viẽto* praep. su kilm. (KrtnŽ 486), *prì* praep. su kilm. (su naud.) (KrtnŽ 318–319), *sù* praep. su instr. (ZanŽ III 205–207).

Kaip jau minėta, tarmių žodynai priskiriami aiškinamųjų žodynų tipui. Taigi svarbiausias tokių žodynų uždavinys – semantinė informacija[9]. Aprašant tarminio žodyno žodžių reikšmes pirmiausia remiamasi empirine medžiaga ir iš jos nustatomos vienokios ar kitokios reikšmės. Daugeliu atvejų matyti, be to, ir minėtų žodynų įvaduose rašoma, kad žodžių reikšmės aiškinamos žodynuose įprasta metakalba, orientuojamasi į didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* apibrėžtis (KzRŽ XX; DvŽ XXVI) arba nurodoma, kad žodžių reikšmės aiškinamos bendrinės kalbos atitikmenimis.

Kai kuriuose tarminiuose žodynuose ne visi žodžiai arba ne visos žodžio reikšmės aiškinamos. ZtŽ, DrskŽ, LzŽ pirmoji ir dažnai bendriausioji reikšmė, sutampanti su bendrinės kalbos atitinkamo žodžio pirmąja reikšme, aiškinama nuoroda *kaip bk*, pvz.: *apynỹs* sm. (3[b]) kaip bk. (DrskŽ 17), *auksìnis*, *-ė* adj. (2) kaip bk. (DrskŽ 23), *bjùrti*, *bjũra* (*-sta*), *-o* intr. 1. kaip bk. (DrskŽ 37), *dieglỹs* sm. (4) kaip bk. (ZtŽ 147), *gnýbti* , *-ia, -ė* kaip bk. (ZtŽ 211), *jaũ* adv. kaip bk. (ZtŽ 245), *prãstas*, *-à* adj. (4) kaip lk.[10] (LzŽ 205), *rumbas* sm. (4) kaip lk. (LzŽ 227), *sõdžius* sm. (2) kaip lk. (LzŽ 241). „Dieveniškių šnektos žodyno“ įvadinėje dalyje teigiama, kad žodžiai, užrašyti be jų vartoseną iliustruojančių sakinių, pateikiami be reikšmių aiškinimo (DvŽ XXVI).

Visuose žodynuose žodžių reikšmės numeruojamos arabiškais skaitmenimis. Pirmiausia pateikiamos pagrindinės, o toliau šalutinės ir perkeltinės. Reikšmių perkėlimas paprastai nenurodomas, tik kai kur ne visai įprastas žodžio pavartojimas žymimas santrumpa *prk*. Skiriami reikšmių atspalviai ir atitinkamai pažymimi (lygiagretėmis arba vienu statmenu brūkšniu), pvz., būdvardžio *aklas* straipsnis DrskŽ 11:

> **ãklas**, **-à** adj. (4) **1.** kaip bk. **2.** uždaras, aklinas: tuõj šìto.(s) s´k'ĩ'łė.s us´ip´ilL̃.s ir ã·klo.s bùs ‖ **3.** labai tankus: ã·klas m´ìškas bùvo. | o. dar. | l´i.gumà ‖ **4.** prk. didelis, sunkus: ã·klas var.gas su p´ijõ·n´i.čo.m ‖ **5.** prk. nemokytas: ã·klo.s m´ès | n´esuskaĩto.m ‖ ◊ **âklas tuřgus**

[9] Nuo seno leksikografijoje vartojami trys žodžių reikšmių aiškinimo būdai: *apibrėžiamasis*, *sinoniminis* ir *nuorodinis*. Pagrindinis ir dažniausiai vartojamas apibrėžiamasis reikšmių aiškinimas (Jakaitienė 2005: 79).

[10] Čia literatūrinė kalba.

mušimas uždengus galvą: tá.m b´é.rnu | katrìs p´irmu.rõ·z nakcìgo. n´ė.n | ta.i dã·ro. ã·klu. tuř.gu. | (u)ùžg´eda gú.nči. an galv(u)õs ir v´is´ì mùša | kàs ku.lo·kù | kàs pá.ncu ‖

Žodynų rengėjai turėtų pasirinkti tokius reikšmių pateikimo ir aiškinimo būdus ir paaiškinti žodį taip, kad jį kuo geriau suprastų vartotojas. Taigi šnektos žodyno straipsnio sandara priklauso nuo pasirinkto žodyno tipo ir nuo žodyno rengėjų apsisprendimo teikti vienokius ar kitokius kalbos faktus.

IŠVADOS

1. Išleistų tarmių žodynų analizė rodo, kad daugiausia rengiama išsamiųjų žodynų, veikiausiai norint parodyti šnektos leksikos visumos vaizdą, šnektos savitumą visuose kalbos lygmenyse.

2. Rengiant diferencinius žodynus taikomi leksikos atrankos kriterijai – žodžių geografija, apibrėžtas žodžio arealas, šnektos leksikos skirtumai nuo bendrinės kalbos. Sprendžiant sudėtingas žodžių atrankos diferenciniam žodynui problemas, neišvengiama subjektyvumo.

3. Tarmių (šnektų) žodynų straipsnių sandara priklauso nuo pasirinkto žodyno tipo ir nuo žodyno rengėjų apsisprendimo teikti vienokius ar kitokius kalbos faktus.

4. Tarminių žodynų žodžių straipsniai daugiausia pateikiami pagal didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* žodžių straipsnių modelį: kai kurie žodžiai duodami abėcėliniu, kai kurie – abėcėliniu ir lizdiniu būdais.

Literatūra ir šaltiniai

Bacevičiūtė R. 2010: Fonetikos ypatybių pateikimas lietuvių tarminiuose žodynuose. – *Baltu filologija* 19(1/2), 5–14.

DkšŽ – V. Labutis. *Daukšių krašto žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2002.

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.

DūnŽ – V. Vitkauskas. *Šiaurės rytų dūninių šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.

DvŽ I – *Dieveniškių šnektos žodynas* 1 (A-M). Aut.: L. Grumadienė, D. Mi-

kulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.

DvŽ II – *Dieveniškių šnektos žodynas* 2 (N-Ž). Aut.: D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

$DŽ_{6e}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis leidimas. Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Jakaitienė E. 1980: *Lietuvių kalbos leksikologija,* Vilnius: Mokslas.

Jakaitienė E. 2005: *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Jakaitienė E. 2010: *Lietuvių kalbos leksikologija.* 2-as leidimas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

KltŽ – A. Vilutytė. *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

KrtnŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

KpŽ I–IV – K. Vosylytė. *Kupiškėnų žodynas* 1-4, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007– 2013.

KzRŽ I–II – A. Pupkis. *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2010.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lki.lt.

LT – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas.* Žemėlapiai ir jų komentarai. Aut.: D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė, D. Aliūkaitė, R. Bakšienė, L. Geržotaitė, J. Jaroslavienė, G. Judžentytė, A. Leskauskaitė, J. Lubienė, N. Morozova, D. Pakalniškienė, L. Plygavka, V. Ragaišienė, R. Rinkauskienė, K. Rutkovska, J. Švambarytė-Valužienė, J. Urbanavičienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Briedis, 2014.

LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris. *Lazūnų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1985.

Šepetytė R. 2006: Dėl žodžių iliustravimo jų vediniais aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose. – *Leksikografija ir leksikologija* 1: *Aiškinamųjų bendrinės kalbos žodynų aktualijos*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 209–220.

Švambarytė-Valužienė J. 2006: Išsamusis tarmės žodynas: leksikos pateikimo problemos. – *Prace Bałtystyczne*. Warszawa: Uniwersitet Warszawski Wydział Polonistiki, 259–269.

Vitkauskas V. 1972: Šnektų grupės žodyno sudarymo principai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 13, 79–98.

Vitkauskas V. 1996: *Gyvosios kalbos faktų „Lietuvių kalbos žodynui" rinkimo programa*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Vitkauskas V. 2001: *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai,* Vilnius: Žara.

ZanŽ I–III – *Zanavykų šnektos žodynas* 1–3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003– 2006.

ZtŽ – A. Vidugiris. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Zubaitienė V. 2014: *Lietuvių leksikografija: istorija ir dabartis.* Mokomoji knyga, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

TYPES OF LITHUANIAN DIALECTAL DICTIONARIES AND THEIR PRINCIPLES OF COMPILING

Summary

This article analyses the types and compiling principles of the published Lithuanian dialectal dictionaries on the basis of descriptive and comparative methods. Eleven dialectal dictionaries are available today. Dialectal dictionaries do not only provide almost the whole lexis of the dialect, but also reveal the peculiarities of word usage in the living language. The analysis of published dialectal dictionaries shows that the majority of these dictionaries are comprehensive dictionaries in order to show the entirety of lexis and the peculiar characteristics of the dialect on every linguistic level, whereas the compilation of differential dictionaries requires a complex selection of lexis, which differs from the standard language. Since dialects undergo a strong impact from the standard language, the problem of word selection is being solved with difficulties.

Words written in conjunction with the living language or provided from other sources of the dialect are a huge treasure of the Lithuanian language, which is treated as an authentic cultural heritage today, hoping that each dialectal dictionary will be useful for both study and practice.

Rima Bakšienė
Lietuvių kalbos institutas

Fonetikos ypatybių pateikimas vakarų aukštaičių kauniškių žodynuose

1. Šiuo metu turime tris vakarų aukštaičių kauniškių žodynus[1]. Anksčiausiai išleistas ir mažiausiai leksikos vienetų apimantis yra Vito Labučio *Daukšių krašto žodynas* (Vilnius: Alma littera, 2002). Šis nedidelis žodynas parengtas pagal diferencinių tarminių žodynų principus (plg. Vitkauskas 1970; 1976: 5; Jakaitienė 2006: 108–110): jame pateikti tik tie šnektos žodžiai, kurie kuo nors (reikšme, forma ar vartosena) skiriasi nuo bendrinės kalbos. Žodyną sudaro trys dalys: retesni Daukšių krašto bendriniai žodžiai, asmenvardžiai ir vietovardžiai. Iš iki šiol išleistų kauniškių žodynų kol kas išsamiausias yra *Zanavykų šnektos žodynas* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003–2006). Tritomis žodynas, parengtas pagal išsamiųjų tarminių žodynų principus (plg. Vitkauskas 1970; 1976: 5; Jakaitienė 2006: 108–110), gerai atspindi bendrinės kalbos pamatu tapusios šnektos leksiką, gramatinę sistemą bei fonetikos ypatybes. Leksikos gausumu jam beveik nenusileidžia ir Aldono Pupkio *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* (Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2010). Tai taip pat išsamusis tarminis žodynas, atskleidžiantis visų lygmenų šnektos ypatybes.

Be vakarų aukštaičių kauniškių, dar tris žodynus turi rytų aukštaičiai vilniškiai: Jono Petrausko, A. Vidugirio *Lazūnų tarmės žodynas*

[1] Vakarų aukštaičių kauniškių patarmei priklauso ir Aloyzo Vidugirio *Zietelos šnektos žodynas* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998). Tačiau Zíetelos šnekta, nors ir priskiriama kauniškiams pagal savo pagrindines ypatybes, vis dėl to smarkiai skiriasi nuo pagrindinio jų ploto tiek savo fonetika, tiek leksika (plačiau žr. LKTCh 2004; Vidugiris 2004; ZŠT 2005; 2010). Be to, *Zietelos šnektos žodynas* parengtas laikantis šiek tiek kitokios rašymo tradicijos, jo sandaros ir ypač transkripcijos principai smarkiai skiriasi nuo kitų kauniškių žodynų. Todėl šiame straipsnyje jis nebus aptariamas.

(Vilnius: Mokslas, 1985); *Dieveniškių šnektos žodynas* (Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005–2010); Angelės Vilutytės *Kaltanėnų šnektos žodynas* (Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009). Kelių patarmių išleista po vieną leidinį: pietų žemaičių varniškių Vytauto Vitkausko *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas* (Vilnius: Mokslas, 1976); pietų aukštaičių Gertrūdos Naktinienės, Aldonos Paulauskienės, V. Vitkausko *Druskininkų tarmės žodynas* (Vilnius: Mokslas, 1988); rytų aukštaičių kupiškėnų Klementinos Vosylytės *Kupiškėnų žodynas* (Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007–2013); šiaurės žemaičių kretingiškių Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodynas* (Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011). Taigi lietuvių tarminių žodynų geografija gana plati: iki šiol turime 11 leidinių[2], iš jų 9 skirti aukštaičių patarmėms, ir tik 2 – žemaičių.

Tarminių žodynų rengėjai, neišleisdami iš akių savo pagrindinio tikslo – leksikos, neišvengiamai susiduria su fonetikos ypatybių pateikimo ir transkripcijos problemomis. Pasak V. Vitkausko (1970: 166–167), „tarmių fonetikos ir kitų ypatybių nepaisymas nėra nė vieno tarminio žodyno gera ypatybė ir sektinas bruožas, nes tuomet žodyno uždavinys darosi beveik vien tik parodyti kokio nors tarmėse vartojamo žodžio geografiją“. Tačiau visuomet iškyla klausimas, kiek ir kokių fonetikos ypatybių žodynuose palikti, kaip jas užrašyti. Lietuvių tarminė leksikografija jau turi suformavusi žodynų rengimo principus, tačiau garsų transkripcijos įvairovė iliustracinėje medžiagoje gana didelė.

Daugelio žodynų[3] įvaduose rašoma, kad medžiaga pateikta *supaprastinta / apibendrinta fonetine transkripcija* (plg. DnŽ 15; DrskŽ 5; KrŽ 17; KzRŽ XXI; ZnŽ I 11; ZtŽ 33 ir kt.). Iš visų išsiskiria tik DkšŽ, kur iliustraciniai sakiniai pateikti visai netranskribuoti. Panaši situacija ir LzŽ, kur taip pat rašyti beveik tik su bendrine kalba sutampantys rašmenys, įsivesta tik keletas papildomų raidžių – *ł*, *ы* bei

[2] Šiuo metu rengiami: pietų aukštaičių *Pietinių pietų aukštaičių žodynas*; vakarų aukštaičių šiauliškių *Joniškio šnektos žodynas*; vakarų aukštaičių kauniškių *Jurbarko šnektos žodynas*; rytų aukštaičių širvintiškių *Vidiškių šnektos žodynas*; šiaurės žemaičių telšiškių *Mosėdžio šnektos žodynas*.

[3] Žodynų sutrumpinimus žr. literatūros ir šaltinių sąraše.

apostrofu žymimas priebalsių minkštumas, pvz.: *kiaũłė* ‘kiaulė’, *motùłį* ‘motulę’; *jáujosʊɪi* ‘jaujose’; *adgal’* ‘atgal’. Iš bendro tarminių žodynų vaizdo išsiskiria ir DvŽ. Jame iš įvairių šaltinių atėjusioje medžiagoje palikta labai įvairi ir sudėtinga transkripcija.

Tokį transkripcijos apibūdinimą ir būtų galima laikyti svarbiausiu lietuvių tarminių žodynų fonetikos pateikimo principu. Kaip parodė transkripcijos analizė (plačiau žr. Bacevičiūtė 2010), daugelyje žodynų pateikiamos svarbiausios (skiriamosios) šnektų ypatybės, t. y. transkripcija atspindimas fonemų inventorius, tačiau dalis fonemų variantų, ypač subtilesnių, į žodynus paprastai nepatenka. Dažnai neatspindimi ir konkrečios šnektos fonetinių ypatybių svyravimai, pateikiamas apibendrintas, suvienodintas vaizdas, transkribuojama ne pagal garso įrašus, o pagal sistemą – taip, kaip „turi būti tariama“. Šiuo atžvilgiu žodynų pavyzdžiai labai skiriasi nuo tarminių tekstų rinkinių, kuriuos leidžiant pastaraisiais metais susiklostė tradicija kiek galima tiksliau perteikti visas šnektos fonetikos ypatybes, laikantis natūraliosios fonologijos principų. Dažniausiai nurodomos ir šio neišsamaus žymėjimo priežastys: taip elgiamasi dėl techninių kliūčių, spaustuvės turimų ženklų apribojimo, dėl to, kad medžiaga rašyta iš klausos, o ne šifruota iš magnetofono, kad rinkta daugelio užrašytojų per ilgą laiką ir t. t. Vis dėlto, rengėjams laikantis net ir panašių principų, tų pačių ypatybių žymėjimas žodynuose įvairuoja.

2. Šio straipsnio **tikslas** – kiek galima išsamiau išanalizuoti vakarų aukštaičių kauniškių patarmės žodynų transkripciją, palyginti, kiek juose pateikta fonetikos ypatybių bei kiek jos atspindi tikrąjį šnektų fonetikos vaizdą.

Kapitaliniai lietuvių dialektologijos šaltiniai aprašo šią patarmę kaip labai nevienalytę, išraižytą ryškių izofonių (LKA 1982, žemėl. Nr. 9, 11, 15, 20, 28, 32, 38, 47, 49, 106 ir kt.; Salys 1992: 102–103; Zinkevičius 1994: 27–34; LKTCh 2004: 37–44).

Ryškiausia fonetikos ypatybė, dalijanti kauniškių plotą beveik per pusę į šiaurinę ir pietinę dalį, – nekirčiuotų galūnių tarimas. Šiaurinėje kauniškių dalyje, Antano Salio klasifikacijos veliuonìškių plote, bendrinės kalbos ilguosius balsius *-ą*, *-ę*, *-o*, *-ė* nekirčiuoto-

se atvirosiose[4] galūnėse sistemingai atliepia trumpieji balsiai. Šiame plote išnykusi balsių kiekybės[5] opozicija tokiose formose, kaip plg.: vns. gal. *gá.lva* ‘galvą’ = vns. įn. *gá.lva* ‘galva’; vns. gal. *ká.rve* ‘karvę’ = vns. įn. *ká.rve* ‘karve’; vns. gal. *sė.ni* ‘senį’ = vns. šauksm. *sė.ni* ‘seni’[6]; dgs. kilm. *krúmu* ‘krūmų’ = vns. įn. *krúmu* ‘krūmu’. Veliuoniškių ilgųjų balsių redukcija yra bendra vakarų aukštaičių šiaurinio arealo ypatybė, turėta ir Mažosios Lietuvos striukių plote (Zinkevičius 2002: 446). A. Salio nuomone (1966: 37), šis galūnių trumpinimas vykęs ne seniau negu XVII a. Į visą Mažosios Lietuvos striukių patarmę bei Didžiajai Lietuvai priklausančias vakarų aukštaičių kauniškių šnektas galūnių trumpinimo banga aiškiai yra ėjusi kartu (Vidugiris 1998). Pietinėje dalyje, zanavỹkų ir kàpsų plote, šie balsiai trumpinami daug menkiau[7], galūnėse dažniausiai išlieka ilgųjų ir trumpųjų balsių skirtumas, plg. vns. gal. *gá.lva· / gá.lva.* ‘galvą’ ≠ vns. įn. *gá.lva* ‘galva’; vns. gal. *ká.rve· / ká.rve.* ‘karvę’ ≠ vns. įn. *ká.rve* ‘karve’; vns. gal. *sė.ni· / sė.ni.* ‘senį’ ≠ vns. šauksm. *sė.ni* ‘seni’; dgs. kilm. *krúmu· / krúmu.* ‘krūmų’ ≠ vns. įn. *krúmu* ‘krūmu’.

3. Trys aukščiau minėtieji kauniškių žodynai yra iš skirtingų patarmės vietų (žr. 1 pav.). Du iš jų – KzRŽ ir DkšŽ – aiškiai priklauso pietiniam kapsų plotui, o ZnŽ iš tikrųjų apima pereinamąsias veliuoniškių ir zanavykų šnektas bei tikrąjį zanavykų plotą. Taigi leksikografiškai kol kas daugiau iliustruota pietinė kauniškių dalis, menkai trumpinanti galūnes.

[4] Uždarosiose galūnėse kai kurių balsių kiekybės opozicija dalyje veliuoniškių šnektų išlaikoma, plg.: vns. vard. *lýgus* ‘lygus’ ≠ dgs. vard. *lýgu.s* ‘lygūs’; vns. vard. *ká.rtis* ‘kartis’ ≠ dgs. vard. *ká·rti.s* ‘kartys’.

[5] Iš tikrųjų tokiose formose galima kalbėti tik apie „šimtaprocentinį“ kiekybės opozicijos nykimą, kai kurie ilgųjų balsių kokybės požymiai, pvz., įtempimas, sutrumpėjusiose formose išlieka.

[6] Balsiai *-į* ir *-ų* visiškai sutrumpėja tik pačiose šiaurinėse veliuoniškių šnektose, piečiau išlieka pusilgiai.

[7] Tradiciškai manyta (Zinkevičius 1966, žemėl. Nr. 51, 52; LKA 1982, žemėl. Nr. 47, 49), kad pietinių kauniškių plote nekirčiuotos galūnės iš viso netrumpinamos. Pastarųjų metų tyrimai parodė, kad trumpinimo esama ir čia, tik jis gerokai menkesnis (Kazlauskienė 1998: 105; Markevičienė 2001: 35–36).

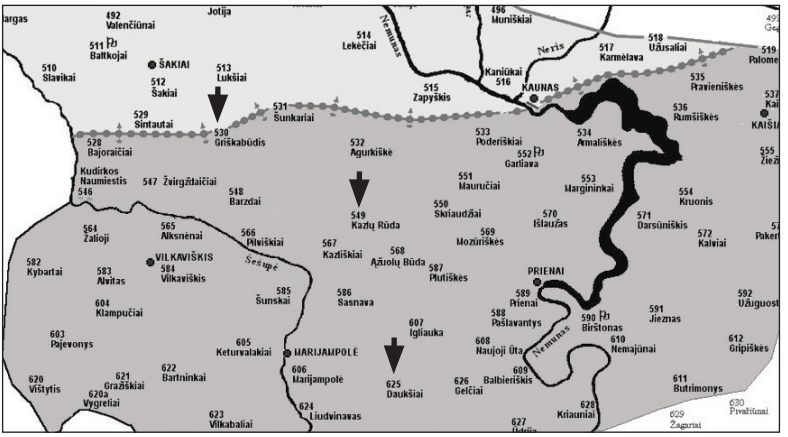
Šiuose trijuose žodynuose šnektų fonetikos ypatybės pateiktos nevienodai. ZnŽ ir KzRŽ iliustraciniai sakiniai pateikti transkribuoti, juose bent iš dalies atspindimas šnektos fonetikos vaizdas. ZnŽ 1-ąjį tomą redagavo ir KzRŽ rašė tas pats autorius – A. Pupkis, todėl laikomasi daugmaž panašių fonetikos pateikimo principų. Abiejų šių žodynų pratarmėje minima, kad gyvosios kalbos sakiniai užrašyti supaprastinta fonetine transkripcija (KzRŽ XXI, ZnŽ I 11). KzRŽ dar išsamiau paaiškinta, kokie garsyno variantai nežymimi: balsių *i, u* atvirumas, ilgųjų balsių trumpėjimas nekirčiuotose pozicijose, dusliųjų priebalsių suskardėjimas žodžių sandūroje, gomurinis *ŋ* prieš *k*, *g* ir kt. Minimos supaprastintos transkripcijos priežastys: medžiaga žodynams rinkta ilgą laiką, dalis sakinių užrašyti iš klausos, dalis šifruoti iš magnetofono (KzRŽ XXI–XXII). ZnŽ 2-ąjį ir 3-iąjį tomus redagavo V. Sakalauskienė, todėl transkripcija šiek tiek skiriasi, nors pratarmėje ir rašoma, kad stengtasi laikytis 1-ojo tomo transkripcijos (ZnŽ II 6).

Kaip jau minėta, DkšŽ yra bene vienintelis iš lietuvių tarminių žodynų, kur iliustraciniai sakiniai pateikti bendrinės kalbos rašmenimis, fonetikos ypatybių atspindėta labai minimaliai. Autorius V. Labutis nurodo, kad tokį rašymo būdą lėmusios kelios priežastys: medžiaga žodynui priešokiais rinkta keletą dešimtmečių, šnektos fonetika esanti gana artima bendrinės kalbos fonetikai, be to, pabrėžiama, kad žodyną stengtasi parengti kuo populiaresnį, lengviau prieinamą paprastam skaitytojui (DkšŽ 21). Taigi galima sakyti, kad DkšŽ yra ne mokslinis, o populiarusis tarminis žodynas[8].

4. Toliau apžvelgsime, kaip konkrečios fonetikos ypatybės atspindimos kauniškių žodynuose.

Nekirčiuotų ilgųjų balsių kiekybė. Kaip minėta, du kauniškių žodynai – KzRŽ ir DkšŽ – priklauso kapsų plotui, kur nekirčiuoti balsiai galūnėse trumpinami nežymiai. Abiejų žodynų rengėjai šio balsių trumpėjimo neatspindi, visose nekirčiuotose pozicijose apibendrintai rašomi ilgieji balsiai. KzRŽ įprasta transkripcija balsio

[8] Dėl to DkšŽ medžiaga šiame straipsnyje plačiau neaptariama, tik kai kur minimas vienas kitas mažmožis.

1 pav. *Vakarų aukštaičių kauniškių šiaurinė (šviesesnė spalva), pietinė (tamsesnė spalva) dalys ir šnektos, iš kurių parengti tarminiai žodynai*

ilgumas žymimas tašku raidės dešinėje pusėje viršuje, pvz.: *aus'ùk'u*[9] (KzRŽ I 41) 'ausiukių, t. y. žagarėlių', *skã·n'o·s* (KzRŽ I 41) 'skanios', *brangenĩ·bę* (KzRŽ I 81) 'brangenybė', *to·kàs* (KzRŽ I 81) 'tokias', *mo·kę́·t* (KzRŽ I 81) 'mokėti', *mó·kslini·kus* (KzRŽ I 149) 'mokslinykus, t. y. mokslininkus'. Neaišku, kokio ilgumo nekirčiuotus balsius laiko DkšŽ, jame visur rašomos įprastinės rašybos ilgosios balsės.

ZnŽ rengėjams ilgųjų balsių trumpinimą neišvengiamai teko žymėti, nes žodyne pateiktos medžiagos plotas apima pačias pietines veliuoniškių šnektas – Šakių r. Slavìkų, Lukšių, Lekėčių, Sintautų apylinkes, Kaũno r. Zapýškio apylinkę, kur gana smarkiai trumpinamos galūnės, ir tikrąjį zanavykų plotą – Šakių r. Barzdų, Griškabūdžio, Žvirgždáičių, Paluobių, Kudìrkos Naũmiesčio apylinkes, Kazlų Rūdõs savivaldybės Vìšakio Rūdõs, Būdõs, Jankų apylinkes (dėl veliuoniškių ir zanavykų ribos plačiau žr. GAT 2008: 12–13).

Pirmasis plotas žodyne vadinamas šiauriniais zanavykais, iš jo užrašytuose sakiniuose nekirčiuotų atviրųjų galūnių ilgieji balsiai žymimi pusilgiais, pvz.: *ãñtaus'u.* (ZnŽ I 45) 'antausių', *antĩ·č'u.* (ZnŽ I 45) 'antyčių'; *ã·ki.* (ZnŽ I 23) 'akį', *grõ·ži.* (ZnŽ I 627) 'grožį'; *mæ·ta.*

[9] Pavyzdžiuose iš žodynų palikta originali transkripcija.

(ZnŽ II 173) ‘metą’, *víena.* (ZnŽ II 173) ‘vieną’; *pùse.* (ZnŽ II 498) ‘pusę’, *sulĩ̃ndæ.* (ZnŽ II 87) ‘sulindę’. Vietoj bendrinės kalbos galūnių balsių *-ė*, *-o* pavyzdžiuose iš šio ploto rašomi dėsningi šnektos atliepiniai *-i*, *-u*, tik nežymimas jų atvirumas, pvz.: *gaspadìni* (ZnŽ I 418) ‘gaspadinė, t. y. šeimininkė’, *ãñtvarti* (ZnŽ I 47) ‘anttvartė’, *ušíldi* (ZnŽ III 276) ‘užšildė’; *skãũsmu* (ZnŽ I 660) ‘skausmo’, *ãñtru* (ZnŽ I 46) ‘antro’, *á.ržuolu* (ZnŽ I 62) ‘aržuolo, t. y. ąžuolo’.

Nekirčiuotose uždarosiose galūnėse (ir kai kuriuose galiniuose skiemenyse) balsių ilgumas žymimas nevienodai. Balsiai *ū*, *y*, *ę* laikomi pusilgiais, pvz.: *grã·žu.s* (ZnŽ I 493) ‘gražūs’, *dãñti.s* (ZnŽ I 235) ‘dantys’; *ã·ki.s* (ZnŽ I 23) ‘akys’, *dùri.s* (ZnŽ I 342) ‘durys’, *ãñtrusi.k* (ZnŽ I 46) ‘antrusyk, t. y. antrąsyk’, *apsimã·ži.s* (ZnŽ II 143) ‘apsimažys, t. y. apsimažins’; *apstìre.s* (ZnŽ I 706) ‘apstiręs, t. y. sustiręs’. Tačiau balsiai *ė*, *o* laikomi trumpaisiais ir pakitusios kokybės – mažesnio įtempimo bei atviresniais garsiais, jie žymimi specialiais ženklais *ę*, *ǫ*, pvz.: *šalìnęs* (ZnŽ I 508) ‘šalinės’, *gr’ūšęs* (ZnŽ I 509) ‘griūšės, t. y. kriaušės’; *dãĩ̃nǫs* (ZnŽ I 508) ‘dainos’, *grĩ̃stǫs* (ZnŽ I 508) ‘grįstos’, *ã·slǫs* (ZnŽ I 508) ‘aslos’.

Pietinių zanavykų plote visose nekirčiuotose galūnėse rašomi ilgieji balsiai, pvz.: *búrdavo·* (ZnŽ I 556) ‘būdavo’, *reikę́jo·* (ZnŽ I 614) ‘reikėjo’, *eilùtę·* (ZnŽ I 556) ‘eilutė’, *išeigìnę·* (ZnŽ I 556) ‘išeiginė’, *šlúota·* (ZnŽ I 614) ‘šluotą’, *vãĩ̃ka·* (ZnŽ I 614) ‘vaiką’, *pùsæ·* (ZnŽ I 615) ‘pusę’, *kó·kɨ·* (ZnŽ I 615) ‘kokį’, *bútu·* (ZnŽ I 615) ‘būtų’.

Nekirčiuotuose kamieno skiemenyse sakiniuose iš abiejų plotų visur žymimi ilgieji balsiai, pvz.: *lɨ·tùs* (ZnŽ I 498) ‘lytus, t. y. lietus’, *so·dɨ́·bo·s* (ZnŽ I 498) ‘sodybos’, *malo·nùs* (ZnŽ I 498) ‘malonus’, *susipɨ·kãũ* (ZnŽ I 498) ‘susipykau’, *pérę·jau* (ZnŽ I 499) ‘perėjau’.

Taigi žodyne stengtasi bent iš dalies atspindėti nekirčiuotų galūnių trumpinimą, tačiau tenka pripažinti, kad pateiktas vaizdas labai apibendrintas, neatitinka tikrosios šnektų padėties. Pietinėse veliuoniškių šnektose, apimančiose pietinę Šakių rajono dalį, kuri ZnŽ pavadinta šiauriniais zanavykais, balsiai *-ą*, *-ę* gana sistemingai trumpinami iki trumpųjų *a*, *e* tiek atvirosiose, tiek uždarosiose galūnėse, pvz.: *rã.ñ.ka* ‘ranką’, *lã.ũ.ka* ‘lauką’, *mergã.ĩ̃.tæ* ‘mergaitę’, *padȧ.re* ‘padarę’, *nuvažė.·væs* ‘nuvažiãvęs’, tik *-ų*, *-į* iš tikrųjų dažniau tariami pusilgiai. Balsiai

o, *ė* uždarosiose galūnėse minimame plote dažniausiai išlieka pusilgiai, pvz.: *šȧ.kę̄.s* ‘šakės’, *kȧ.rv̂ę̄.s* ‘karvės’, *rã.ȳ.ko.s* ‘rankos’ (plačiau apie galūnių balsių kiekybę žr. Bacevičiūtė 2004, 150–153).

Dvigarsių dėmenų kiekybė. Kirčiuotų dvigarsių dėmenų pailgėjimas kauniškių žodynuose atspindimas tik iš dalies. ZnŽ ir KzRŽ pusilgiais nuosekliai žymimi tvirtapradžių dvigarsių dėmenys *a*, *e*, pvz.: *grǽ.ut* (ZnŽ I 543) ‘griauti’, *pasitá.ikę̄.* (ZnŽ I 543) ‘pasitaikė’, *bǽ.rnus* (ZnŽ I 543) ‘bernus’, *paká.lt* (KzRŽ II 192) ‘pakalti’, *visá.i* (KzRŽ II 192) ‘visai’, *išlé.ist* (KzRŽ II 192) ‘išleisti’. Tvirtapradžių dvigarsių dėmenų *i*, *u* pailgėjimas ZnŽ ir KzRŽ nežymimas, pvz.: *uždírbu* (ZnŽ I 292) ‘uždirbo’, *dírsi* (ZnŽ I 292) ‘dirsė’, *múms* (ZnŽ I 405) ‘mums’, *papúrto* (KzRŽ II 248) ‘papurto’, *dírbu* (KzRŽ II 248) ‘dirbu’.

Nors žodynuose pateikiama visai vienoda šių šnektų tvirtapradžių dvigarsių padėtis, iš tikrųjų jose esama nevienodo *i, u* ilginimo laipsnio. Tradiciškai buvo manoma, kad zanavykų šnektose tvirtapradžių dvigarsių *i, u* visai neilginami, kartu su veliuoniškių šnektomis jie buvo išskirti iš visų Lietuvos tarmių kaip neilginantys šių dvigarsių dėmenų (Zinkevičius 1966: 108, žemėl. Nr. 70, 72; LKA 1982: žemėl. Nr. 20). Atlikus išsamesnių eksperimentinių tyrimų, paaiškėjo, kad ir šiame plote šie dvigarsių dėmenys gali būti tariami pusilgiai, tačiau kokybiškai jie išlieka atviri, ilgėdami visai nepanašėja į ilguosius balsius *y, ū*, pvz.: *pį́.rmas,* ‘pirmas’, *pū́.lt* ‘pulti’. Toks kokybinis nepanašumas į ilguosius balsius klausytojui greičiausiai ir sukuria „trumpumo“ įspūdį (plačiau apie tai žr. Bacevičiūtė 2004: 89). Kazlų Rūdos šnektoje, jau priklausančioje kapsų plotui, šių tvirtapradžių dvigarsių dėmenų tarimas labai įvairuoja. Per pačią Kazlų Rūdą praeina dėmenų *i, u* ilginimo riba, todėl rytinėje šnektos dalyje linkstama juos labiau ilginti, vakarinėje – mažiau. Tačiau šioje šnektoje ilginimo pobūdis kitoks: garsus ilginant, jie ne platėja, o siaurėja, kokybiškai artėdami prie ilgųjų *y, ū*, pvz.: *pį́.rmas, pū́.lt.* Tai jau ir kiekybinis, ir kokybinis ilginimas, būdingas pietinio lietuvių kalbos arealo šnektoms. Ši ypatybė dėsningai atspindima net ir bendrinės kalbos rašmenimis pateiktuose DkšŽ pavyzdžiuose, nes einant toliau į pietus, ilginimas tampa labai sistemingas, pvz.: *gýrnų* (DkšŽ 128), *mýltų* (DkšŽ 128), *bū́lvę* (DkšŽ 128), *zū́ikis* (DkšŽ 167).

Tvirtagalių dvigarsių dėmenų pailgėjimas nežymimas nei viename žodyne, tik ZnŽ dėsningai žymima tęstinė priegaidė per abu dėmenis, pvz.: *mãĩsto˙* (ZnŽ II 286) ‘maisto’, *acirašæ̃ũ* (ZnŽ II 286) ‘atsirašiau’, *rĩ̃ñksim* (ZnŽ II 286) ‘rinksime’.

Antrinių dvigarsių pirmųjų dėmenų kiekybė ir kokybė. Veliuoniškių, zanavykų ir dalies kapsų sutrumpėjusiose galūnėse susidarantys antriniai dvigarsiai su pirmaisiais dėmenimis *ė, o* labai įvairuoja savo kiekybe, o ypač kokybe. Baritoninėse formose dažniausiai varijuoja galūnės *-i̯m* / *-ę̇m* / *-ę̇.m*, *-u̯m* / *-ɔm* / *-ɔ̇.m*, pvz.: *medìni̯m* / *medìnę̇m* / *medìnę̇.m* ‘medinėmis’; *rã.ñ.ku̯m* / *rã.ñ.kɔm* / *rã.ñ.kɔ̇.m* ‘rankomis’. Šiaurinėse šnektose pasitaiko *-em*, daug rečiau *-am*, pvz.: *medìnem, rã.ñ.kam*. Oksitoninės formos varijuoja dar labiau, nes skiriasi naudininko ir įnagininko priegaidės. Naudininke gali būti tariama *-ę́.m* / *-ė́.m* / *-ė́m*, *-ó.m* / *-ɔ́.m* / *-ɔ́m*, pvz.: *katę́.m* / *katė́.m* / *katė́m* ‘katėmis’, *šakó.m* / *šakɔ́.m* / *šakɔ́m* ‘šakomis’. Papildomų įnagininko linksnio variantų atsiranda dėl tęstinės, tvirtagalės ar vidurinės priegaidės vartojimo, gali būti tariama, pvz.: *katę̃.m̃.* / *katė̃.m* / *katę̃m; šakõ.m̃.* / *šakó.m* / *šakɔm̃* ir kt. (plačiau žr. Markevičienė 2001: 38–39; Bacevičiūtė 2004: 156–158).

Aptariamuose žodynuose antrinių dvigarsių pirmojo dėmens kokybę ir kiekybę stengtasi bent iš dalies atspindėti, nors pateikiamas irgi gana apibendrintas vaizdas. ZnŽ galūnes trumpinančiame plote nekirčiuotuose dvigarsiuose rašomi trumpieji, mažesnio įtempimo, atviresni garsai *ọ*, *ę*, pvz.: *tók’ọm* (ZnŽ III 362) ‘tokioms’, *atę̃jọm* (ZnŽ III 365) ‘atėjome’, *išvažæ̃vọm* (ZnŽ III 366) ‘išvažiavome’; *ę̃mẹm* (ZnŽ I 544) ‘ėmėme’, *šę́rẹm* (ZnŽ I 362) ‘šėrėme’. Kirčiuotuose galūnių skiemenyse rašomi ilgieji įtemptieji *ė, o*, pvz.: *pę̃dõ˙m* (ZnŽ II 364) ‘pėdomis’, *žo˙lę̃˙m* (ZnŽ III 768) ‘žolėmis’. Netrumpinančiame plote visur rašomi ilgieji balsiai, pvz.: *sùarę̃˙m* (ZnŽ I 354) ‘suarėme’, *næmãtę̃˙m* (ZnŽ I 363) ‘nematėme’; *užbę́gdavo˙m* (ZnŽ I 361) ‘užbėgdavome’, *mo˙kę́davo˙m* (ZnŽ I 362) ‘mokėdavome’.

KzRŽ šių galūnių dvigarsių vartosena irgi rodoma. Įvade gana išsamiai aptartos šnektai būdingos jų kitimo tendencijos: galūnių *-ėm* netrumpėjantys, kadangi nesama trumpojo balsio *ė*, o galūnės su *-om* gali būti tariamos įvairiai, nes trumpasis *ɔ* turimas tiek skoliniuose,

tiek savuose žodžiuose (KzRŽ XVI–XVII). Transkribuojama irgi laikantis aptartojo principo, pvz.: *didelę̃m* (KzRŽ I 142) ‘didelėmis’, *druožlę̃m* (KzRŽ I 161) ‘druožlėmis, t. y. drožlėmis’; *girtę̃m* (KzRŽ I 236) ‘girtėmis, t. y. girtuoklėmis, vaivorais’, *alksnìnę̃m* (KzRŽ I 161), ‘alksninėmis’; bet *kójom* (KzRŽ I 2) ‘kojomis’; *dãrom* (KzRŽ I 3) ‘darome’, *rañkɔm* (KzRŽ I 1), *rañkom* (KzRŽ I 2) ‘rankomis’, *kruvinɔm̃* (KzRŽ I 4) ‘kruvinomis’.

Balsio *e* kokybiniai variantai. Vakarų aukštaičių kauniškių patarmė pasižymi ypač ryškiais balsio *e* variantais. Šis balsis gali būti tariamas nuo labai siauro dvibalsiško *ᵉe* / *⁽ⁱ⁾e* iki atvirojo *æ*. Dažniausiai jo kokybė priklauso nuo tolesnių garsų: prieš kietąjį priebalsį ir žodžio gale tariamas atvirasis, prieš minkštąjį priebalsį – įvairios kokybės uždari garsai. Ploto pakraščiais pasitaiko ir nederinimo atvejų: prieš minkštąjį priebalsį gali būti pavartojamas atvirasis, pvz., *žæ.me* ‘žėmė’, o prieš kietąjį – uždarasis, pvz., *mᵉė.tai* ‘metai’ (plačiau žr. LKA 1982, žemėl. Nr. 11, 12; Markevičienė 2001: 34–35; Bacevičiūtė 2004: 154–155).

Kauniškių žodynuose pateikta dažniausiai patarmėje sutinkama šių variantų vartosena: ZnŽ ir KzRŽ atvirasis *æ* sistemingai rašomas prieš kietąjį priebalsį ir žodžio gale, pvz.: *dæ̃šrọs* (ZnŽ I 265) ‘dešros’, *næturì* (ZnŽ I 206) ‘neturi’, *marceľ ùkæ* (ZnŽ I 206) ‘Marceliuke’, *žmónæs* (ZnŽ I 206) ‘žmonės’, *kókæ* (KzRŽ I 227) ‘kokia’, *prigæ̃s* (KzRŽ I 227) ‘prigers’, *prisigę́ræs* (KzRŽ I 227) ‘prisigėręs’. Prieš minkštąjį priebalsį – uždarasis *e*, pvz.: *geležìnei* (ZnŽ I 206) ‘geležiniai’, *sparnẽlei* (KzRŽ I 226) ‘sparneliai’.

Priebalsių minkštumas. Kietųjų ir minkštųjų priebalsių vartosenos žymėjimas kauniškių patarmėje didesnių sunkumų nekelia, nes jie vartojami dėsningai: prieš priešakinius balsius ir jotinio minkštumo pozicijoje minkštieji priebalsiai, prieš užpakalinės eilės balsius – kietieji priebalsiai. Minkštinamos arba kietinamos tik ištisinės priebalsių samplaikos. Todėl ZnŽ ir KzRŽ paprastai žymimas tik paskutiniojo priebalsio minkštumas prieš užpakalinės eilės balsį, pvz.: *aus’ùk’u̯* (KzRŽ I 41) ‘ausiukių, t. y. žagarėlių’, *skã̃n’os* (KzRŽ I 41) ‘skanios’, *paveřks’u* (ZnŽ III 629) ‘paverksiu’, *darpšč̆ ū̃* (KzRŽ I 121) ‘darbščių’.

Abejonių galėtų sukelti abiejuose žodynuose gana nuosekliai žymimas priebalsio *l* minkštinimas žodžių sandūroje, pvz.: *i̇ká.ľ'k vìnı̇* (KzRŽ I 313) ‘įkalk vinį’, *nesipíľ'k tieg‿daũk* (KzRŽ II 82) ‘nesipilk tiek daug’, *píľ't negavaũ* (KzRŽ II 83) ‘pilti, t. y. mušti negavau’. Nors tokiuose junginiuose kai kuriais atvejais turimas ir vienas fonologinis žodis, tačiau veikiant atvirajai sandūrai, regresyvinio priebalsių minkštinimo gali nebūti. Tuo labiau abejotinas toks derinimas dviejų akcentiškai savarankiškų žodžių sandūroje. Kiek teko klausytis kauniškių tarmės įrašų iš zanavykų ir veliuoniškių plotų, čia dažniau išlaikomas kietasis priebalsis *l*.

Kai kurie garsų derinimo atvejai. Visuose trijuose žodynuose, net ir netranskribuotame DkšŽ, nuosekliai žymima priebalsių asimiliacija pagal balso stygų veiklą, taip pat skardžiųjų priebalsių suduslėjimas žodžio gale, pvz.: *bė́kt* (ZnŽ I 37) ‘bėgti’, *užmìksim* (ZnŽ I 36) ‘užmigsime’. Šios rūšies priebalsių derinimas nuosekliai žymimas ir žodžių sandūroje, net susidūrus dviem savarankiškiems žodžiams, pvz.: *á.mžinaz grùpines* (ZnŽ I 36) ‘amžinas grupines, t. y. gyvenvietes’, *šı̀teib žmõgu·* (ZnŽ I 36) ‘šiteip, t. y. šitaip žmogų’, *sẽsærz da·* (ZnŽ I 36) ‘seserys dar’. Pastaraisiais atvejais pažymėtas toks stiprus derinimas, ypač priebalsių samplaikų skardinimas, irgi abejotinas. Kiek teko išgirsti klausantis įrašų, garsai čia gali tik truputį suskardėti, tačiau išsaugomas artikuliacijos stiprumas, iš esmės būdingas dusliesiems priebalsiams.

Diskutuotinas ir abejotinas yra nuoseklus neskaidomų afrikatų žymėjimas nesavarankiško ir savarankiško žodžio sandūroje, pvz.: *an‿ctãlu* (ZnŽ I 37) ‘ant stalo’, *an‿ctotiẽs* (ZnŽ I 37) ‘ant, t. y. prie stoties’, *an‿cmúiko·* (KzRŽ I 5) ‘ant smuiko, t. y. smuiku’; *an‿čı̀to·* (ZnŽ I 37) ‘ant šito’, *an‿čaltı̀n'u·* (ZnŽ I 37) ‘ant šaltinio’. Afrikatų susidarymo problema žodžių, taip pat ir morfemų, sandūroje yra ne kartą diskutuota lietuvių fonetikos veikaluose, daugelyje iš jų pripažįstamas atvirosios sandūros poveikis (Strimaitienė 1974: 48–64; Mikalauskaitė 1975: 49; Pakerys 2003: 122; plg.: Pupkis 1966: 107–117). Suprantama, kad kauniškių šnektose šis reiškinys neištirtas, tačiau pavyzdžiuose taip apibendrintai rašant afrikatas derėtų pateikti aiškesnių argumentų šiuo klausimu.

Labai apibendrintos fonologinės transkripcijos laikomasi ir interpretuojant dvibalsius atvirosios sandūros pozicijoje. Lietuvių fonologijos darbuose dažniausiai teigiama, kad dvibalsiai yra /a/, /e/ + /j/, /v/ junginiai (Girdenis 2003: 100–101; plg. Pakerys 2003: 130). Tačiau ZnŽ priebalsių *j, v* rašymas visose pozicijose, kai susiduria dvibalsis ir kito žodžio balsis, tikrai nevisuomet atitinka tikrovę, pvz.: *gražèj išlé.ido* (ZnŽ I 468) ‘gražiai išleido’, *žʼūri teib gražèj ekẽlę.s* (ZnŽ I 23) ‘žiūri taip gražiai akelės’; *je.j ekìnʼu nerẽĩkæ* (ZnŽ I 23) ‘jai akinių nereikia’. Netgi ir A. Girdenio yra teigta (2001 [1992], 378), kad tokie atvejai yra gerokai retesni negu dvibalsio antrojo sando išnykimas. Šių junginių hiato naikinimas galėtų būti žymimas ir kitaip: *gražè(i) išlé.ido*, *žʼūri teib gražè(i) akẽlę.s*, *je.(i) akìnʼu nerẽĩkæ*.

5. Vietoj išvadų. Apibendrinant apžvelgtuosius kauniškių žodynus, galima teigti, kad juose fonetikos ypatybės pateikiamos labai apibendrintai.

Zanavykų šnektos žodynas ir *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* iš esmės parengti tais pačiais transkripcijos principais. Juose laikomasi daugelyje tarminių žodynų priimtos supaprastintos fonetinės transkripcijos, kurią su tam tikromis išlygomis galima būtų laikyti fonologine transkripcija – iliustraciniuose sakiniuose daugeliu atvejų rašomos fonemos, o ne jų variantai. Šiek tiek išsamiau parodyta balsio /e/ variantų vartosena.

Išsamiausiai fonetikos ypatybės atspindėtos *Zanavykų šnektos žodyne*, *Kazlų Rūdos šnektos žodyne* pateiktas bendresnis šnektos fonetikos vaizdas, o *Daukšių krašto žodyne* fonetikos ypatybių visai mažai.

Literatūra ir šaltiniai

Bacevičiūtė R. 2004: *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Bacevičiūtė R. 2010: Fonetikos ypatybių pateikimas lietuvių tarminiuose žodynuose. – *Baltu filoloģija* 19(1/2), 5–14.

DkšŽ – V. Labutis. *Daukšių krašto žodynas*, Vilnius: Alma Littera, 2002.

DnŽ – V. Vitkauskas. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas. *Druskininkų tarmės*

žodynas, Vilnius: Mokslas, 1988.
DvŽ I – *Dieveniškių šnektos žodynas* 1 (A-M). Aut.: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
DvŽ II – *Dieveniškių šnektos žodynas* 2 (N-Ž). Aut.: D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.
GAT 2008 – *Griškabūdžio apylinkių tekstai*. Sudarė R. Bacevičiūtė, V. Sakalauskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
Girdenis A. 2001 [1992]: Grynųjų sudėtinių dvibalsių vieta pietinių vakarų aukštaičių fonologinėje sistemoje. – A. Girdenis. *Kalbotyros darbai* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
Girdenis A. 2003: *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
Jakaitienė E. 2006: *Žodynų istorijos apybraiža*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
Kazlauskienė A. 1998: *Pietinių vakarų aukštaičių tarmės balsių kiekybė*. Daktaro disertacija, Kaunas.
KltŽ – A. Vilutytė. *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.
KpŽ – K. Vosylytė. *Kupiškėnų žodynas* 1–4, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007–2013.
KrŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Sudarė D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
KzRŽ – A. Pupkis. *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2010.
LKA 1982 – *Lietuvių kalbos atlasas* 2: *Fonetika*, Vilnius: Mokslas.
LKTCh 2004 – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
Markevičienė Ž. 2001: *Aukštaičių tarmių tekstai* 2, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
Mikalauskaitė E. 1975: *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*, Vilnius: Mokslas.
Pakerys A. 2003: *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.
Pupkis A. 1966: Lietuvių literatūrinės kalbos afrikatų ir atitinkamų priebalsių junginių sudėties klausimu. – *Kalbotyra* 14, 107–117.
Salys A. 1966: Zanavykai. – *Lietuvių enciklopedija* 35, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 34–38.
Salys A. 1992: *Raštai* 4. *Lietuvių kalbos tarmės*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
Strimaitienė M. 1974: Dar kartą apie lietuvių bendrinės kalbos afrikatas ir atitinkamus priebalsius morfemų sandūroje. – *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, 48–64.
Vidugiris A. 1998: Zanavykai – Sūduvių ar žemaičių palikuonys? – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 40, 22–31.
Vidugiris A. 2004: *Zietelos lietuvių šnekta*, Vilnius: Presvika.
Vitkauskas V. 1970: Tarmių žodynų tipai ir sudarymo principai. – *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija, 2(33), 153–170.

ZnŽ – *Zanavykų šnektos žodynas* 1–3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003–2006.
ZŠT – *Zietelos šnektos tekstai* 1-2. Sudarė A. Vidugiris ir D. Mikulėnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005–2010.
ZtŽ – A. Vidugiris. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
Zinkevičius Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
Zinkevičius Z. 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Zinkevičius Z. 2002: Buvusios Mažosios Lietuvos tarmės. – *Rinktiniai straipsniai* 1, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 444–448.

PRESENTATION OF PHONETIC FEATURES IN THE WESTERN HIGHLANDERS DICTIONARIES

Summary

This article reviews the presentation of phonetic features in three Western Highlanders dictionaries: Zanavykų šnektos žodynas (The Dictionary of the Zanavykai Dialect), Kazlų Rūdos šnektos žodynas (The Dictionary of the Kazlų Rūda Dialect) and Daukšių krašto žodynas (The Dictionary of Daukšiai Region). The first two dictionaries present the illustrative material in a transcribed form, whereas the third dictionary presents it written in the characters of standard spelling.

The following phonetic features are usually marked in the transcribed examples of the dictionaries: the quantity of vowels and the components of diphthongs, the quality of the first component in secondary diphthongs, the qualitative variants of the vowel /e/, the consonant softness before the back vowels, some of sound coarticulation laws. The analysis of presentation of these features showed that real but very generalized usage of the dialect is usually reflected in the dialectal dictionaries. It would be more accurate to call the transcription used in the dictionaries phonological rather than phonetic.

Asta Leskauskaitė
Lietuvių kalbos institutas

Daiktavardžių variantų pateikimo *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne* problemos

Pietų aukštaičių daiktavardžių giminės ir kamienų variantiškumas bei jų atsiradimo priežastys vis dar nėra iki galo ištirti. Šis reiškinys ne kartą yra tapęs lietuvių kalbos tarmių gramatika besidominčių kalbininkų diskusijų objektu, nes jis gali padėti spręsti kai kuriuos dar neišspręstus daiktavardžių vartosenos, linksniavimo sistemos ir su ja glaudžiai susijusios kirčiavimo sistemos raidos, patarmės ryšių su gretimomis patarmėmis ir slavų kalbomis klausimus. Tačiau neužmirština, kad daiktavardžių kamienų variantiškumas nėra vienalytis ir vienodas visame patarmės plote, todėl patikimesnėmis laikytinos interpretacijos, paremtos kompleksine kelių veiksnių analize ir gretinimu su kitų lietuvių tarmių bei šnektų situacija.

Aprašant pietų aukštaičių šnektų daiktavardžius tarminiuose žodynuose daugelio jų priskyrimas kuriam nors kamienui arba giminei abejonių nekelia. Vis dėlto yra ir ir tokių atvejų, kai susiduriama su identifikacijos sunkumais. Šio straipsnio tikslas – aptarti kai kurių varijuojančių daiktavardžių giminės, kamienų bei jų formų pateikimą *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne*[1] (toliau – PPAŠŽ).

PPAŠŽ rasta per 70 daiktavardžių, turinčių gretiminių giminės ir kamienų variantų. Pagrindiniai kriterijai, kuriais remiamasi įtraukiant iliustracinius sakinius su konkrečia linksnio forma į daiktavardžio straipsnį, yra jos atitiktis visai fleksinei paradigmai, sintaksiniai žymikliai ir žodžio semantinės reikšmės. Be to, atsižvelgiama ir į variantų vartoseną visame pietų aukštaičių šnektų plote, kirčiavimo ypatybes.

[1] Straipsnyje teikiami pavyzdžiai iš PPAŠŽ rankraščio (apimtis apie 100 autorinių lankų). Žodyną rengė Asta Leskauskaitė ir Vilija Ragaišienė, mokslinė redaktorė Vilija Sakalauskienė. Rengimo darbus rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija iš Tarmių ir etninių vietovardžių išsaugojimo 2001–2010 metų programos lėšų.

Pietinėse pietų aukštaičių šnektose rasti keli daiktavardžiai, turintys po tris giminės ir kamienų raiškos variantus:

(1) *a : ā : ē* *líepas*[2] *: líepa : líepė* 1. ‘medis kvapniais žalsvai ar gelsvai baltais medingais žiedais’; 2. ‘septintas metų mėnesis’;
(2) i_f *: a : ā* *kandìs : kañdas / kándas : kandà* ‘nedidelis drugys, kurio vikšrai kapoja drabužius, ėda javus, augalus ir kt.’;
(3) *a :* $i̯a_2$*: ē* *jurgìnas : jurgìnis : jurgìnė* ‘graižažiedžių šeimos darželio augalas įvairių spalvų žiedais’;
(4) *a :* $i̯a_2$*: i̯u* *kìlas : kìlis : kìlius* ‘kilogramas’;
(5) *ē :* $i̯a_2$*: i̯u* *kišẽnė : kišẽnis : kišẽnius* ‘drabužyje įsiūtas maišelis smulkiems daiktams susidėti’.

Dažniau yra vartojami du to paties daiktavardžio variantai, besiskiriantys gimine resp. kamienu. Bonifaco Stundžios (1994: 13) teigimu, toje pačioje lietuvių kalbos tarmėje ar šnektoje giminės variantai paprastai yra diatropiniai – dažniausiai funkcionuoja vienas kuris iš jų[3]. Pavyzdžiui, šiauriniai širvintiškiai tokios kaitos beveik neturi: kartais vartoja tik gretiminius *a* ir *ā*, $i̯a_2$ ir *ē*[4] kamienų variantus (Markevičius 2009: 18). Vakarų aukštaičių šiauliškių Joniškio šnektai, rytų aukštaičiams uteniškiams taip pat būdingi reti giminės raiškos svyravimai tarp minėtų kamienų (Rinkauskienė 2004: 63–67; Kaikarytė 2010: 32–33).

Pietinių pietų aukštaičių šnektose egzistuoja ne tik *a : ā*, $i̯a_2$*: ē*, bet ir dar trys gretiminės daiktavardžių fleksinės paradigmos, besiskiriančios ir giminės, ir kamienų kategorijomis, – *i̯ā : i̯u*, *ē : i̯u*, i_f *:* i_m. Pirmųjų dviejų grupių gretiminių variantų užrašyta po keletą, pzv.:

[2] Spėjama, kad *líepas,* kaip ir kai kurie kiti *a* kamieno daiktavardžiai, galįs būti bendrabaltiškas arba atskiros baltų kalbos darinys (Stundžia 1994: 24).

[3] Įvairiose lietuvių tarmėse ir šnektose vartojamus kitos giminės kamieno variantus žr. Zinkevičius 1966: 214–215; 219–220; 223; GAT 30; DAT 32; DuAT 26; JAT 30; LKŽe ir kt.

[4] Pietinių pietų aukštaičių kamienai įvardijami remiantis natūraliosios morfologijos teorijoje vartojama jų klasifikacija (plačiau apie šią teoriją ir jos taikymą baltų kalbų bei jų tarmių analizei žr. Wurzel 1984; Girdenis, Rosinas 1977; Rosinas 2005; Markevičius 2009; Kaikarytė 2010; Karaciejūtė 2013 ir kt.).

úoksa : úoksas ‘išpuvusi medžio skylė, drevė’, *armõnika : armònikas / armõnikas / armõnykas* ‘dumplinis, mygtukinis muzikos instrumentas’, *astrà : ãstras* ‘graižažiedžių šeimos darželio gėlė, žydinti rudenį įvairiaspalviais žiedais’; *lùbinas : lùbina* ‘kultūrinis ankštinis augalas, sėjamas pašarui ar trąšoms’; *méistra / máistra : méistras / máistras* ‘kvalifikuotas amatininkas’; *slapývardis : slapývardė* ‘išgalvotas vardas ar pavardė’, *gegùžė : gegùžis* ‘penktas metų mėnuo’, *mùsmirė : mùsmiris* ‘plačiai paplitęs šungrybis arba nuodingas grybas’, *ū́kė* ‘dirbamos žemės plotas su jo priklausiniais’ *: ū́kis* ‘1. dirbamos žemės plotas su jo priklausiniais; 2. gavybos, paruošų, apdirbamoji pramonė’ ir kt. PPAŠŽ jie aprašomi taip:

(1) *ā : a* **kvietkà** (sv.) sf. (2) žr. kvietkas: margàs pɑklõ˜tes á.udẹ. | pɑkulinės | kviẽtko.m Mrc ‖
kviẽtkas (sv.) sm. (2) *gėlė*: jìį̃ bá˙ltaį̃˷gi | kab˷dɑ̃r. anà kviẽtkas kur˷bá˙ltas Dnv ‖ dɑ̃r.˷i̯ãu | tɑi˷vìs á˙udẹ. | tọ˙kės visọ́˙kes | su˷gẹ.lę̃˙m | su˷kviẽtkais visọ́˙keis kapàs Aš ‖

(2) *ē : i̯a*$_2$ **klónė** sf. (1) žr. klonis: prıe˷mú˙s klọ́˙nẹ. dìdelę. Mrc ‖ ʒìdelis skí˙nimas | klọ́˙nẹ.s | mẹ.li.núoje Mrc ‖
klónis sm. (1) *slėni vieta, dauba*: va˷šıtúoi̯ kló˙ñu | peñ̃.-kezdė.šım aštuntɑ̃ĩ.s mæ̀.tɑis | tɑi̯˷bùvo. | vìsaį̃ dɑ̃r.žas apsǽ˙mtas Rud ‖ tàs vanduọ̀ nesugẹ́˙rẹ. žǻ.mę̣.n | bet˷vìsɑs vɑnduọ̀ | tɑi̯p ir˷nuvǽ˙i | po.˷klọ́˙ñus | po.˷visuř. Rud ‖

Minėtų produktyviųjų kamienų fleksijas taip pat dažnai turi senieji slavizmai ir germanizmai, gauna ir naujieji skoliniai, į pietinių pietų aukštaičių šnektas patenkantys iš bendrinės kalbos. Kiti trijų – *i̯ā : i̯u*, *ē : i̯u*, $i_f : i_m$ kamienų – giminės raiškos variantai tėra pavieniai:

(3) *i̯ā : i̯u* **sodžià** sf. (4) žr. sodžius 1: g̃ẽg̃ė bũna sodžõi̯ Dbč (RT[5]) ‖
sodžiùs sm. (4) 1. *kaimas (ppr. neišsiskirstęs)*: víenas [žmogus] pasistǻ.tẹ. nǻ.mu. i̯ãu˷cæ̀ | namæ̀.li. | ir˷sǻ.ko. paskuĩ. | išá˙ugo. so˙ʒùs Zrv ‖ cæ˷so.ʒ̃ùs | visuŕ bù-o. suskim̃.šı.

[5] RT – Geolingvistikos centro Tarmių archyvo rankraštiniai tekstai, užrašyti XX amžiaus viduryje.

žmó·nes Mrc ‖ nù tɑi̯_àdgenam visì | vìso. so.ʒåũ.(s) suvå.ro.m ká·rves | ir_avìs kru.võ·n gå.no.m Mrg ‖ peŋ̂kó·lika so.ʒ̊åũ.s ú·kini.ku. piĩ̆.k̂u. [sudegino] Mrc ‖ ganà ɑn_so.ʒåũ.s išɑinì | ir_i̯åu_suvá·lgɑi túos k̂åušıñùs | o._pɑskui̯ visaʒiẽn | su_niẽku dúonu. Mrg ‖ kap_ší.l̂tini. pripažìno | užd̥ė́·jo. karentìnu. an_so.ʒåũ.s Zrv ‖ cæ̀_va | u(š)_so.ʒåũ.s_ti. | nù ⁞ bù-o. ɑŋkscåú ɑŋksli.nɑĩ̆. | o._daĩ̆. kàp išmilirå.vo. | tɑi_mú·s låukɑi̯ Aš ‖ cæ̀_va in_sõ·ʒu. | i̯åu_in_mùs | to.kìs nuožulnùmaș ʒìdelis Mrg ‖ nepasistå.ti. sargí·bo.s | nepasistå.ti. niẽko. | iškrìko. po._sõ·ʒu. vá.l̂gi.t Mrc ‖ pas_mù(s) so·ʒuṅ bùu̯o. | až_dá·r acìmenu | ir_má·n så.kę̣. màno. ʒiedùlis Mrg ‖ nù bũ·nɑ visó·k̂u. acıcıkìmu. | o._ĩ·pač so.ʒuṅ Mrg ‖ pas_mùs anà tɑi̯_cæ̀ so.ʒuṅ | tɑi̯_tĩ· víenọ. kap_usìdegẹ. šåuʒìnis [stogas] | tɑi̯_pùsę̣. ká·imọ. sùdegẹ. Mst ‖ *puvõ̂·c̃u. bùu̯o kọ̀.lu.ki[s] | cà kelì soʒeĩ̆. bùu̯o.m Dbn ‖ katríei̯ vírai gíedɑ iš_so.ʒũ· | tɑi̯_jíei̯_ateĩ̆.-na | tɑi̯_jíei̯ namó. neĩ̆.na ko.l̂_palaidó·je Pvč ‖ per_*nåujùs mætùs | kàp ⁞ per_*kalė́·das ka(p)_padå.rẹ. cæ̀ *zɑrví·no.(i̯)_i̯åu | i̯åu_tũ·_vɑ i̯åu_vaidì.nimu._tɑi | tɑi̯_kíek_tɑi ìš | kel̂ó·liko.(s) so.ʒũ· ⁞ prıvažá.u Zrv ‖ tɑĩ̆.š čẽ̯·saiș dåuk so.ʒúosa lɑĩ̆.kę̣. ɑv̂ũ· Mrg ‖ 2. sg. *sodžiaus gyventojai:* gegužìnę̣.s på.maldo.s i̯åu_tĩ· | pirmà labɑĩ̆. visì ɑĩ̆.davo. | vìsa(s)_so.ʒùs | ir_sanì ir_jåunì Zrv ‖ vìsa(s) so.ʒ̊ùș bažní·c̃o.n ɑĩ̆.na Pvč ‖ nujó·je | sujó·je | vìsas šìtu. sọ·ʒùs | ùgni. sùskura | á·rkl̂us palá·idọ. | arkl̥ei̯ vá·ikšc̃o.je | ọ._jíei̯ ti._gùli Mst ‖ so.ʒùș bijó·i̯ mú·s ká.r̂vu. Pvč ‖

(4) *ē : i̯u* **smičẽlė** (hibr.) sf. (2) dem. žr. smičėlius: gá·l̂ tusɑi̯ kum̃.piș bũ·na | kẹl̂ũ· mæ.tu. | isɑĩ̆. såũ.sɑs kàp | kap_skripkà | nó·r cik_nẹ.rà | stru.nũ· nẹ.rà | ɔ._graitá.i anta_jɔ̃· | jǽ.i ŝmičæ.lę̣.ș bu.tũ· | invaškúotɔ.s Kb ‖

smičẽlius (hibr.) sm. (2) dem. (smuiko) *griežiklis, strykas*: jæ·igu tũ· | smičẽ·l̂u. | smuĩ̆.kọ. patẹ·psì ⁞ tåukɑĩ̆.s | tɑi̯_negrå.jinɑ Pvč ‖ ir_pàtẹ.pẹ. ⁞ mùzikọ.s | smičẽ·l̂u. tủ. | šìtas *tamõ·šus Pvč ‖

(5) $i_f : i_m$ **žvėrìs** sm. (3), žvėrìs sf. (3) *laukinis žinduolis*: kuř. íei̯ drọugá·unas | anta_sùnọ. | kab_zvẹrìs viĩ̆.kas | ìs nekẹñ.-

ca | kũ· isą̀i̯ ir_lọ́·je Kb ‖ ʒĩ̀·ki(s) žvę·rì(s) žinọ́·kit k̂ãũ.-lę. Kš ‖ vis_cíek mìškọ. žvę·rìs | gą̀.la(s) žìnọ. Kš ‖ radą̃ų negí·vu. [busilą] an_takæ̀.l̂o. | matí·t ko.kæ̀ žvę.rìs ušpúolę. Knv ‖ sę́·ʒu | kàd_i. àtlakæ àtlakæ_i. | ir_kab_žvę·rìs inŝùtus Mrc ‖ sùžeisto. žvę·rıẽs miškì negą̀.lima pą̀lìkc | reĩ̀.kæ bu·tinąĩ̀. daš̨á.uc Mrc ‖ į̀ą̃u_dąr̃. nèrą̃u | niẽkur jọ́·k̂ọ. žvę·ràs Mst ‖ dąr̃._cæ ir_lą̃ukąì̯ užą́·ugo. | žvę́·ri.s | ʒi.kąĩ̀.s užą̀.jo. Zrv ‖ paskuĩ̀. | kab_užpúolę. žvę́·ri.s | nùtrijọ.s kọ.k̂ọ́·s | nọ́·rkọ.s Mrc ‖ visì cie(į̀)_žvę́·ri.s | į̀ą̃u_dąr̃. ùžę̧.mę. [laukus] | ir_užą̀.į̀ krú·mais Zrv ‖ jé·i_gi meʒ̧ọ́·tọ.jes i·rà žvę.rũ· | tąi_ar_tù jọ̃ʂ gailę́·sies Mst ‖ nę·rà žvę·rũ· ją̃ų̀ dabąr̃. Mrc ‖ nę̀i_meʂ_bìjo.m žvę.r̂ũ· | nei_jíei̯ atąĩ̀.na Žr ‖ kas_vą̀.kara(s) žvę·rì(s) šá.udo. | cik_pìškina i_pìškina Mrc ‖ ka(b)_bu.rĩ̀ʂ ʒìdelis | tąi_ùžima plõ·tu._ir | kuř. varõ·vai į̀ą̃u_apstó·je to.lì nuvažą̀.vi. | ir_išvą̀.rọ. ⁞ žvę́·ris Mčg ‖ nedúog *ʒiẽve | į̀ą̃u_dąr̃. tąi_į̀ą̃u_vaikąì̯ | žvę.rim̃. paviĩ̀.ti. Rud ‖ ∧ tadù cíei̯ bùų̀o. kab_žvę́·rı.s (apie daktarus) Rud ‖

Pagal lietuvių leksikografijoje įsitvirtinusią tarminių žodynų rengimo tradiciją ir PPAŠŽ pagrindiniu laikomas archajiškesnis, dažniau vartojamas arba bendrinei kalbai artimesnis (jei vienas iš gretiminių variantų yra skolinys) daiktavardžio giminės variantas. Leksinės reikšmės nuorodos santrumpa žr. teikiama prie rečiau vartojamo gretiminio varianto.

Pirmieji keturi giminės variantai iš esmės yra aiškūs, todėl PPAŠŽ teikiami dviem atskirais straipsniais. Probleminiais laikytini tik keli linksniai, kurių fleksijos sutampa. Pavyzdžiui, visų kamienų daugiskaitos kilmininkas turi bendrą fleksiją *-(i)ų*. Tačiau kontekstas ne visuomet padeda nustatyti, kurios giminės daiktavardžio variantui iš tiesų derėtų priskirti iliustraciniame sakinyje pavartotą probleminę linksnio formą. Be to, du kurio nors daiktavardžio giminės variantus gali pavartoti ir tas pats šnektos atstovas. Dėl šios priežasties PPAŠŽ abejotinos minėto linksnio formos sąlygiškai priskiriamos pagrindiniam daiktavardžio variantui ir pateikiamos jo straipsnyje. Tokios pat

nuostatos daugiskaitos kilmininko atžvilgiu laikomasi ir toliau nagrinėjamais atvejais.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tikruoju giminės variantu laikytinas tik penktasis atvejis. Vyriškajam i_m arba moteriškajam i_f[6] kamienui priskirti galima tik kai kurias daiktavardžio *žvėrìs* linksnių formas, nes visos paradigmos fleksijos sutampa. Nustatant lietuvių kalbos daiktavardžių giminę, siūloma remtis keliais kriterijais: morfologiniu, semantiniu ir sintaksiniu (Kuryłowicz 1964: 32; Valeckienė 1998: 242; Markevičius 2009: 15–31 ir lit.). Kartais taikytinas tik vienas kuris iš jų. Aptariamuoju atveju identifikuoti giminę gali padėti sintaksiniai žymikliai – derinamieji žodžiai, plg.: *radůù negr̃vu.* [busilą] *an‿takæ̀.-Îo.* | *matr̃t ko.kæ̀ žvę.rìs ušpúolę.* ir *sùžeisto. žvęriẽs miškì negą́.lima paĺìkc* | *reĩ.kæ burtinaĩ. dašá.uc*. Tačiau, kaip minėta, giminės skirtis aiški vos keliuose sakiniuose, todėl visos i_m ir i_f linksnių formos teikiamos viename PPAŠŽ straipsnyje.

Gerokai dažniau pietiniai pietų aukštaičiai vartoja skirtingų kamienų, tačiau tos pačios giminės daiktavardžių gretiminius variantus. PPAŠŽ jie aprašomi nevienodai.

Atskirais straipsniais pateikiami šie fleksinėmis paradigmomis besiskiriantys moteriškosios giminės daiktavardžių variantai:

(1) *ā : ē* *bliuskà : bliùskė* ‘moteriška palaidinė’, *komodà : komòdė* ‘žema spinta su stalčiais’, *lakštìngala : lakštìngalė* ‘dažniausiai naktį melodingai giedantis nedidelis pilkas paukštis’, *bùlba : bùlbė* ‘daržovė, kurios valgomi šakniagumbiai turi daug krakmolo; jos šakniagumbis’ ir kt.;

[6] Dėl šio daiktavardžio kilmės ir formų vartosenos pietų aukštaičių plote dar žr. Leskauskaitė 2005 ir lit. Moteriškosios giminės i_f kamieno formų pasitaiko ir kai kuriose rytinėse aukštaičių šnektose, pavyzdžiui, apie Mielagėnus (KlŽ 434; LKŽe). *Dieveniškių šnektos žodyne* nurodomi variantai *žvėrìs*, *~ies* sm. (3), *žvėris* sm. (1) ir *žvėrė* sf., tačiau pagrindinio i_f kamieno varianto straipsnyje pateikiama keletas pavyzdžių, kurie rodo egzistuojant ir moteriškosios giminės variantą, pvz.: *Dabarìniuose miškuose apdaĩrė* (pamatė) *dvi žvėris – ne vilkai, ne katinai, o ingi kū atrodo, jis pats nežinojo* Gr (TR), J. Dov (DVŽ II 592). Ar žodyno autoriai sukly-do skirdami pagrindinio *žvėrìs* gimines, ar palikta korektūros klaida, galima tik spėti. Iš šiaurės žemaičių, vakarų aukštaičių kauniškių bei kitų šnektų užrašytas ir naujesnis $i a_2$ kamieno variantas *žvėrỹs* (DūnŽ 462; ZnŽ III; LKŽe).

(2) *ā : i̯ā* *žairà : žairià* ‘žarija’;
(3) *i̯ā : ē* *delčià : delčė̃* ‘paskutinė mėnesio fazė’, *kuknià : kùknė* ‘virtuvė’, *eilià* ‘1. vienas prie kito esančių ar vienas paskui kitą einančių daiktų, žmonių linija, virtinė, greta; 2. ko nors darymo tvarka; 3. karta’ *: eilẽ* ‘1. vienas prie kito esančių ar vienas paskui kitą einančių daiktų, žmonių linija, virtinė, greta; 2. karta; 3. sluoksnis; 4. kostiumas’, *meškerẽ : meškerià* ‘kartelė su valu ir kabliuku žuvims gaudyti’;
(4) *i̯ā : i_f* *dalià* ‘1. laimė, sėkmė; likimas; 2. tam tikras visumos kiekis, sudedamasis elementas; 3. atsiskiriantiems šeimos nariams duodamas ar po mirties skiriamas turto kiekis; 4. žemės sklypas, laukas’ *: dalìs* ‘1. tam tikras visumos kiekis, sudedamasis elementas; 2. atsiskiriantiems šeimos nariams duodamas ar po mirties skiriamas turto kiekis’;
(5) *i_f : ā* *sémenys : sémenos* ‘linų sėklos’;
(6) *i_f : ē* *žąsìs : žą̃sė* ‘didelis laukinis ir naminis vandens paukštis’, *kibirkštìs : kibìrkštė* ‘žiežirba’, *mõstis : mõstė* ‘tepalas’ ir kt.

Iš nurodytų atvejų išskirtinas ketvirtasis. Pažymėtina, kad pietų aukštaičių šnektose fonetiškai sutampa *i̯ā*, *ē* ir *i_f* kamienų vienaskaitos naudininko (*-iai* ir *-ei*)[7], *i̯ā* ir *ē* kamienų daugiskaitos galininko (*-ias* ir *-es*) linksnių fleksijos. Dėl šios priežasties nustatyti, kuriam kamienui priskirtina konkreti forma, ne visuomet pavyksta. PPAŠŽ fonetiškai identiškų vienaskaitos naudininko linksnio formų pateikiama tik daiktavardžių *eilià : eilẽ* atveju:

1) *vìsas ká·ima(s) suždė́jo ká·rves* | *ir po.◡eĩ.lei̯ aĩ.na* Kš ‖
2) *má·n reĩ.ke sanarĩ·s keĩ.ŝĉ i̯åu* | *an◡aĩ.lei stó·vu* Mrc ‖
3) *gà.limα sαkí.c* | *ailæ̀ aĩ.lei padúoda* Pvč ‖

Nustatant, kuriam kamienui kuri forma priskirtina, remtasi semantiniu ir morfologiniu kriterijais. Pirmame ir antrame sakiniuose pavartotos formos turi reikšmę ‘ko nors darymo tvarka’, būdingą tik variantui *eilẽ*. Šia reikšme užrašytų vienaskaitos kilmininko, galininko vietininko ir inesyvo formų fleksijos rodo *ē* kamieną. Trečiajame saki-

[7] Dėl vienaskaitos naudininko fleksijų kilmės ir vartojimo plačiau žr. Zinkevičius 1966: 230; Kazlauskas 1968: 146; LKA III 46; Leskauskaitė 2005: 267.

nyje pavartota forma laikoma *i̯ā* kamieno, atsižvelgiant į greta pateikėjo pavartotą vienaskaitos vardininko formą *ailė*.

Aptartinas ir šeštasis kamienų variantiškumo atvejis – i_f*:* *ē*. Pastebėta, kad pietų aukštaičių šnektose moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai, ypač anksčiau buvę priebalsinių kamienų, linkę pereiti į produktyvųjį *ē* kamieną. Šis kitimas nulemtas priklausymo vienam – mišriojo – linksniavimo tipui (plačiau žr. Leskauskaitė 2005: 264–265 ir lit.). PPAŠŽ taip pat teikiama gretiminių i_f ir *ē* kamienų formų. Tačiau sudarant žodžio straipsnį susiduriama su lingvistine dilema – iliustracinius sakinius su kai kuriomis linksnių formomis įtraukti į *ē* ar į i_f kamieno daiktavardžio straipsnį?

Iš tiesų tvirčiau pagrįsti gretiminės *ē* kamieno paradigmos egzistavimą pietinių, kaip ir kitų pietų aukštaičių šnektų medžiaga galima tik kalbant apie vieną kitą daiktavardį, pavyzdžiui, *ùgnė*[8]. Kitais atvejais labiau derėtų kalbėti apie gretimines kai kurių linksnių formas su *ē* kamieno fleksijomis i_f kamieno paradigmoje (plg. Leskauskaitė 2005: 264–265). Kitaip tariant, teigtina, kad gretiminė *ē* kamieno paradigma veikiausiai vis dar yra formavimosi stadijos. Be to, kai kurie linksniai (pavyzdžiui, minėtasis vienaskaitos naudininkas) gali būti perėmęs ir *i̯ā* kamieno fleksijas.

Atsižvelgiant į nurodytus argumentus, PPAŠŽ i_f*:* *ē* kamienų variantai aprašomi dvejopai. Jeigu aptariamųjų šnektų vartosenoje ir teoriškai, ir praktiškai galima visa gretiminė daiktavardžio *ē* kamieno paradigma, ją iliustruojantys pavyzdžiai teikiami atskirame straipsnyje, plg.:

ùgnė sf. (4) **1.** žr. ugnis 1: šá·una [perkūnas] | tαi‿ciktαĩ. ùgnę. pàspila Dbn ‖ i̯ą̀u‿tĩ· ká·rštaș bū·na rū·ki.mαs | kat‿ùgnę. siẽkc Mst ‖ là.kstɔ. to.i̯‿vùgnę. | kamuolę̃ĩ. tȍ.s vùgnę.s Mrc ‖ ùgnę.s nebù-o. | uš‿kū· suskú·rc | nès tadù dektùkai | ne‿tèb kαb‿dαr̃. Mrg ‖ nu‿sùsukę. ciktá·i | ir‿má·r̃̊škiñus ùgnę.n Kb ‖ **2.** žr. ugnis 2: kat‿cık‿ùgnę. neplìst Mrc ‖ jǽ·igu jìs atà.jis ùžd̃egę tu.‿nà.mu. |

[8] Kai kuriose pietinėse ir rytinėse aukštaičių šnektose (pavyzdžiui, apie Zietelą, Onuškį) vartojamos ir vyriškosios giminės i_m kamieno formos (Leskauskaitė 2005: 264; Ragaišienė 2010; DvŽ II 444; LKŽe).

ir⁀dvejũ· metùku. vαĩ.ku iñ.metę. vùgnęn | tαi⁀ar⁀ìs turę́·į̇ sà.žini. Kš ‖ **3.** žr. ugnis 3: vùgnę. usìdegę. pas⁀mùs | acıgri·štù | alektrà nèdega | kat⁀kamo.lĩ·s va⁀šìte(p) và sakåů | gi⁀kamuolĩ·(s) šviẽca Kš ‖ ùgnę. ir⁀dæ̀·ga⁀į̇åu | aγà į̇åu⁀atvažá.u svǫ̃·tai Mst ‖ **4.** žr. ugnis 4: ùgnę. bũ·nα sukú.rta Mrc ‖ và mé·rgåucinę.ș [drobės] dá·r vìsa | gulę́·į̇ | į̇åu⁀jí· má.n | sukú·rc vùgnę. rαĩ̀.ke | ir⁀dæ̀·gi.c Drž ‖ ùgnę. ku.rìnas | paskl̨ó·jẹi | pọ.⁀gá·lụu åukš̃č̃åů pazdarαĩ. | acìgulei | ir⁀šìtu. gulì Mst ‖ ùgnę. priskur̃ìna | tαĩ. bũ·na to.k̂ũ· smí·l̂cu. karštũ· Mrc ‖ žαĩ.ŕu. iž⁀ùgnę.s | pà-ę.m̂åu Mčg ‖ ìs arcì ụ̀ugnę.s vir̃.tọ Drž ‖ ka(p)⁀virtåů | ir⁀ùgnęn | invirtåů Rud ‖ kab⁀iz⁀namů. nuveĩ.nam | tαi⁀kiekvíenαs an⁀ùgnę.s krả.ca rů·bus Kb ‖ kàs tá·u dúos | túoș dektukùs nešó·cis | ir⁀ùgnei kú·rc låũ.kan | jó·k̂u bů·du Mrg ‖ **5.** prk. *barnis, pyktis*: vùgnę. | tαi⁀bαr̃.nis Žr ‖

ugnìs sf. (4), **ùgnis** (2) **1.** *įkaitusios šviečiančios dujos, kylančios nuo degančio daikto, liepsna*: pàsuk̂åu ⁞ atpúolę ugnìs (apie dujinę viryklę) Pnč ‖ bli·nùs kæp̂aũ ir málkọs pær daũg indę́jau | tai pl̂ú·pterėj vugnìs ir prirũ·kọ Drž (RT) ‖ [vilkas] ugniẽș bìjo. Mrc ‖ to.kì̀ geltó·ni bũ·nα plẽ·mαi nuo⁀(v)ugniẽs Kb ‖ kap⁀å.į̇ kamuolĩ·s vùgnies | tαĩ. má·n per⁀šìtu. šó·nu. Mrc ‖ paskuĩ. | svæ̀·la šitúoi̯⁀gi | ugn̂ù [kiaulę] Pvč ‖ **2.** *gaisras*: ižbę́·gọ.m | tàdu ká·ršta | vả.sara bùvọ. | ũ·ža ugnìs an⁀mú·s Pvč ‖ **3.** *žiburys*: vugniẽs nèdeg̃åu | nùsraŋ̃g̃åu ir⁀an⁀šọ́·no. Rud ‖ nakĉù dvĩ̂liktū paŕeĩs | ãle ùgnies tai⁀n̂èžiba Dbč (RT) ‖ už̃iba ùgn̂ĩ̀ ir⁀rañda dž̃iẽdū po⁀súolu Dbč (RT) ‖ **4.** *laužas*: prie⁀ùgnie(s) sę́·dam Mrc ‖ aŋ⁀kiẽmo gi⁀kepì | ùgni. kurınì | šìtok̂u laikù Rud ‖ kė̀.pę.m bú·l̂bes | ùgni. ku.rìno.m Mrd ‖ prìsneša ir⁀mαĩ.sto. ⁞ ir⁀gę.rìmu. | gíedα ⁞ šó·ka tĩ· apie⁀tu.⁀ùgni. Rud ‖ sujǫ́·je | vìsa(s) šìtu. sọ·ʒùs | ùgni. sùskura | ár·kl̂us palá·idọ. | arkl̨ẹ̀i̯ vá·ikš̃č̃ọ.je | ọ.⁀jíei̯ ti.⁀gùli Mst ‖ žìnọ.t vαĩ.kai | kab⁀àš numirs̃ù | tαi⁀kú·rkit ùgni. | ir⁀vìsa dæ̀.gi.kit | bǫ́·ba sakåů nebę̀.ks niẽkur iš⁀kαm̃.barọ. Drž ‖

Jei PPAŠŽ paliudytos tik vieno ar kelių linksnių (dažniausiai vienaskaitos vardininko, kilmininko ir iliatyvo, daugiskaitos vardininko) gretiminės *ē* kamieno formos, jos įtraukiamos į i_f kamieno daiktavardžio straipsnį, plg.:

ausìs sf. (4) **1.** *klausos organas; išorinė jo dalis, grybelis:* åũ.si·(s) stå̰̂̃o.s ⁞ ʒìdelę.s åũ.si·s | galv́ı̂tę. to.kàe placì Knv ‖ då.ktaras ⁞ žu.rę́·jo. | så.ko. mo.ĉ̰ùte | ka(t)_tàvo._gi åũ.sę.(s) švå.ro.(s) så.ko. | kad_jõ·ʂ grå.žo.s Zrv ‖ jı̇̀. užgiř.dọ. | åusìs kluʂnæs turę́·į Mrc ‖ àle ne-isižọ́·ju | ir_åusì(s) só·pa | iš̰̂c̃·sta Mrc ‖ kab_åũ.si. ʒiẽge | tɑi_svíesto | nesú·ʒi.to | į̇iř. sušŕ̇ldo | ir_åusiṅ inlá·iʒe | tɑi_gá·Î må.činɑ Žr ‖ atrọ́·dọ. åusiñ. šitọ̃·n | tɑi_kap_kàʂ blė.kę.n baladọ́·jes | skardọ̃·n šitọ̃·n Aš ‖ prisitá.ikę. åusiṅ tá.m bríeʒu ká.ukš̰̂ĉ̰ | tas_i_nugr̂ùvo. Mrc ‖ niẽkọ. nę̃·r | åusũ· | tɑi_vę̃·Î ci(k)_krɑm̃.zlę.s Mrc ‖ nę̃·rà klåusõ·s | nę̃·rà į̇åu | åusũ· Zrv ‖ diʒ̃ùlei šɑĪ̃.-cei bù-o. | tɑdù dåũ.(k)_kas va_raŋkàs ⁞ åusìs ⁞ nó·si atšå·lo Dbč ‖ ∧ jù. balsɑĩ. labɑĩ. grå.žu.s | nė.t per_åusìs vå̰̀.ra Knv ‖ **2.** *arpo šone lovelis, pro kurį išeina prastesni grūdai:* ùždaɲ̂scis | ir_paskuĩ. cæ_į̇åu | tọ·kọ̃·s åũ.si.s | cæ tọ.kọ̃·(s) ŝkĭ·lę.s ketuř.kam̃pę.s | tɑi_teṅ usìkiša | ir_į̇åu_tęñ. ŝ̰ciĪ̃.nẹi | tĭ· niẽkas nepri-ɑĩ̃.na Mrc ‖ **3.** *kilpelė, per kurią perkišamas šikšninis raištelis, kad geriau laikytųsi:* nutru·kinę́·jæ to·_åũ.sæs to·_vĭ·žo. | nupá̰̀.una | apìvaro.s to.kõ·s rɑĩ.kš̰̂tę·s nuvíto.s Kb ‖

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad gretiminės linksnių formos su senąja priebalsinio kamieno fleksija PPAŠŽ paprastai irgi teikiamos i_f daiktavardžio kamieno straipsnyje, pvz.: *avìs* – dgs. vard. *ãves*, *dùrys* – dgs. vard. *dùres*[9].

Pietinių pietų aukštaičių šnektose vyriškosios giminės kamienų raiškos variantų esama įvairesnių, tačiau ir šiuo atveju jų turi tik kai kurie daiktavardžiai. Dažni yra tik du variantai – septintasis ir devintasis:

(7) *a : į̇a*$_2$ *ãlieras : alierỹs* ‘ajeras’, *kãtinas : katinỹs* ‘kačių patinas’, *stùburas : stuburỹs* ‘per nugarą einanti pagrindinė skeleto dalis, sudaryta iš slankstelių’; *grãšas : grãšis* ‘smulkus pinigas, skatikas’, *kùparas : kùparis* ‘skrynia įvairiems daiktams sudėti; joje telpantis kiekis’ ir kt.;

[9] Plačiau žr. Zinkevičius 1966: 263–266.

(8) *a : i̯u* *maniẽžas : maniẽžius* ‘kuliamosios, linų minamosios ar sėmenų malamosios mašinos arklių sukamasis ratas’;

(9) *i̯a*$_2$ *: i̯u* *égl̃is : égl̃ius* ‘kadagys’, *kisiẽlis : kisiẽlius* ‘valgis iš raugintų avižinių miltų sunkos arba uogų sulčių su krakmolu’, *karãkteris : karãkterius* ‘charakteris’, *trãktoris : trãktorius* ‘savaeigė mašina padargams ir kitiems daiktams traukti’, *meřlis : meřlius* ‘marlė’ ir kt.;

(10) *i̯a*$_1$ *: i̯a*$_2$ *mẽdžias* ‘1. daugiametis augalas su kamienu ir šakų vainiku; 2. mediena, malka; 3. miškas’ *: mẽdis* ‘1. daugiametis augalas su kamienu ir šakų vainiku; 2. nukirstas tokio medžio kamienas; 3. mediena, malka’;

(11) *i̯u : i̯a*$_2$ *spiečiùs* ‘1. atsiskyrusi, spiečianti bičių šeima; 2. daugininasis, poravimasis’ *: spietỹs* ‘atsiskyrusi, spiečianti bičių šeima’, *ultõjus : ultõjas* ‘tinginys’; *kū́jis / kūjỹs : kū̃jus* ‘sunkus kalamasis, daužomasis įrankis su kotu’ ir kt.;

(12) *u : a* *sūnùs : sū́nas* ‘vyriškosios lieties vaikas savo tėvams’, *žvỹras : žvỹrus* ‘smėlio, žvirgždo ir gargždo mišinys’;

(13) *u : i̯u* *cùkrus : cùkrius* ‘vandenyje tirpstanti saldi medžiaga, ppr. gaminama iš runkelių, nendrių’;

(14) *i*$_m$ *: a* *smẽgenys’ : smegenaĩ*, *smãgenys : smagenaĩ*.

Prisimintina, kad *a*, *i̯a*$_2$ ir *i̯u* kamienų raiškos svyravimas laikomas senu reiškiniu, kurio pavyzdžių randama jau XVI–XVII amžiaus lietuviškuose raštuose (Kazlauskas 1968: 239–240; Ambrazas 1993: 35–36). Pietų aukštaičių šnektose ryškesnis yra *a*, *i̯a*$_2$ kamienų poveikis *i̯u* kamienui, o ne atvirkščiai (Leskauskaitė 2008: 534–535).

Iš dalies probleminis yra keturioliktasis atvejis. PPAŠŽ pateikiamos gretiminių variantų *smegenaĩ / smagenaĩ*[10] linksnių formų fleksijos rodo *a* kamieną:

smegenaĩ sm. pl. (3^b) **1.** žr. smegenys: mès nuvė̃.jom | tɑ̀i‿rá.dom | smegenɑ̃ĩ. ištaškí·ci Kš ‖ sakɑ̃ĩ. smagenɑ̃ĩ. | pas‿jĩ· smagenũ· nebù-o. | suʒ̃ũ·vo | vanduõi̯ [pasidarė] Mrc ‖ ka(p)‿pài̯ę̃.mę tę̃.vė̀.li.

[10] Plg. *smegenaĩ* sm. pl. LzŽ 240; DvŽ II 269–270; LKŽe. Forma su balsiu *a* šaknyje paliudyta ir senuosiuose raštuose (Kazlauskas 1968: 250), taigi pietų aukštaičių šnektose neišnykusi.

tadù kalę́·jiman | taĩ. | jẹĩ. pazdả.rę galvõ·(n) negeraĩ | smegenũ· uždegìmas papúolę. Kš ‖ **2.** *maistas iš kai kurių gyvulių smegenų:* sả.ko. | kat‿smagenaĩ. nuodí·ŋgi vá·lgi.c Kb ‖

smagenaĩ sm. pl. (3ᵇ) žr. smegenys: raikę́jọ gi tùs mú·s šuva tèp primùšč | visì smagænaĩ ištaškí·ci Drž (RT) ‖ nù‿ir papᵘólę. smagenũ· uždegìmas | ir‿vìskas | pàmirę [sesuo] Kš ‖ kaip‿kåušìnọ lùkštas lìki. prie‿smagenũ· Zrv ‖

Šio kamieno formos vartojamos ir kitose pietų aukštaičių šnektose, pavyzdžiui, Druskininkų (DrskŽ 336), Varėnos (Karaciejūtė 2013: 44).

Tačiau varianto *smẽgenys* straipsnyje pateikiamos tik galininko formos giminės tiesiogiai nerodo – juk fleksiją *-is* turi tiek i_f, tiek ir i_m kamienas:

smẽgenys sm. (?) pl. (3ᵇ) *centrinė nervų sistemos dalis, kurią sudaro nervų skaidulos ir ląstelės, esančios žmogaus ir stuburinių gyvūnų kiauše ir stuburo kanale:* surinj̃.kom smả.genis | ir‿nùnešę.m an‿ʒiedùlo. kả·po | àpkasę. Kš ‖ sùkrę.tę. jeĩ. smả.genis kíek Knv ‖

Lietuvių tarmėse daiktavardis *smẽgenys* nurodomas tik kaip i_f kamieno (LKŽe). Tačiau PPAŠŽ teikiamų atvejų giminės nustatyti nepadeda net ir patikimiausiu, pagrindiniu laikomas sintaksinis kriterijus (plg. Bulygina 1970: 28–29; Valeckienė 1998: 232–233; Andronovas 2002: 123).

Aukštaičių ir žemaičių tarmėse variantas *smãgenys* teikiamas ir kaip i_m (LKŽe; KrŽ 375), ir kaip i_f kamieno (DūnŽ 336[11]; ZtŽ 608[12]). Kadangi visų i_m ir i_f kamienų linksnių fleksijos sutampa, pietinių pietų aukštaičių šnektose vartojamo daiktavardžio *smãgenys* giminę parodo ne morfologinis ar semantinis kriterijai, bet sintagminiai santykiai, t. y. derinamieji žodžiai (būdvardžiai, įvardžiai), vardinė tarinio dalis:

[11] Šiaurės rytų dūnininkų šnektose vartojamos ir gretiminės moteriškosios giminės formos *smãgenės*, *smãgenos* (DūnŽ 336).

[12] Dar žr. variantus *smãgenos* sf. pl. ZtŽ 607, *smãgenės*, *smãgenes* sf. pl. ZtŽ 607; *smãgenes* (Zinkevičius 1966: 265).

smãgenys sm. pl. (3^{b}) žr. smegenai 2: smą́·geni.s nuodí·ŋgi | tɑi‿jisɑ̃i. vìsadu smą́·genis ìšmetɑ Kb ‖ nugaró·kɑ̀ulo. tàs | cieį‿smą́.geni.s tùri susisiekìmu. ir‿su‿tikrɑ̀is smageni̇̀mìs Zrv ‖

Kaip matyti, aptariamojo varianto giminė yra vyriškoji. Ar pietinių pietų aukštaičių šnektose ir *smẽgenys* gali būti laikomi i_m kamieno, tvirtai konstatuoti būtų galima tik turint daugiau įvairių linksnių formų pavyzdžių.

Skirtingą akcentinę paradigmą[13], bet tapačią leksinę reikšmę ar reikšmes turintys *diẽmedis : diemedỹs* ‘graižažiedžių šeimos dekoratyvinis puskrūmis’, *savanõris, -ė : savanorỹs, -ẽ* ‘kas savo noru, neverčiamas imasi kokio darbo, veiklos’ ir pan. teikiami viename PPAŠŽ straipsnyje. Morfologijos požiūriu šių daiktavardžių fleksinės paradigmos nesutampa vienintele vienaskaitos vardininko fleksija, taigi abu priskiriami $i̯a_2$ kamienui. Išimtinės yra tam tikrą semantinę priešpriešą sudarančios baritoninio ir oksitoninio kirčiavimo formos *lietùvis : lietuvỹs*, *vóketis : voketỹs* ir pan. – pirmuoju atveju įvardijamas atskiras narys, o antruoju atveju reiškia tautą (plg. Ragaišienė 2010: 45). Šie variantai aprašomi atskiruose straipsniuose.

Tris fleksines paradigmas pietinių pietų aukštaičių šnektose turi šis vyriškosios giminės daiktavardis, seniau priklausęs priebalsiniam kamienui:

(15) i_m : *a* : $i̯a_2$ *dantìs : dañtas* ‘1. kieta kaulinė burnos išauga maistui atsikąsti ir kramtyti; 2. įrankio, įnagio, detalės smaili dalis, virbas’ *: dantỹs* ‘kieta kaulinė burnos išauga maistui atsikąsti ir kramtyti’.

Nustatyta, kad gretiminės naujosios $i̯a_2$ ir *a* kamienų paradigmos vartojamos įvairiose pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių šnektose (Zinkevičius 1966: 246; LKA III 39; Leskauskaitė 2005: 270; Ragaišienė 2010: 84 ir kt.). Vilijos Ragaišienės (2010: 84) nuomone, šio daiktavardžio „linksniavimo ir kirčiavimo paradigmų mišimas, ko gero, nu-

[13] Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose vartojamų $i̯a_2$ kamieno akcentinių gretybių įvairavimas sietinas su dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – modeliu (plačiau žr. Ragaišienė 2010: 58–71).

lemtas produktyviesiems *o* ir *i̯o* kamienams rekonstruojamo dviejų daugiskaitų akcentinio modelio“.

Sinkretinės i_m, *a* ir $i̯a_2$ kamienų linksnių formų yra kelios, tačiau PPAŠŽ randamos tik dvi – vns. gal. *dañ.ci.*, dgs. kilm. *dantữ*. Sakiniai su šiomis formomis įdėti į pagrindinio varianto straipsnį. Pridurtina, kad aptariamojo daiktavardžio daugiskaitos vardininkas turi ne tik i_m, $i̯a_2$, *a*, bet ir priebalsinio bei *ē* kamienų fleksijas *-es*, *-ės*. Tokios gretiminės formos taip pat nurodomos i_m kamieno varianto straipsnyje, nes atskiros minėtų kamienų fleksinės paradigmos nesusidaro.

Trejopai gali būti linksniuojamas ir vienas moteriškosios giminės daiktavardis:

(16) i_f: *ā : ē* *móteris* / *moterìs* ‘1. vaikus gimdančios lyties žmogus, ppr. suaugęs; 2. moteriškos lyties augalas’*: mótera : móterė* ‘vaikus gimdančios lyties žmogus, ppr. suaugęs’[14].

Tiesa, trijų variantų išskyrimas veikiau teorinis, paremtas kitose pietų aukštaičių šnektose egzistuojančiais analogiškais variantais, nes PPAŠŽ šio daiktavardžio *ā* ir *ē* kamienai pagrindžiami tik daugiskaitos vardininko formomis.

IŠVADOS

Apibendrinant PPAŠŽ daiktavardžių giminės ir kamienų raiškos variantų analizę, pažymėtina:

1. Pagrindiniu laikomas archajiškesnis, dažniau vartojamas arba bendrinei kalbai artimesnis (jei vienas iš gretiminių variantų yra skolinys) daiktavardžio giminės / kamieno variantas.

2. Nustatant daiktavardžio varianto giminę ir kamieną, atsižvelgiama į morfologinį, semantinį ir / ar sintaksinį kriterijų. Jeigu nepa-

[14] Šio daiktavardžio *ā* (retai *i̯ā*) kamieno formų užrašyta iš vakarinės ir pietinės pietų aukštaičių dalies, o *ē* kamieno – tik iš rytinės dalies (Leskauskaitė 2005: 262). Variantai *mótera* ir móterė vartojami ir kai kur rytų aukštaičių plote (plg. LKŽe; KpŽ II 934).

vyksta nustatyti, kurios giminės resp. kamieno paradigmai priskirtina linksnio forma, ji sąlygiškai teikiama pagrindinio varianto straipsnyje.

3. Pietinėse pietų aukštaičių šnektose vienos giminės kamienų variantų esama įvairių ir nemažai, tačiau jų turi tik kai kurie daiktavardžiai, tarp jų ir skoliniai. Nors šioms, kaip ir kitoms, pietų aukštaičių šnektoms nėra būdingas ryškus daiktavardžių linksnių formų sinkretizmas, skiriant kamienų variantus susiduriama su tam tikrais sunkumais. Sinkretinės linksnių formos, kurių neįmanoma priskirti konkrečiam kamienui remiantis objektyviaisiais kriterijais, žodyne nurodomos pagrindinio varianto straipsnyje. Ten pat įtraukiamos ir pavienės gretiminės kai kurių linksnių formos, pavyzdžiui, *i*$_{\text{ž}}$ kamieno daiktavardžio *avìs* straipsnyje pateikiama dgs. vard. *ãves*, *dantìs* – dgs. vard. *dañtės*.

Vietovių sutrumpinimai

Aš – Aššašninkai, Varėnõs r.
Dbč – Dubìčiai, Varėnõs r.
Dbn – Dubiniñkas, Varėnõs r.
Dnv – Dainavà, Varėnõs r.
Drž – Daržẽliai, Varėnõs r.
Kb – Kabẽliai, Varėnõs r.
Knv – Kaniavà, Varėnõs r.
Kš – Kašẽtos, Varėnõs r.
Mčg – Mánčiagirė, Varėnõs r.
Mrc – Marcinkónys, Varėnõs r.
Mrd – Mardasãvas, Varėnõs r.
Mrg – Márgionys, Varėnõs r.
Mst – Musteikà, Varėnõs r.
Pnč – Panočiaĩ, Varėnõs r.
Pvč – Puvõčiai, Varėnõs r.
Rud – Rudnià, Varėnõs r.
Zrv – Zervýnos, Varėnõs r.
Žr – Žiūraĩ, Varėnõs r.

Literatūra

Ambrazas S. 1993: *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Andronovas A. 2002: Dėl naujų publikacijų lietuvių kalbos teorinės fonetikos ir morfologijos klausimais. – *Acta Linguistica Lithuanica* 47, 117–129.

Bulygina 1970: Т. В. Булыгина. Морфологическая структура слова в современном литовском языке (его письменной форме). – *Морфологическая структура слова в индоевропейских языках*, Москва: Наука, 7–70.

DAT – *Dūkšto apylinkių tekstai*. Sudarė V. Kardelis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė,

V. Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.

DūnŽ – V. Vitkauskas. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.

DuAT – *Dusetų apylinkių tekstai*. Sudarė R. Rinkauskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.

DvŽ I – *Dieveniškių šnektos žodynas* 1 (A-M). Aut.: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.

DvŽ II – *Dieveniškių šnektos žodynas* 2 (N-Ž). Aut.: D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

GAT – *Griškabūdžio apylinkių tekstai*. Sudarė R. Bacevičiūtė, V. Sakalauskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

Girdenis A., Rosinas A. 1977: Lietuvių kalbos daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchija ir pagrindinės jos kitimo tendencijos. – *Baltistica* 13(2), 338–348.

JAT – *Jurbarko apylinkių tekstai*. Sudarė V. Sakalauskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.

Kaikarytė A. 2010: *Joniškio šnektos daiktavardžio linksniavimo sistema*. Daktaro disertacija, Vilnius.

Karaciejūtė V. 2013: *Varėnos šnektos daiktavardžio linksniavimo sistema*. Daktaro disertacija, Vilnius.

Kazlauskas J. 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis.

KlŽ – A. Vilutytė. *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

KpŽ II – K. Vosylytė. *Kupiškėnų žodynas* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

KrŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

Kuryłowicz J. 1964: *The Inflectional Categories of Indo-European,* Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag.

Leskauskaitė A. 2005: Pietų aukštaičių šnektų *i* kamieno daiktavardžiai. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 259–274.

Leskauskaitė A. 2005a: Priebalsinis daiktavardžių linksniavimo tipas pietų aukštaičių šnektose. – *Baltu filoloģija* 13(2), 89–108.

Leskauskaitė A. 2008: Pietų aukštaičių šnektų *įu* kamieno daiktavardžiai. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 524–544.

Leskauskaitė A. 2008a: Pietų aukštaičių šnektų *u* kamieno daiktavardžiai. – *Perspectives of Baltic Philology,* Poznań: Wydawnictwo „RYS“, 79–92.

LKA III – *Lietuvių kalbos atlasas* 3. *Morfologija*, Vilnius: Mokslas, 1991.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – http://www.lkz.lt.

Markevičius A. 2009: *Šiaurinių širvintiškių daiktavardžio linksniavimas ir jo istorija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

Ragaišienė V. 2010: *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse*. Daktaro disertacija, Vilnius.

Rinkauskienė R. 2004: Moteriškojo linksniavimo daiktavardžių kamienų mišimas uteniškių tarmėje. – *Baltistica* 29(1), 41–48.

Rosinas A. 2005: *Latvių kalbos daiktavardžio linksniavimo sistema*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Stundžia B. 1994: Daiktavardžio kamienų bei giminių variantai baltų kalbose (Ide. ir bendroji baltų bei slavų kalbų leksika). – *Baltistica* 27(2), 13–30.

Valeckienė A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Wurzel W. U. 1984: Flexionsmorphologie und Natürlichkeit. – *Studia Grammatica* 21, Berlin: Akademie-Verlag.

Zinkevičius Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

ZnŽ III – *Zanavykų šnektos žodynas* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

ZtŽ – A. Vidugiris. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

PROBLEMS OF PRESENTATION OF NOUN VARIANTS IN THE DICTIONARY OF THE SOUTHERN SUBDIALECTS OF THE SOUTHERN AUKŠTAITIAN

Summary

The variability of noun genders and stems in the Southern Aukštaitian dialect as well as the causes of their origins have not been thoroughly researched. However, these phenomena can undoubtedly help answer some questions about the development of certain cases of noun usage, noun declension system and the noun accentuation system closely related to it as well as the link of this subdialect to the neighbouring subdialects and Slavonic languages. When nouns are described from the lexicographical point of view, there is usually no problem to attribute them to a certain stem or gender. Nevertheless, in some cases certain identification problems are encountered. This article deals with the variants of noun genders and stems as well as their presentation in the Dictionary of the Southern Subdialects of the Southern Aukštaitian.

There are several parallel paradigms of the noun stem declension in the Southern subdialects of the Southern Aukštaitian that differ in their gender category: *a : ā*, *i̯a*$_2$*: ē, i̯ā : i̯u*, *ē : i̯u*. The noun gender variant that is more often used or is closer to Standard Lithuanian is considered the main variant. The plural genitive case is most problematic as all stem nouns have the common

flexion *-(i)ų* of this case. The questionable forms of this case are conditionally attributed to the main noun variant and are given in its dictionary entry.

The Southern subdialect of the Southern Aukštaitian has diverse variants of the same stem gender: *ā : ē, ā : i̯ā, i̯ā : ē, i̯ā : i*$_1$, *i*$_1$*: ē, u : i̯u, a : i̯a*$_2$, *i̯a*$_2$*: i̯u, a : u* and others. The main problem arises in describing them in terms of lexicography: when and on what grounds two (or more) different stem paradigms should be distinguished and when case forms should be considered parallel forms of one of such stems and they should be given in the same entry in the dictionary.

Three criteria are essential for both determining the noun gender and the stem variants: morphological, semantic and syntactical. The Dictionary of the Southern Subdialects of the Southern Aukštaitian was written on the basis of these three criteria.

Vilija Ragaišienė
Lietuvių kalbos institutas

Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pateikimas *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne*

Lingvistinėje literatūroje palyginti mažai rašyta apie žodžių ir jų formų kirčiavimo variantų pateikimą šnektų žodynuose[1]. Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių patarmių tyrėjų darbuose tik fragmentiškai analizuotos akcentinių gretybių pateikimo problemos išleistuose abiejų patarmių žodynuose – Jono Petrausko ir Aloyzo Vidugirio *Lazūnų tarmės žodyne* (LzŽ), Gertrūdos Naktinienės, Aldonos Paulauskienės, Vytauto Vitkausko *Druskininkų tarmės žodyne* (DrskŽ) ir *Dieveniškių šnektos žodyne* (DvŽ I–II). Tiksliau, moksliniuose darbuose aptariant linksniuojamųjų žodžių akcentuaciją ir variantiškumo priežastis šiose patarmėse, atkreiptas dėmesys ir į leksikografinius dalykus – akcentinių gretybių pateikimą žodynuose (Lazauskaitė 1999: 12–13; Ragaišienė 2010: 17, 138; dar plg. Mikulėnienė 1996: 152–153).

Nors išleistuose pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių patarmių žodynuose gausu įvairiai kirčiuojamų žodžių ir jų formų, žodyno sandaros aprašuose akcentinių variantų pateikimo tvarka neaptariama iš viso (žr. LzŽ 11–13; DrskŽ 5–6; DvŽ I XXV–XXVI)[2]. Kirčiavimo gretybių pateikimo leksikografiniai principai nesuformuluoti nei viename žodyne. Jų autoriai, aprašydami šnektų ypatybes, tik nurodę,

[1] Kirčiavimo varianto samprata, straipsnyje sinonimiškai vartojami terminai *kirčiavimo variantas, akcentinis variantas, kirčiavimo gretybė* ir kt. išsamiai aptarti Vilijos Ragaišienės daktaro disertacijoje *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse* (Ragaišienė 2010: 9–12).

[2] Dažniausiai tik nurodoma, kad žodžio straipsnio struktūra tokia, kaip ir *Lietuvių kalbos žodyne* (LzŽ 11; DrskŽ 6). Kirčiavimo gretybių pateikimo principai neaptarti ir kitų patarmių žodynuose. Aloyzo Vidugirio *Zietelos šnektos žodyne* (ZtŽ 24–26), Klementinos Vosylytės *Kupiškėnų žodyne* (KpŽ I XVII) ir Aldono Pupkio *Kazlų Rūdos šnektos žodyne* (KzRŽ I XVII) tik atkreiptas dėmesys į žodžių ir jų formų kirčio svyravimus ir pateikta pavyzdžių.

kad svyruoja žodžių ir jų formų kirtis, ir yra pateikę pavyzdžių (LzŽ 6; DrskŽ 8; DvŽ I XVI)[3]. Neretai analogiški dalykai žodynuose teikiami skirtingai (pavyzdžiui, vienų linksniuojamųjų žodžių straipsniuose nurodomos tik pagal akcentinę paradigmą kirčiuojamos formos, kitų – teikiama ir formų kirčio svyravimų pavyzdžių)[4].

Šio straipsnio **tikslas** – aptarti dažniausiai pasitaikančias įvairiai kirčiuojamų linksniuojamųjų žodžių ir jų formų pateikimo problemas spaudai rengiamame *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne* ir suformuluoti leksikografinius jų sprendimo būdus.

1. Pietinių pietų aukštaičių plotas, iš kurio surinkta žodyno medžiaga, apima pačią pietinę Lietuvos dalį, t. y. Mašnyčių, Puvočių, Vydenių, Kaniavos, Marcinkonių, Šklėrių, Kabelių, Darželių, Rudnios ir Dubičių gyvenamuosius punktus (žr. pav.)[5].

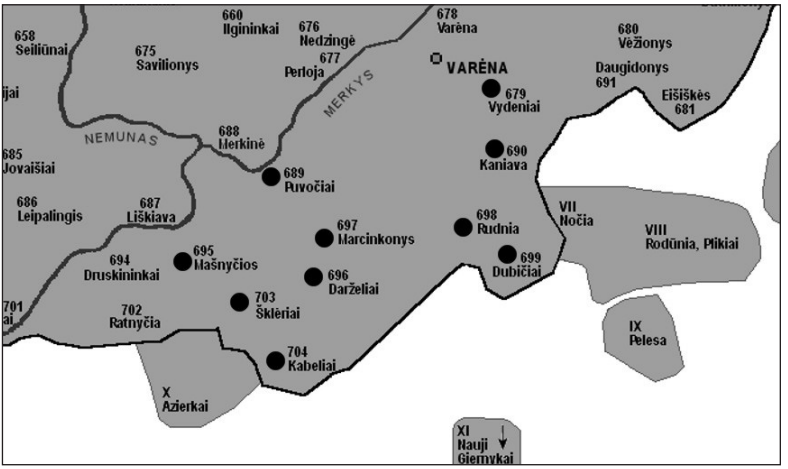
Pastarųjų metų lingvistinėje literatūroje atkreiptas dėmesys, kad šiose šnektose, kaip ir visame pietų aukštaičių patarmės plote, linkstama įvairiai kirčiuoti linksniuojamuosius žodžius ir jų formas (plačiau žr. Lazauskaitė-Ragaišienė 2008: 94–104; Leskauskaitė 2009: 40–41; Ragaišienė 2010: 139; dar plg. Mikulėnienė 1996: 150–151)[6]. Tad renkant žodyno medžiagą ir sudarant kartoteką ypatingas dėmesys buvo skiriamas žodžių ir jų formų akcentuacijai – kamieno priegaidės

[3] Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodyno* būdvardžių kirčio vietos ir kirčiuotės nustatymas, probleminių atvejų sprendimo būdai gana išsamiai aptarti žodyno pratarmėje jo sudarytojos ir mokslinės redaktorės Daivos Vaišnienės (Vaišnienė 2011: XXV–XXVII). Leksikografiniai įvairiai kirčiuojamų žodžių ir jų formų pateikimo principai žodyne nesuformuluoti.

[4] Konkretaus žodžio linksnių formų svyravimo pavyzdžių randama kitų žodžių straipsniuose.

[5] *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* sumanytoja ir darbo vadovė dr. Asta Leskauskaitė 2002–2007 m. organizavo kelias dialektologines ekspedicijas, kurių metu buvo įrašyta daugiau nei 220 val. garso įrašų. Taigi aptariamo žodyno medžiagos pamatą ir sudaro šių garso įrašų duomenys. Žodyno medžiaga taip pat rinkta ir iš Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve saugomų 1952–1967 m. rankraštinių tekstų, *Lietuvių kalbos žodyno* papildymų kartotekos, *Lietuvių kalbos atlaso* ir šnektų tekstų. Žodyno rankraščio apimtis – daugiau nei 100 a. l.

[6] Pažymėtina, kad pietinėje pietų aukštaičių ploto dalyje linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo gretybių užrašoma mažiau nei pietvakarinėje, kuri laikoma variantiškumo centru (Ragaišienė 2010: 139).

Pav. *Pietinių pietų aukštaičių šnektų plotas*[7]

ir žodžio akcentinės paradigmos nustatymui, pasikartojančių paskirų formų, rodančių kirčiuotę ir (ar) kamieną, užrašymui.

Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno rankraštyje iš viso rasta daugiau nei penki šimtai kirčiavimo gretybių turinčių daiktavardžių, būdvardžių, skaitvardžių ir įvardžių. Daugumą (apie 80 proc.) jų sudaro įvairiai kirčiuojami to paties kamieno žodžiai – kirčio vieta ir (ar) priegaide besiskiriančios žodžio ar jo formos atmainos, turinčios tą pačią gramatinę ir leksinę reikšmę, tą pačią morfologinę sandarą, pvz.: *aslà* (4/2), *barškùliai* (2) / *barškuliaĩ* (3[b]) ‘žvanguliai, skambaliukai prie pakinktų’ *jókis, -ia* (1) / *jokìs -ià* (3), *mólinis, -ė* (1) / *molìnis, -ė* (2), *šáltas, -à* (3), ins. sg. *šáltu* / *šaltù*, *šálta* / *šaltà,* acc. pl. *šáltus* / *šaltùs, šáltas* / *šaltàs, víenas* (3), acc. pl. *víenus* / *vienùs* ir kt.[8]

[7] Paveiksle nurodyti *Lietuvių kalbos atlaso punktai.* Medžiaga rinkta iš visų tiriamam plotui priklausančių gyvenamųjų vietovių, ne tik iš paveiksle pažymėtų dešimties kaimų. Straipsnio pabaigoje teikiamame vietovių sutrumpinimų sąraše išvardyti Varėnos rajono kaimai, išskyrus Kibyšius, Liškiavą, Merkinę, Mašnyčias, Ratnyčią, Vydenius ir Valkininkus, priklauso pietinių pietų aukštaičių plotui.

[8] Daugiau nei 80 proc. nagrinėjamų atvejų sudaro įvairiai kirčiuojami daiktavardžiai ir jų formos.

2. Rengiant žodyną bene daugiausia problemų kilo dėl to paties kamieno linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų nustatymo ir leksikografinio jų pateikimo[9]. Tad straipsnyje plačiau ir aptariami dažniausi to paties kamieno probleminiai atvejai, kuriuos apibendrintai galima skirti į tris grupes: 1) žodžio pagrindinio ir gretiminio kirčiavimo variantų nustatymas; 2) žodžio kirčiuotės (kirčiuočių) nustatymas ir (ar) gretiminės akcentinės paradigmos susidarymas (paskirų formų kirčio įvairavimas); 3) įvairiai kirčiuojamų paskirų formų pateikimas žodžio straipsnyje.

Pietinių pietų aukštaičių šnektose, kaip ir visame pietų aukštaičių plote, linksniuojamieji žodžiai dažniausiai kirčiuojami ne pramaišiui, o pagal vieną kurią akcentinę paradigmą[10]. Pavyzdžiui, daiktavardis *pelėda* pagal pirmąją kirčiuotę kirčiuojamas Kaniavos ir Musteikos šnektose (užrašytos 9 formos), pagal trečiąją – Rudnios šnektoje (rasti 2 atvejai), dar plg. *saĩ̃dė* (2) Kb, Kš, Mst, Rud, Pvč / *sáldė* (1) Knv ‘raugintų miltų raugienė’ (atitinkamai 9 ir 4 formos), *šatrà* (4) Knv, Mrc, Dnv, Pvč / *šatrà* (2) Mrc, Mst ‘1. kartis; 2. tvoros statinis; 3. vežimo pertraukas’ (atitinkamai 7 ir 4 formos). Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad aptariamų šnektų plote vyrauja pagrindinio kirčiavimo varianto formos, o gretiminio varianto (gretiminių variantų) vartosenos pavyzdžių aptinkama mažiau (daugiau pavyzdžių žr. 1 lentelėje).

[9] Daiktavardžių kirčiavimo variantų atsiradimas gali būti susijęs ir su kamienų tarpusavio sąveika – tos pačios leksinės reikšmės žodis gali būti visai kito kamieno, pvz.: *líepa* (1), acc. pl. *líepas* / *liepàs*, *líepas* (3/1), *líepė* (1) / *liepẽ̂* (4), arba tik kai kurie linksniai gali perimti kito kamieno galūnes, pvz.: nom. sg. *akmuõ* (3[b]), *akmuõj* (3[b]), gen. sg. *akmenès* / *ãkmenio*, nom. pl. *ãkmenes* / *akmenaĩ̃* ir kt. Morfologinių variantų, kurių morfeminės sudėties kitimas galėjo turėti įtakos žodžių prozodijai, pietinių pietų aukštaičių šnektose užrašyta palyginti nedaug (sudaro apie 20 proc. įvairiai kirčiuojamų žodžių ir jų formų).

[10] Pasitaikė tik keli atvejai, kai tas pats pateikėjas žodį kirčiavo dvejopai pramaišiui, pvz.: [puodui] nukélti bù-o. púodækelę. | puodækelẽ· | pɑdå.ro. iž‿drṓ·bu. senũ· kuř nuplí·štɑ Mrc, ir‿visùs prıspí·rę. ⁞ tɑip‿kat‿mæ̀.s | tæp‿kap‿iř bũ·k‿tɑi savanõ·rẹi | bet‿kokìš gi‿tĩ· bùu̯ɔ. savano·rĩ·s | jé·igu su‿šá·utuvu vå.rę. Mrd ir kt.

1 lentelė. *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų vartosena*

Žodis	Pagrindinis kirčiavimo variantas	Gretiminis (-iai) kirčiavimo variantas (-ai)	Kirčiuotę rodančių formų skaičius[11]	Formų paplitimas
aruodas	*arúodas* (3)		8	*aruodaĩ, aruodų̃* Dnv, Kb, Kpn, Mrc, Mst
		arúodas (1)	3	*arúodai, arúodų* Mrc
kiaunė	*kiaunė̃* (3)		9	*kiaunė̃, kiaunių̃, kiáunes* Knv, Mst, Mrc, Dbn
		kiaũnė (2)	5	*kiaũnė, kiaũnių* Mrc, Stj
		kiáunė (1)	3	*kiáunė, kiáunes* Dbn
lenkas	*lénkas* (3)		35	*lénkas, lenkaĩ, lenkų̃, lenkám, lénkus, lenkaĩs* Dnv, Dbn, Kb, Šk, Kš, Kpn, Rud, Dbč, Knv, Mšn, Mrc, Mst, Pvč, Zrv
		lénkas (1)	12	*lénkas, lénkai, lénkų, lénkais* Knv, Kš, Mrc, Zrv
pavandenė[12]	*pavándenė* (1)		5	*pavándenė* Dbč, Rud
		pavandẽnė (2)	2	*pavandẽnė* Rud
šimtas	*šimtas* (2)		11	*šimtai, šimtų̃, šimtais* Dbč, Kš, Mrc, Mst, Zrv
		šimtas (4)	5	*šimtaĩ, šimtų̃, šimtaĩs* Mrg, Žr
žieminis, -ė	*žiemìnis, -ė* (2)		8	*žiemìnio, žiemìnės, žiemìniai* Kb, Pvč, Mst, Knv
		žiẽminis, -ė (1)	3	*žiẽminis* Rud, *žiẽminės* Kb

Pažymėtina, kad net tais atvejais, kai toje pačioje šnektoje vartojami keli kirčiavimo variantai, dažniausiai iš turimų duomenų yra aišku, kuris iš jų pagrindinis, o kuris – gretiminis, pvz.: *ẽglė* (2) / *eglẽ* (4) Rud, *parduotùvė* (2) / *pardúotuvė* (1) Mrc, *samanà* (3[b]) / *sãmana* (1) Mst,

[11] Į lentelę įtrauktos tik tos formos, kurios rodo žodžio kirčiuotę. Pavyzdžiui, *o* kamieno daiktavardžių neskaičiuotos vienaskaitos vardininko, kilmininko ir kt. linksnių formos, išskyrus vietininką.

[12] Pietinių pietų aukštaičių šnektose žodis vartojamas reikšme *potvynis*.

skìrtumas (1) / *skirtùmas* (2) Kb ir kt.[13] Šnektoje vyrauja pagrindinio kirčiavimo varianto formos (jos paprastai sudaro apie du trečdalius visų vartosenos atvejų).

Pagrindinį ir gretiminį kirčiavimo variantą sudėtinga buvo nustatyti daugiau nei šimto dvejopai kirčiuojamų žodžių[14]. Apie du trečdalius jų sudaro daiktavardžiai ir būdvardžiai, kurių abiejų paradigmų formų, rodančių kirčiuotę, visame pietinių pietų aukštaičių plote užrašyta apylygiai, pvz.: *pãbrolis* (1), *pãbroliai* Knv, Mrc, *pãbroliam* Mrc / *pabrolỹs* (3[b]), *pabroliaĩ, pabroliám* Drž, *paršingà* (3), *paršingà, paršingõs* Aš, Drž / *paršìnga* (1), *paršìnga, paršìngos* Dbč, *ùmėdė* (1) Knv, Žr / *umėdẽ* (3[b]) Mrc, *vilkìnis, -ė* (2) Pvč, Mrc, Rud / *vil̃kinis, -ė* (1) Pvč, Mrc ir kt. Iš pateiktų duomenų matyti du dalykai: 1) abiejų paradigmų užrašyta tik po kelis vartosenos atvejus; 2) pagrindiniu laikytino varianto rasta tik viena (retai – dviem) formomis daugiau. Likusiųjų, t. y. daugiau nei trečdalio, dvejopai kirčiuojamų žodžių abiejų paradigmų formų aptikta po lygiai, pvz.: *akė́čios* (1) Mrc, Dnv / *akė́čios* (3) Mrc, Rud, *jáunatis* (1) Kš / *jaunatìs* (3[a]) Žr, *pãveseiliai* (1) Pvč / *paveseiliaĩ* (3[4b]) ‘vaišės po vestuvių, atgrąžtai’ Rud ir kt.[15] Akivaizdu, kad šiais atvejais iš turimų duomenų neaišku, kurį variantą reikėtų laikyti pagrindiniu. Taigi kyla klausimas, kaip nurodytais atvejais kirčiavimo variantus pateikti žodyne, tiksliau, žodžio straipsnio antraštėje. Neabejotina, kad geriausia į pagalbą pasitelkti šnektos atstovus, t. y. įrašyti iš kelių ploto gyvenamųjų vietovių pasakojimų, kuriuose būtų vartojama žodžio formų, rodančių jo akcentinę paradigmą[16]. *Pietinių pietų aukštaičių*

[13] Pietinių pietų aukštaičių plote, kaip ir kitose pietų aukštaičių patarmės šnektose, dažniausiai linksniuojamieji žodžiai kirčiuojami pagal dvi akcentines paradigmas. Toje pačioje šnektoje pagal tris kirčiuotes kirčiuojamų žodžių neaptikta.

[14] Tiriamose šnektose rasti tik keli trejopai kirčiuojami daiktavardžiai. Visais atvejais turimų duomenų pakako pagrindiniam kirčiavimo variantui nustatyti.

[15] Žodžio kirčiavimo variantai straipsnyje nurodomi eilės tvarka, t. y. pirma teikiama pirmosios kirčiuotės gretybė.

[16] Reikia pripažinti, kad gana sudėtinga būtų tokiu būdu patikslinti daugiau nei pusšimčio žodžių akcentuaciją. Kai kurie žodžiai šnektos pateikėjų vartojami gana retai, nes jie įvardija dabar neaktualius reiškinius, buityje nenaudojamus daiktus ir pan. Pateikėjai gali nežinoti, kaip, pavyzdžiui, atrodo vienas ar kitas augalas, kokie buvo kalendorinių ar kitų švenčių papročiai ir t. t. Ko gero, nelengva būtų su dauguma pašnekovų kalbėtis, pavyzdžiui, apie *jaunatį, pakrantį, žolatakį* ir pan.

šnektų žodyno rengėjų patirtis parodė, kad patikslinti žodžių reikšmes, kirčiavimą ir kt. gali padėti ir tiriamame plote gyvenanty švietimo ir kultūros darbuotojai[17]. Tačiau reikia pripažinti, kad ne visada yra galimybių užrašyti papildomai konkrečių žodžių vartosenos pavyzdžių. Tokiais atvejais pirmiausia reikėtų remtis *Lietuvių kalbos žodyno* ir jo papildymų kartotekos medžiaga, disertacijose, moksliniuose straipsniuose ir kituose darbuose paskelbtų tyrimų duomenimis. Nustatant žodžio pagrindinį ir gretiminį kirčiavimo variantus reikėtų atsižvelgti ne tik į tiriamame plote, bet ir gretimose šnektose užrašytą medžiagą[18]. Pavyzdžiui, daiktavardžio *paveseiliai* pagrindiniu kirčiavimo variantu laikytina pirmosios kirčiuotės forma, patvirtinta *Lietuvių kalbos žodyno* ir kitų šaltinių, plg. *pãveseiliai* (1) Kb, Lp (LKŽ IX 684), Vs (LKŽ K), Srj, Mšn; dar plg. *pãveseilis* (1) Kpč (LKŽ K). Iš pateiktų duomenų matyti, kad pagal kilnojamojo kirčiavimo paradigmą šis žodis kitose pietų aukštaičių šnektose nekirčiuojamas.

Nustatant pagrindinį kirčiavimo variantą reikia atsižvelgti ir į žodžio formų paplitimą tiriamame plote. Pavyzdžiui, formų, liudijančių daiktavardžio *elnias* pirmąją ar antrąją kirčiuotę, užrašyta po lygiai (rasta po 6 atvejus), plg. *élnias, élnio* Rud / *el̃nias* Mrc, *el̃nias, el̃nią* Knv, *el̃niai* Kš, *el̃nių* Kš, Mčg. Akivaizdu, kad abiejų akcentinių paradigmų formos pietinių pietų aukštaičių plote paplitusios nevienodai: pagal pirmąją kirčiuotę šis žodis kirčiuojamas tik Rudnios šnektoje, pagal antrąją kirčiuotę – Marcinkonių, Kaniavos, Kašėtų ir Mančiagirės apylinkėse. Taigi daiktavardžio *elnias* pirmąja žodyne nurodytina antroji kirčiuotė. Beje, šiuo atveju galima remtis tik išvardytose šnektose užrašytais duomenimis, nes kituose šaltiniuose nepateikta šio žodžio vartosenos pavyzdžių iš pietų aukštaičių ploto arba paliudyta trečioji kirčiuotė. *Lietuvių kalbos žodyno* elektroninėje duomenų bazėje daiktavardžio *elnias* nurodytos dvi – pastovaus ir kilnojamojo – kirčiavimo paradigmos, *Lietuvių kalbos žodyne* – tik pirmoji kirčiuotė, tačiau kir-

[17] Žodyno rengėjos už pagalbą dėkingos Kabeliuose gyvenančiai kolegei Danutei Valentukevičienei, pateikusiai patikimų duomenų ne tik iš Kabelių, bet ir iš gretimų šnektų, daug vertingos medžiagos užrašiusiai ir *Lietuvių kalbos žodyno* papildymų kartotekai.

[18] Gretimų šnektų medžiaga galima remtis tada, jei jos priklauso tai pačiai patarmei.

čiuotų formų iš pietų aukštaičių gyvenamųjų vietų nepateikta (LKŽ II 1126; LKŽe). Kilnojamasis kirtis užrašytas tik pietvakarinėje pietų aukštaičių ploto dalyje, plg. *élnias* (3) Avž (LKŽ K).

Kai nėra galimybių nustatyti, kuris iš variantų yra pagrindinis, svarstytina galimybė teikti juos žodžio antraštėje eilės tvarka, pvz.: *pasíenis* (1) Dbč / *pasienỹs* (3ᵇ) Kb. Šiuo atveju toks pateikimo būdas galimas dar ir todėl, kad *Lietuvių kalbos žodyne* ir kituose šaltiniuose randama pastovaus kirčiavimo vartosenos pavyzdžių, tiesa, ne iš pietų aukštaičių patarmės ploto, o kilnojamojo kirčio atvejų neužfiksuota iš viso (LKŽ IX 466)[19]. Dvejopą šio daiktavardžio kirtį patvirtina tik *Lietuvių kalbos žodyno* papildymų kartoteka, plg. *pasíenis* (1) Kpč, Šlvn / *pasienỹs* (3ᵇ) Kpč, Pns[20]. Tai rodo, kad formos *pasienỹs* nereikėtų laikyti atsitiktine. Juolab kad pietiniams ir pietvakariniams pietų aukštaičiams būdingas dvejopas *į̨o* kamieno daiktavardžių kirtis, dar plg. *dúonkepis* (1) / *duonkepỹs* (3ᵃ), *pãbrolis* (1) / *pabrolỹs* (3ᵇ), *papar̃tis* (2) / *papartỹs* (3ᵇ) ir kt. (Lazauskaitė-Ragaišienė 2008a: 37–50; Leskauskaitė 2009: 40; Ragaišienė 2010: 130, 132). Tikėtina, kad kai kurių *į̨o* kamieno daiktavardžių trečiosios kirčiuotės formos kitose pietų aukštaičių patarmės šnektose (ir kitose patarmėse) gali būti nevartojamos iš viso arba vartojamos retai.

3. Nustatant vedinio kirčiuotę ir (ar) pagrindinį kirčiavimo variantą kai kuriais atvejais galima remtis ir to paties darybos tipo žodžių akcentuacija tiriamose šnektose (ypač kai duomenys surinkti tuo pačiu metu, yra galimybė tikslinti abejotinus dalykus). Tačiau, kaip rodo įvairių šaltinių medžiagos analizė, priesagų vediniai šnektose vartojami palyginti retai (Ragaišienė 2010: 127, 394 išn.). Pavyzdžiui, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* rankraštyje daugumos priesagų *-iena, -ynas* ir *-ėjas, -a* daiktavardžių rasta tik po vieną ar dvi formas (žr. 2 lentelę).

[19] *Lietuvių kalbos žodyne* pagal pirmąją kirčiuotę kirčiuojamų formų skiriasi tik kirčio vieta, plg. *pasíenis* / *pãsienis*.

[20] Iš pateiktų duomenų matyti, kad abiejų paradigmų formų rasta po lygiai. Tad remiantis *Lietuvių kalbos žodyno* papildymų kartotekos ir *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* rankraščio duomenimis nėra galimybių nustatyti pietų aukštaičių patarmėje vyraujantį kirčiavimo variantą.

2 lentelė. *Priesaginių daiktavardžių kirčiavimas pietinių pietų aukštaičių šnektose*

Vedinys	Užrašytų formų skaičius	Vedinio formų paplitimas pietinių pietų aukštaičių plote	Vedinio kirčiavimas pietų aukštaičių plote[21]
Priesagos *-iena* vediniai, reiškiantys mėsos pavadinimus			
avinčiena[22]	1	*su avinčíena* Kb	*aviñčiena* (1) Mrk, Vlk, Rod (LKŽ I 527)
baroniena[23]	1	*su baronienà* Kb	*baroníena* (1) Rdm, Lzd
jautiena	2	*jáutieną* Rud, Mrc	*jáutiena* (1) DrskŽ 125; Vlk (LKŽ IV 323), Bd, Rdm, Lzd, Krkš, Lp, Kč, Mrk, Mšn, Pns / *jautienõs* Vvs (LKŽ IV 323)
kiauliena	6	*kiaulíenos* Dbč, Mrc, *kiaulíeną* Dbč, Dbn, *kiaulienõs* Dbč	*kiaulienà* (3) DrskŽ 150; Bd, Rdm, Vng, Krkš, Lzd, Vs, Kpč, Vdn, *kiaulienà* RamT 53, Dgr (sąs. rg. Nr. 836)[24], Jkn (sąs. rg. Nr. 103), Mtl (sąs. rg. Nr. 174), Sel (sąs. rg. Nr. 164), Ilgn (sąs. rg. Nr. 158), Rč (sąs. rg. Nr. 165), Kbš (sąs. rg. Nr. 155), Mšn (sąs. rg. Nr. 160), *kiaulienõs* Vvs (LKŽ V 695) / *kiaulíena* (1) Srj, *kiaulíena* Vng (sąs. rg. Nr. 167), Čvn (sąs. rg. Nr. 62), Mrk (sąs. rg. Nr. 159), Pvč (sąs. rg. Nr. 156), Mrc (sąs. rg. Nr. 157), Rtn (sąs. rg. Nr. 161)
veršiena	1	*veršíeną* Dbč	*veršienà* (3) Pns (LKŽ XVIII 868), Rdm, Vng / *veršíena* (1) Vng (sąs. rg. Nr. 167)

[21] Nurodomos visame plote užrašytos vedinių formos.

[22] Pietų aukštaičių patarmėje avies mėsai pavadinti vartojamas ir žodis *avíena* (1) Bd, Rdm, Krkš.

[23] Tiriamoje patarmėje žodis vartojamas reikšme *avino mėsa*.

[24] Nurodomas Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus Tarmių archyve saugomo rankraštinio šaltinio registracijos numeris.

Vedinys	Užrašytų formų skaičius	Vedinio formų paplitimas pietinių pietų aukštaičių plote	Vedinio kirčiavimas pietų aukštaičių plote[21]
vištiena	2	*vištíeną* Dbn, Mrc	*vištienà* (3) DrskŽ 466; Rdš, Arm, Azr (LKŽ XIX 794), Rdm, Vng, *vištienà* RamT 53, Jkn (sąs. rg. Nr. 103), Mtl (sąs. rg. Nr. 174), Rč (sąs. rg. Nr. 165), Mšk (sąs. rg. Nr. 175), Švnd (sąs. rg. Nr. 232), Kbš (sąs. rg. Nr. 155), Mšn (sąs. rg. Nr. 160), Ilgn (sąs. rg. Nr. 158), *vištienõs* Žln, Drsk, Pns (LKŽ XIX 794) / *vištíena* (1) Bd, *vištíena* Vng (sąs. rg. Nr. 167), Čvn (sąs. rg. Nr. 62), Rtn (sąs. rg. Nr. 161)
Priesagos *-ynas* vediniai, žymintys augalų augimo vietas, augalų telkinius[25]			
daigynas	3	*daigynaĩ* Mrc, Zrv, *daigýnus* Mrc	–
eglynas	1	*eglýnas* Mrc	*eglýnas* (3) DrskŽ 83; Rdm, Mtl, Lzd, Mrk, *eglynañ, eglynaĩ* Nmn (LKŽ II 1051), *eglynaĩs* Knv (sąs. rg. Nr. 923), Rud (sąs. rg. Nr. 76)
jaunuolynas	4	*jaunuolýnas* Knv, Mst, Zrv, *jaunuolýnus* Mst	*jaunuolýnas* (1) Drsk (LKŽ IV 314), *jaunuolýnai* Al (LKŽ IV 314)
krūmynas	1	*krūmynúosa* Mrc	*krūmýnas* (3) Lzd, Mtl, *krūmynaĩ* Lš (LKŽ VI 698)
nendrynas	2	*nendrýnas, nendrýno* Pnč	*nendrýnas* (3) Vs (LKŽ VIII 655), Kpč
riešutynas	1	*riešutýnus* Knv	*riešutýnas* (3) DrskŽ 304; Rdm, Vs, Lp, Mrk, *riešutynañ* Dbč (LKŽ XI 578)

[25] Žodyne palyginti nedaug rasta gamtos vietų, žyminčių jai būdingų daiktų gausumą, pvz., *durpýnas* Dbč, *durpýno* Dbč, *durpynañ* Mrc, *rūdynañ* Pvč, *rūdynaĩ* Kb, *samanýnas* Rud, *samanynañ* Mst, *smėlýnas* Rud, *smėlynañ* Mrc, gyvų būtybių buvimo ir laikymo vietų, pvz., *vienuolýne* Mrc, negyvų daiktų dėjimo ir laikymo vietų, pvz., *skiedrýno* Pvč, *skudurynañ* Aš, *šiukšlynañ* Žr, pavadinimų. Iš pateiktų formų matyti, kad šiuos vedinius linkstama kirčiuoti pagal kilnojamojo kirčiavimo paradigmą.

Vedinys	Užrašytų formų skaičius	Vedinio formų paplitimas pietinių pietų aukštaičių plote	Vedinio kirčiavimas pietų aukštaičių plote[21]
skujynas[26]	1	*skujýno* Mst	*skujýnas* (3) Lp (LKŽ XII 1126), *skujynaĩ* Mrc (LKŽ XII 1126), Mrk, Kb (sąs. rg. Nr. 804)
spanguolynas	1	*spanguolýnas* Knv	–
uogynas	6	*uogýnas* Mst, *uogýnu* Šm, *uogynañ* Šm, *uogynaĩ* Mrc, *uogýnus* Žr, *uogynùs* Šm	*uogýnas* (3) DrskŽ 429; Srj, Mrk (LKŽ K), *uogynañ* Kb, *uogynaĩ* Drsk, Žln, *uogýnus* Vlk (LKŽ XVII 481)
Priesagos *-ėjas, -a* vediniai, reiškiantys veikėjus			
audėjas, -a	7	*audėjà* Knv, Mrc, Dbč, Pvč, *audėjų̃* Kš, Mrd	*audė́jas, -à* (3) Vs, Rdm, *audėjà* Vng (sąs. rg. Nr. 167), Sel (sąs. rg. Nr. 164), Mtl (sąs. rg. Nr. 174) / *audė́jas, -a* (1) Vs / *audėjà* (4) DrskŽ 23
gynėjas, -a	1	*gynė́jai* Dbč	–
kūlėjas, -a	1	*kūlėjaĩ* Mrc	–
kūrėjas, -a	1	*kūrėjà* Mrc	–
mėgėjas, -a	8	*mėgė́jas* Dbč, Kb, Knv, Dbn, Zrv, *mėgėjà* Mrc, Drž, *mėgėjaĩ* Zrv	*mėgė́jas, -à* (3) Rdm, Lzd / *mėgė̃jas, -à* (4) DrskŽ 204
melžėjas, -a	3	*melžėjà, melžė́jai* Knv, *melžėjàs* Dbn	*melžėjà* (3) Rdm, Sel (sąs. rg. Nr. 164), Mtl (sąs. rg. Nr. 174) / *melžėjà* (4) DrskŽ 206
mezgėjas, -a	1	*mezgėjà* Mrc	*audėjà* (4) DrskŽ 208
rinkėjas, -a	1	*rinkėjų̃* Mst	*rinkė̃jas, -à* (4) DrskŽ 306
rišėjas, -a	2	*rišėjà, rišėjõs* Knv	*rišėjà* Vng (sąs. rg. Nr. 167)

[26] Pietų aukštaičių patarmėje pušų miškui pavadinti dažniausiai vartojamas daiktavardis *skujynas*. Žodis *pušynas* užrašomas gana retai.

Vedinys	Užrašytų formų skaičius	Vedinio formų paplitimas pietinių pietų aukštaičių plote	Vedinio kirčiavimas pietų aukštaičių plote[21]
siuvėjas, -a	11	*siuvéjas* Knv, Mrc, *siuvėjà* Dbn, Knv, Mrc, *siuvėjaĩ* Knv	*siuvéjas, -à* (3) Vng, Rdm, Lzd, Vs, Krkš, Vdn, *siuvėjà* Sel (sąs. rg. Nr. 164), Mtl (sąs. rg. Nr. 174) / *siuvẽjas, -à* (4) DrskŽ 326
šlavėjas, -a	1	*šlavéja* Kb	*šlavėjà* Vng (sąs. rg. Nr. 167)
šokėjas, -a	7	*šokėjà* Kš, Knv, Mrc, *šokéjui* Mst, *šokėjám* Mst, *šokéjai* Knv	*šokéjas, -à* (3) DrskŽ 383; Rdm, Vs, Krkš, Srj, Vdn, Mrk, *šokėjà* Vng (sąs. rg. Nr. 167) / *šokẽjas, -à* (4) Drsk, Srj (LKŽ XV 209)
verkėja[27]	1	*verkėjà* Zrv	*verkėjà* (3) Mrk, *verkėjų̃* Rud (LKŽ XVIII 756)
vertėjas, -a	3	*vertéją* Knv, Mrc, *vertėjù* Knv	–
virėjas, -a	1	gen. sg. *virė́jos* Mrc	*virė́jas, -à* (3) Sn (LKŽ IX 520), Krkš, Mtl (sąs. rg. Nr. 174) / *virẽjas, -à* (4) DrskŽ 462

Iš pateiktos medžiagos matyti, kad nustatant žodžių kirčiuotę susiduriama su dviem problemomis. Pirma, pietinių pietų aukštaičių plote užrašytos vedinio formos nerodo jo akcentinės paradigmos, pvz.: *su avinčíena* Kb, *eglýnas* Mrc, *vertéją* Knv, Mrc, *su vertėjù* Knv ir kt. Antra, iš turimų vartosenos pavyzdžių neaišku, ar susiformavusi visa žodžio paradigma, ar įvairuoja tik paskirų formų kirčio vieta, pvz.: *šokėjà* Kš, Knv, Mrc, *šokéjui* Mst, *šokėjám* Mst / nom. pl. *šokéjai* Knv ir kt.[28] Akivaizdu, kad nustatant aptariamų priesagų konkrečių vedinių kirčiuotes nepakanka surinktos medžiagos. Pavyzdžiui, iš devynių priesagos *-ynas* daiktavardžių, įvardijančių augalų augimo vietas ir jų telkinius,

[27] Moteriškosios giminės vedinio forma pietų aukštaičių patarmėje vartojama reikšme *mirusio garbstytoja, raudų sakytoja*.

[28] Neatmestina galimybė, kad kai kurios formos gali būti atsitiktinės.

tik dviejų formos gali rodyti kilnojamąjį kirtį, likusiųjų žodžių kirčiuotė yra neaiški (žr. 2 lentelę). Taigi nėra galimybių remtis *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* rankraštyje teikiamų to paties darybos tipo žodžių akcentuacija. Tokiu atveju galimi du problemos sprendimo būdai: žodžio straipsnio antraštėje nenurodyti kai kurių priesagos *-ynas* daiktavardžių kirčiuotės iš viso arba ieškoti papildomų duomenų, galinčių padėti ją nustatyti. Ko gero, patikimiausia yra remtis to paties darybos tipo vedinių akcentuacija kitose (ypač gretimose) pietų aukštaičių patarmės šnektose. Iš įvairių šaltinių ne vienus metus rinkta medžiaga rodo, kad pietų aukštaičių plote priesagos *-ynas* vedinius linkstama kirčiuoti pagal trečiąją kirčiuotę (žr. 2 lentelę)[29]. Akivaizdu, kad aptariamo darybos tipo vis labiau įsigalinčios oksitoninės formos iš vartosenos stumia pastovaus kirčiavimo paradigmą[30]. Nagrinėjamų vedinių polinkis apibendrinti kilnojamąjį kirtį gali turėti istorines prielaidas, t. y. gali būti nulemtas jų kilmės, semantikos ir kuopinės daugiskaitos (plačiau žr. Lazauskaitė-Ragaišienė 2001: 245–251; Ragaišienė 2010: 127–129; dar plg. Leskauskaitė 2006: 52). Atsižvelgiant į išdėstytus argumentus, spaudai rengiamame *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne* daiktavardžių *daigýnas, eglýnas, krūmýnas, nendrýnas, riešutýnas, skujýnas* ir *uogýnas* straipsnių antraštėse nurodytina trečioji kirčiuotė. Problemiškas yra likusiųjų dviejų žodžių akcentinės paradigmos nustatymas. Vedinys *jaunuolýnas* pietų aukštaičių plote kirčiuojamas tik pastoviai, o žodžio *spanguolýnas* vartosenos pavyzdžių publikuotuose šaltiniuose nerasta iš viso[31] (žr. 2 lentelę). Nenustačius šių daiktavardžių kirčiuotės žodyne teiktinas kirčiuotas antraštinis

[29] Lingvistinėje literatūroje atkreiptas dėmesys, kad lietuvių kalbos ploto tarmėse priesagos *-ynas* daiktavardžiai gana dažnai kirčiuojami pagal trečiąją kirčiuotę, kartais ir pagal ketvirtąją (plačiau žr. Pakerys 1994: 60).

[30] Pavyzdžiui, Lazūnų šnektoje priesagos *-ynas* vedinių vyrauja galūninio kirčiavimo formos. Įsigalėjusį oksitoninį kirtį gali rodyti cirkumflekso žymėjimas šių daiktavardžių priesagoje, pvz.: *eglỹnas, beržỹnas, lazdỹnas, skruzdėlỹnas, žolỹnas* (Lipskienė, Vidugiris 1967: 193).

[31] Pietų aukštaičių patarmėje vietai, kur auga spanguolės, pavadinti dažniau vartojamas žodis *spalgenýnas* (3) Lp (LKŽ XIII 312), Vrn (LKŽ K), Rdm, Vs, Lp.

žodis nenurodant jo akcentinės paradigmos, pvz.: ***spanguolýnas*** sm. *spanguolių uogynas:* cæ‿pirmà labą̀i spaŋguolı́naş bù-o Knv[32].

Ne visais atvejais toks pateikimo būdas yra galimas. Pavyzdžiui, daiktavardžių *veršiena* ir *vištiena* pietinių pietų aukštaičių plote užrašyta tik vienaskaitos galininko formų, kitų linksnių vartosenos pavyzdžių nerasta. Aptariami vediniai pietų aukštaičių patarmėje kirčiuojami dvejopai: pagal pastovaus ir kilnojamojo kirčiavimo paradigmas (žr. 2 lentelę)[33]. Daiktavardžio *vištiena* visame plote vyrauja trečiosios kirčiuotės formos (LKA II 129; žml. Nr. 111; dar plg. Ragaišienė 2010: 125). Remiantis *Lietuvių kalbos atlaso* medžiaga svarstytina galimybė šio daiktavardžio žodyne nurodyti trečiąją kirčiuotę. O žodžio *veršiena* akcentinei paradigmai nustatyti turimų duomenų nepakanka, todėl antraštinis žodis teiktinas nekirčiuotas, plg. **veršiena** sm. *veršio mėsa:* [reikėjo duoti rusams] mı̀ ẽsu ⁞ dá.r k̂åulı́enu ⁞ ir‿šı̀tu versı́ena. atskirą̀i Dbč[34]. Kai kuriais atvejais žodžio akcentinę paradigmą galima nustatyti remiantis tik vienaskaitos galininko formomis, pvz.: *jáutieną* Rud, Mrc. Šis daiktavardis pietų aukštaičių plote, galima sakyti, kirčiuojamas pagal pirmąją kirčiuotę (žr. 2 lentelę)[35].

Daiktavardžio *kiauliena* vienaskaitos kilmininko formų akcentuacija, pvz.: *kiaulı́enos* / *kiaulienõs,* rodo, kad šis žodis gali turėti pirmosios ir trečiosios kirčiuočių gretybių. Atsižvelgiant į pietinių pietų aukštaičių garso įrašų ir kitų šaltinių duomenis žodyne nurodytinos vedinio abi – pastovaus ir kilnojamojo – kirčiavimo paradigmos, nors

[32] Suprantama, kad žodyno sandaros apraše reikėtų aptarti tokius atvejus, kad skaitytojams nesusidarytų įspūdis, kad praleista žodžio kirčiuotė.

[33] Priesagos *-iena* vediniai, reiškiantys kultūrinių augalų augtosios vietos (dirvos) pavadinimus, pietinių pietų aukštaičių patarmėje kirčiuojami pagal pirmąją, pvz.: *bùlbiena* (1) Grb, arba trečiąją, pvz.: *rugienà* (3) Knv, Kb, Rud, kirčiuotę. Kiek labiau tarmėse, regis, paplitę trečiosios kirčiuotės variantai (Pakerys 1994: 68).

[34] Pietinėse pietų aukštaičių šnektose karvės jauniklio, veršiuko mėsai pavadinti vartojamas daiktavardis *teliukiena* yra kirčiuojamas pagal trečiąją kirčiuotę, pvz.: *teliukienà* (3) Mrc (LKŽ XV 1175). Pietinių pietų aukštaičių šnektose šis daiktavardis neužrašytas.

[35] Forma *jautienõs* Vvs gali būti ir atsitiktinė, t. y. nulemta kitų šios priesagos vedinių kirčiavimo analogijos.

ir neužrašyta pakankamai jas liudijančių formų (žr. 2 lentelę). Kyla klausimas, kuris iš vedinio akcentinių variantų laikytinas pagrindiniu, nes pietų aukštaičių patarmėje šio žodžio, regis, labiau paplitusios kilnojamojo kirčio formos (žr. LKA II 129; žml. Nr. 111; dar plg. Ragaišienė 2010: 125). Tačiau pietinių pietų aukštaičių plote skirtingu metu užrašyti duomenys rodo, kad pagrindiniu laikytinas ir žodyne pirmuoju teiktinas priesaginio kirčiavimo variantas, pvz.: **kiaulíena** sf. (1), **kiaulienà** (3) *kiaulės mėsa:* žĩ·das ǩåulíeno.s nevá.lgo. Pvč ‖ žĩ·dɑi ǩåulíeno.s nevá.l̂gi.dɑvo. | jǽ.utienu. Mrc ‖ labɑi̯ vištàs piĩ̃.ko žĩ·dɑi | jie⁻nevá.l̂gę ǩåulienõ·s Dbč ‖ mès ir⁻srubõ·s privé·rdam | ir⁻bú·l̂bu. iř. | ir⁻viš̃číenu. | ir⁻ǩåulíenu. Dbn ‖ [reikėjo duoti rusams] mⁱẽsu ⁞ dá.r ǩåulíenu | ir⁻šìtu versíena. atskirɑi̯ Dbč ‖ pà-ę.mę telĩ·čũ | tɑi⁻neuskɑĩ̃.tę. ǩåulíenos | atȧ·jo kìtukɑ̃ř.t Dbč.

Priesagos *-iena* vedinių, reiškiančių mėsos pavadinimus, analizė rodo, kad nustatant konkretaus žodžio kirčiuotę (ir pagrindinį variantą) ne visais atvejais galima taikyti pietų aukštaičių patarmėje apibendrintą akcentinį modelį, t. y. remtis vien tik to paties darybos tipo vedinių akcentuacija. Daugeliu atvejų reikia atsižvelgti į konkretaus vedinio kirčiavimą ir jo akcentines ypatybes, to paties darybos tipo žodžių akcentuacijos polinkius, formų vartoseną tiriamose šnektose ir visame patarmės plote, įvairių šaltinių duomenis ir kt. veiksnius.

Nustatant konkretaus darybos tipo vedinių kirčiuotes susiduriama su dar viena problema – ne visada aišku, ar greta vyraujančio kirčiavimo modelio užrašomi paskiri vartosenos atvejai yra atsitiktiniai, ar jie rodo esant gretiminę akcentinę paradigmą. Pavyzdžiui, priesagos *-ėjas, -a* vedinius ne tik tiriamose šnektose, bet ir visame pietų aukštaičių plote linkstama kirčiuoti pagal kilnojamojo kirčiavimo paradigmą (žr. 2 lentelę; dar plg. LKA II 128; žml. Nr. 110; Leskauskaitė 2006: 52; 2009: 41). Lingvistinėje literatūroje atkreiptas dėmesys, kad tarmėse šių daiktavardžių polinkis apibendrinti galūninį kirtį gali būti nulemtas kuopinės daugiskaitos (Stundžia 1981: 192; 1995: 62; Lazauskaitė-Ragaišienė 2001: 248, 13 išn.; Urbanavičienė 2005: 108; Ragaišienė 2010: 130–131). Išnagrinėjus pietų aukštaičių patarmės plote užrašytą medžiagą, kyla klausimas, ar remiantis pavienėmis žodžių *šlavėja, virėja* pastovaus kirčiavimo formomis, plg. nom. sg. *šlavė́ja* Kb, gen. sg. *virė́jos*

Mrc, žodyne galima teikti pirmąją kirčiuotę[36]. Ko gero, tiksliausia būtų teikti abi galimas akcentines paradigmas – pastovaus ir kilnojamojo – nenurodant žodžio kirčiuotės, pvz.: *šlavė́jas, -a* smob., *šlavéjas, -à* smob. *kas šluoja*: bažnı́ˉčˇu. tvarkı́ˉdavo. kità ⁞ bù-ɔ šlavė́ˉje Kb.

Nustatant duomenų pateikimo būdą reikėtų atsižvelgti ir į istorines linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo raidos prielaidas. Pastovaus kirčiavimo formos *gynė́jai* Dbč, *šokė́jai* Knv ir kt. gali rodyti buvus semantinę ir akcentinę dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – priešprieš̨ą, plg.: *ciej paskui* ***agronomaĩ*** *kap radõs, tai vagelėm sodzino bulves* Pvč ir *kolūkin tadu buvo trys* ***agrõnomai****, ale visi be galvos* Pvč. Analogiškai, ko gero, aiškintinas ir kitų produktyviųjų *o* ir *i̯o* kamienų daiktavardžių dvejopas daugiskaitos vardininko formų kirtis, nors abiejų daugiskaitų semantinė opozicija ir neišlaikyta (plačiau žr. Lazauskaitė-Ragaišienė 2009:172; Ragaišienė 2010: 45; dar plg. Girdenis 1981: 98; Stundžia 1981: 192; Tuomienė 2008: 45), pvz.: vienà *lietuvà bùu̯ɔ kap̨ mànɔ. brọ́ˉlẹi savanõˉrẹis išʒ̃ˉjo. Mrc ir brọ́ˉlẹi savano.ræĩ.s išʒ̃ˉjo. Mrc. Kai kuriais atvejais nelengva nustatyti rūpimo žodžio kirčiuotę, nes vienaskaitos formos gali rodyti baritoninį (ar kilnojamąjį) kirčiavimą, o daugiskaitos – kilnojamąjį (ar pastovų) kirtį, plg. greta *aficiẽrus, aficiẽrai* 'karininkas' užrašytą formą *aficieraĩ* ir kt.[37] Kai kada kilnojamojo ar pastovaus kirčiavimo paradigma fiksuojama ne visa, nors kirčiuotę rodančių formų užrašyta pakankamai. Pavyzdžiui, daiktavardžio *žolynas* tik vieną kartą užrašyta priesaginio kirčiavimo daugiskaitos kilmininko forma *žolýnų*. Trečiosios kirčiuotės formos *žolynaĩ, žolynų̃, žolynaĩs, žolýnus* ir kt. paliudytos keliolika kartų[38]. Taigi nurodytais atvejais įvairuoja ne žodžio akcentinių paradigmų, o jo paskirų formų kirčio vieta. Tokiu atveju gretiminę formą galima nurodyti žodžio antraštėje, pvz.: **šokė́jas, -à** smob. (3), nom. pl. šokėjaĩ / šokė́jai *kas*

[36] Kai kuriais atvejais priesaginis kirtis gali būti nulemtas ir bendrinės kalbos.

[37] Tokių vartosenos pavyzdžių gausu pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose (plg. Mikulėnienė 1996: 153).

[38] Visame pietų aukštaičių plote šio daiktavardžio taip pat apibendrintas kilnojamasis kirtis, pastovaus kirčiavimo paradigma kaip gretiminė nurodyta tik *Druskininkų tarmės žodyne*. Taigi *Pietinių pietų aukštaičių žodyne* žodžio *žolynas* nurodytina tik trečioji kirčiuotė.

mėgsta ir moka šokti: buvåů vaikǽ.Î šọ.kẹ́·jè labαì̯ Kš ‖ buu̯åů šo.kẹ.jè ir‿dαrbiñ̀kẹ. Knv ‖ dαr̃. šo.kẹ́·jẹi Knv ‖ ir‿dár jǽ·i mùzikα ⁞ grǻ·jina | pọ.‿tǻ·kcı | nesiskùbina | tα(i)‿ir‿šọ.kẹ.jǽ·m gerαĩ. šǫ́·kc Mst[39].

Pasitaikė ir daugiau atvejų, kai iš turimų formų buvo neaišku, ar susidariusi visa žodžio gretiminė akcentinė paradigma. Pavyzdžiui, greta visame pietinių pietų aukštaičių plote vyraujančių daiktavardžio *rañkena* pirmosios kirčiuotės formų Kabelių šnektoje užrašyta galūnėje kirčiuojama vienaskaitos vardininko forma *rankenà*. Ji gali rodyti kilnojamojo kirčiavimo paradigmą, tačiau neatmestina galimybė, kad taip kirčiuojama tik vardininko forma (kitų linksnių formos kirčiuojamos šaknyje). Juolab kad pietų aukštaičių patarmės plote šis žodis kirčiuojamas pagal pastovaus kirčiavimo paradigmą, plg. *rañkena* (1) Rdm, Kč, Knv, Mrc, Pns (LKŽ K), Lzd, Srj, Lp, Vs, Mšn, Mrk, trečioji kirčiuotė paliudyta tik vienos šnektos, plg. *rankenà* (3[b]) Švn (LKŽ XI 164)[40]. Tikėtina, kad aptariamo daiktavardžio kirčiavimas tiriamose šnektose svyruoja, tik kilnojamojo kirčiavimo formos aptinkamos labai retai. Taigi *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne* žodžio *rankena* nurodytinas ir trečiosios kirčiuotės gretiminis variantas.

4. Iš tikrųjų paskirų žodžio formų kirčio vietos įvairavimas kaip reiškinys yra gana sudėtingas. Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių patarmių žodynų rengėjams bene daugiausia problemų kyla dėl daugiskaitos galininko ir vienaskaitos įnagininko formų kirčio vietos įvairavimo. Pietinėse pietų aukštaičių šnektose tvirtagalio ir tvirtapradžio kamieno linksniuojamųjų žodžių šių linksnių formos gana dažnai kirčiuojamos dvejopai, pvz.: *arklỹs* (3), *árklius* Dbč, Knv, Kb, Mst, Mrc, Mrd, Mrg, Rud, Žr / *arkliùs* Grb; *dárbas* (3), *dárbus* Kb, Mrc, Šk / *darbùs* Mrc; *báltas, -à* (3), *báltu* Kš, Mrc / *baltù* Dnv, *báltas* Mrc, Mst, Rud / *baltàs* Rud; *rũbas* (2), *rūbùs* Kb / °*rũbus* Knv, Mrc, Mst, Pvč[41]; *žỹdas* (2), *žydùs* Mst / °*žỹdus* Dbč ir kt. Daugiausia dvejopai kirčiuojamų formų aptariamame

[39] Žodžio antraštėje nurodžius tik neparadigminę formą *šokėjai*, gali susidaryti įspūdis, kad daugiskaitos vardininkas kirčiuojamas tik priesagoje. Ypač tai pasakytina apie atvejus, kai vartosenos pavyzdžiuose nėra teikiamos to paties linksnio kilnojamojo kirčio formos.

[40] Beje, *Lietuvių kalbos žodyne* trečiosios kirčiuotės variantas laikomas pagrindiniu.

[41] Ženklu ° žymima akcentinė neparadigminė forma.

žodyne rasta tų linksniuojamųjų žodžių, kurių šaknies (ar priesagos) pagrindą sudaro ilgieji balsiai *y, ė, o, ū* ir dvibalsiai *ie, uo,* pvz.: *mė́šlas* (3), *mė́šlu* Knv / *mėšlù* Kb; *mėšlýnas* (3), *mėšlýnus* Mrc / *mėšlynùs* Knv; *rytaĩ* (3), *rýtu* Knv, Mrc / *rytù* Rud; *žíedas* (3), *žíedus* Mrc, Pvč / *žiedùs* Knv, Mrc; *žmonà* (3), *žmóna* Mrc / *žmonà* Mrc, Mst, Rud, Zrv, *žmónas* Mrc / *žmonàs* Knv; *blỹnas* (2), °*blỹnu* Mst, °*blỹnus* Kš, Mrc, Pvč[42]; *kuõlas* (4), °*kuõlu* Mst, Mrg, °*kuõlus* Žr ir kt. (priesaginių žodžių vartosenos pavyzdžių žr. 2 lentelėje).

Iš tikrųjų nustatyti šių žodžių šaknies (ar priesagos) priegaidę yra gana sudėtinga. Pirmiausia todėl, kad aptartaisiais atvejais iš klausos nelengva atskirti žodžio priegaidę (Leskauskaitė 2004: 181, 194; dar plg. Mikulėnienė 1993: 95–98; Tuomienė 2008: 52). Naujausi audiciniai tyrimai rodo, kad pietvakarinėse pietų aukštaičių šnektose iš tikrųjų esama ilgųjų balsių ir poliftongų *ie*, *uo* priegaidžių niveliacijos požymių (Leskauskaitė 2004: 181–194).

Iš surinktos medžiagos matyti, kad aptariamais atvejais problemiškas yra ne tik priegaidės, bet ir kirčiuotės nustatymas. Pavyzdžiui, *Druskininkų tarmės žodyne,* remiantis galūniniu vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formų kirčiu, akūtinio kamieno daiktavardžių neretai teikiama tik ketvirtoji kirčiuotė, nors šnektoje gausu formų, išlaikiusių šaknies (ar priesagos) kirtį, pvz.: *akẽčios* (4), *mẽšlas* (4), *mõkslas* (4), *žiẽdas* (4), plg. kitų žodžių straipsniuose rastus šakninio kirčiavimo atvejus *akẽčias* DrskŽ 213, *mẽšlus* DrskŽ 151, *mẽšlą* DrskŽ 191, *mókslą* DrskŽ 120, 121, *mókslu* DrskŽ 313, *po mókslų* DrskŽ 180, *žíedą* DrskŽ 198, *žíedus* DrskŽ 251 ir pan. (plačiau žr. Lazauskaitė-Ragaišienė 2009: 164, 5 išn.). Kartais kilnojamojo kirčio žodžių nurodomos abi – trečioji ir ketvirtoji – kirčiuotės, pvz.: *krė́slas* (3) / *krẽslas* (4), *žarnà* (3, 4) ir kt. Neretai tvirtapradžio kamieno daiktavardžio nurodoma trečioji ar pirmoji akcentinė paradigma, nors aptariamų linksnių akcentuacija ir įvairuoja, pvz.: *grū́das* (3) DrskŽ 115, *grū́dus* DrskŽ 94 / *grūdùs* DrskŽ 246; *pė́das* (3) DrskŽ 255, *pė́dus* DrskŽ 255, 306 / *pėdùs* DrskŽ 22; *píenas* (1) DrskŽ 261, *píenu* DrskŽ 13, 263, 449 / *piẽnu* DrskŽ 108 / *pienù* DrskŽ 112,

[42] Šio daiktavardžio abiejų linksnių galūninio kirčiavimo formų pietinių pietų aukštaičių patarmėje neužrašyta.

pienùs DrskŽ 361; *žiógas* (3) DrskŽ 480, *žiogùs* DrskŽ 220 ir kt.[43] Kaip matyti iš pateiktų duomenų, nurodytais atvejais oksitoninio kirčiavimo formų rasta kitų žodžių iliustraciniuose sakiniuose[44]. Pastarųjų metų pietų aukštaičių patarmės tyrimai rodo, kad vienaskaitos įnagininko ir (ar) daugiskaitos galininko galūninio ar šakninio kirčiavimo atvejai yra reti, bet neatsitiktiniai (pavyzdžių žr. Ragaišienė 2010: 192–249)[45]. Neatmestina galimybė, kad vieni variantai gali būti paveldėti iš seno, t. y. kilę iš kuopinės daugiskaitos formų ar net oksitoninio kirčiavimo, kiti atsiradę analogijos būdu, kitaip sakant, nulemti akcentinės paradigmos išlyginimo (plačiau žr. Kazlauskas 1968: 35–36; Mikulėnienė 1996–1997: 60–61; 2005: 166; Kuzavinis, Girdenis 1997: 76–77; Markevičienė 1999: 32; Ragaišienė 2010: 52–56). Neabejotina, kad formos *pėdù, pėdùs* Mrc, *uogynùs* Šm, *vienù, vienùs* Knv, Rud nerodo esant pakitusią žodžio kamieno priegaidę ir akcentinę paradigmą, plg. *dárbas* (3), *darbùs* → *dařbas; šáltas* (3), *šaltù, šaltùs* → *šal̃tas* ir kt. Tvirtagališkai kirčiuojamų formų **dařbas* ir **šal̃tas* lietuvių kalbos ploto tarmėse ir senuosiuose raštijos paminkluose nerasta (žr. LKŽe).

Taigi kyla klausimas, kaip žodyne aptartus akcentinius variantus teikti? Galimi, ko gero, du pateikimo būdai. Dvejopai kirčiuojamas paskiras formas reikėtų teikti žodžio straipsnio antraštėje po kirčiuotės nuorodos arba tik žodžio vartosenos pavyzdžiuose (žr. 3 lentelę). Jei įvairiai kirčiuojamos formos teikiamos žodžio antraštėje, pirmiausia nurodytinas paradigminis kirčiavimo atvejis. Aišku, tokių formų pa-

[43] Aptariamais atvejais *Lazūnų tarmės žodyne* ir *Dieveniškių šnektos žodyne* kilnojamojo kirčiavimo žodžių nurodoma tik trečioji kirčiuotė. Tačiau abiejų linksnių galūninio kirčiavimo formos žodžių straipsniuose teikiamos ne visada. Neretai jų randama kitų žodžių iliustraciniuose sakiniuose.

[44] Tiesa, pasitaikė atvejų, kai žodyne teikiama tik trečioji kirčiuotė, o žodžio straipsnyje vyrauja vienaskaitos įnagininko galūninis kirtis, pvz.: *stóras, -à* (3), *storù* DrskŽ 349; *žmonà* (3), su *žmonà* DrskŽ 483 ir kt. Leksikografinio nuoseklumo *Druskininkų tarmės žodyne* trūksta teikiant ir cirkumfleksinio kamieno daiktavardžius, pvz.: *bajõras* (2, 4), plg. *bajórus* DrskŽ 26; *grỹbas* (2) DrskŽ 112, plg. *grýbus* DrskŽ 28, 454 ir kt. Akivaizdu, kad *Druskininkų tarmės žodyne* analogiški dalykai pateikti skirtingai.

[45] Dauguma šioje patarmėje užrašytų variantų paliudyti rytų aukštaičių vilniškių ir vakarų aukštaičių kauniškių šnektų ir (ar) senųjų raštijos paminklų.

teikimas turi būti aptartas žodyno įvade, nes kai kuriuos vartosenos pavyzdžius skaitytojas gali palaikyti ir kirčio klaidomis.

3 lentelė. *Galimas įvairiai kirčiuojamų žodžio formų pateikimas žodyne*[46]

Formų pateikimas žodžio straipsnio antraštėje[46]	Formų pateikimas žodžio vartosenos pavyzdžiuose
arklỹs sm. (3), acc. pl. árklius / arkliùs **1.** *darbinis gyvulys:* bù-o arklĩ˙s má.rgas ⁞ júodas | ir_baltů. ĺ̯õpu. bù-o | k$^{(u)}$ó˙jo.s̨ bá.ltos̨ bù-o | ir_š$^{(u)}$ó˙nαi bù-o. bá.ltas ⁞ júodas Dbč ‖ kìtas arklĩ˙s̨ bũ˙nα mí.ŋkšto. nå.go. | kanó˙po.s miŋkštõ˙s Mrc ‖ labαĩ. á.rklus võ˙gę. | arklę̃ĩ. bù-o. brá.ŋgu.s Pnč ‖ [čigonai] ir_mαĩ.no. arklùs Grb ‖	**arklỹs** sm. (3) **1.** *darbinis gyvulys:* bù-o arklĩ˙s má.rgas ⁞ júodas | ir_baltů. ĺ̯õpu. bù-o | k$^{(u)}$ó˙jo.s̨ bá.ltos̨ bù-o | ir_š$^{(u)}$ó˙nαi bù-o. bá.ltas ⁞ júodas Dbč ‖ kìtas arklĩ˙s̨ bũ˙nα mí.ŋkšto. nå.go. | kanó˙po.s miŋkštõ˙s Mrc ‖ labαĩ. á.rklus võ˙gę. | arklę̃ĩ. bù-o. brá.ŋgu.s Pnč ‖ [čigonai] ir_mαĩ.no. arklùs Grb ‖
blỹnas sm. (2), ins. sg. blynù / °blỹnu, acc. pl. blynùs / °blỹnus *keptuvėje kepamas iš miltų ar tarkuotų bulvių valgis, sklindis, paplotis:* væ̀žam vìsu. blę̃˙ku. iškæ̀.pi. bulbìnio. blĩ˙no. pæ̀˙čuį | prispí.rgi.tα ⁞ grietìnę.s pripí.lta ⁞ k̂aušìnu. prìmušta Rud ‖ su_kúoį medùs̨ bù-o̧. | su_agurkù skanù labαĩ. | su_blĩ˙nu | su_súrfu Mst ‖ ‖ blĩ˙nus aŋ_ko.pũ˙stu. læ̀pu. kæ̀.pę Rud ‖ ir_bandàs ka(p)_mès vaz̀ìnam | ir_bli˙nus | ir_cepelinùs | ir_kùgel̂us | ir_ŝrùbu. | vìsa | kũ˙ mó˙kam | tu._då.ro.m Šm ‖ bli˙nùs kæ̃pę̇m | svíestu˙ šьŕldę̇m | lašьiñũ˙ vìrę̇m Drž ‖	**blỹnas** sm. (2) *keptuvėje kepamas iš miltų ar tarkuotų bulvių valgis, sklindis, paplotis:* væ̀žam vìsu. blę̃˙ku. iškæ̀.pi. bulbìnio. blĩ˙no. pæ̀˙čuį | prispí.rgi.tα ⁞ grietìnę.s pripí.lta ⁞ k̂aušìnu. prìmušta Rud ‖ su_kúoį medùs̨ bù-o̧. | su_agurkù skanù labαĩ. | su_blĩ˙nu | su_súrfu Mst ‖ ‖ blĩ˙nus aŋ_ko.pũ˙stu. læ̀pu. kæ̀.pę Rud ‖ ir_bandàs ka(p)_mès vaz̀ìnam | ir_bli˙nus | ir_cepelinùs | ir_kùgel̂us | ir_ŝrùbu. | vìsa | kũ˙ mó˙kam | tu._då.ro.m Šm ‖ bli˙nùs kæ̃pę̇m | svíestu˙ šьŕldę̇m | lašьiñũ˙ vìrę̇m Drž ‖

[46] Lentelėje teikiami ne visi vartosenos pavyzdžiai.

Formų pateikimas žodžio straipsnio antraštėje[46]	Formų pateikimas žodžio vartosenos pavyzdžiuose
súolas sm. (3, 1), acc. pl. súolus / suolùs *ilgas sėdimas baldas:* kọ.kè‿ti. kanapkà | súolas ⁞ va‿tọ.kìs padarí̃ta | bet‿su‿galaĩ̃.s Rud ‖ súolas va‿tọ·kìs | ĩ́ļgas aŋ‿kiẽmọ. bù-ọ. Pvč ‖ grả.bu. pàdeda an‿súolo. Zrv ‖ tαi‿dá·r ta(s)‿šalinès | kur‿bũ·na pǽ·rtvarọ.s | tα(i)‿išαř.dọ. | ir‿padả.rọ. súolus | tαi‿per‿vìsu. klúonu. Mrc ‖ ir‿súolus ⁞ su-mazgọ́jem | ir‿sta.laĩ̀ bùų̃ọ. mazgọ́c raĩ̃.kę. Pvč ‖ suolù(s) sùsraŋka ir‿lá.iʒæ vestuvès [kelti] Kb ‖ usę́·da | suolùs ùžima [moteriškės] Pvč ‖	**súolas** sm. (3, 1) *ilgas sėdimas baldas:* kọ.kè‿ti. kanapkà | súolas ⁞ va‿tọ.kìs padarí̃ta | bet‿su‿galaĩ̃.s Rud ‖ súolas va‿tọ·kìs | ĩ́ļgas aŋ‿kiẽmọ. bù-ọ. Pvč ‖ grả.bu. pàdeda an‿súolo. Zrv ‖ tαi‿dá·r ta(s)‿šalinès | kur‿bũ·na pǽ·rtvarọ.s | tα(i)‿išαř.dọ. | ir‿padả.rọ. súolus | tαi‿per‿vìsu. klúonu. Mrc ‖ ir‿súolus ⁞ su-mazgọ́jem | ir‿sta.laĩ̀ bùų̃ọ. mazgọ́c raĩ̃.kę. Pvč ‖ suolù(s) sùsraŋka ir‿lá.iʒæ vestuvès [kelti] Kb ‖ usę́·da | suolùs ùžima [moteriškės] Pvč ‖

Akivaizdu, kad aiškesnis ir, ko gero, priimtinesnis yra pirmasis medžiagos pateikimo būdas (žr. 3 lentelę). Žodžio antraštėje atkreipiamas dėmesys į paskirų formų kirčiavimo įvairavimą, žodžio straipsnyje teikiama vartosenos pavyzdžių. Taip parodoma, kad neparadigminis paskirų formų kirtis nelaikytinas riktu (ar korektūros klaida).

Pastebėtina, kad ne visos dvejopai kirčiuojamos linksniuojamųjų žodžių formos teiktinos žodžio straipsnio antraštėje. Pavyzdžiui, pietinių pietų aukštaičių šnektose pasitaiko dvejopai kirčiuojamų ir vienaskaitos iliatyvo formų, pvz.: bačkà (4), bačkõn Mrc, Rud / bãčkon Mrc, šilimà (3b), šilimõn Mst / šilìmon Aš, šónas (1), šónan Dnv, Knv, Kš, Mrc, Mrg / šonañ Zrv ir kt. Remiantis tik šiomis formomis žodžio akcentinė paradigma nenustatoma, todėl jos teiktinos vartosenos pavyzdžiuose.

IŠVADOS

Išsami spaudai rengiamo *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* ir išleistų pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių patarmių žodynų medžiagos analizė leidžia daryti šias išvadas:

1. Daugiausia problemų kyla dėl to paties kamieno linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų nustatymo ir leksikografinio jų pateikimo: 1) žodžio pagrindinio ir gretiminio kirčiavimo variantų nustatymo; 2) žodžio kirčiuotės (kirčiuočių) ir (ar) gretiminės akcentinės paradigmos nustatymo; 3) įvairiai kirčiuojamų paskirų formų pateikimo žodžio straipsnyje.

2. Tarminio akcentinio varianto kirčiuotė turi būti nustatoma ne pagal vieną kurią formą, o pagal visą žodžio paradigmą ar bent daugumos formų kirtį ir kamieno priegaidę.

3. Probleminiais atvejais nustatant linksniuojamojo žodžio kirčiuotę (kirčiuotes) ir (ar) pagrindinį kirčiavimo variantą būtina atsižvelgti į: 1) žodžio akcentuaciją gretimose šnektose ir visame patarmės plote; 2) žodžio akcentines ypatybes ir akcentuacijos polinkius; 3) to paties darybos tipo vedinių kirčiavimą tiriamose šnektose ir patarmėje; 4) žodžių akcentuacijos istorinę raidą ir teorines prielaidas.

4. Įvairiai kirčiuojamos paskiros linksniuojamojo žodžio formos, rodančios akcentinę paradigmą, teiktinos žodžio straipsnio antraštėje po kirčiuotės nuorodos. Žodžio straipsnyje teiktini dvejopą kirtį patvirtinantys vartosenos pavyzdžiai.

Vietovių sutrumpinimai

Al – Alytùs
Arm – Armõniškės, Varanãvo r., Baltarùsija
Aš – Ašašninkai, Varėnõs r.
Avž – Avižiẽniai, Lazdìjų r.
Azr – Aziẽrkai, Gařdino r., Baltarùsija
Bd – Bũdvietis, Lazdìjų r.
Čvn – Čivónys, Lazdìjų r.
Dbč – Dubìčiai, Varėnõs r.
Dbn – Dubiniñkas, Varėnõs r.
Dgr – Daugirdìškės, Trãkų r.
Dnv – Dainavà, Varėnõs r.
Drsk – Drùskininkai
Drž – Daržẽliai, Varėnõs r.
Grb – Grabaulià, Varėnõs r.
Ilgn – Ìlgininkai, Varėnõs r.
Jkn – Jakė́nai, Varėnõs r.
Kb – Kabẽliai, Varėnõs r.
Kbš – Kibỹšiai, Varėnõs r.
Kč – Kučiúnai, Lazdìjų r.
Knv – Kaniavà, Varėnõs r.
Kpč – Kãpčiamiestis, Lazdìjų r.
Krkš – Krikštónys, Lazdìjų r.
Kpn – Kapinìškiai, Varėnos r.
Kš – Kašẽtos, Varėnõs r.
Lp – Léipalingis, Lazdìjų r.
Lš – Liškiavà, Varėnõs r.
Lzd – Lazdìjai

Mčg – Mánčiagirė, Varėnõs r.
Mrc – Marcinkónys, Varėnõs r.
Mrd – Mardasãvas, Varėnõs r.
Mrg – Márgionys, Varėnõs r.
Mrk – Merkìnė, Varėnõs r.
Mst – Musteikà, Varėnõs r.
Mšk – Miškìniai, Lazdìjų r.
Mšn – Mašnýčios, Varėnõs r.
Mtl – Meteliaĩ, Lazdìjų r.
Nmn – Nemunáitis, Alytaũs r.
Pnč – Panočiaĩ, Varėnõs r.
Pns – Pùnskas, Lénkija
Pvč – Puvõčiai, Varėnõs r.
Rč – Ročkiaĩ, Lazdìjų r.
Rdm – Rudaminà, Lazdìjų r.
Rdš – Rũdiškės, Trãkų r.
Rod – Ródūnia,Varanãvo r., Baltarusija
Rtn – Rãtnyčia, Varėnõs r.
Rud – Rudnià, Varėnõs r.
Sel – Seiliū́nai, Lazdìjų r.
Sn – Seinaĩ, Lénkija
Srj – Seirìjai, Lazdìjų r.
Stj – Stõjai, Varėnõs r.
Šk – Šklė́riai, Varėnõs r.
Šlvn – Šlavañtai, Lazdìjų r.
Šm – Šùmas, Varėnõs r.
Švn – Šveñtežeris, Lazdjų r.
Švnd – Švendùbrė, Drùskininkų sav.
Vdn – Vydẽniai, Varėnõs r.
Vlk – Valkiniñkai, Varėnõs r.
Vng – Vingrė́nai, Lazdìjų r.
Vrn – Varėnà
Vs – Veisiejaĩ, Lazdìjų r.
Vvs – Víevis, Trãkų r.
Zrv – Zervýnos, Varėnõs r.
Žln – Žilinaĩ, Varėnõs r.
Žr – Žiūraĩ, Varėnõs r.

Literatūra ir šaltiniai

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.

DvŽ I – *Dieveniškių šnektos žodynas* 1 (A-M). Aut.: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.

DvŽ II – *Dieveniškių šnektos žodynas* 2 (N-Ž). Aut.: D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

Girdenis A. 1981: *Fonologija*, Vilnius: Mokslas.

Kazlauskas J. 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis)*, Vilnius: Mintis.

KpŽ I – K. Vosylytė. *Kupiškėnų žodynas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007.

Kuzavinis K., Girdenis A. 1997: Kelios mintys dėl baltų vardažodžio kirčiavimo paradigmų ir jų raidos. – *Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje*. VIII tarptautinio baltistų kongreso pranešimų tezės, 76–78.

KzRŽ I – A. Pupkis. *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

Lazauskaitė V. 1999: Dėl kirčiavimo variantų pateikimo tarmių žodynuose. – *Tarmės: jaunųjų mokslininkų darbai*. Konferencijos pranešimų tezės,12–13.

Lazauskaitė-Ragaišienė V. 2001: Dėl priesagos *-ynas* vedinių kirčiavimo pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. – *Baltistica* 36(2), 245–251.

Lazauskaitė-Ragaišienė V. 2008: Priesagos *-inis, -ė* būdvardžiai pietinių pietų aukštaičių šnektose. – *Žmogus ir žodis* 10(1), 94–104.

Lazauskaitė-Ragaišienė V. 2008a: Dviskiemenių *įį̨o* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. – *Lituanistica* 54 3(75), 37–50.

Lazauskaitė-Ragaišienė V. 2009: Dviskiemenių *o* ir *įį̨o* kamienų daiktavardžių kirčiavimo variantų paplitimas pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. – *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 161–181.

Leskauskaitė A. 2004: *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė A. 2006: Šnektos plotas ir svarbiausios ypatybės. – *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 26–67.

Leskauskaitė A. 2009: Šnektos plotas ir svarbiausios ypatybės. – *Marcinkonių šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 29–76.

Lipskienė J., Vidugiris A. 1967: Dieveniškių tarmė. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 183–222.

LKA I – *Lietuvių kalbos atlasas* 1. *Leksika*, Vilnius: Mokslas, 1977.

LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas* 2. *Fonetika*, Vilnius: Mokslas, 1982.

LKŽ K – *Lietuvių kalbos žodyno* papildymų kartoteka.

LKŽ I^2–II^2, IV–VI, VIII–IX, XI–XIII, XV, XVII, XVIII–XIX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, 2-asis leid. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 4–6. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957–1962; 8–9. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1970–1973; 11–13. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1978–1984; 15. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1991; 17. Ats. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996; 18–19. Ats. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997–1999.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt.

LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.

Markevičienė Ž. 1999: Įvadas. – *Aukštaičių tarmių tekstai* 1, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 11–34.

Mikulėnienė D. 1993: Priegaidžių defonologizacijos tendencijos Gervėčių tarmėje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, 95–104.

Mikulėnienė D. 1996: Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 148–155.

Mikulėnienė D. 1996–1997: Einwickung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten. – *Linguistica Baltica* 5–6, 57–67.

Mikulėnienė D. 2005: *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Pakerys A. 1994: *Akcentologija* 1, Kaunas: Šviesa.

Ragaišienė V. 2010: *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse*. Daktaro disertacija, Vilnius.

RamT – N. Tuomienė. *Ramaškonių šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

Stundžia B. 1981: Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 21, 185–198.

Tuomienė N. 2008: Pagrindinės Ramaškonių šnektos ypatybės. – *Ramaškonių šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 46–79.

Urbanavičienė J. 2005: *Svirkų šnektos (rytų aukštaičių vilniškių) fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*. Daktaro disertacija, Vilnius.

Vaišnienė D. 2011: „Kretingos tarmės žodynas“: pagrindiniai medžiagos pateikimo principai. – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, XX–XXXVI.

ZtŽ – A. Vidugiris. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

PRESENTATION OF THE VARIANTS OF ACCENTUATION OF DECLINED WORDS IN THE DICTIONARY OF THE SOUTHERN SUBDIALECTS OF THE SOUTHERN HIGHLANDERS

Summary

The article deals with the most frequent issues of presentation of declined words and their forms with a variable stress in the Dictionary of Southern South Highland Lithuanians which is being compiled for publication. The analysis of the material suggests that problems come up when attempts are made to establish the accentuation variants of declined words of the same stem and their lexicographic presentation: 1) establishing the main and parallel accentuation variants of a word; 2) establishing the main stress paradigm and parallel accent paradigm of a word; 3) presenting separate forms with a variable stress in the entry of the head word in the dictionary.

Detailed analysis suggests that the paradigm of a dialectal accentual variant needs to be established not by one form but according to the entire word paradigm or at least by the stress and intonation of most

forms. In problematic cases of establishing the stress paradigm(s) and/or the main variant of accentuated stress attention should first be paid to the accentuation of such words in the neighbouring subdialects and the entire area of the dialect concerned. It is also important to take into consideration the accentual peculiarities and tendencies of those words as well as to draw on the accentuation of the same type derivatives in the subdialects. In difficult cases the historical evolution and theoretical premises of the word accentuation should also be taken into consideration. Individual accented forms of declined words with a variable stress that show the accent paradigm should be given in the head word entry below the indicated grammatical marks and stress accent.

LEKSIKOGRAFIJOS METODIKA

Danutė Liutkevičienė
Lietuvių kalbos institutas

Nuorodinis žodžių aiškinimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*

Bendrinės lietuvių kalbos žodyne[1] (toliau – BŽ), žodžiai (žodžių reikšmės) aiškinami trimis nuo seno leksikografijoje įprastais būdais: aprašomuoju[2], sinoniminiu ir nuorodiniu (plačiau apie juos plg. Jakaitienė 2005:79, 99)[3]. Tiksliausias, daugiausiai informacijos suteikiantis žodžio reikšmės apibrėžimas yra aprašomasis. Todėl BŽ stengtasi kuo daugiau žodžių reikšmių aiškinti būtent šiuo būdu. Tačiau visiškai išvengti kitų dviejų aiškinimo būdų vargu ar įmanoma.

Šiame straipsnyje norima plačiau aptarti, kokiais atvejais nuorodinis aiškinimo būdas vartojamas BŽ. Apie šio aiškinimo būdo trūkumus kalbama nebus, nes jie jau minėti kai kuriuose kituose straipsniuose[4].

BŽ galima išskirti keturis nuorodinio aiškinimo atvejus.

1. Strėlės ženklas (→) vartojamas nukreipiant išvestinius žodžius į jų pamatinius žodžius, rašomus retintu šriftu. Taip pateikiami:

[1] *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* atskiromis raidėmis jau pradėtas skelbti internete.

[2] Šio aiškinimo būdo pavadinimas įvairuoja: jis vadinamas aprašomuoju (plg. Murmulaitytė 2006: 37; Svetikienė 2006:181; LKŽe skyrius „Struktūra“, skyrelis „Žodžio reikšmių aiškinimas“), aiškinamuoju (plg. Naktinienė 2006: 22; Liutkevičienė 2006: 13), apibrėžiamuoju (plg. Jakaitienė 2005: 79), apibrėžiamuoju-aprašomuoju (DŽ$_7$ skyrius „Įvadas“, skyrelis „Žodžių reikšmių aiškinimas“, p. XIV), apibrėžiamuoju-aiškinamuoju (Murmulaitytė 2000: 148) ir pan. Šio straipsnio autorei dabar priimtiniausias atrodo pavadinimas *aprašomasis* būdas.

[3] Be šių trijų pagrindinių aiškinimo būdų, ir apskritai žodynuose, ir konkrečiai *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* galima išskirti ir daugiau – nusakomąjį, mišrųjį ir pan., plg. Naktinienė 2006: 22; Svetikienė 2006: 181.

[4] Dar plg. apie nuorodinio aiškinimo būdo trūkumus: Svetikienė 2006: 181–191; Naktinienė 2011: 153; Liutkevičienė 2006: 14.

1. 1. veiksmažodžių abstraktai[5], pvz.:

badãvimas dkt. ppr. vns. (1) **1.** → badauti 1: *Neprãtę prie fìzinio dárbo ir nuolatìnio badãvimo kaliniaĩ greĩtai nusilpdavo. Žvėrìms ir paũkščiams baisiáusia ne šalĩtis, o sẽkinantis badãvimas.* **2.** → badauti 2: *Kařtais mãnoma, kad įvaĩrūs badãvimo bũdai organìzmą dãro sveikèsnį. Žmónės miniojè protestúotojų prãšė nebetęsti badãvimo.*

hipnotizãvimas dkt. ppr. vns. (1) → hipnotizuoti 1: *Ligónio [miniõs] hipnotizãvimas. Hipnotizãvimas veiksmìngas gýdant kai kuriàs ligàs. Ligónis bùvo gýdomas hipnotizãvimu.*

júodinimas dkt. ppr. vns. (1) **1.** → juodinti 1: *Rastà unikalì sidabrìnė sẽgė, ornamentúota júodinimo tèchnika.* **2.** → juodinti 3: *Tęsiasi polìtiko júodinimo kampãnija. Pasiriñko ne diskùsijų, o júodinimo kẽlią.*

1. 2. būdvardžių abstraktai, pvz.:

jaukùmas dkt. ppr. vns. (2) → jaukus 2: *Kaip susikùrti jaukùmą namuosè? Pagalvėlės suteĩkia jaukùmo. Sodýba dvelĩkia nepàprastu jaukumù.*

organiškùmas dkt. ppr. vns. (2) **1.** → organiškas 1: *Gamtõs ir architektūros rỹšio organiškùmas.* **2.** → organiškas 2: *Susižavėjome ãktorių vaidýbos organiškumù.*

1. 3. kai kurie prieveiksmiai, pvz.:

oficialiaĩ prv. **1.** → oficialus 1: *Lietuvojè oficialiaĩ apsilañkė trỹs Vokietìjos parlamentãrai. Mũsų sántykiai įtėisinti oficialiaĩ, vedýbų sutartimì.* **2.** → oficialus 3: *Jìs labaĩ oficialiaĩ paréiškė nevažiúosiąs į susitikìmą.*

japòniškai prv. → japoniškas 3: *Japòniškai rašýti [kalbéti].*

laibỹn prv. → laibas 1: *Mẽdis eĩna laibỹn* (darosi laibesnis, laibėja).

[5] Plačiau apie veiksmažodžių abstraktų pateikimą *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* žr. Liutkevičienė, Naktinienė, Vosylytė 2010: 246–249.

Pažymėtina, kad kiekviena abstrakto ar prieveiksmio reikšmė nukreipiama į atitinkamą pamatinio žodžio reikšmę, kitaip negu *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, plg. iš $DŽ_{6e}$:

júodin|ti, *~a, ~o*
1. daryti juodą, tepti: *J. batus.*
2. *prk.* šmeižti, teršti: *Kitus ~a, o pats ne geresnis.*

~imas (1)
jauk|ùs, *~ì* (4)
1. pripratęs, prijunkęs, nebaikštus: *Jaũkūs gyvuliai.*
2. gerai nuteikiantis, malonus: *J. oras, kambarys.*

jaũkiai *prv.*: *J. įrengtas butas.*
~ùmas (2)
oficial|ùs, *~ì* (4)
1. vyriausybinis.
2. tarnybinis: *O. asmuo.*
3. *prk.* sausas, formalus: *O. kvietimas.*

~iaĩ *prv.*: *~iaĩ kalbėti, elgtis.*
~ỹn *prv.*
~ýbė (1)
~ùmas (2)

Taigi BŽ akivaizdžiai matoma, kiek reikšmių turi abstraktas ar prieveiksmis. Leksikalizuotos veiksmažodžių ir būdvardžių abstraktų reikšmės aiškinamos išsamiai, aprašomuoju būdu. Aprašomuoju būdu aiškinama ir didelė dalis prieveiksmių. Nuorodinis aiškinimas taikomas tiems prieveiksmiams, kuriuos paaiškinti keblu, kurių reikšmė labai glaudžiai susijusi su pamatiniu žodžiu ir pan.

2. Į pamatinį žodį nukreipiama ir dalis deminutyvų[6]. BŽ visi deminutyvai yra rašomi atskirais straipsniais, prie antraštinio žodžio

[6] Kai kuriuose kituose aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose (LKŽ, DŽ) analogiškai, kaip ir deminutyvai, į pamatinius žodžius nukreipiami kai kurie veiksmažodžiai – dažniniai, priežastiniai, parūpinamieji, mažybiniai, įstangos kartotiniai. BŽ visi šie veiksmažodžiai aiškinami. Plačiau apie tai žr. $DŽ_7$ skyrius „Įvadas“, skyrelis „Žodžių reikšmių aiškinimas“, p. XVI, LKŽe skyrius „Struktūra“, skyrelis „Veiksmažodžių pateikimas“, Naktinienė 2011: 150-164.

teikiama gramatinė charakteristika, pavyzdžiai. Aiškinami deminutyvai dvejopai. Paprastesnės semantikos deminutyvams kuriamos apibrėžtys. Pvz.:

balùtė dkt. (2) maža bala (1 r.): *Aũkis guminiùs aulinukùs – eĩsime po balutės pasitaškýti!*

baltytẽlis, baltytẽlė bdv. (2) labai baltas (1 r.): *Išsiẽmęs baltytẽlę nósinę, jìs nusivãlė akiniũ stiklùs. Stãlas pàdengtas baltytėlė stáltiese.*

Sudėtingesniais atvejais, pavyzdžiui, kai deminutyvinis žodis gali reikšti ne tik mažumą, bet ir jaukumą, malonumą ar net ironiją, jis pateikiamas nuorodiniu būdu: pridedama pažyma dem. ir deminutyvas nukreipiamas į pamatinį žodį, rašomą retintu šriftu. Pvz.:

algẽlė dkt. (2) dem. alga: *Tokià ten jõs ir algẽlė* (menk.). *Ohõ, kokià mū́sų dirèktoriaus algẽlė!* (iron.).

bažnytẽlė dkt. (2) dem. bažnyčia 2: *Ãlovėje gãlima pasigrožėti senutė medinė bažnytėlė. Mégstu mažàs jaukiàs káimo bažnytėlės.*

broliùkas dkt. (2) **1.** dem. brolis 1: *Jai patiñka rū́pintis mažesniù broliukù. Sesùtės neturiù, tik dù broliukùs.* **2.** dem. relig. šnek. brolis 1: *Po dviejũ trijũ dienũ vienuõliai víenas kìto kláusia, ar nemãtė tõ senývo broliùko.*

Pasitaiko ir tokių atvejų, kai viena deminutyvo reikšmė nukreipiama į pamatinį žodį, o kitos aiškinamos. Pvz.:

balandẽlis dkt. (2) **1.** dem. balandis 1: *Ant palángės nùtūpė balandẽlis ir ẽmė burkúoti.* **2.** balandžių jauniklis; sin. balandžiukas: *Išsirìto balandẽliai.* **3.** maloninis artimo, brangaus žmogaus pavadinimas: *O tù, màno balandẽli!* | iron.: *Na kã, įkliuvaĩ, balandẽli? Štai kuř jũs, balandẽliai!* **4.** kopūstų vyniotinis su ppr. mėsos įdaru: *Pietùms vìrsime balandėliùs. Nóri vegetãriškų balandẽlių su daržóvių įdaru?*

Deminutyvų reikšmės nukreipiamos į atitinkamas pamatinio žodžio reikšmes, o ne į pamatinį žodį apskritai (žr. pateiktus pavyzdžius).

3. BŽ tekste kartais vartojamas sutrumpinimas žr. (žiūrėk). Tačiau jis reiškia ką kita nei kai kuriuose kituose lietuvių kalbos žodynuose (pavyzdžiui, $DŽ_7$, kur juo „nukreipiami siauriau vartojami, regioniniai (tarminiai), senstelėję, skolinti bei kitokie panašūs žodžiai ar darybos variantai į bendrinėje kalboje plačiau vartojamus žodžius“[7]).

3. 1. Sutrumpinimas žr. rašomas tada, kai koks nors žodis BŽ vartojamas tik tam tikrame junginyje ir yra nukreipiamas į tą junginį[8]. Toks žodis iškeliamas tik dėl to, kad būtų aiški jo kalbos dalis, kirčiuotė, kitos gramatinės charakteristikos. Iliustracijų prie tokių antraštinių žodžių nėra, jos pateikiamos prie minėtųjų junginių. Po sutrumpinimo žr. einantis žodžių junginys rašomas retintu šriftu. Pvz.:

Arãbija dkt. (1) žr. Arabijos jūra, Arabijos pusiasalis, Saudo Arabija.
aušrìnis, aušrìnė bdv. (2) žr. Aušrinė žvaigždė.
birùlė dkt. (2) žr. aguona birulė.
parűpinamasis, parűpinamoji bdv. įvr. žr. parūpinamasis veiksmažodis.
usũrinis, usũrinė bdv. (1) žr. usūrinis šuo.
venèrinis, venèrinė bdv. (1) žr. venerinė liga.

Pažymėtina, kad jei junginyje esantis žodis vartojamas tik kokia nors viena forma, dažniausiai kilmininko linksniu (taigi šiame junginyje jis nekaitomas, todėl jo kirčiuotės žinoti nebūtina), toks žodis BŽ atskirai neiškeliamas. Pvz.:

Bãrenco jűra Arkties vandenyno dalis tarp šiaurinių Europos krantų.
Fòlklando sãlos Didžiajai Britanijai priklausantis salynas Atlanto pietvakariuose, į pietryčius nuo Argentinos.

Šiuo atveju nei **Barencas**, nei **Folklandas** atskirai nėra iškelti.

[7] $DŽ_7$ skyrius „Įvadas“, skyrelis „Žodžių reikšmių aiškinimas“, p. XV.
[8] Ankstesnėse BŽ skirtose publikacijose jau minėta, kad BŽ kaip antraštiniai iškeliami ir junginiai, jie aiškinami, turi savo iliustracijas, plg. Liutkevičienė 2010:147.

3. 2. Sutrumpinimas žr. rašomas ir tada, kai atskirai iškeliama ir į pagrindinę nurodoma kokia nors šalutinė žodžio forma:

3. 2. 1. prie įvardžių supletyvinių linksnių formų arba prie įvardžiuotinių įvardžių:

manęs įv. K. žr. aš.
mano įv. K. savyb. žr. aš.
jíeji K. *jūjų,* N. *jíesiems,* G. *júosius,* Įn. *jaĩsiais,* Vt. *juõsiuose* įv. įvr. žr. jie.
patsaĩ įv. įvr. V. žr. pats[1].

3. 2. 2. prie veiksmažodžių supletyvinių formų:

ẽsti vksm. esam. 3 asm. žr. būti.
yrà vksm. esam. 3 asm. žr. būti.

3. 3. Sutrumpinimas žr. rašomas prie žodžio straipsnio gale pateikiamų frazeologizmų, kai frazeologizmas, esantis prie šalutinio dėmens, nukreipiamas į pagrindinį dėmenį. Pvz.:

bãdas dkt. ppr. vns. (4) **1.** ppr. ilgą laiką trunkantis neturėjimas ko valgyti ar ėsti, alkio kentimas: *Bãdas prispáudė. Kęsti bãdą ir šaĺtį. Gìntis nuo bãdo. Bãdo grėsmẽ Ãfrikoje. Įveĩkti bãdą ir skuřdą neturtingiáusiose pasáulio šalysè. Badù stìpsiu – kójos čià daugiaũ nekélsiu. Po várginančių badį̃ kìlo mãras. Iš bãdo šuõ ir várškę éda* (flk.). **2.** badavimas, nevalgymas: *Bãdo dietà. Bãdo ãkcija [streĩkas].* **3.** stoka, trūkumas: *Diẽvo žõdžių bãdas. Deguoniẽs bãdui jautriáusios smẽgenys. Dabař knỹgų bãdo nėrà.* ♦ **bãdą [badùs] atgáuti** žr. atgauti. **badù marìnti** žr. marinti. **iš bãdo [badù] miřti** žr. mirti. **kaip bãdas** sakoma apie besotį, gobšą: *Jìs kaip ir bãdas – jám vìs neganà ir neganà.* **kaip prie bãdo miẽto bùvęs** žr. būti. **kaip prie bãdo siẽto bùvęs** žr. būti.

4. BŽ vartojamas dar vienas nukreipimo į kitą žodį būdas. Į savo dažnesnius sinonimus arba pagrindinius variantus nukreipiami rečiau vartojami žodžiai, šalutiniai variantai (kalbos normiškumo ar termini-

jos požiūriu), kai kurie stilistiškai konotuoti, tarminiai žodžiai ar pan.[9] Pažymėtina, kad šie žodžiai traktuojami kaip bendrinei kalbai teiktini, jie pateikiami su savo reikšmėmis ir pavyzdžiais. Pvz.:

baigmẽ dkt. (4) **1.** FINIŠAS 1: *Rãlio baigmė labiáusiai džiaũgėsi panevėžiẽčiai.* • ant. startas. **2.** FINIŠAS 2: *Baigmẽs lìnija. Laĩmi būrỹs, pirmàsis pasíekęs baĩgmę.* • ant. startas. **3.** baigiamoji šachmatų partijos dalis: *Šachmãtų (pártijos) baigmẽ.* • ant. pradmė. **4.** pabaiga, rezultatas: *Su vãsaros pradžià prasìdeda ir jõs baigmẽ – dienà vis trumpė́ja. Tik laĩkas nežìno baigmẽs. Laukų̃ darbaĩ artė́jo prie baigmẽs. Kàs lémė tókią mũšio baĩgmę? Tikiù sėkmìnga operãcijos baigmė.* • ant. pradžia.

bãlius[10] dkt. (2) šnek. POKYLIS, PUOTA: *Venècijos káukių bãlius. Pakviẽsti į bãlių. Reñgti [organizúoti] baliùs. Labdarõs bãliumi Rõtušėje miẽsto veršlininkai dõmisi vañgiai. Mẽs nenorė́jome tradìcinio vestùvių bãliaus, todė̃l išvỹkome į keliõnę.* | šnek. VAKARĖLIS: *Pas kaimýnus kai tik saváitgalis – tai ir bãlius. Studeñtų kambarỹs po bãliaus atródė klaĩkiai.*

Báltija dkt. vns. (1) BALTIJOS JŪRA: *Pràeitą vãsarą Báltijoje bùvo šil̃tas vanduõ.*

baltkãklis, baltkãklė bdv. (2) BALTAKAKLIS: *Baltkãklė gul̃bė.*

jõvaras dkt. (3[b]) [bot.] **1.** TUOPA. **2.** PLATANALAPIS KLEVAS. **3.** SKROBLAS.[11]

farširúoti, *farširúoja, farširãvo* vksm. (ką) ĮDARYTI: *Farširúoti kiaušiniùs. Farširúota žuvìs.*

[9] Kartais BŽ rengėjai sulaukia pastabų, kad tokiu nuorodinio žymėjimo būdu žymimi keli dalykai. Tačiau pagal žodyno sistemą tai visiškai aiškus žymėjimas – taip žodžiai ar jų reikšmės nukreipiami į prestižiškesnį variantą, bet jie vis tiek yra norminiai. Jei tie keli dalykai būtų atskirti (tarkim, šalutinės kalbos kultūros normos ir retesni sinonimai), tada tektų įsivesti dar papildomus mažiausiai keturis žymėjimus ir visiškai supainioti žodyno skaitytoją. Juk žodynas nėra nei terminų rinkinys, nei gramatika, nei kalbos kultūros veikalas – jame yra visko po truputį. Priešingu atveju žodynas išsipūstų iki dešimčių tomų.

[10] Per VLKK Žodynų pakomisės posėdžius nuspręsta, kad *balius* vertintinas kaip šalutinis normos variantas. Tai užfiksuota antrajame pataisytame knygelės „Kalbos patarimai. Kn. 4: Leksika: 1. Skolinių vartojimas“ (Vilnius, 2013) leidime.

[11] Prie šio žodžio pavyzdžių nėra todėl, kad neįmanoma nustatyti, kuri iš *jovaro* reikšmių turima omenyje.

fãktorius dkt. (1) VEIKSNYS 1: *Sociãlinių fãktorių anãlizė. Fãktorių sąveika.*

5. Šalia minėtų keturių nuorodinio aiškinimo atvejų papildomai aptartinas sutrumpinimas plg. (palygink). Jis su žodžiu, į kurį nukreipiama, pridedamas prie aprašomojo aiškinimo kaip papildoma informacija. Šis sutrumpinimas dedamas tada, kai keli žodžiai reiškia panašius arba kaip tik priešingus dalykus, bet nėra sinonimai ar antonimai, o semantiniu aspektu juos norisi leksikografiškai susieti. Pvz.:

akmeñs vatà ekologiška neorganinė pluoštinė medžiaga, gaunama lydant uolieną, naudojama namams apšiltinti, garsui izoliuoti. • plg. stiklo vata.

Aĩrija dkt. (1) **1.** Britų salyno sala. **2.** ofic. valstybė Vakarų Europoje, apimanti didžiąją dalį Airijos salos ir kelias šalia esančias saleles. • plg. Šiaurės Airija.

abejì, ãbejos įv. npbr. dvisk. vartojama, nurodant porinį daiktą arba su daugiskaitiniais daiktavardžiais. • plg. abu, abi.

Afrodìtė dkt. (2) senovės graikų meilės ir grožio deivė. • plg. Venera.

Gali kilti klausimų, kodėl BŽ tam tikri susiejami žodžiai žymima plg., o ne ant. (antonimas), nors kai kuriuose kituose šaltiniuose[12] jie laikomi antonimais. BŽ rengėjai laikosi nuostatos antonimais žymėti tik tokias žodžių poras, dėl kurių nekyla jokių abejonių (*tyla – triukšmas*, *baigti – pradėti* ir pan.). Žodžių poros, žyminčios, pavyzdžiui, rūšinius dalykus, antonimais nelaikomos ir susiejamos sutrumpinimu plg.:

báltmolis dkt. vns. (1) baltasis molis: *Báltmolio skulptūrẽlė. Gamìnti kerãmines plytelės iš báltmolio.* • plg. juodmolis, raudonmolis.

báltmiškis dkt. (1) lapuočių miškas: *Gẽbenės paplìtusios báltmiškiuose.* • plg. juodmiškis.

[12] Plg. toliau minimus pavyzdžius su Ermanytė 2003: 49.

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

Bendrinės lietuvių kalbos žodyne vartojami keturi pagrindiniai nuorodinio aiškinimo būdai: 1) strėlės ženklas (→) vartojamas nukreipiant išvestinius žodžius (veiksmažodžių, vardažodžių abstraktus ir kai kuriuos prieveiksmius) į jų pamatinius žodžius; 2) į pamatinį žodį nukreipiami tie deminutyvai, kuriuos keblu paaiškinti (su pažyma dem.); 3) sutrumpinimas žr. rašomas: kai žodis vartojamas tik tam tikrame junginyje ir yra nukreipiamas į tą junginį; kai atskirai iškeliama žodžio šalutinė forma ir nurodoma į pagrindinę; kai frazeologizmas, esantis šalutinio dėmens straipsnyje, nukreipiamas į pagrindinį dėmenį; 4) į savo dažnesnius sinonimus arba pagrindinius variantus (rašomus mažomis didžiosiomis raidėmis) nukreipiami rečiau vartojami žodžiai, šalutiniai variantai (kalbos kultūros normiškumo ar terminijos požiūriu), kai kurie stilistiškai konotuoti, tarminiai žodžiai ar pan.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* siekta mažinti nuorodinio aiškinimo ir žodžius aiškinti tiksliai bei išsamiai apibrėžiant. Tačiau ir tais atvejais, kai nuorodinis aiškinimas išlieka, žodyno rengėjai stengėsi, kad prie šitaip aiškinamų žodžių netrūktų kitokios informacijos: visi žodžiai skirstomi reikšmėmis, tiksliai nurodoma, į kurią pamatinio žodžio reikšmę jie nukreipiami, parinktos tą reikšmę atspindinčios iliustracijos.

Literatūra ir šaltiniai

BŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (rengiamas), http://bkz.lki.lt

$DŽ_{6e}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis leidimas. Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

$DŽ_{7}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, septintas pataisytas ir papildytas leidimas. Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012.

Ermanytė I. 2003: *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Jakaitienė E. 2005: *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

$LKŽ_{e}$ – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius:

Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt.

Liutkevičienė D. 2006: Bendrinės lietuvių kalbos žodynas. Siekiamybė ir realybė. – *Leksikografija ir leksikologija* 1. *Aktualūs aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų klausimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 9–18.

Liutkevičienė D. 2010: Bendrinės lietuvių kalbos žodyno struktūra, tikslai ir perspektyvos. – *Kalbos kultūra* 83, 141–151.

Liutkevičienė D., Naktinienė G., Vosylytė K. 2010: Veiksmažodžiai ir jų abstraktai *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*. – *Leksikografija ir leksikologija* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 235–251.

Murmulaitytė D. 2000: Vedinių pateikimas „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ pamatinių žodžių straipsniuose. – *Acta Linguistica Lithuanica* 42, 141–159.

Murmulaitytė D. 2006: Kai kurių daiktavardžių apibrėžimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*. – *Leksikografija ir leksikologija* 1. *Aktualūs aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų klausimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 34–54.

Naktinienė G. 2006: Svarbesnieji *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* semantikos aspektai. – *Leksikografija ir leksikologija* 1. *Aktualūs aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų klausimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 19–33.

Naktinienė G. 2011: Parūpinamieji veiksmažodžiai *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*. – *Kalbos kultūra* 84, 150–164.

Svetikienė D. 2006: Kai kurios išvestinių būdvardžių ir iš jų padarytų prieveiksmių pateikimo aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose problemos. – *Leksikografija ir leksikologija* 1. *Aktualūs aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų klausimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 181–191.

EXPLAINING WORD REFERENCES IN THE DICTIONARY OF THE STANDARD LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

The publication focuses on the explanation of word references in the compiled Dictionary of the Standard Lithuanian Language.

Four types of explanatory references are identified: 1) an arrow symbol (→) is used for referencing derivatives (of verbs, proper name abstracts and a number of adverbs) to their base headwords; 2) diminutives posing difficulties to explain are referenced to their base headwords (with abbreviation dem.) 3) an abbreviation žr. is used in the following instances: when word usage is restricted to a certain collocation and it is referenced to this collocation; when a subsidiary form of a word is singled out and it is referenced to the

main one; when a phraseological unit placed next to its subsidiary component is referenced to a key component; 4) words of lower frequency, subsidiary variants (from a point of view of language norms and terminology), certain stylistically conotated words, etc. are referred to their synonyms of higher frequency or basic variants (spelled in small capital letters). Cases including the usage of abbreviation plg. are also discussed in this article.

Danutė Liutkevičienė, Klementina Vosylytė
Lietuvių kalbos institutas

Frazeologizmų pateikimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*

Bendrinės lietuvių kalbos žodyne[1] (toliau – BŽ) pateikiama ir frazeologizmų. Frazeologizmais įprastai laikomi ekspresyvūs, vaizdingi, vientisos leksinės semantikos ir gramatinės struktūros sustabarėję žodžių junginiai (Pikčilingis 1975: 347–348; Paulauskas 1977: 6; Župerka 1983: 34; Vosylytė 1985: 3; Barauskaitė 1995: 60; Jakaitienė 1980: 95; Jakaitienė 2010: 281, 284). Šie žodžių junginiai prisireikus atkuriami bendravimo procese, vartojami iš atminties, o ne kuriami kiekvieną kartą iš naujo (Lipskienė 1979: 9–10, Jakaitienė 1980: 99).

Šiandien frazeologija nagrinėjama įvairiais aspektais – kalbama apie frazeologinį diskursą, frazeologines modifikacijas (Koženiauskienė 2008), apskritai siūloma keisti pačią frazeologijos sampratą: imamas kritikuoti vaizdingumo kriterijus (Marcinkevičienė: 2001: 81–82), frazeologizmais siūloma laikyti ne tik idiomas, bet ir kitus įvairių tipų stabiliuosius žodžių junginius, konstrukcijas ar sakinius (Marcinkevičienė: 2001: 83).

Šio straipsnio tikslas – parodyti, kaip frazeologiniai junginiai pateikiami *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*, kurio rengėjai remiasi tradicine frazeologijos samprata. Į BŽ stengtasi atrinkti dažniausiai vartojamus, įprastesnius frazeologizmus. Vis dėlto reikia turėti omenyje, kad tai nėra specialusis žodynas, jo paskirtis kitokia, todėl skaitytojas jame ras tik ribotą kiekį lietuvių kalbos frazeologizmų. Parenkant frazeologizmus ir juos aiškinant naudotasi *Frazeologijos žodynu* (FrzŽ), *Lietuvių kalbos žodynu* (LKŽe) (dar plg. Vosylytė 1991), tarmių žodynais, internetine paieškos sistema *Google*. Frazeologizmų pateikimas yra priderintas prie visos BŽ sistemos.

[1] *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* atskiromis raidėmis jau pradėtas skelbti internete.

1. BŽ frazeologizmais nelaikomi sudėtiniai terminai ar šiaip sudėtiniai pavadinimai, kurių reikšmė nepriklauso ar tik iš dalies priklauso nuo juos sudarančių dėmenų reikšmės, tokie kaip *baltoji karštligė*, *baltoji naktis*, *baltosios eilės, kiškio lūpa* ir pan. Jie iškeliami atskirais žodyniniais straipsniais ir aiškinami, pateikiama pavyzdžių. Toks jų pateikimas skiriasi nuo kai kurių kitų žodynų, pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* ($DŽ_{6e}$) ir LKŽe. $DŽ_{6e}$ jie dažniausiai pateikiami po viso žodžio reikšmių už ženklo ∧ ir skliaustuose paaiškinami. LKŽe jie paprastai pateikiami prie frazeologizmų ir aiškinami, pateikiama pavyzdžių.

2. BŽ frazeologizmai pateikiami žodyninio straipsnio gale už pajuodinto rombo (♦) ženklo abėcėlės tvarka. Frazeologizmų antraštinė forma rašoma pajuodintu šriftu. Vienskiemeniai tarnybiniai žodžiai paprastai nekirčiuojami, visi kiti – kirčiuojami, pvz.:

šìldyti, *šìldo, šìldė* vksm. /.../[2] ♦ **nei šìldo, nei šáldo** (ko) visai nerūpi, nejaudina: *Tàvo pinigaĩ manęs nei šìldo, nei šáldo.*

spìrti, *spìria, spýrė* vksm. /.../ ♦ **ne iš kélmo spìrtas** nekvailas, sumanus, apsukrus, šaunus: *Mataũ, kàd esì ne iš kélmo spìrtas.*

atódūsis dkt. /.../ ♦ **ikì paskutìnio atódūsio** iki mirties: *Káutis [grùmtis, kovóti] ikì paskutìnio atódūsio.*

3. Norint tiksliai nustatyti frazeologizmo antraštinę formą, labai svarbu išsiaiškinti, kokią gramatinę funkciją jis atlieka.

3.1. Frazeologizmai ppr. atlieka tokias funkcijas:

a) daiktavardžių, pvz.:

dienà dkt. /.../ ♦ **kãtino diẽnos** geras, lengvas, nerūpestingas gyvenimas: *Vaikáms vãsarą kãtino diẽnos.*

[2] Pavyzdžiai imami iš rengiamo žodyno straipsnių, iš kurių dauguma dar nėra skelbiami. Todėl suredagavus šiuos straipsnius kai kurių frazeologizmų straipsnių pateikimas dar gali kiek keistis. Patys žodyniniai straipsniai (reikšmės, pavyzdžiai) nepateikiami, nes jie labai išplėstų straipsnio apimtį. Be to, čia kalbama tik apie frazeologizmus, o ne apie vieno ar kito žodžio reikšmes.

dvasià dkt. /.../ ♦ **piktà dvasià** velnias, šėtonas, nelabasis: *Gal jį̃ piktà dvasià apsėdo? Gál prie tavę̃s piktà dvasià pristójo, kad taĩp trankaĩsi, nedúodi žmonė́ms ramýbės.*

botãgas dkt. /.../ **vė́jo botãgas** vėjavaikis, plevėsa: *Rimtо reĩkalo tokiám vė́jo botágui negalì patikė́ti.*

b) būdvardžių, pvz.:

penė́ti, *pẽni, penė́jo* vksm. /.../ ♦ **ne pirštù pẽnimas** gudrus, sumanus, išmintingas: *Àš jau ne pirštù pẽnimas – manę̃s nemókyk!*

plaũkti, *plaũkia, plaũkė* vksm. /.../ ♦ **kaip iš píeno plaũkęs** labai gražus, sveikas, skaistus: *Jaũ tàs tàvo vaĩkas tai kaip iš píeno plaũkęs.*

nutẽkinti, *nutẽkina, nutẽkino* vksm. /.../ ♦ **kaip [lyg] nutẽkintas** **1.** puikiai atrodantis, labai gražus, dailus: *Su naujaĩs drabùžiais výras atródo kaip nutẽkintas. Gražùs, lyg nutẽkintas kãklas.* **2.** riebus, tuklus, apvalus: *Taĩ nušértos kárvės – kaip nutẽkintos! Arklỹs riebùs, kaip nutẽkintas, net blìzga.*

c) veiksmažodžių, pvz.:

šiáušti, *šiáušia, šiáušė* vksm. /.../ ♦ **ėšerį šiáušti** keltis į puikybę; sin. didžiuotis, pūstis: *Jìs nusigyvẽno, bet vìs dar ẽšerį šiáušia.*

šìlti, *šỹla, šìlo* vksm. /.../ ♦ **kójas šìlti** (pas ką) būti, gyventi kur: *Pas tė́vus kójas šylì, tėvų̃ ir klausýk.*

nudègti, *nùdega, nùdegė* vksm. /.../ ♦ **sparnùs nudègti** apsigauti, nusivilti: *Per daũg juõ pasitikė́dama galì sparnùs nudègti.*

d) prieveiksmių, pvz.:

akìs dkt. /.../ **iš akiẽs** tik pažvelgus, pasižiūrėjus: *Kõ láuki, kiřpk iš akiẽs. Iš akiẽs mataũ, kad bãtai per mažì.*

širdìs dkt. /.../ **iš (visõs) širdiẽs** nuoširdžiai, širdingai (ką daryti): *Sakýk, darýk iš širdiẽs – tavimì patikẽs. Pasišnekė́jome iš (visõs) širdiẽs. Àš tavè užjaučiù [mýliu] iš visõs širdiẽs.*

valià dkt. /.../ **į valiàs** pakankamai, užtektinai: *Laĩsvo laĩko turė́jau į valiàs.*

dienà dkt. /.../ **kaip dienà nuo naktiẽs** labai (skiriasi): *Kaip dienà nuo naktiẽs skìriasi sūnùs ir duktẽ.*

e) modalinių žodžių, pvz.:

akìs dkt. /.../ ♦ **kaip ãkį kaktojè** /.../ **3.** tikrai (nematyti, negauti): *Tuos pìnigus jìs matỹs kaip ãkį kaktojè* (iron.).
dìdelis, dìdelė bdv. /.../ ♦ **kaip dìdelis** tikrai, be abejo: *Kai nebùs geriaũ, válgys siĨkę kaip dìdelis.*
myléti, *mýli, myléjo* vksm. /.../ ♦ **kaip Diẽvą mýliu** tikrai, be abejo: *Kaip Diẽvą mýliu, àš tavẽs láukiau.*
põnas dkt. /.../ ♦ **kaip põnas** /.../ **2.** tikrai, be abejo: *Kai bùs álkanas, tai válgys vìską kaip põnas.*

3.2. Nuo frazeologizmo funkcijos sakinyje ir nuo to, kokiais santykiais (derinimo, valdymo ar šliejimo) susiję frazeologinį žodžių junginį sudarantys dėmenys, priklauso ir frazeologizmo paradigminės formos. Paradigminių formų turi a) veiksmažodžio (ppr. gramatinė dominantė – veiksmažodis) ir b) daiktavardžio (ppr. gramatinė dominantė – daiktavardis ir prie jo derinimo būdu prijungtas dėmuo) funkciją atliekantys frazeologizmai, pvz.:

a)

ateĩti, *ateĩna, atẽjo* vksm. /.../ ♦ **į gálvą ateĩti** (kam) dingtelėti, toptelėti: *Atẽjo į gálvą gerà mintìs. Jìs sakýdavo vìsa, kàs tik jám į gálvą ateĩdavo.* **į prõtą ateĩti** pasidaryti protingesniam; sin. subręsti: *Kadà tù į prõtą ateĩsi?*

b)

brólis dkt. /.../ ♦ **vẽjo brólis** lengvabūdis žmogus; sin. vėjavaikis: *Kám susibičiuliavaĩ su tuõ vẽjo bróliu, ar gerèsnio draũgo neradaĩ?*
dienà dkt. /.../ **juodà dienà** sunkus, vargo, nepritekliaus laikas: *Esù pasitaũpiusi pinigẽlių júodai diẽnai. Vìsko gyvẽnime tẽko patìrti: ir juodũ dienũ, ir gerũ.*

c) Būdvardžio funkciją atliekančių frazeologizmų (ppr. pagrindinio dėmens) paradigminės formos ppr. reiškiamos tik gimine ir skaičiumi, pvz.:

spìrti, *spìria, spýrė* vksm. ♦ **ne iš kélmo spìrtas** nekvailas, sumanus, apsukrus, šaunus: *Mataũ, kàd esì ne iš kélmo spìrtas [spirtà].*

drẽbti, *drẽbia, drẽbė* vksm. /.../ ♦ **iš to patiẽs mólio drẽbtas** toks pat, vienoks: *Visì mẽs iš to patiẽs mólio drėbtì.*

Kartais ir išvis paradigminių formų nėra, pvz.:

gãlas dkt. /.../ ♦ **víeno gãlo** vienodi, tokie pat: *Abù jiẽ [abì jõs] víeno gãlo.*

plaũčiai dkt. /.../ ♦ **linksmų̃ plaũčių** nuolat besijuokiantis, gerai nusiteikęs, linksmas: *Tà mergáitė [tàs vaikìnas, tõs panẽlės] linksmų̃ plaučių̃.*

d) Prieveiksmių funkciją atliekantys frazeologizmai paradigminių formų paprastai neturi, pvz.:

žiñgsnis dkt. /.../ ♦ **kàs žiñgsnis** visą laiką; sin. dažnai, nuolat: *Jì dár labaĩ silpnà, kàs žiñgsnis sustója pailsė́ti.*

akìs dkt. /.../ ♦ **per akìs 1.** (ko) labai daug, užtektinai: *Pinigų̃ jìs tùri per akìs.* **2.** akiplėšiškai, įžūliai: *Jìs per akìs melúoja.*

nósis dkt. /.../ ♦ **po nósimi 1.** čia pat, arti: *Knygà po nósimi, ir nemataĩ.* **2.** tyliai, pašnibždomis (kalbėti): *Jì šnìbžda kažkã̃ po nósimi, nė supràsti negalì.*

Vis dėlto kartais skaičiaus ir/ar giminės paradigmas turi ir prieveiksmio funkcijas atliekantys frazeologizmai, pvz.:

gývas, gyvà bdv. /.../ ♦ **kaip gývas** niekada, niekuomet: *Kaip gỹvas nesù teñ bùvęs! Kaip gyvà nesù jõs mãčiusi.*

galvà dkt. /.../ **stačià gálva 1.** tiesiai žemyn (kristi): *Stačià gálva nušókau nuo uolõs. Parašiùtininkai stačiomìs galvomìs nérė žemỹn iš trijų̃ kilomètrų aũkščio.* /.../

Paradigminių formų ppr. neturi e) jaustukų ir f) modalinių žodžių funkciją atliekantys frazeologizmai, pvz.:

e)

gìnti, *gìna, gýnė* vksm. /.../ ♦ **Diẽve gìnk 1.** (ką, nuo ko) sakoma norint nuo ko apsisaugoti, ko išvengti: *Diẽve gìnk mùs nuo tokiũ neláimių.* **2.** tikrai ne, jokiu būdu: *Diẽve gìnk niẽkam neprasitark apie mũsų pãslaptį.*

šiñtas sktv. /.../ ♦ **po šiñts pýpkių** nepiktas keiksmas: *Po šiñts pýpkių! Kàs čià nutìko?*

šiñtas sktv. /.../ ♦ **po šiñts kalakùtų** nepiktas keiksmas: *Po šiñts kalakùtų, pamiršaũ pasiiñti pinigìnę.*

f)

mylė́ti, *mýli, mylė́jo* vksm. /.../ ♦ **kaip Diẽvą mýliu** be abejo; sin. tikrai: *Kaip Diẽvą mýliu, àš tavę̃s láukiau.*

ausìs dkt. /.../ ♦ **kaip sàvo ausìs** niekada (nematys, negaus). *Tuõs pìnigus jìs matỹs kaip sàvo ausìs* (iron.).

3.3.1. Bene didžiausią grupę sudaro frazeologizmai, žymintys veiksmą. Jų gramatine dominante (pagrindiniu gramatinės struktūros žodžiu) visada esti veiksmažodis. Šių frazeologizmų antraštėje teikiama veiksmažodžio bendratis, pvz.:

jodinė́ti, *jodinė́ja, jodinė́jo* vksm. /.../ ♦ **ant sprándo jodinė́ti** (kam) išnaudoti, engti, skriausti: *Àš nenóriu, kad kitì mán ant sprándo jodinė́tų.*

spjáuti, *spjáuna, spjóvė* vksm. /.../ ♦ **spjáuti į bařzdą** (kam) nekreipti į ką dėmesio, nepaisyti ko: *Būdamà tàvo viẽtoje, spjáučiau jíems į bařzdą ir išeĩčiau.*

dúoti, *dúoda, dãvė* vksm. /.../ ♦ **į kójas dúoti** greitai bėgti; sin. sprukti: *Pamãtęs šùnį, daviaũ į kójas.*

láužyti, *láužo, láužė* vksm. /.../ ♦ **gálvą láužyti 1.** (dėl ko) įtemptai galvoti: *Jìs ilgaĩ mąstė, láužė gálvą. Niẽkas nepadė́jo, pačiám tẽko gálvą láužyti. Nelabaĩ yrà dėl kõ gálvą láužyti.* **2.** versti įtemptai galvoti: *Pradžià gálvą láužo* (flk.).

3.3.2. Kitą didelę grupę sudaro frazeologizmai, žymintys būseną. Kai kurių iš jų forma sutampa su dvinario sakinio (išplėstinio ar neišplėstinio) struktūra. Šių frazeologizmų gramatinė dominantė ppr. yra daiktavardis (vienaskaitos ar daugiskaitos vardininkas). Pvz.:

akìs dkt. /.../ ♦ **ãkys svỹla** (kam, nuo ko) darosi gėda: *Mán ãkys svỹla nuo jų̃ kalbų̃ [klaũsantis jų̃ kalbų̃].*

kraũjas dkt. /.../ ♦ **kraũjas stìngsta (gýslose)** (kam) ima siaubas, klaiku: *Kaĩ apie taĩ pagalvóju, kraũjas stìngsta (gýslose).*

pãdas dkt. /.../ ♦ **pãdai svỹla** (kam) darosi pavojinga, neramu: *Kám svìlo pãdai, nesuñkiai pabégo.*

Tas pats pasakytina ir apie būseną žyminčius lyginamuosius frazeologizmus[3], pvz.:

akmuõ dkt. /.../ ♦ **(lyg) akmuõ nukrìto nuo krūtìnės** (kam) labai palengvėjo, dingo rūpestis: *Kai pasãkė, kad vaikaĩ sveikì sugrį̃žo iš keliõnės, mán (lyg) akmuõ nukrìto nuo krūtìnės.*

kálnas dkt. /.../ ♦ **kaip kálnas nusirìto nuõ pečių̃** (kam) labai palengvėjo: *Kai išsimokéjau skolàs, tai mán kaip kálnas nusirìto nuo pečių̃.*

Frazeologizmų, žyminčių būseną, antraštėje, teikiamos tokios veiksmažodžių formos: eigos veikslo veiksmažodžių – esamojo laiko 3-iasis asmuo, o įvykio veikslo veiksmažodžių – būtojo kartinio laiko 3-iasis asmuo. Įsidėmėtina, kad veikslą ne visada lemia priešdėlis. Akimirkos bei momentiniai veiksmažodžiai (pvz., *mirktelėti, sprogti, trūkti*) taip pat yra įvykio veikslo. Pavyzdžiai su eigos veikslo veiksmažodžiais:

káilis dkt. /.../ ♦ **káilis šiáušiasi** (kam) ima baimė: *Kai tėvaĩ ìma pãsakoti apie pókarį, mán káilis šiáušiasi.*

piĩvas dkt. /.../ ♦ **piĩvas máršą grója** (kieno) sakoma apie išalkusį, norintį valgyti: *Màno piĩvas jau máršą grója, reikétų užkąsti.*

[3] Paprasti palyginimai pateikiami ne prie frazeologizmų, o tiesiog žodžio straipsnyje.

plaukaĩ dkt. /.../ ♦ **plaukaĩ stójasi (ant galvõs)** ima siaubas, darosi baisu: *Tũ kalbũ klaũsant plaukaĩ stójasi (ant galvõs).*

Pavyzdžiai su įvykio veikslo veiksmažodžiais:

plaukaĩ dkt. /.../ ♦ **plaukaĩ pasišiáušė (ant galvõs)** (kam) apėmė išgąstis, pasibaisėjimas: *Taĩ išgirdus, jíems plaukaĩ pasišiáušė ant galvõs.*

širdìs dkt. /.../♦ **širdìs ìšlėkė** (kam) sakoma labai išsigandus, susijaudinus: *Taĩp išsigandaũ pamãčiusi gaĩsrą, maniaũ, širdìs išlẽks!*

akìs dkt. /.../ ♦ **âkys atsivérė** (kam) pasidarė aišku, suprantama: *Ir jám ãkys atsivérė, bet jaũ po laĩko.*

3.3.3. Frazeologizmų, žyminčių būseną, pagrindinė/antraštinė forma gali sutapti su beasmenio žodžių junginio ar vienanario sakinio (ppr. išplėstinio) struktūra. Šių frazeologizmų gramatinė dominantė esti jau nebe daiktavardis, bet veiksmažodis. Kadangi ir jie žymi būseną, o ne veiksmą, tad ir jų antraštėje teiktina ne veiksmažodžio bendratis, o eigos veikslo – esamojo laiko 3-iasis asmuo, įvykio veikslo – būtojo kartinio laiko 3-iasis asmuo. Pavyzdžiai su eigos veikslo veiksmažodžiais:

maišýti, *maĩšo, maĩšė* vksm. /.../ ♦ **galvoje maĩšosi** (kam, iš ko, nuo ko) eina iš proto: *Jám jau galvojè maĩšosi iš tõ skaũsmo. Mán galvojè maĩšosi nuo mókslų.*

slýsti, *slýsta, slýdo* vksm. /.../ ♦ **iš rañkų slýsta** (kam) labai nesiseka (darbas): *Vienám sẽkasi, o kitám vìskas iš rañkų slýsta. Norė́jo dárbu užsimiršti, tačiaũ vìskas slýdo iš rañkų.*

sopė́ti, *sópa, sopė́jo* vksm. /.../ ♦ **šìrdį sópa** (kam, dėl ko) jaučia sielvartą, širdgėlą; sin. neramu: *Mán dė̀l vaĩko šìrdį sópa.*

Pavyzdžiai su įvykio veikslo veiksmažodžiais:

prasmègti, *prasmeñga, prasmẽgo* vksm. /.../ ♦ **kaip į žẽmę prasmẽgo** apie dingusį: *Jìs diñgo, kaip į žẽmę prasmẽgo.* **kaip [tarýtum] kiauraĩ žẽmės [žẽmę] prasmẽgo** apie staiga, netikėtai ką dingusį: *Šuõ kaip [tarýtum] kiauraĩ žẽmės [žẽmę] prasmẽgo. Próvėžos diñgo, kaip [tarýtum] kiauraĩ žẽmės [žẽmę] prasmẽgo.*

suspáusti, *suspáudžia, suspáudė* vksm. /.../ ♦ **šìrdį suspáudė** (kam, nuo ko) pasidarė liūdna, graudu, skaudu: *Dár labiaũ suspáudė jám šìrdį nuo tokių minčių.*

4.1. Tapačios reikšmės, gramatinės sandaros ir panašios leksinės sudėties frazeologizmai su įvairuojančiais leksiniais komponentais, sudarančiais tarpusavyje temines ar sinonimines eiles, laikomi komponentiniais sinonimais ir teikiami atskirai. Pvz.:

atgulĖti, *àtgula, àtgulė* vksm. /.../ ♦ **atgulĖti ámžinojo ãtilsio** mirti, numirti: *Rašýtojas àtgulė ámžinojo ãtilsio tėvų žemėlėje.* **atgulĖti ámžinojo póilsio** mirti, numirti: *Daũg tėvėlio draugų jaũ àtgulė ámžinojo póilsio.*

išeĩti, *išeĩna, išẽjo* vksm. /.../ ♦ **išeĩti ámžinojo ãtilsio** mirti, numirti: *Mažà buvaũ, kai màno mótina išẽjo ámžinojo ãtilsio.* **išeĩti ámžinojo póilsio** mirti, numirti: *Jì susirgo ir išẽjo ámžinojo póilsio.*

apmèsti, *àpmeta, àpmetė* vksm. /.../ ♦ **akimìs apmèsti** (ką) peržvelgti, apžvelgti: *Àpmečiau akimìs sãlę, bet savìškių neradaũ.* **žvilgsniù apmèsti** (ką) peržvelgti, apžvelgti: *Jìs àpmetė visùs žvilgsniù.*

4.2. Frazeologizmų antraštėje laužtiniuose skliausteliuose teikiami tik struktūriniai variantai (kaitomojo žodžio skirtingos formos, vardažodžio linksnis ir prielinksninė konstrukcija su tuo pačiu vardažodžiu), taip pat nesavarankiškos, tarnybinės kalbos dalys (jungtukai, dalelytės). Pvz.:

mèsti, *mẽta, mẽtė* vksm. /.../ ♦ **ãkmenį [ãkmeniu] mèsti** (į ką) kaltinti, juodinti, šmeižti: *Prãstas výras, kurìs mẽta į sàvo móterį ãkmeniu [ãkmenį].*

miřti, *mìršta, mìrė* vksm. /.../ ♦ **iš bãdo [badù] miřti** labai norėti valgyti: *Samdiniaĩ màno tẽvo namuosè tùri sóčiai dúonos, o àš čià badù mìršta.*

prarýti, *prarỹja, prarìjo* vksm. /.../ ♦ **kaip (lyg) bãslį prarìjęs** **1.** nejudėdamas, vietoje (stovi): *Padelbęs akìs stóvi kaip [lyg] bãslį prarìjęs.* **2.** įsitempęs, nerangiai (eina, vaikščioja): *Eĩna*

[váikščioja] kaip bãslį prarìjęs. **3.** sakoma apie nelankstų, nejudrų, sustingusį žmogų: *Sustìngęs [nerangùs] kaip bãslį prarìjęs. Leñkiasi [nepasileñkia] kaip bãslį prarìjęs.*

4.3. Fakultatyvieji frazeologizmo komponentai teikiami lenktiniuose skliausteliuose. Pvz.:

mìrksnis dkt. /.../ ♦ **(víenu) akiẽs mìrksniu** bematant, greitai, staiga: *Víenu akiẽs mìrksniu prabégo mẽtai.*

ámžius dkt. /.../ ♦ **per (ámžių) ámžius** visada, visuomet: *Čia miškaĩ per ámžių ámžius niūksójo. Per ámžius taĩp bùvo.*

nevẽrtas, nevertà bdv. /.../ ♦ **(nė sudìlusio) skatìko nevẽrtas** niekam netikęs: *Jų sumãnymas (nė sudìlusio) skatìko nevẽrtas.*

5. Prie frazeologizmų, kaip ir prie veiksmažodžių ir kai kurių būdvardžių, žymimas sintaksinis junglumas. Sintaksinio junglumo pažymos (ką, kam, kieno, į ką ir kt.) rašomos po frazeologizmo antraštės lenktiniuose skliausteliuose petitu. Jei frazeologizmas dvireikšmis ar daugiareikšmis – po reikšmės numerio (numerių). Pvz.:

ãmaras dkt. /.../ ♦ **kaip ãmaro** (ko) labai daug: *Vaikų̃ kaip ãmaro.*

apdùmti, *àpdumia, apdū́mė* vksm. /.../ ♦ **akìs apdùmti** (kam) apsukti, apgauti: *Nesuprantù, kaip pavỹko taĩp jíems akìs apdùmti.*

apipìlti, *apìpila, apipýlė* vksm. /.../ ♦ **kaip šáltu vándeniu apipìlti** (ką) nemaloniai nustebinti; sin. sukrėsti: *Šì žinià kaip šáltu vándeniu manė apipýlė.*

giẽžti, *giẽžia, giẽžė* vksm. /.../ ♦ **ãpmaudą giẽžti** (ant ko) labai piktai bartis: *Išvažiãvo gieždamì ãpmaudą ant girtuõklio brólio.*

širdìs dkt. /.../ ♦ **širdìs àpmirė** (kam, iš ko) sakoma labai išsigandus: *Mán širdìs àpmirė iš báimės.*

akìs dkt. /.../ **ãkys limpa 1.** norisi miego, ima miegas: *Ãkys limpa, einù miegóti.* **2.** (prie ko) traukia, vilioja, masina: *Prie jõs visų̃ výrų ãkys limpa.*

ãšara dkt. /.../ ♦ **víenos ãšaros 1.** (kam) sakoma apie didelę širdgėlą, bėdą, didelį rūpestį: *Sūnùs gražùs, bet gẽria, tai mótinai víenos ãšaros.* **2.** (ko) labai mažai, menkai ko: *Píeno víenos ãšaros.*

6.1. Frazeologizmo reikšmė ar reikšmės aiškinama tik vieną kartą prie pagrindinės gramatinės dominantės. Prie kitų frazeologizmo dėmenų reikšmė neaiškinama. Pvz.:

akìmojis dkt. /.../ ♦ **víenu akìmoju** tuoj pat, bemat, akimirksniu: *Tàs paũkštis víenu akimoju diñgo.*
víenas, vienà įv. /.../ ♦ **víenu akìmoju** žr. akimojis.
akìs dkt. /.../ ♦ **ãkys lìpa ant kaktõs 1.** (kam, iš ko) apie didelę nuostabą: *Výrai sėdi lyg stãbo ištiktì, iš núostabos ãkys lìpa jíems ant kaktų̃.* **2.** (kam) apie smarkiai, intensyviai dirbantį: *Dìrbom, kad mùms ãkys lìpo ant kaktõs.*
lìpti, *lìpa, lìpo* vksm. /.../ ♦ **ãkys lìpa ant kaktõs** žr. akis.
kaktà dkt. /.../ ♦ **ãkys lìpa ant kaktõs** žr. akis.

Poriniai (pvz., **nei vélnias, nei gegùtė**) ir samplaikiniai (pvz., **žiẽmą vãsarą)** frazeologizmai BŽ aiškinami ir iliustruojami prie pirmojo juos sudarančio reikšminio žodžio. Pvz.:

vélnias dkt. /.../ ♦ **nei vélnias, nei gegùtė** (iš ko) nei šis, nei tas, niekam netikęs, niekam vertas: *Iš jõ [iš jõ dárbo] nei vélnias, nei gegùtė.*
gegùtė dkt. (2) ♦ **nei vélnias, nei gegùtė** žr. velnias.
žiemà dkt. /.../ ♦ **žiẽmą vãsarą** visą laiką, visus metus: *Pùšys žiẽmą vãsarą žãlios.*
vãsara dkt. /.../ ♦ **žiẽmą vãsarą** žr. žiema.
álfa dkt. /.../ ♦ **álfa ir omegà 1.** pradžia ir pabaiga: *Diẽvas – visa kõ álfa ir omegà.* **2.** esminis, svarbiausias dalykas: *Rinkódara yrà veřslo álfa ir omegà.*
omegà dkt. /.../ ♦ **álfa ir omegà** žr. alfa.

Frazeologizmų, kurių reikšmė neaiškinama, o tik nurodoma sutrumpinimu žr. į gramatinės dominantės straipsnį, junglumo pažymos nerašomos. Pvz.:

atvérti, *àtveria, atvėrė* vksm. /.../ ♦ **ãkys atsivėrė** žr. akis.
akìs dkt. /.../♦ **ãkys atsivėrė** (kam) pasidarė aišku, suprantama: *Ir jám ãkys atsivėrė, bet jaũ po laĩko.*

šáltas, šaltà bdv. /.../ ♦ **kaip šáltu vándeniu apipìlti** žr. apipilti.

vanduõ dkt. /.../ ♦ **kaip šáltu vándeniu apipìlti** žr. apipilti.

apipìlti, *apìpila, apipýlė* vksm. /.../ ♦ **kaip šáltu vándeniu apipìlti** (ką) nemaloniai nustebinti; sin. sukrėsti: *Šì žinià kaip šáltu vándeniu manè apipýlė.*

6.2. Frazeologizmų reikšmių aiškinimo būdai yra tokie pat kaip ir atskirų žodžių. Atkreiptinas dėmesys, kad kai kurie, ypač prieveiksminiai, kartais ir modaliniai, frazeologizmai esti siejami su tam tikros semantinės grupės žodžiais, t. y. jie turi pastovią apibrėžtos leksinės reikšmės ir gramatinės kategorijos žodžių aplinką. Frazeologizmų reikšmės apibrėžtumas nusakomas nurodant aplinką lenktiniuose skliausteliuose po reikšmės aiškinimo. Pvz.:

šiĺtas, šiltà bdv. /.../ (4) ♦ **ir šiĺto, ir šálto** visko, daug (matė, patyrė): *Jì gyvėnime ir šiĺto, ir šálto mãtė.*

ausìs dkt. /.../ ♦ **kaip sàvo ausìs** niekada (nematys, negaus). *Tuõs pìnigus jìs matỹs kaip sàvo ausìs* (iron.).

vìlna dkt. /.../ ♦ **kaip šiĺtą vìlną 1.** lengvai (nugalėjo, įveikė): *Àš jį̃ suraičiaũ [įveikiau] kaip šiĺtą vìlną.* **2.** lengvai (apgavo, apmovė): *Tavè apmóvė kaip šiĺtą vìlną.*

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

1. Frazeologizmai ppr. atlieka daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių, prieveiksmių, modalinių žodžių ir jaustukų funkcijas. Nuo šios funkcijos ir priklauso BŽ pateikiama antraštinė frazeologizmo forma ir paradigminės frazeologizmo formos.

2. Frazeologizmų, žyminčių veiksmą, gramatinė dominantė yra veiksmažodis. Tokių frazeologizmų antraštėje teikiama veiksmažodžio bendratis. Būseną žyminčių frazeologizmų, kurių forma sutampa su dvinario sakinio struktūra, gramatinė dominantė yra daiktavardis. Būseną žyminčių frazeologizmų, kurių forma sutampa su beasmenio žodžių junginio ar vienanario sakinio struktūra, gramatinė dominantė

taip pat yra veiksmažodis. Tiek vienų, tiek kitų būseną žyminčių frazeologizmų antraštėje ppr. teikiama arba esamojo laiko 3-iojo asmens foma, arba būtojo kartinio laiko 3-iojo asmens forma.

3. Tapačios reikšmės, gramatinės sandaros ir panašios leksinės sudėties frazeologizmai su įvairuojančiais leksiniais komponentais laikomi komponentiniais sinonimais ir teikiami atskirai. Frazeologizmų antraštėje laužtiniuose skliausteliuose teikiami tik struktūriniai variantai ir nesavarankiškos, tarnybinės kalbos dalys. Fakultatyvieji frazeologizmo komponentai teikiami lenktiniuose skliausteliuose.

4. BŽ prie frazeologizmų, kaip ir prie veiksmažodžių ir kai kurių būdvardžių, žymimas sintaksinis junglumas.

5. Frazeologizmo reikšmė ar reikšmės aiškinama tik vieną kartą prie pagrindinės gramatinės dominantės. Prie kitų frazeologizmo dėmenų parašoma tik antraštinė frazeologizmo forma ir nuoroda į žodį, kurio straipsnyje yra aiškinimas. Todėl vartotojai lengvai ras bet kurį į *Bendrinės lietuvių kalbos žodyną* įtrauktą frazeologizmą.

Literatūra ir šaltiniai

Barauskaitė J. 1995: Leksikologija. – *Lietuvių kalba* 1. Sud. K. Župerka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 4-78.

BŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (rengiamas), http://bkz.lki.lt

$DŽ_{6e}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis leidimas. Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

FrzŽ – *Frazeologijos žodynas*. Red. J. Paulauskas, rengė I. Ermanytė, O. Kažukauskaitė, G. Naktinienė, J. Paulauskas, Z. Šimėnaitė, A. Vilutytė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

Jakaitienė E. 1980: *Lietuvių kalbos leksikologija*, Vilnius: Mokslas.

Jakaitienė E. 2010: *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Koženiauskienė R. 2008: Frazeologijos diskursas: manipuliacijos ar kalbos žaidimų galimybė. – *Lietuvių kalba* 2. – http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=100

Lipskienė J. 1979: *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai*, Vilnius: Mokslas.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I –XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt.

Marcinkevičienė R. 2001: Tradicinė frazeologija ir kiti stabilūs žodžių jungi-

niai. – *Lituanistica* 4(48), 81–98.
Paulauskas J. 1977: *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas,* Kaunas: Šviesa.
Pikčilingis J. 1975: *Lietuvių kalbos stilistika* 2, Vilnius: Mokslas.
Vosylytė K. 1985: *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Mokslas.
Vosylytė K. 1991: Dėl frazeologizmų pateikimo „Lietuvių kalbos žodyne“. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 29. *Lietuvių leksikos ir terminologijos problemos*, 208–215.
Župerka K. 1983: *Lietuvių kalbos stilistika*, Vilnius: Mokslas.

PRESENTING PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE DICTIONARY OF THE STANDARD LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

The article focuses on the presentation of phraseological units in the Dictionary of the Standard Lithuanian Language.

1. Phraseological units usually perform the functions of nouns, adjectives, verbs, adverbs, modal words and interjections. Depending on the function of a phraseological unit and a type of relationship of individual elements within a phraseological unit, a head entry and paradigm forms are presented.

2. In phraseological units defining an action a verb is a grammatical dominant. An infinitive form is used in entries of these phraseological units. A noun constitutes a grammatical dominant in phraseological units (a form of which generally coincides with a binary sentence structure) referring to a state. A verb constitutes a grammatical dominant in phraseological units (a form of which generally coincides with impersonal word formation) referring to a state. The 3rd form of the Present tense or the 3rd form of the Past Simple tense is used in entries of both types of phraseological units defining a state.

3. Phraseological units with identical meaning, grammatical structure and similar lexical composition that are based on a variety of lexical components are considered to be componential synonyms and are identified separately. Square brackets include only structural variants and dependent parts of speech of phraseological units. Round brackets are used for presenting facultative components in phraseological units.

4. The Dictionary of the Standard Lithuanian Language defines syntactic valency of phraseological units as well as that of verbs and certain adjectives.

5. One or several meanings of a phraseological unit is explained only once next to the basic grammatical dominant. In the case of other components of a phraseological unit an entry form of a unit is singled out with a reference to a word that defines a phraseological unit in question. Therefore, users will easily find any phraseological unit included in the Dictionary of the Standard Lithuanian Language.

Ritutė Petrokienė
Lietuvių kalbos institutas

Daiktavardžių deminutyvų pateikimas aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose

Pirmąja lietuvių kalbos gramatika laikomame (Eigminas 1997: 9–10) veikale, Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco *Compendium Grammaticae Lithvanicae* rašoma: „Lithvani in deminuendo ſunt feliciſſimi, & deminutivorum deminutiva eloqvuntur, ut: ź́moguttis / ź́moguttelis Homuncio. Mergaite / Mergugutele / puella. Silpnôkas / Silpnintelis. ſubdebilis.“[1] (SŠG 20). „Unius vocis multa dantur ſimul deminutiva & deminutivorum deminutiva, ut: brolis / frater, brolelis / broluttis / broluttelis. Sesſů Soror, ſesſutte / ſesſèle. / ſesſutèle. Jonas / Johannes, Jonkus / Jonelis / Jonkutelis / Jonuttis / Jonuttelis“[2] (SŠG 20).

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti, kaip aiškinamieji lietuvių kalbos žodynai atskleidžia minėtą lietuvių „laimingumą“. Straipsnyje aptariami tik spausdintiniai žodynai ir tik daiktavardžių deminutyvai.

1. BENDRIEJI ŽODYNAI

1.1. Pirmojo aiškinamojo lietuvių kalbos žodyno **LKŽ I**[1] „Prakalboje“ nepaminėta, kaip jame bus pateikiami deminutyvai. Jos antrojoje dalyje („Žodyno santvarka“) teparašyta: „Kiti žodyno santvarkos ypatumai bus skaitytojui suprantami ir be atskirų paaiškinimų.“ (Balčikonis 1941: VIII). Tarp jų turbūt patenka ir deminutyvų pateikimas.

[1] „lietuviai, darydamiesi mažybinius žodžius, yra patys laimingiausi, net iš mažybinių vardų pasako dar mažybiškesnius, pvz.: *ź́moguttis – ź́moguttelis, Mergaite – Mergugutele* (Turi būti *Mergutele* – K. Eigminas), *Silpnôkas – Silpnintelis*“ (SŠG 101).

[2] „iš vieno žodžio pasidaroma daug mažybinių vardažodžių, tarp jų – ir iš deminutyvų, pvz.: *brolis, brolelis, broluttis, broluttelis*; *Sesſů, ſesſutte, ſesſèle, ſesſutèle*; *Jonas, Jonkus, Jonelis, Jonkutelis, Jonuttis, Jonuttelis*.“ (SŠG 101)

Pasklaidžius žodyną matyti, kad leksikalizuotos reikšmės daiktavardiniai deminutyvai iškeliami atskirais straipsniais, pvz.:

akẽlė[3] (neol.) <...> anat. *celė, ląstelė.*; **akmenẽlis** <...> **1.** *vario sulfatas, grišpalas:* <...> **2.** *mineralas gauti ugniai žiebtuvėliuose:* <...>; **balanẽlė** <...> *tam tikras šakalys ar kaulelis, ant kurio, megzdami tinklą, neria akis:* <...>; **bobẽlė** <...> **1.** <...> *prietaisas dalgiui plakti; pentelė:* <...> **2.** *kulbelė, kaladėlė:* <...> **3.** *priebraukas:* <...> **4.** *trikojis vytuškai užmauti:* <...>; **brolẽlis** <...> **1.** bot. Viola tricolor; *našlaitė:* <...> **2.** L bot. Anthemis nobilis; ir t. t.

Neleksikalizuotos reikšmės deminutyvais iliustruojami pamatiniai žodžiai, pvz.:

akìs <...> **1.** <...> Mūsų sesužės juodos akùžės <...> JD687. <...> tavo akẽlės kaip vosilkėlės JV931. Jos akùtės kaip žiburėliai Plv. (iš aštuonių 10-osios reikšmės iliustracinių pavyzdžių šeši yra su deminutyvais; iš penkių 11-osios – trys, o 26-oji reikšmė iliustruota tik sakiniu su deminutyvu).

akmuõ <...> **1.** <...> Mano širdelė kaip akmenẽlis JV1004. <...> Akmenaičiai po kojomis tik laksto Yl. <...> Spausiu paėmęs akmenėlužį Jrk103.

balanà <...> **2.** <...> Užsidegčiau dervinę balanẽlę JV978.

bóba <...> **1.** <...> Bobelė susirgo Pc. Tebeturi savo bobãlę Up. <...> Toki stipri bobikė <...> Kri. Ji sena bobelýtė Pc. Bobeliõtė da nesena <...> Trgn. Maža bobùtė visą svietą apdengia (adata) Bs. <...> Tylėk, bobùle, bus gerai BsMtI133. Oi bobutãlė patrakusi kãlė Rt.

brólis <...> 1. <...> Vai bróli bróli, brolẽli mano! (d.) Dkš. <...> Aš, brolaiti, jūsų sesuo BsPII89. <...> Atein balti brolaitėliai, jie man parves už rankelių (d.). <...> Penki brolyčiai žolę piovė KlvD7. Gražūs brolyčiùkai, gražiai pasirėdę JD888. Dievas žino, brolytėliai, katruom keliu jojot KlvD10. susikalbėsva kai brolytužėliùkai <...> Jrk103. <...> Ei, brolau, broliùkai mano!

[3] Čia ir toliau išlaikomas cituojamų žodynų šriftas.

JD605. <...> Oi sunku, liūdna be broliukẽlio (d.) Pn. <...> Palikti ... mielą brolutį BPII409. <...> Oi niekur nėra tokio žirgelio, kai mano brolutẽlio VD149. <...> Šauks mane varpais ir vargonužėliais, verks mane du brolužiai JV298. Brolužẽliai žirgelius balnojo JV502. <...> Verk ir manęs brolužýtis savo graudžioms ašaroms Sch47. <...> (iš šešių 3-iosios reikšmės iliustracinių pavyzdžių keturi su deminutyvais).

LKŽ I² „Įvade“, skyrelyje „Žodyno sandara“, deminutyvų pateikimas paaiškintas: „Mažybiniai ir maloniniai žodžiai <...> skyrium antraštiniais žodžiais nekeliami, o tik pateikiami iliustraciniuose pavyzdžiuose. Tačiau jeigu šie žodžiai turi kokią atskirą, specialią reikšmę arba jeigu tik tokiomis formomis vartojami, tai pateikiami skyrium <...> (LKŽ I² IX). Šio principo ir laikomasi tiek šiame tome, tiek ir paskesniuose.

1.2. Pirmojo bendrinės kalbos reikmėms skirto **DŽ¹** „Įvado“ skyrelyje „Žodyno paskirtis ir apimtis“ rašoma: „§ 4. Į Žodyną neįeina: <...> 9) mažybiniai ir maloniniai žodžiai, jei jie neturi naujos, išskirtinės reikšmės (pvz., *dūmelis*, *lubelės*, *gražutis* ir t. t.)“ (DŽ¹ VI).

Remiantis šia nuostata iškelti atskirais straipsniais leksikalizuotos reikšmės daiktavardžių deminutyvai: **aguonẽlė**, **daržẽlis**, **kanapẽlė**, **laivẽlis**, **liepsnėlė**, **malūnẽlis**, **ožẽlis**, **raštẽlis**, **ratẽlis**, **valandẽlė**, **žirgẽlis;** net po du vienoje antraštėje: **duonáitė** ir **duonėlė**, **eglùtė** ir **egláitė**, **geldùtė** ir **geldėlė**, **katilẽlis** ir **katiliùkas**, **kėdėlė** ir **kėdùtė** ir t. t.

Kai kuriais atvejais straipsnyje nurodomos abi: darybinė, be iliustracijos, ir leksikalizuota deminutyvo reikšmė, pvz.:

akmenẽl‖is <...> 1. *mžb.* akmuo. **2.** vario sulfatas <...>. **3.** lydinys gauti kibirkščiai žiebtuvėliuose

akùt‖ė <...> **1.** *mžb.* akis. **2.** augalo pumpuras, akelė: <...> **3.** smulki kiaurymėlė (pvz. korio)

kiaušinẽlis <...> **1.** *mžb.* kiaušinis. **2.** moteriškoji lytinė ląstelė

saulùtė <...> **1.** *mžb.* saulė. **2.** *bot.* graižažiedžių šeimos augalas, panašus į ramunę (Bellis perennis)

snapẽlis <...> **1.** *mžb.* snapas. **2.** atsikišusi kieno dalis (pvz. kepurės priekaktis)

žvakẽlė <...> **1.** *mžb.* žvakė. **2.** klaidžiojanti fosforo ugnelė; žaltvykslė

Dažniausiai deminutyvai pateikiami straipsnio viduje kaip pamatinio žodžio iliustracija, pvz.: akẽlė, akùžė, akýtė – straipsnyje **akìs**, brolẽlis, brolýtis, brolytẽlis, brolùtis, broláitis, brolužẽlis – **brólis**, duonẽlė, duonùtė – **dúona**, eglẽlė, eglùtė, egláitė – **ẽglė**, kirvẽlis, kirvùkas, kirviùkas – **kiřvis**, kojẽlė, kojýtė, kojùkė – **kója**, maišẽlis, maišiùkas – **maĩšas**, musẽlė, musìkė, musýtė – **mùsė**, paršẽlis, paršiùkas – **paršas,** saulẽlė, saulùtė – **sáulė**, snapẽlis – **snãpas,** upeliùkas, upelýtis – **upẽlis**, vabalẽlis, vabaliùkas – **vãbalas** ir t. t.

Taigi kai kurie deminutyvai (pvz., duonelė, eglutė, saulutė, snapelis) pateikti ir kaip antraštiniai žodžiai, ir kaip pamatinių žodžių iliustracijos.

DŽ[1] kai kurie žodžiai pateikiami lizdais, pvz., kokybiniai būdvardžiai: jų straipsniuose, be pamatinio žodžio, dedami iš jo padaryti prieveiksmiai su formantu *–ai*, daiktavardžiai su priesagomis *–ybė* ir *–umas*. Retkarčiais, kaip pamatinio daiktavardžio iliustracija, pateikiama ir pastarųjų deminutyvų, pvz.:

gražùs <...> **~ùmas** <...> *~umẽlis jaunimo!*; **greĩtas** <...> **~ùmas** <...> *Koks ~ẽlis!*

tamsùs <...> **~ùmas** <...> *~umẽlis* <...> *lémpos*

Į **DŽ**[2] „Įvado“ skyrelį „Žodyno sandara“ perkelta (pakeistas tik vienas kitas žodis) deminutyvų pateikimo LKŽ I[2] formuluotė (DŽ[2] IX). Deminutyvų pateikimas išliko toks pat kaip DŽ[1]. DŽ[2] straipsniai su cituotais DŽ[1] straipsniais iš esmės sutampa, tik ištaisytos skyrybos klaidos straipsniuose **akutė** ir **snapelis**, praplėsti ar patikslinti reikšmių aiškinimai ir pan.

DŽ[3] deminutyvų pateikimo tvarka nepakito (DŽ[3] X), išliko ji ir DŽ[7].

1.3. Kodėl buvo pasirinkta tokia deminutyvų pateikimo tvarka, neaišku. Galbūt todėl, kad dėl darybos reguliarumo jie kartais laikomi

ne savarankiškais žodžiais, o formomis? Pavyzdžiui, akademinėje tritomėje *Lietuvių kalbos gramatikoje* rašoma: „Deminutyvais, arba mažybiniais-maloniniais žodžiais bei mažybinėmis-maloninėmis žodžių formomis<...>“ (LKG I 253); „Taigi deminutyvų terminas <...> apima ne tik mažumą ar malonumą žyminčius žodžius bei formas <...>“ (LKG I 253); „dažniausiai pasitaiko įvairios mažybinės formos iš būdvardžio *mãžas*“ (LKG I 580); „Mažybinės formos, sudarytos iš tokių žodžių <...>“ (LKG I 581). Žodis „forma“ pasitaiko ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* tekste: „Taigi deminutyvų terminas <...> apima ne tik mažumą ar malonumą žyminčius žodžius bei formas <...>“ (DLKG 87). Žodžių kaityba ir daryba priklauso morfologijai, tačiau tai nėra tapatūs dalykai (plačiau apie žodžių kaitybos ir darybos santykį žr. Urbutis 1978: 35–39 ir ten cituojamą literatūrą). Deminutyvai yra vediniai, turintys savo kaitybos ir kirčiavimo paradigmas, kurios aukščiau aptartuose žodynuose atskleidžiamos tik leksikalizuotos reikšmės žodžių straipsniuose. Kiti deminutyvai paslėpti iliustraciniuose pavyzdžiuose.

2. TARMINIAI ŽODYNAI

2.1. 1976 m. išleisto pirmojo tarminio žodyno – **DūnŽ** – skyrelyje „Apie žodyno pobūdį ir sudarymo principus“ rašoma: „pasirodė priimtinas diferencinio žodyno tipas – pateikti tik tarmės būdingąją leksiką“ (DūnŽ 5). Į žodyną dedama: „Tarmės specifinės žodžių darybos formos – kitų priesagų, formantų, kamienų dariniai (darybiniai dialektizmai)“ (DūnŽ 9). Ir toliau pasakyta: „Žodžio straipsnio struktūra yra panaši į didžiojo Lietuvių kalbos žodyno žodžio straipsnio struktūrą <...>“ (DūnŽ 13).

Atskirais straipsniais iškeliami leksikalizuotą reikšmę turintys deminutyvai, pvz.: **akminiùkas** sm. (2) vario sulfatas; **beprotùitis** <...> bepročiukas; **blezdingẽlė** <...> toks lietuvių šokis; **bobìkė** <...> pentelė; **cidabriùkas** <...> sidabražolė; **motynėlė** <...> bitinas; **ožiùkas** <...> pėdės duonkubiliui pastatyti; **vaikiùkas** <...> berniukas; **žvakìkė** <...> žaltvykslė; ir t. t.

Tik darybinę reikšmę turinčiais deminutyvais, nors jie yra darybiniai dialektizmai, iliustruojami pamatiniai žodžiai, pvz.: atkrantukas – **atkrántis**, bambiziukas – **bambìzas**, bandeliukas – **bañdelis**, bulikė – **bùlė**, ožiukas – **ožỹs 1**, trobalė – **trobà 1**, vaikalis – **vaĩkas**, žolikė **žolẽ 2** ir t. t.

2.2. **LzŽ** išspausdintas 1985 m.[4] „Įvade“ aptariant tarmės ypatybes rašoma: „ypač gausūs deminutyvinės reikšmės daiktavardžiai su priesagomis *-aitis, -aitė* <...>, *-elis, -elė* <...>, *-ytis, -ytė* <...>, *-ulis, -ulė* <...>, *-ūtis* <...>“ (LzŽ 8). Skyrelyje „Žodyno sandara“ pasakyta, kad „Daugumos žodžių pateikimo tvarka tokia pati kaip ir „Lietuvių kalbos žodyne“. Skirtumai yra menki“ ir kaip vienas iš jų nurodyta, kad „mažybiniai ar maloniniai žodžiai <...> skyrium antraštiniais žodžiais nekeliami. Jie tik išryškinami šriftu ir pateikiami atitinkamų pagrindinių (pamatinių – R. P.) žodžių lizde, pvz.: **ašìs** <...> **ašáitė** *dem*. (1)....; **barzdã** <...> **barzdẽlė** *dem*. (2).<...>“ (LzŽ 11). Leksikalizacijos atvejais tas pats žodis pakartojamas, pvz., **aguonà** <...> **aguonẽlė** *dem*. ir **aguonẽlė** <...> toks šokis; **žmogùs** <...> **žmogutẽlis** *dem*. ir **žmogutẽlis** <...> vyzdys.

2.3. **DrskŽ** deminutyvų pateikimas iš viso neaptariamas, tepasakyta, kad „Žodžio straipsnio struktūra tokia, kaip ir „Lietuvių kalbos žodyno“ (išskyrus veiksmažodžius ir veiksmažodinius daiktavardžius“ (DrskŽ 6). Taigi ir šiame žodyne iškeliami leksikalizuotą reikšmę turintys deminutyvai, pvz.: **aguonáitė** <...> *dirvinė aguona*; **ašarẽlė** <...> *tokia vaistažolė*; **kepurùkė** <...> *pėdas gubai uždengti*, **saulùkė** <...> *tokia darželio gėlė*; **širdùkė** <...> *tokia vaistažolė nuo širdies ligų*. Vienu kitu atveju iškeliami ir darybinę reikšmę turintys deminutyvai, pvz., iškelta, su pažyma dem. ir nuoroda į pamatinį žodį **upẽlė**, **upelùkas**, **upùkė**, **upùtė**.

Kiti šnektai būdingų darybos formantų deminutyvai pavartoti iliustraciniuose sakiniuose, pvz.: adatukė – straipsnyje **ãdata**, aksti-

[4] Tik 2006 m. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos gruodžio 21 d. posėdžio protokoliniu nutarimu buvo rekomenduota rengiant tarminius žodynus laikytis nuostatos: „Mažybinių priesagų vediniai ar prieveiksmiai laikytini savarankiškais žodžiais ir žodyne pateiktini atskirai“.

nukas – **ãkstinas**, ravukas – **rãvas**, saulelė ir saulukė – **sáulė**, katukė – **katẽ**, replaitės ir replelės – **rẽplės** ir t. t.

Pasitaiko atvejų, kai į straipsnio antraštę iškeltas žodis iliustruojamas tik deminutyvais, pvz.: **ãktas** – aktukas ir aktelis, **vyturỹs** – tik vyturiukas. Iš penkių žodį **kąsnis** iliustruojančių pavyzdžių tik viename pavartotas ne deminutyvas.

2.4. **ZtŽ** skyrelyje „Žodyno sandara“ nurodyta, kad „Žodžio straipsnio sandara tokia pat kaip didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ (ZtŽ 35). Tačiau toliau pasakomas ir skirtumas: „Tame pačiame lizde tik šriftu išryškinami daiktavardžių deminutyvai <...>“ (ZtŽ 35). „Iš žodžių darybos minėtina Zietelos šnektai ypač būdinga moteriškos giminės deminutyvų priesaga *-yka* <...>. Iš vyriškosios giminės deminatyvų (deminutyvų – R. P.) išskirtina priesaga *-utas* <...>“ (ZtŽ 31). Deminutyvų pateikimo nuostatos laikomasi nuosekliai, pvz.:

ãdata sf. (1) **1.** <...> **adatýka** dem. (1) <...> **2.** <...> **adatýka** dem. (1)
kaisnỹs sm. (3), **káisnis** (1) <...> **2.** <...> **kaisnùkas** dem. (2) <...> **kaisnukùtas** dem. (2)
kìškis sm. (2) <...> **kiškẽlis** dem. (2) <...> **kiškùtas** dem. (2)
obuolẽ sf. (3[a]) <...> **obuolýka** dem. (1)
sniẽgas sm. (4) <...> **sniegùtas** dem. (2)
súolas sm. (1, 3) <...> **suolẽlis** dem. (2) <...> **suolùkas** dem. (2)
žolẽ sf. (4) <...> **žolẽlė** dem. (2) <...> **žolùkė** dem. (2) <...> **žolùtė** dem. (2)

2.5. **DkšŽ** „pateikiami tie šnektos žodžiai, kurie bent kuo nors (forma, reikšmėmis, vartosena) skiriasi nuo bk (bendrinės kalbos – R.P)“ (DkšŽ 5). Aptariant šnektos žodžių darybos ypatybes nurodoma, kad „Labai dažna priesaga *-ùkas, -ė* <...>. Nepatogi ši priesaga tik po priebalsių *g, k* – čia ją pakeičia *-ùtis, -ė* <...>. Tai mažybę rodančios priesagos“ (DkšŽ 9). Dauguma šiame puslapyje išvardytų daiktavardžių (*tvartùkas, pievùkė, sienùkė, sandėlùkas, šipulukas* ir t. t.) žodyne nepateikti, bet yra kitų su šiomis priesagomis, pvz.:

akmenùkas (2) – *akmen*ẽlis; **antùkas** (2) – *ančiukas*; **žiburùkas** (2) – *žiburėlis*; **žuvùkė** (2) – *žuvelė*; ir t.t.

Kai kurių pamatinių žodžių straipsniai iliustruojami deminutyvais, pvz.: *bliūdelis* – straipsnyje **bliū̃das**, *bliuskutė* – **bliùskė**, *dūdelė* – **dūdà**, *šatrukė* – **šatrà** ir t. t.

2.6. **ZanŽ** skyrelyje „Žodyno pobūdis ir sandara“ tepasakyta: „Žodžiai žodyne pateikiami pagal abėcėlę laikantis panašių principų kaip didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ (ZanŽ 10). „Mažybiniai ir maloniniai žodžiai, įvardžiuotinės formos, laipsnių formos antraštiniais žodžiais nekeliamos, išskyrus savarankiškus leksikalizuotus atvejus <...>“ (ZanŽ 11). Šio principo laikomasi:

akẽlė <...> *korio skylutė*; **akùtė** <...> *skylutė*; **alyviùkė** <...> *tokia obels rūšis*; **broliùkas** <...> **1.** *pabrolys* <...> **2.** *tokia gėlė, našlaitė;* **kiaulẽlė** <...> *toks vaikų žaidimas*; **kumelaĩtė** <...> *jauna kumelė*; ir t. t.

Kiti deminutyvai pateikiami pamatinio žodžio iliustracijoje, pvz.: aikščiùkė, aikštẽlė – straipsnyje **aikštẽ**, akmenùkas, akmenáitis – **akmuõ**, eglaĩtė, eglùtė – **ẽglė**, kiaulaĩtė, kiauliùkė – **kiaũlė**, krūvutė – **krūvà**, kubilẽlis, kubiliùkas – **kùbilas** ir t. t.

Žodis **jaunùmas** <...> *jaunimo suėjimas* rodo, kad nusprendus nekelti antraštiniais žodžiais deminutyvų, kiek dirbtinai iškeltas nesamas žodis (vienintelė iliustracija – *jaunumėlį*).

2.7. **DvŽ** „Įvado“ skyrelyje „Žodyno sandara“ rašoma: „Žodžio straipsnio sandara panaši kaip kitų žodynų, tačiau įvesta ir tam tikrų papildymų. Tame pačiame lizde tik juodesniu šriftu (su atitinkamomis pažymomis) išryškinami: daiktavardžių deminutyvai <...>“ (DvŽ XXV). „Kai kurie minėtieji žodžiai (deminutyvai, prieveiksmiai) pateikiami ir atskirais antraštiniais žodžiais su nuoroda žr. į pagrindinį žodį“ (DvŽ XXV–XXVI). Taigi šiame žodyne ne tik pratęsiama LzŽ pradėta deminutyvų pateikimo tradicija, jame einamas dar žingsnis į priekį: vedinį nukreipti į pamatinį žodį. Pvz.:

auglẽlis žr. auglys

auglỹs sm. (4) **1.** <...> **auglẽlis** dem. (2) <...> **augliùkas** dem. (2) <...>
augliùkas žr. auglys
gaidẽlis sm. (2) **1.** dem. žr. gaidys 1. **2.** dem. žr. gaidys 2. **3.** *dirvinis asiūklis* <...>
gaidỹs sm. (4) **1.** <...> **gaidẽlis** dem. (2) <...> **gaidùkas** dem. (2) <...> **gaidžiùkas** dem. (2) <...> **2.** <...> **gaidẽlis** dem. (2) <...> **gaidùkas** dem. (2) <...>
gaidùkas sm. (2) **1.** dem. žr. gaidys 1. **2.** dem. žr. gaidys 2. **3.** žr. gaidelis 3 <...>
gaidžiùkas žr. gaidys 1

2.8. **KupŽ** skyrelyje „Žodyno pobūdis, sandara ir fonetinė transkripcija“ rašoma: „Deminutyvai pateikiami atskiru straipsniu tik tie, kurie yra leksikalizuoti, turi specialią reikšmę, pvz., **avẽlė**, **čiobrẽlys**, **gaištuvẽlys** (jie nežymimi dem.), taip pat tie, kurių pamatinis žodis neužfiksuotas arba kurių giminė nesutampa su pamatiniu žodžiu. Dažniausiai tai tik dainose vartojami žodžiai, turintys malonumo reikšmę, pvz.: **dūluonẽlys**, -ė, **pūronẽlys**, -ė <...> (jie žymimi pažyma dem.)“ (KupŽ XXVIII–XXIX). Iliustraciniai pavyzdžiai su kupiškėnams būdingais deminutyvais pateikiami po stataus brūkšnio ir pažymos dem. straipsnio ar reikšmės iliustracijų gale, pvz.: akelė – straipsnyje **akìs** (1, 2, 6 reikšmė), akytė – (1, 3, 10 reikšmė), akelytė – (10 reikšmė); (beje, 10-oji reikšmė iliustruota tik deminutyvais); bulbelė, bulbytė, bulbelytė – straipsnyje **bùlba** (1 reikšmė; antroji šio žodžio reikšmė iliustruota vien deminutyvu bulbelė) ir t. t.

2.9. **KltŽ** skyrelyje „Žodyno sandara“ rašoma: „straipsnio gale pateikiami ir daiktavardžių deminutyvai, jei jie turi tą pačią prasmę, pvz.: *obelìs, obeliū́tė* <...>“ (KltŽ XVII). Šnektai būdingų formantų deminutyvai pamatinio žodžio straipsnyje paryškinti, nurodyta jų kirčiavimo paradigma, pvz.:

aguonà sf. (2) <...> **aguonẽlė** dem. (2) <...>
baravỹkas sm. (2) <...> **baravykẽlis** dem. (2) <...>
pagalỹs sm. (3^b) <...> **pagaliùkas** dem. (2) <...>
sermėgà sf. (2) <...> **sermėgiū́tė** dem. (1) <...>

2.10. **KzRŽ** „Įvado“ skyrelyje „Žodyno pobūdis ir sandara“ rašoma: „Mažybinės daiktavardžių (ir būdvardžių) formos, išskyrus savarankiškus leksikalizuotus atvejus (jie dedami atskirais straipsniais), pateikiamos straipsnio (reikšmės) pabaigoje po pažymos *dem*.“ (KzRŽ XIX). Taigi deminutyvai čia laikomi formomis, jais, nors ir atskirtais pažyma *dem.*, iliustruojamos pamatinio žodžio reikšmės, pvz.:

bandelė, bandutė, bandukė – straipsnyje 2 **bandà** (1 reikšmė);
gyvulėlis, gyvuliukas – **gyvulỹs** (1 reikšmė);
karvutė, karvukė – **kárvė** (1 reikšmė);
lizdžiukas, lizdukas – **lìzdas** (1 reikšmė).

Pasitaiko atvejų, kai leksikalizuotos reikšmės deminutyvas iškeliamas atskiru straipsniu, o darybinės reikšmės deminutyvas pavartojamas pamatinio žodžio iliustracijoje, pvz.: **bandùkė** <...> **1.** *tarkuotų bulvių virtas paplotėlis* <...> **2.** *prėskùtis* ir *bandukė* straipsnyje 2 **bandà**; **dangtẽlis** <...> *lentelė maistui (ppr. duonai) pjaustyti* ir *dangtelis* straipsnyje **dañgtis** <...> **1.** <...> dem.; ir t. t.

2.11. **KtŽ** skyrelyje „Žodyno sandara“ nurodoma, kad „Taip pat (t. y. kaip atskiri žodžiai – R.P.) pateikiami mažybiniai bei maloniniai daiktavardžiai, pvz.: *mergìkė* „mergaitė“, *paukštũtis* „paukščiukas“ (KtŽ 16). Tačiau žodyne tas pateikimas kiek pakeistas: deminutyvas paryškintu šriftu su pažyma dem. ir kirčiuotės nuoroda įtraukiamas į pamatinio žodžio straipsnį, kartu jis, kaip antraštinis žodis, nukreipiamas į pamatinio žodžio straipsnį, pvz.:

abrãkas <...> **abrakẽlis** <...> dem. (2) <...>
abrakẽlis žr. abrakas
duobẽ <...> **duobìkė** dem. (2) <...>
duobìkė žr. duobė
pỹlė <...> **pylẽlė** dem. (2) <...> **pylìkė** dem. (2) <...>

Jei pamatinio žodžio žodyne nėra, deminutyvui jis dirbtinai nesukuriamas, pvz., **kirminẽlis** <...> *kirminėlis*; **vabalẽlis** <...> *vabzdys kietais sparnais*; ir pan.

Apibendrinus menkinamąją reikšmę (plg. LKG I 281) deminutyvai su priesaga *-alis*, *-alė* iškeliami atskirais straipsniais ir aiškinami, pvz:

durãlės <...> *užpakalinės, prastosios durys*
mėnesãlis <...> *menkai šviečiantis, apsiblausęs mėnulis*
trobãlė <...> *prastas, nedidelis gyvenamasis namas*

3. IŠVADOS

1. Bendrieji aiškinamieji lietuvių kalbos žodynai nepakankamai atskleidžia daiktavardžių deminutyvų gausą, jų darybos formantų įvairovę. Atskirais straipsniais iškeliami tik leksikalizuotą reikšmę turintys deminutyvai. Pradedant nuo antrojo *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* leidimo (DŽ[2]), greta leksikalizuotosios, nurodoma ir darybinė deminutyvo reikšmė. Neiškeliant deminutyvų atskirais straipsniais neparodoma jų kirčiavimo paradigma.

2. Tarminiuose žodynuose, kurie turėtų itin atspindėti šnektų ar tarmių žodžių darybos sistemą, deminutyvai pateikiami iš esmės sekant *Lietuvių kalbos žodynu*. Išsiskiria LzŽ (išleistas1985 m.), ZtŽ (1998 m.) ir KltŽ (2008 m.), kuriuose deminutyvai paryškintu šriftu išskirti pamatinių žodžių straipsniuose, nurodyta jų kirčiavimo paradigma.

3. Pažangiausiais deminutyvų pateikimo atžvilgiu laikytini DvŽ ir KtŽ, juose deminutyvai ne tik išskirti, bet ir atskirais straipsniais (pagal abėcėlę) nukreipti į pamatinius žodžius.

Literatūra ir šaltiniai

Balčikonis J. 1941: Prakalba. – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. Redagavo J. Balčikonis, Vilnius, III–VIII.

DkšŽ – V. Labutis. *Daukšių krašto žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2003.

DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 2-as pataisytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.

DūnŽ – V. Vitkauskas. *Šiaurės rytų dūninin kų šnektų žodynas,* Vilnius: Mokslas, 1976.

DvŽ – *Dieveniškių šnektos žodynas* 1. Aut.: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vil-

nius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
DŽ[1] – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
DŽ[2] – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 2-as papildytas leidimas, Vilnius: Mintis, 1972.
DŽ[3] – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 3-ias pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
DŽ[7] – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 7-as pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012.
Eigminas K. 1997: *Sapūno ir Šulco gramatika*. Parengė K. Eigminas, B. Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
KltŽ – A. Vilutytė. *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
KtŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
KupŽ – K. Vosylytė. *Kupiškėnų žodynas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007.
KzRŽ– A. Pupkis. *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
LKG I – *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis, 1965.
LKŽ I[1] – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. Redagavo J. Balčikonis, Vilnius, 1941.
LKŽ I[2] – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 2-as leidimas, Vilnius: Mintis, 1968.
LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
SŠG – [Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas,] *COMPENDIUM GRAMĀTICÆ LITHVANICÆ* Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIOMONTI: Typis Friderici Reuſneri, [...] Aō: 1673. (Faksimilinis leidimas: *Sapūno ir Šulco gramatika*. Parengė K. Eigminas, B. Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997; su indeksu.)
Urbutis V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.
ZanŽ– *Zanavykų šnektos žodynas* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
ZtŽ – A. Vidugiris. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

PRESENTATION OF DIMINUTIVES IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

The plurality of diminutives and the variety of their derivational suffixes are a characteristic feature of the Lithuanian language (and its dialects as well). The paper deals with the presentation of substantival diminutives in Lithuanian comprehensive dictionaries: "Lietuvių kalbos žodynas" (The Dictionary of the Lithuanian Language) (LKŽ) and "Dabartinės lietuvių kalbos žodynas" (Modern Lithuanian Dictionary) (DŽ) and in dictionaries of

some Lithuanian dialects printed in 1976–2011. The paper shows the following: 1) only diminutives having a lexicalized meaning are presented by separate lexicographical entries in LKŽ; their derivational meaning is not revealed; diminutives are used as illustration of basic words (their corresponding meanings); the accentual paradigm remains undisclosed for users of the Dictionary; 2) DŽ shows, in the cases of presenting a diminutive, not only a lexicalized but also a derivational meaning, though the majority of diminutives are "hidden" in the entries of corresponding basic words; 3) some dictionaries of Lithuanian dialects follow the LKŽ's way of presenting diminutives; some of them present diminutives in a more progressive way: diminutives are printed in bold in the entry of the corresponding basic word; their accentual paradigms are given. "Dieveniškių šnektos žodynas" (The Dictionary of the Dieveniškės Dialect) and "Kretingos tarmės žodynas" (The Dictionary of the Kretinga Dialect) are most progressive in the aspect of presenting diminutives: they are not only marked out (by printing in bold) in the entry of basic words but they are also given the status of separate lexicographical entries with a reference to the entries of the basic words.

LEKSIKOGRAFINĖS DUOMENŲ BAZĖS

Daiva Murmulaitytė
Lietuvių kalbos institutas

Fotografijos leksika – žodynai žodynėliai ar duomenų bazė? [1]

ĮVADAS

Fotografijos leksika – įdomi ir beveik netyrinėta lietuvių žodyno dalis. Kalbant apie fotografiją vartojami įvairių sričių – technikos, fizikos (optikos), chemijos, poligrafijos, menotyros ir kt. – terminai, nes pats fotografavimas reikalauja tiksliųjų mokslų išmanymo, nemenko techninio išprusimo, o, pvz., teismo, meninėje, reklaminėje fotografijoje ar daugelyje kitų jos šakų, be bendrųjų techninių dalykų, reikia išmanyti ir specifinius, tik toms šakoms būdingus dalykus. Pastaruoju metu šios srities leksiką dar papildė ir kompiuterijos terminai, kurių prireikia tiek kalbant apie vis tobulėjančią skaitmeninę fotografijos techniką, tiek apie skaitmeninį nuotraukų apdorojimą ir tam tikslui skirtas kompiuterines programas. Labai išsiplėtė ir šios leksikos vartojimas. Tai, be abejo, susiję su tuo dideliu fotografijos virsmu iš analoginės (juostinės) į skaitmeninę, kurį ji išgyveno per pastaruosius kelis dešimtmečius[2], ir tolesniu sparčiu, naujausių technologijų sąlygotu,

[1] Straipsnis parengtas to paties pavadinimo pranešimo, skaityto tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Nuo Konstantino Sirvydo iki Didžiojo žodyno. Lietuvos vardo tūkstantmečiui“ (Vilnius, LKI, 2009 m. lapkričio 19–20 d.), pagrindu. Faktinė medžiaga tikslinta 2011–2013 m.

[2] 1969 m. spalio 17 dieną Džordžas Smitas bei Vilardas Boilas išrado CCD (angl. charge-coupled device) įrenginį – vaizdo jutiklį, kuris yra visų skaitmeninių kamerų širdis. Jis skaitmeninėse kamerose (taip pat skaitytuvuose) naudojamas analoginiams duomenims paversti skaitmeniniais. O 1990 metais pasirodė pirmoji pasaulyje visiškai skaitmeninė nespalvota, plačiajam vartotojui skirta (t. y. buitinė) kamera [http://lt.forum.26l.com/Fotografijos-skyrelis-topic1810013, žiūrėta 2013-02-24]. Žinoma, iki Lietuvos tos naujovės dar turėjo ateiti. Bet jau „informacinės visuomenės technologijų parodoje „Infobalt 2003“ atliktos

jos kitimu. Tais netolimais laikais, kai miestuose būta tik po keletą profesionalių fotolaboratorijų ar nuotraukos būdavo spausdinamos mėgėjų vonios kambariuose, fotografijos dalykus išmanančių ar jais tik besidominčių buvo gerokai mažiau. Skaitmeninė fotografija itin supaprastino fotografavimo procesą ir jo rezultatų apdorojimą, dabar fotografuoja visi, kas tik gali nulaikyti fotoaparatą. Natūralu, kad reikia ir profesinės bei populiaresnės literatūros (vadovėlių, žinynų ir kt.), padedančios įvaldyti naująją techniką ir supažindinančios su vis didėjančiomis jos galimybėmis. Šia tema dabar nepalyginti daugiau rašoma tiek specialiojoje spaudoje, tiek internete, leidžiama nemažai knygų. Lietuvoje pagausėjo verstinės literatūros apie fotografiją. Verčiami ir praktiniai vadovai, vadovėliai, jau nekalbant apie fotoaparatų ir kitos fotografijos technikos naudojimo instrukcijas, ir populiariosios knygos, parašytos, beje, tikrai įdomiai, patraukliai, taigi jas noriai skaito ne tik fotografijos specialistai, bet ir visiški fotografijos mėgėjai, naujokai. Tie patys dalykai skirtingų vertėjų gali būti vadinami įvairiai, ne visa ši literatūra yra kruopščiai redaguojama. Taigi dabar ne tik ypač pagausėjo šios srities leksikos ir išsiplėtė jos vartojimas, bet ji dar ir itin įvairuoja, tos pačios sąvokos neretai įvardijamos skirtingais žodžiais ar jų junginiais, dažnai netaisyklingais, svetimais ar pusiau aplietuvintais. Pavyzdžiui, angliškas skolinys *zoom*, dažniausiai vartojamas transfokatoriaus reikšme, kol kas neturi gero vienažodžio lietuviško atitikmens. Dažniausiai ši sąvoka apibrėžiama žodžių junginiu (pvz., keičiamojo židinio nuotolio objektyvas), bet paprastai tai būna tik pavartoto svetimžodžio paaiškinimas skliausteliuose ar pan. Rašomas šis žodis keleriopai – *zoom, zoomas, zoom'as, zumas, zūmas*. Be to, ne tik plečiasi ir šakojasi šio žodžio semantika, jis įgauna vis naujų reikšmių (pvz., 'vaizdo priartinimas fotografuojant ar filmuojant', 'tokiu būdu nufotografuotas kadras (nuotrauka)', 'artinimo koeficientas' ir pan.), bet jau formuojasi ir jo darybos lizdas (*zuminti, suzuminti, pazuminti, zuminimas, zuminis* ir kt.) (Murmulaitytė 2010). Apskritai į įvairių sričių terminiją vis dar braunasi naujosios svetimybės, „kurių

apklausos metu paaiškėjo, kad skaitmenine fotografija ir jos galimybėmis domisi net 81 proc. parodą aplankiusių žmonių." [http://www.moku.lt/darbai/moku.lt-skaitmenine-fotografija, žiūrėta 2011-02-28].

daugeliui verkiant reikia ieškoti lietuviškų pakaitų.“ (Jakaitienė 2005: 203). Fotografijos leksika – ne išimtis. Akivaizdu, kad jos tvarkyba darosi vis aktualesnė.

Absoliuti dauguma bendrojo pobūdžio ir specialiųjų elektroninių leksikografinių šaltinių ($DŽ_{6e}$, $LKŽ_{e}$ ir kt.), jau nekalbant apie tradicinius spausdintinius leidinius, nesuteikia galimybės iš karto matyti juose esančių fotografijos terminų visumos, neišrenka jų posistemio į atskirą žodynėlį. Išimtį šiuo atveju sudaro *Interleksis* ir Matematikos ir informatikos instituto lietuvių kalbos terminų bazė (Lietuvių kalbos terminynas, toliau – Terminynas*)*. Teoriškai tokia galimybė numatyta ir Lietuvos Respublikos terminų banke (toliau – Terminų bankas), tačiau praktiškai ja kol kas pasinaudoti negalima (paskutinį kartą bandyta 2013-12-23); daugiau apie tai žr. 1.2. Įprastai rodomas vienas konkretaus ieškomo leksinio vieneto straipsnis. Eilinį fotografijos mėgėją tokia paieška ir jos rezultatų pateikimas paprastai tenkina, tačiau neretai norint nuodugniau pasiaiškinti vieną dalyką, reikia pasitikslinti ir kitus su juo susijusius, tad gali tekti vartyti ne vieną žodyną ar žinyną, kol išsiaiškinamos visos rūpimos sąvokas. Be to, skirtingi šaltiniai dažniausiai rengiami pagal skirtingas metodikas ir vienaip ar kitaip susijusių terminų ryšius atsekti juose gali būti ne taip paprasta. Kol kas nėra tokio leksikografinio šaltinio, kuriame viename būtų pateikta susisteminta fotografijos leksika. Norint tokį parengti, reikia ją sukaupti vienoje vietoje ir turint šios leksikos visumą šalinti apibrėžčių netolygumus, vienodinti gimininių ir rūšinių terminų pateikimą, nurodyti termino teiktinumo bendrinei kalbą statusą (kol nėra aprobuoto fotografijos terminų žodyno, pažymėti bent akivaizdžiai neteiktinas svetimybes) ir kt.

Atkreiptinas dėmesys, kad šiame straipsnyje apie fotografijos leksiką bus kalbama ją suprantant plačiau nei vien šios srities terminus. Šiuo atveju rūpi klausimas, kaip geriau ir greičiau sukaupti, leksikografiškai sutvarkyti ir vartotojui pateikti žodžius, kurių jam gali prireikti domintis fotografijos tema (ne tik mokantis fotografuoti, bet ir, tarkim, verčiant fotografijos tekstus ir pan.) Tai būtų ne tik įprastieji terminai – daiktavardžiai ir žodžių junginiai, bet ir specifiniai veiksmažodžiai, būdvardžiai ir kt. leksika, norminė ir nenorminė (šneka-

moji bei profesinis žargonas), vartojama fotografijos srities tekstuose; taigi kalbant apie fotografijos leksiką šiuo atveju turimi galvoje ne tik *fotoaparatas, ryškalai, jautris, ryškumas*, bet ir *fotografuoti, grūdėtas, fotogeniškai,* ir *fotkinti, zūminis* ir kt. žodžiai bei jų junginiai.

Pradžioje trumpai apžvelgtini šaltiniai (spausdintiniai ir elektroniniai žodynai, žodynėliai, terminų bankai, mokomoji literatūra, periodika ir kt. leidiniai), kuriuose pateikiama daugiau ar mažiau fotografijos leksikos, aiškinami fotografijos terminai. Susidarius vaizdą apie šios leksikos vartoseną, bus aptartos jos tvarkybos galimybės.

1. ŠALTINIŲ, KURIUOSE PATEIKIAMA FOTOGRAFIJOS TERMINŲ, APŽVALGA

1.1. Spausdintiniai ir elektroniniai žodynai bei žodynėliai. Šiek tiek tradicinės fotografijos terminų yra pateikta spausdintiniuose ir elektroniniuose žodynuose, tiek bendruosiuose, tiek specialiuosiuose (terminų, tarptautinių žodžių).

Antai *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* pateikta apie 70 fotografijos srities leksikos vienetų (pabrauktieji turi pažymą fot.)[3]: *diafilmas, diafragmà, diapozitývas, didintùvas, eksponomètras, eksponúoti, eksponãvimas, ekspozìcija, emùlsija, epidiaskòpas, fiksãžas, fiksúoti, fiksãvimas, fìlmas, fotoaparãtas, fotoblýkstė, fotogèniškas, ~a, fotogèniškai, fotogeniškùmas, fotogrãfas, fotografė, fotogrãfija, fotogrãfinis, ~ė, fotografúoti, fotografúotis, fotografãvimas, fotogrãfavimasis, fotografúotojas, fotografúotoja, fotonúotrauka, fotopõpierius, grūdalas, grűdinti, ieškìklis, išlaikýti, išlaĩkymas, išrỹškinti, išrỹškinimas, įšvaita, kãdras, kãmera, kasètė, negatỹvas, negatỹvinis, ~ė, núotrauka, nutráukti, nusitráukti, nutraukìmas, pãšvaitas, pérlaikyti, pérlaikymas, plokštẽlė, pozitỹvas, pozitỹvinis, ~ė, rètušas, retušãvimas, retušúotojas, retušúotoja, rỹškalas, rỹškinti, rỹškinimas, skaidrẽ, teleobjektỹvas, tolìmatis, tráukti, užfiksúoti, užfiksávimas, ùžraktas*. Matyti, kad fotografijos srities pažy-

[3] Medžiaga automatiškai, ieškant pagal vartosenos sritį, rinkta iš kompiuterinio šio žodyno (3-iojo leidimo) varianto, sąrašas papildytas skaitant 6-ąjį, elektroninį, jo leidimą.

mą turi tik nedidelė dalis, keliolika leksinių vienetų. Kai kurie plačiau, ne vien fotografijoje, vartojami žodžiai pažymėti kitų vartojimo sričių pažymomis: *diafragmà* tech., *emùlsija* chem., *įšvaita* spec. Kai kurie fotografijos terminai pateikiami kitų antraštinių žodžių straipsniuose kaip juos iliustruojantys vartosenos pavyzdžiai, antai *ieškìklis* iliustruotas pavyzdžiu *vaizdo ieškìklis*, *grűdinti* 1. ‘daryti stiprų, tvirtą (apie medžiagas)’ – *grűdinti negatyvą*; *išlaikýti* 8. ‘laikyti ką reikiamą laiką veikimo būklėje’ – *darant kai kurias nuotraukas, turi būti išlaĩkoma ilgiau*; *išlaĩkymas – fotografavimas su išlaĩkymu*; *pérlaikyti* ‘per ilgai išlaikyti’– *pérlaikė apšviestą plokštelę fotografuodamas*. Tokių antraštinių žodžių apibrėžtys, kaip matyti iš pavyzdžių, taip pat formuluojamos plačiau, todėl tinka ne vien fotografijos terminams, o patys iliustracijose pateikti fotografijos srities sakiniai ar žodžių junginiai nėra aiškinami. Keletas žodžių ar jų reikšmių yra pasenę ar retai vartojami (*grũdalas, įšvaita, pãšvaitas, tráukti, nu(si)tráukti*).

Bendrinės lietuvių kalbos žodynas rašant šį straipsnį dar yra redaguojamas, taigi tuo tarpu dar nėra visiškai aišku, kaip jame bus pateikta fotografijos leksika. Tikėtina, kad jame fotografijos leksikos bus pateikta daugiau, jos apibrėžtys bus tikslesnės ir išsamesnės, palyginti, su esančiomis *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*. 2002 m., kai skaitmeninė fotografija dar nebuvo taip paplitusi, rengiant šios srities leksinių vienetų straipsnius *Bendrinės lietuvių kalbos žodynui*, pasiūlyta pasenusių žodžių atsisakyti ir, be buvusių *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne,* papildomai įtraukti dar beveik 100 antraštinių žodžių ir žodžių junginių: *apšviẽsti, apšviestùmas, apšvietìmas, bendràsis plãnas, bleñdė, blýkstė, dagerotìpas, dagerotìpija, delsìklis, diafragmúoti, diaprojèktorius, fiksúotis, filmoskòpas, fotoarchỹvas, fotobañdymas, fotogrãfijos aparãtas, fotogrãfijos laboratòrija, fotogrãfinė sklendẽ, fotogrãfinės mẽdžiagos, fotografúotinis, ~ė, fotografúotinis leidìmas, fotojúosta, fotokãmera, fotokòpija, fotokorespondeñtas, fotokorespondeñtė, fotolaboratòrija, fotomẽnas, fotomontãžas, fotoparodà, fotoreportãžas, fotorepòrteris, fotorepòrterė, fotosèsija, fotožurnalìstas, fotožurnalìstė, invèrsinis, ~ė, išdìdinti, išfotografúoti, juostẽlė, kadrãvimas, kadriùkas, kadrúoti, kompãktinė fotokãmera, kompãktinis fotoaparãtas, lateñtinis, ~ė, makrofotografãvimas, makrofotogrãfija, mikrofìlmas, mikrofilmãvimas, mikro-*

fotografãvimas, mikrofotogrãfija, nufotografúoti, nusifotografúoti, paparãcas, paralãksas, pérekspонuoti, pérfotografavimas, pérsifotografavimas, pérfotografuoti, pérsifotografuoti, plačiajuõstis, ~ė, plačiakam̃pis objektỹvas, raudónų akiũ efèktas, ryškùmas, siaurajuõstis, ~ė, skiriamóji gebà, slaptàsis ãtvaizdas, stambùsis plãnas, sukadrúoti, šviesõs fìltras, transfokãcija, transfokãtorius, užuolaidìnis, ~ė, vaĩzdo ieškìklis ir kt. Taigi *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* galėtų būti paaiškinta apie 160 fotografijos leksinių vienetų; atskirų reikšmių (leksemų) yra šiek tiek daugiau, bet praktiškai skaičiai artimi minėtiesiems, nes leksinių vienetų, turinčių kelias fotografijos srities reikšmes ar jų atspalvius, nėra daug. Kai kurių *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* buvusių leksemų apibrėžtys sukonkretintos, plg.:

DŽ$_{6e}$	**BŽ** autorinis (neredaguotas) tekstas
autoportrètas (2) paties darytas savo portretas	**autoportrètas** dkt. (2) paties darytas (tapytas, fotografuotas, lipdytas, drožtas ir pan.) savo portretas.
kãdras (2) pavienis filmo vaizdas: *Kino k.*	**kãdras** dkt. (2) **1.** kino ar fotografijos juostos tam tikro formato skirsnis, pavienis filmo vaizdas: *Ródant fìlmą, per sekùndę prabėga dvìdešimt keturì kìno kãdrai. Àpšviečiau juostẽlės gãlą – kókius penkìs kadrùs.* | *Kìno kãdruose išlìko įámžinti kai kuriẽ Nepriklausomýbės ãkto signatãrai.* **2.** atskira scenos ar epizodo dalis, nufilmuota nestabdant kino kameros: *Ilgaĩs nuosekliaĩs kãdrais pérteikiama lỹrinė núotaika.*

arba jų straipsniai papildyti naujomis reikšmėmis, pvz.:

DŽ$_{6e}$

grũd‖as (3) **1.** varpinių ir kitų augalų sėkla: *Miežio, avižos g. Didumo kaip aguonos g.* (mažas). *Pasisekė kaip aklai vištai g. (tts.). Mažas ~ẽlis didžiu medžiu užauga (tts.).* **2.** *prk.* mažas daiktelis, trupinėlis: *Druskos g. Kristalo, stiklo g. Smėlio ~ẽlis*

BŽ autorinis (neredaguotas) tekstas

grū́das dkt. (3) <…> **3.** fot. vaizdo kokybę menkinančios dėmelės (sidabro grūdelių sambūriai) išryškintoje fotografinėje medžiagoje: *Naudójant smulkiagrūdès negatỹvines mẽdžiagas, gáuti stamb̃y grū́dą nėrà leñgva.* | fot. šnek. GRŪDĖTUMAS: *Smùlkus grū́das*.

Taip pat išplėsti žodžių *dìdinti, dìdinimas, fotogrãfija, grūdėtùmas, invèrsija, išlaikýti, išlaĩkymas, jaũtris, jautrùmas, júosta, kãmera, montãžas, muĩlinė, negatỹvas, panorãminis, ~ė, plãnas, rãkursas, reprodukãvimas, reprodùkcija, reprodukúoti, sklaidýtùvas, smulkiagrũdis, ~ė, stambiagrũdis, ~ė* straipsniai; o žodžiai *išpýškinti, išplėškinti, pýškinti, plėškinti, pripýškinti* papildomai iliustruoti fotografijos srities vartosenos pavyzdžiais (šie veiksmažodžiai yra stilistiškai konotuoti ir šnekamojoje kalboje pakeičia neutralųjį *fotografuoti*). Į *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* priedą, kuriame ketinta pateikti neteiktiną leksiką (ilgainiui minties apie šį priedą atsisakyta), buvo pasiūlyta įtraukti straipsnius **fòto** ntk. **1.** fotografija, nuotrauka. **2.** fotografinis, fotografinė ir **zùmas** dkt. fot. **1.** keičiamojo židinio nuotolio objektyvas; sin. transfokatorius. **2.** vaizdo mastelio keitimas keičiamojo židinio nuotolio objektyvu.

Elektroniniame tarptautinių žodžių žodyne *Interleksis* galima rinktis žodžius pagal sritį, bet jos laukelyje įvedus žodį *fotografija*, išrenkami anaiptol ne visi šios srities terminai (pvz., sudarytame sąraše nėra žodžių *diafĩlmas, diafragmà, fĩlmas, objektỹvas*). Paprastai tai yra ir kitose artimose sityse (dažniausiai technikos, kino) vartojami žodžiai. Antra vertus, taip pat neišrinkti *bleñdė, kãdras, kãmera, pozitỹvas* tikrai turėtų patekti į automatiškai išrenkamų fotografijos srities žo-

džių sąrašą. Pagal charakterizuojantį žodį *nuotrauka* pavyko rasti dar keletą: *albùmas, dagerotìpas, fotomontãžas, mikrotìpija, poliaròidas* ir kt. Taigi su fotografija susijusių leksinių vienetų kompiuterio rastųjų sąrašėlius papildžius dar keliais, rastais pasikliaunant mėgėjiškomis fotografijos žiniomis, šiame žodyne yra apie 90: *aberãcija, adãpteris, albùmas, anastigmãtas, apertūrà, aplanãtas, astrofotogrãfija, bleñdė, chromoskòpas, chronofotogrãfija, cianìnai, ciklogramà, dagerotìpas, dagerotìpija, diafilmas, diafragmà, diapozitỹvas, eksponomètras, eksponúoti, ekspozìcija, emùlsija, fiksãžas, fìlmas, foto-, fotogèniškas, fotogrãfas, fotogrãfija, fotogrãfiškas, fotografìzmas, fotografúoti, fotogramà, fotogramètrija, fotograviūrà, fotoheliogrãfas, fotokòpija, fotoksilogrãfija, fotomontãžas, fotoròbotas, fotoreportãžas, fotorepòrteris, fotostãtas, fototekà, fototelegrãfas, fototeodolìtas, fototìpija, heliogrãfas, heliograviūrà, hidrotìpija, hipersensibilizãcija, infrafotogrãfija, invèrsija, izohèlija, kãdras, kãmera, kašetúoti, kašẽ, kiuvètė, klìpas, kontratìpas, korèksas, koronogrãfas, lateñtinis, mãtrica, metòlis, mikrotìpija, montãžas, negatỹvas, objektỹvas, òptika, òptinis, poliaróidas, portrètas, pozitỹvas*[1]*, rakòrdas, reportãžas, reprodùkcija, rezolvomètras, sensibilizãcija, sensitogramà, sensitomètras, sensitomètrija, soliarizãcija, spektroheliogramà, stereofotogrãfija, stereogramà, stereokomparãtorius, teleskòpas, toršònas, trilònas, virãžas, virúoti, vuãlis;* dar plg. artimos srities antraštinius terminus *video-, videokasètė, videodìskas, videofìlmas, videokãmera, videoklìpas, videomagnetofònas, videooperãtorius, videoplėjeris*[4]*, videotèchnika, videotekà*. Pastebėtina, kad tarp jų visai nėra skaitmeninės fotografijos leksikos[5].

Šiame žodyne yra ir keletas lietuviškų fotografijos terminų (*skaidrė, nuotrauka, išlaikymas*) bei mišrių žodžių junginių (*polimetininiai dažikliai* ir kt.), kurie pateikiami kaip antraštinių tarptautinių fotografijos terminų atitikmenys.

Dailės žodyne rasta apie 100 leksinių vienetų – fotografijos terminų ir kt. leksikos, vartojamos įvairiuose tekstuose fotografijos tema,

[4] Čia ir toliau įvairiuose šaltiniuose rasta nenorminė leksika pateikiama netaisant.

[5] Žodynas yra elektroninė *Alma littera* leidyklos išleisto *Tarptautinių žodžių žodyno* (atsakomasis redaktorius Algimantas Kinderys) versija su ištaisytomis 2001 m. leidime pastebėtomis korektūros klaidomis.

vienaip ar kitaip susijusios su fotografija. Tai: *achromatinės spalvos, adityvinis spalvų maišymas, ambrotipija, anfasas, antrinės spalvos, ateljė, camera obscura, chronograma, cinkografija, dagerotipas, dagerotipija, dailė, dailėtyra, diorama, dirbtuvė, ekspozicija, en face, erdviniai menai, faksimilė, faksimilinis leidinys, fasas, ferotipija, foliantas, fotocinkografija, fotografija, fotografika, fotografuotinis leidinys, fotograma, fotograviūra, fotolitografija, fotomechaninis reprodukavimas, fotomontažas, fotorealizmas, fototipija, grafinis dizainas, heliografija, heliograviūra, heliotipija, hiperrealizmas, holografija, holograma, iliuzionizmas, instaliacija, išsklaidyta šviesa, izohelija, kadravimas, kalotipija, koliažas, kolodijaus būdai, kompozicija, meninė fotografija, menotyra, montažas, muãras*[6], *negatyvas, neutralios spalvos, pagrindinės spalvos, panotipija, papildomosios spalvos, paroda, perspektyva, pirminės spalvos, plakatas, plastiniai menai, portretas, pozityvas, profilis, pseudosoliarizacija, pustonis, rajografas, rakursas, rasteris, rastras, reprodukcija, reprodukcinė grafika, retušas, Sabattier efektas, sesija, skirtuminis spalvų maišymas, sodrumas, sotto in su, spalva, spalvotoji fotografija, spalvų maišymas, spalvų skritulys, spalvų spektras, studija, subtraktyvinis spalvų maišymas, sudėtinis spalvų maišymas, superrealizmas, šešėliavimas, šešėlis, šilkografija, šviesokaita, šviesotamsa, talbotipija, tarpinės spalvos, tonas, triptikas, trys ketvirčiai, veduta, vertikalioji kompozicija, videomenas, vinjetė, vizualiniai menai, žanras*.

Matyti, kad apžvelgtieji žodynai pateikia iš dalies skirtingą fotografijos leksiką – tiek apimties, tiek antraštyno, leksinių vienetų atrankos prasme. Tai priklauso nuo žodyno rūšies, pobūdžio, tikslų ir kt. Natūralu, kad bendruosiuose žodynuose pateikiama tik nedidelė dalis pačių svarbiausių fotografijos terminų, o specialiajame fotografija atspindėta gerokai plačiau; tarptautinių žodžių žodyno antraštyne, žinoma, nerasime lietuviškos terminijos. Fotografijos srities leksinių vienetų skaičius lingvistiniuose žodynuose apytikriai svyruoja nuo 70 iki 160.

1.2. Terminų bazės ir bankai. Du gausūs lietuvių terminologijos šaltiniai, kuriuose kaupiami įvairių sričių ir šaltinių duomenys (terminai), yra minėtieji Terminų bankas ir Terminynas.

[6] *Interleksyje* šis žodis turi pažymą *poligr*. (poligrafija).

Terminyne duomenų ieškoti taip pat galima pagal sritį, tokiu būdu gautas apie 80 fotografijos srities žodžių ir žodžių junginių (kai kurie jų turi po kelias reikšmes) žodynėlis, į kurį didžioji dauguma terminų pateko iš *Rusų–lietuvių kalbų politechnikos žodyno*, keletas – iš *Chemijos terminų aiškinamojo, Rusų–lietuvių kalbų meteorologijos terminų žodynų*. Tačiau automatiškai buvo išrinkti tik tie leksiniai vienetai, kurie žodynuose turėjo fotografijos srities pažymą. Daugybė neturėjusių šios pažymos į šį žodynėlį nepateko. Tarkim, renkant žodžius pagal sritį, į žodynėlį pateko tik vienas žodžio *pozityvas* straipsnis iš minėtojo *Politechnikos* žodyno:

pozitỹvas
<fotografija>
rus позитив
PT

Terminyne šio žodžio straipsnių yra daugiau (5), kai kurie jų daug informatyvesni, plg. dar keturis iš *Chemijos terminų aiškinamojo, Lietuvių–rusų kalbų geodezijos terminų* ir *Informacijos terminų* žodynų, rastus ieškant pagal konkretų terminą:

pozitỹvas
fotografinis atvaizdas, kuriame šviesos arba spalvos pasiskirstymas atitinka objekto tonus ir spalvas
rus позитив
ang positive
CH

pozitỹvas
rus позитив
GD

pozitỹvas
1.
Objekto atvaizdas fotojuostoje arba plokštelėje, kur šviesų ir šešėlių pasiskirstymas atitinka tikrąjį vaizdą.
rus позитив
ang positive
INF

pozitỹvas
2.
Fotojuosta arba plokštelė, kurioje yra toks atvaizdas.
rus позитив
ang positive
INF

Minėta, kad Terminų bankas taip pat suteikia galimybę išsirinkti visus jame esančius tam tikros srities terminus, susidaryti jų žodynėlį (http://terminai.vlkk.lt/pls/tb/tb.lov_branch, žiūrėta 2013-12-23).

Tačiau rūpimu atveju šia galimybe pasinaudoti nepavyko, nes kol kas negalima pasirinkti pačios vartojimo srities (fotografijos) – ji nėra nurodyta sričių paieškos medyje. Akivaizdu, kad Terminų bankui dar nėra pateikta sunorminta fotografijos terminų visuma, todėl praktiškai ir negalima šios srities terminų išsirinkti. Be abejo, bendresnio pobūdžio terminai, ppr. vartojami ir kitose srityse – chemijos, technikos, kompiuterijos ir pan. (*negatyvas, pozityvas, diafragma, fiksažas* ir kt.), į Terminų banką yra patekę drauge su kitais tų sričių terminais, ir ieškant konkrečių žodžių ar žodžių junginių jie yra pateikiami. Tačiau net ir šių leksinių vienetų neįmanoma automatiškai išsirinkti į atskirą posistemį, nes jie nepažymėti kaip vartojami fotografijoje.

Taigi kaip ir Terminyno atveju, Terminų banke galima rasti naudingos informacijos apie vieną ar kitą konkretų fotografijos terminą, jei jie ten pateko su kitų, fotografijai artimų, sričių terminais. Pavyzdžiui, šiame šaltinyje yra du žodžio *fiksažas* straipsniai, vienas iš *Fizikos terminų*, kitas – iš *Chemijos terminų aiškinamojo* žodynų; antruoju atveju pateikiama ir jo apibrėžtis – 'tirpalas sidabro halogenidui iš fotografinės emulsijos pašalinti'. Pateikiami ir atitikmenys kitomis kalbomis – iš *Fizikos terminų žodyno*: *angl.* fixer; *vok.* Fixierbad, n, Fixiermittel, n, Fixierungsmittel, n; *rus.* закрепитель, m, фиксаж, m; *pranc.* fixateur; iš *Chemijos terminų aiškinamojo žodyno*: *angl.* fixer; *rus.* фиксаж. Yra ir du sudėtiniai terminai su šiuo žodžiu – *fotografinis fiksažas* ir *spartusis fiksažas*. Jie į Terminų banką taip pat pateko iš to paties *Fizikos terminų žodyno*. Tačiau fotografijos leksikos visumos Terminų bankas dabar nepateikia, nes į jį traukiami tik jau sutvarkyti terminai. Taigi fotografijos terminų posistemis šiame šaltinyje atsiras tik surinkus, susisteminus, terminografiškai apdorojus ir normos požiūriu įvertinus šios srities leksinius vienetus.

1.3. Mokomoji fotografijos literatūra. 1980 m. išleistas Povilo Karpavičiaus *Fotografijos vadovas* yra, ko gero, iki šiol nepranokta analoginės fotografijos mokymo priemonė. Jame išsamiai aiškinami fotografijos procesai, supažindinama su fotoaparatų klasifikacija ir sandara, fotografinėmis medžiagomis, fotografika ir taikomąja fotografija ir kt. Knygos gale yra apie 550 leksinių vienetų žodynėlis ir dalykinė rodyklė (57 sąvokos). Žodynėlyje daugiausia pateikiami

cheminių medžiagų (ryškalų, fiksažų, silpnalų, stipralų, reduktorių) pavadinimai, jie sudaro apie 90% viso žodynėlio antraštyno, pvz.: *kalio sulfatas, Сернокислый калий,* K_2SO_4. ‘Bespalviai kristalai. Vartojamas kartu su kalio permanganatu negatyviniam atvaizdui silpninti ir rastrinėms nuotraukoms daryti’. Taip pat yra žodžių ir žodžių junginių, įvardijančių bendrąsias fotografijos sąvokas – fotoaparatų dalis ir kitą techniką (pvz., *adapteris* ‘pridėtinė fotoaparato kasetė, kurioje gali būti naudojami kitokių matmenų, negu pritaikyti aparatui, fotofilmai’; *vizyras* ‘vaizdo ieškiklis’), fotografijos procesus, technikas, reiškinius ir produktus (*distorsija* ‘optinė objektyvo paklaida, pasireiškianti tiesių linijų iškreivinimu’; *kontratipas* ‘negatyvas dublikatas, gautas perspaudinimo būdu iš negatyvo-originalo’; *rakursas* ‘neįprasta akiai vaizduojamoji perspektyva, sukeliama optinėmis priemonėmis (plačiakampiais objektyvais) arba kai fotografuojama iš neįprasto taško (iš apačios ar iš aukštai)’; *soliarizacija* ‘inversijos reiškinys fotoemulsijoje, kai fotografuojant ji perekseponuojama iki tam tikros ribos. Taip gaunamas ne negatyvinis, o pozityvinis atvaizdas)’, meninės fotografijos terminų, sutrumpinimų (pvz., *ASB* – užrašas, rodantis, kad aparate yra įrengta automatinė straksinti diafragma; *EV* – ekspozicijos skaičius) ir kt. Tiesa, žodynėlyje nėra pagrindinių terminų (*objektyvas*, *diafragma* ir pan.), iš dalies tai suprantama, nes šis žodynėlis tėra vadovėlio priedas, pagrindiniai terminai plačiai aiškinami pačiame vadovėlyje dėstant atitinkamų temų medžiagą (antra vertus, *ekspozicija* į žodynėlį vis dėlto pateko). Leksikografiškai vertinant žodynėlį pasakytina, kad cheminių medžiagų apibrėžtys gana enciklopediškos (*sieros rūgštis, Серная кислота,* H_2SO_4. ‘Klampus bespalvis nelakus higroskopiškas skystis. 1 ml rūgšties sveria apie 2 g. Nuodai. Koncentruota sieros rūgštis (98%) – labai pavojinga cheminė medžiaga, ardo ne tik įvairias organines medžiagas, bet ir tirpdo metalus. Sieros rūgštis labai aktyviai jungiasi su vandeniu, todėl niekada negalima pilti vandens į rūgštį – o tik nedideliais kiekiais rūgštį į vandenį, aktyviai maišant. Vartojama fiksažams rūgštinti, negatyviniam vaizdui silpninti, emulsijoms baltinti, inversiniame procese, nuotraukoms ant metalo daryti, spalvotoje fotografijoje.’), jose neretai vartojamos cheminės formulės, pateikiama nemažai kitos informacijos, dažnai aiškinama keliais sa-

kiniais, kartojant aiškinamąjį žodį ar jo vedinius, praleidžiant sakinio veiksnį ar tarinį ir pan.; pvz.: *cianotipija* 'būdas brėžiniams bei štrichiniams originalams kopijuoti, naudojant cianotipinį šviesai jautrų popierių. Kopijose gaunamos baltos brėžinio linijos mėlyname fone'; *chloroformas*, *Trichlormetanas*, *Хлороформ*, $CHCl_3$. 'Būdingo kvapo, sunkus, nedegus skystis. Vandenyje netirpsta. Nuodingas. Vartojamas kaip tirpiklis'. Taigi tai nėra žodyninės apibrėžtys griežtai leksikografine prasme, tačiau pateikiamieji duomenys leidžia tokias žodynines apibrėžtis suformuluoti. Beje, chemikalų pavadinimai dažniausiai pateikiami su sinonimais ir rusų k. atitikmenimis. Žodžiu, žodynėlis gana margas, sistemos požiūriu nevienalytis, tačiau vertingas dėl gausios ir jau apdorotos dalykinės informacijos.

Be šio, dar minėtina keletas naujesnių fotografijos vadovėlių (Tatjanos ir Jono Kuzminų ir kt., daugiau žr. šaltinių ir literatūros sąraše), kuriuose jau daugiau ar mažiau yra kalbama ir apie skaitmeninę fotografiją. Daugiausia tai yra verstos, gausiai iliustruotos knygos. Šiems vadovėliams, vadovams, žinynams aptarti reikėtų atskiro straipsnio, nes jie labai įvairūs tiek savo sandara, tiek medžiagos pateikimu, atskirai reikėtų panagrinėti su vertimu susijusius dalykus ir kt. Fotografijos leksika šiose knygose įvairuoja, neretai svarbiausieji terminai taip pat pateikiami nedidelių žodynėlių ar rodyklių pavidalu. Naujoji mokomoji literatūra labai vertinga ne tik fiksuojant ir tyrinėjant pačią naująją fotografijos leksiką. Ji puikiai iliustruoja tos leksikos vartoseną, iš kurios galima spręsti apie vieno ar kito žodžio semantinį ar sintaksinį junglumą, pasitikslinti jo reikšmę, lengviau sukurti naujo termino apibrėžtį, ypač remiantis gausiomis spalvotomis nuotraukomis ir kita iliustracine medžiaga.

Išskirtinis verstinės mokomosios literatūros bruožas – lengvas, publicistinį primenantis stilius, tarsi priartinantis ją prie periodinės fotografijos spaudos.

1.4. Periodinė fotografijos spauda negausi, bet jau turinti savo skaitytoją. Fotomenininkų sąjunga (http://www.photography.lt/lt.php) nuo 1999 m. dukart per metus leidžia žurnalą *Fotografija*. Jame (kaip ir kultūriniuose savaitraščiuose *Literatūra ir menas*, *Šiaurės Atėnai*, *7 meno dienos* ir kt.) spausdinamos esė, kritiniai, analitiniai

straipsniai, fotografija nagrinėjama kultūriniu, meniniu, socialiniu aspektais, techninę jos pusę paliekant nuošalyje. Originalūs tekstai pateikiami šalimais išversti į anglų kalbą[7]. Iš populiariųjų, ne vien specialistams skirtų leidinių, kuriuose kalbama tiek apie techninius, tiek apie meninius fotografijos aspektus, minėtini du rimtesni (dalykine, ne kalbos, prasme) periodiniai žurnalai *Vyzdys foto video* (fotografijos ir technikos žurnalas) ir *Foto* (žurnalas entuziastams). Pirmasis eina nuo 1994 m., antrasis pasirodė palyginti neseniai – 2007 m., abiejų per metus pasirodo po keletą numerių. Nesigilinant į dalykinius fotografijos reikalus ir vertinant tik žurnalų kalbą pasakytina, kad naujesniojo leidinio kalba gerokai taisyklingesnė, galbūt todėl, kad jis turi kalbos redaktorių[8]. Informaciniame *Vyzdžio* priede *Vinis* (1998 m. Nr. 1) publikuotas lietuviškų fotografijos teminų žodynėlis su redakcijos prierašu (p. 2, kalba netaisyta): „Siųskite nesuprantamus žodžius, bandysime paaiškinti jų prasmę. O jeigu atsiųsite ir paaiškinumą - dar geriau. Atspausdinsime. Ilgainiui turėsime lietuvišką fototerminų žodynėlį. Nereikės galvos laužyti". Taigi akivaizdi tokių priemonių reikmė ir sveikintinos pastangos. Nors žodynėlis mažytis (25 žodžių, žodžių

[7] Ankstesnių metų žurnalų turinius galima peržvelgti ir internete (pvz., 2009 m. 1(18) nr. adresas – http://www.photography.lt/lt.php/Leidiniai?id=308&y=2009; 2008 m. 16-17 nr. – http://www. photography.lt/lt.php/Leidiniai?id=250&y=2008).

[8] *Vyzdžio* kalbą, matyt, tvarko tik viršelio atvarte nurodyta korektorė, tačiau neretai jame pasitaiko straipsnelių su tokia galybe korektūros klaidų, jau nekalbant apie elementariausias rašybos, skyrybos, stiliaus klaidas, kad darosi akivaizdu, jog taisyklinga lietuvių kalba žurnalo redakcijai nesirūpina. Keletas „nuostabiausių" sakinukų: *Ne vieną kartą į pasivaikčiojojus vaizdingais Matetlių, Dusios ežerų apylinkėse ėmė fotografuoti pakrantes, inrtutityviai fiksuoti viską, kas gražiai atrodo šviesoje; Ramunės fotografijos iš gausasus šūsnio, kalno fotografijų, atsiūstų į fotokonkursą išsiskyrė savitu žnilgsniu ir nuotaika* 2008 Nr. 3/4, p. 31, ne ką geriau 2008 Nr. 2, p. 59 ir daug kur kitur. Teisybės dėlei vis dėlto reikia paminėti, kad jame būta ir esama dėmesio lietuvybei – bandoma pateikti lietuviškų fotografijos terminų, nuolat spausdinami įdomūs istoriniai straipsniai, kuriuose, vaizdžiai tariant, per fotoaparato vaizdo ieškiklį žvelgiama į Lietuvos istoriją, spausdinama įdomių istorinių nuotraukų, pristatomos naujausios lietuvių fotografijos knygos ir pan. Deja, nevalyva lietuvių kalba yra šaukštas deguto medaus statinėje, niekais paverčiantis visus šiuos sveikintinus sumanymus.

junginių ir santrumpų „straipsniai“, kitoje vietoje dar paaiškinta 13 angliškų santrumpų ir 8 *Canon* fotoaparatų ženklai), nesurikiuotas abėcėliškai ir kitais požiūriais nesistemiškas, pilnas kalbos bei korektūros klaidų, jis įdomus dalykine – antraštyno, pagrindinių sąvokų atrankos bei angliškų atitikmenų fiksavimo – prasme. Žodynėlyje pateikti šie leksiniai vienetai: *ekspozicijos korekcija (exposure compensation), automatinė ekspozicijos korekcija (auto bracketing), delsiklis (self-timer), DIN (Deutsche Industrie-Norm), fiksažas (fixe), fokusavimas (focus), fiksuotas fokusas (focus free), rankinis fokusas (manual focus MF), autofokusas (autofocus AF), išlaikymas (shutter speed), kontrastas (contrast), multiekspozicija (multiple exposures), negatyvas (negative), objektyvas (lens)* (šio pateikta ir keletas rūšinių terminų: *normalus (standart lens), plačiakampis (wideongle lens), teleobjektyvas (telephoto lens), keičiamo židinio nuotolio objektyvas zumas (zoom lens)*), *makro (macro), pozityvas (pozitive), SLR (single lens reflex), ryškumo gylis, užraktas (shutter), ryškalai (developer), vaizdo ieškiklis.*

Abu minėtus žurnalus (kai kuriuos jų straipsnius) galima rasti ir atitinkamose interneto svetainėse: www.vyzdys.com ir www.efoto.lt. Pastarojoje taip pat pateikiamas nedidelis (apie 25 leksinius vienetus) fotografijos terminų žodynėlis (http://www.efoto.lt/terminai, žiūrėta 2013-02-24): *baltos spalvos balansas, blykstė, bokeh, bulb, diafragma, EXIF informacija, fokusavimas, išlaikymas, jutiklis, makro fotografija, matymo kampas, objektyvas, optinis didinimas, rankiniai nustatymai, raudonų akių efektas, ryškumo zona, siužetinės programos, skaitmeninis didinimas, sutrumpinimai ir žymėjimai, vaizdo stabilizacija, vaizdo triukšmai, vedantysis skaičius, veidrodinis fotoaparatas, židinio nuotolis* (plg. 2009-02-03 dar buvo pàteikta *akumuliatorius, elementai (maitinimo), karšti (mirę) taškai, vaizdo sensorius,* bet tuo metu dar nebuvo *jutiklio)*. Žodynėlio straipsniai susieti tarpusavyje ir turi (hiper)saitus su gausiai iliustruotais informatyvesniais, enciklopedinio pobūdžio straipsniais. Internete apskritai gausu fotografijos svetainių[9], gyvai diskutuojama šia tema, fotografijos mėgėjai ieško informacijos ir ji

[9] Nemažai jų nuorodų pateikia Fotomenininkų sąjungos svetainė (http://www.photography.lt/lt.php/Nuorodos), keletas adresų yra ir šio straipsnio literatūros sąraše.

teikiama profesionalų, specialistų ar labiau pažengusių mėgėjų. Kadangi pokalbių svetainėse dominuoja šnekamoji kalba, čia apstu profesinio ir kitokio žargono. Tai, be abejo, vargiai suvaldomas (ir vargu ar valdytinas) dalykas, tačiau ilgiau panaršius taip pat tampa akivaizdu, kad fotografijos leksiką verkiant reikia tvarkyti, norminti, terminus lietuvinti ir t. t.

Kompiuterijos žurnaluose *Computer Bild Lietuva, Computer Bild Lietuva Patarėjas* kartkartėmis spausdinami straipsniai apie skaitmeninę fotografiją, pristatoma nauja jos technika ir programinė įranga (pvz., nuotraukų redagavimo ir pan. programos), aiškinami pagrindiniai tekste vartojami terminai, sutrumpinimai, sudaromi nedidukai jų žodynėliai. Šie tekstai daugiau primena gausiai iliustruotas programų naudojimo instrukcijas, parašytas neprasta lietuvių kalba (*Computer Bild Lietuva Patarėjuje* nurodyta, kad jo kalbą tvarko net 5 redaktorės). Internete yra ir šių žurnalų svetainė – www.computerbild.lt .

1.5. Apibendrinant fotografijos leksiką pateikiančių leidinių apžvalgą pasakytina, kad vienokia leksika pateikiama seniau parašytuose žodynuose ir sukurtuose terminų bankuose bei kultūrinėje spaudoje (1), kitokia randama specialiojoje fotografijos periodikoje bei interneto svetainėse (2). Pirmuoju atveju dominuoja tradicinės (analoginės) fotografijos terminai, kurie jau yra nusistovėję ir sunorminti. Žodynų antraštynai skiriasi gausa ir sudėtimi priklausomai nuo tų žodynų pobūdžio ir paskirties – bendruosiuose žodynuose fotografijos leksikos yra mažiau, specialiuosiuose – gausiau, technikos terminų žodynuose dominuoja fotografijos techninę pusę įvardijančių terminų, kultūros leidiniuose ir spaudoje daugiau vartojama kita fotografijos leksikos dalis, daugiausiai tai yra bendrieji menotyros terminai. Antruoju atveju (specialiojoje fotografijos periodikoje bei interneto svetainėse) susiduriame su gausiu naujosios, skaitmeninės, fotografijos leksikos srautu ir jos vartojimu šnekamojoje, neoficialiojoje kalboje. Čia leksika akivaizdžiai įvairuoja vartosenos, taisyklingumo, rašybos ir kt. prasmėmis; matyti pastangų ją kaupti, aiškinti ir sisteminti.

2. FOTOGRAFIJOS SRITIES LEKSIKOS TVARKYMO GALIMYBĖS

Vienas geriausių būdų sutvarkyti fotografijos leksiką būtų parengti išsamią fotografijos enciklopediją ar žinyną, kuriuose būtų pateikiama sunorminta terminų sistema. Mažiau laiko ir darbo sąnaudų pareikalautų siauresnės apimties, neiliustruotas, lakoniškų apibrėžčių fotografijos terminų žodynas. Kad ir kokį leidinį būtų sumanyta parengti, šiais laikais nė vienas jų neatsiras be duomenų bazės. Pastaroji gali būti kuriama vienu iš dviejų būdų.

2.1. Specialaus tekstyno duomenimis paremta fotografijos terminų bazė

Labai supaprastintai nusakant tokios bazės kūrimo eigą, minėtini keli darbo etapai:

1) Pirmiausia iš elektroninių tekstų archyvo pagal tam tikrus principus sudaromas specialus tekstynas. Atrenkant tekstus turi būti konsultuojamasi su nagrinėjamosios dalykinės srities specialistais. Šie tekstai turi atitikti tam tikrus reikalavimus, keli svarbiausi:

- tekstai turi būti gausūs ir įvairūs, apimti visą nagrinėjamą dalykinę sritį su visomis jos atšakomis; jie turi būti reprezentatyvūs, objektyviai atspindėti tiriamos leksikos vartoseną (Vaicekauskienė 1998: 2);
- pirmenybė teikiama originaliems recenzuotiems ir redaguotiems tekstams, tekstų kokybė yra svarbiau už kiekybę;
- iš šių tekstų turi būti aiškus terminais žymimų sąvokų turinys ir jų tarpusavio santykiai;
- terminai turi būti pateikti aiškiai, teisingai, pageidautina su apibrėžtimis ir kt. (Marcinkevičienė 2000(b): 7–12).

2) Tolesniam darbui naudojamos įvairios kompiuterinės programos, atrenkančios terminus, jų apibrėžtis ir kt. (Zeller 2003, Marcinkevičienė 2000(b): 12). Jas pasitelkus sudaromas dažninis viso teksto žodžių sąrašas. Prasminiai žodžiai (nes dažniausi yra tarnybiniai) gaunami lyginant specialų tekstyną su didesniu bendrojo pobūdžio tekstynu, sudarytu ne vien iš nagrinėjamos srities tekstų. Iš tiriamojo teksto atrenkami žodžių junginiai, identiška forma pavartoti ne vieną

kartą. Tarp jų, žinoma, taip pat yra nieko bendra su terminais neturinčių (*vis dėlto, daugiau ar mažiau, gali būti ir, apie tai žr.* ir kt.), taigi iš jų dar atrenkami tie, kurie gali būti laikomi sudėtiniais terminais.

Akivaizdu, kad šios programos atlieka didelį darbą, tačiau vienos jos, be abejo, nepadaro visko, nemažai turi padirbėti ir kalbininkai (taip pat konsultuojami nagrinėjamos srities žinovų), rengdami kandidatų į apibrėžtus terminus sąrašą, peržiūrėdami kompiuterio atrinktus duomenis ir sudarydami netinkamųjų sąrašą.

3) Gauti terminai perkeliami į duomenų bazę ir aprašomi (į atskirus laukus dedami tipiški vartosenos pavyzdžiai, tekstuose aptiktos apibrėžtys ir kt.).

4) Remiantis kalbine ir dalykine informacija nurodomi su terminais susiję žodžiai (sinonimai, antonimai, hiponimai, hiperonimai ir kt.), duodamos kryžminės nuorodos, nurodoma termino priklausomybė dalykinei sričiai ir t. t.

Kad ir kokia pažangi būtų naujoji terminologija ir terminografija, paremta tekstynų duomenimis, vis dėlto nevertėtų nagrinėjamu atveju beatodairiškai, kaip beviltiškai pasenusios atmesti ir tradicinės terminografijos, ne tokių modernių, bet jau patikrintų metodikų.

Pirmiausia, dar nėra pakankamai gerų originalių, ne verstinių, tekstų (juolab elektronine forma), parašytų taisyklinga normine kalba, kuriuos į specialų tekstyną galima būtų dėti ištisai, nes šiuo atveju, siekiant išlaikyti sistemiškumą ir neprarasti dalykinės informacijos, į jį turi būti dedami ištisi tekstai, o ne jų imtys. O tie tekstai, kurių lietuvių kalba nepriekaištinga, nėra pakankamai dideli, kad būtų galima kalbėti apie juose vartojamų terminų sistemiškumą. Antra vertus, internetinėje erdvėje vienur kitur tūno visai neblogų pavienių, tiek leksikografui, tiek terminologui, tiek pagaliau informacijos apie fotografiją ieškančiam vartotojui pravarčių duomenų, kurie į specialų tekstyną irgi nepatektų, nes taip pat neatitinka jį sudarantiems tekstams keliamų reikalavimų.

Antra, akivaizdu, kad modernusis terminografijos kelias yra labai pažangus, nes daug darbo atliekama kompiuterizuotai, t. y. greičiau ir tiksliau, taigi kalbininkams jo lyg ir sumažėja. Antra vertus, dalies to darbo kalbininkai anksčiau ir nedirbo. Be to, atsirado kitokio rankinio

darbo – galimų kandidatų į terminus nustatymas, netinkamų kandidatų atpažinimas ir jų sąrašo sudarymas, t. y. kompiuterio atrinktų duomenų peržiūra ir rūšiavimas.

Galiausiai, vienas esminių naujosios ir tradicinės terminografijų skirtumų yra tas, kad šiuo metu labiau akcentuojama ne termino norma, o vartosena, labiau rūpi ne kurti ir norminti terminus, o juos identifikuoti (Marcinkevičienė 2000(b): 5; Jakaitienė 2005: 207). Tačiau tai, kad akcentas nuo terminų kūrimo ir norminimo taikant pažangiuosius metodus perkeliamas į jų atpažinimą ir vartoseną, galbūt nelaikytina absoliučia vertybe – nelygu ko kada labiau reikia.

Viena vertus, kalbant apie fotografijos leksiką ir suvokiant ją plačiau, ne vien griežtu terminijos aspektu, duomenų bazės kūrimas specialaus tekstyno pagrindu atrodo labiau priimtinas, nes būtent naujosios terminologijos atstovai laikosi nuomonės, kad terminija tampa nebe tokia izoliuota leksikos dalis (Marcinkevičienė 2000(b): 6). Minėta, kad fotografijai skirtuose tekstuose ir seniau sugyveno technikos, optikos, chemijos terminai ir menotyrininkų žodynas, šiuo metu juos gausiai papildė kompiuterijos leksika. Antra vertus, matant dabartinę lietuvių kalboje vartojamos fotografijos leksikos būklę, akivaizdus reikalas yra tą leksiką tvarkyti, norminti, taigi ir kurti savus nepriekaištingus terminus, galinčius pakeisti plūstančias svetimybes.

Nesant sunormintų terminų kiekviena nauja knyga gali sukelti daugiau painiavos, o tai anaiptol nepadeda lietuvių kalbai vaduotis iš anglybių ir kitų teršalų. Dar labai svarbu (fotografijos specialistui ar mėgėjui nekalbininkui, ko gero, svarbiausia), kad visa ta nesutvarkyta įvairialypė leksika yra išsibarsčiusi įvairiuose spaudiniuose ir elektroninėje erdvėje, todėl prireikus tiesiog negalima jos (kad ir dar nesunormintos, tokios, kokia yra) rasti vienoje vietoje. Taigi reikėtų nedelsiant ją surinkti, suklasifikuoti ir terminologiškai apdoroti ir parengti fotografijos terminų žodyną. O kol dirbs terminologai ir terminografai, eiliniai fotografijos leksikos vartotojai galėtų irgi naudotis ta sukaupta medžiaga ir siūlyti savo naujadarus, reikšti nuomonę dėl specialistų siūlomų, o jei geras terminas dar nerastas, bent jau žinoti, kad kiti vartojami nėra bendrinei kalbai teiktini.

Specialaus tekstyno duomenimis sukurta fotografijos terminų bazė, be jokios abejonės, būtų reikalinga būtent tuo aspektu, kuriuo šiuolaikinė terminografija skiriasi nuo tradicinės – tiriant terminų vartoseną. Rimtam darbui reikia rimtai ir pasiruošti, ir svarbiausia – turėti tinkamą tekstyną. Tuo tarpu, kol pagrindinė sąlyga nepatenkinta, nėra tiek originalių (ne verstinių) tekstų, parašytų nepriekaištinga bendrine kalba, kad iš jų galima būtų sudaryti reikiamą tekstyną, galima būtų ne mažiau rimtai imtis ir kiek kitokio, galbūt greičiau tam tikrų rezultatų duosiančio darbo – kurti originalią, specialiai fotografijos leksikai skirtą duomenų bazę, pildoma įvedant duomenis iš įvairių spausdintinių ir elektroninių šaltinių rankiniu arba srautiniu (jei šaltinis gausus) būdu.

2.2. Originalios duomenų struktūros bazė

2.2.1. Bazės kūrimo tikslai. Ši bazė būtų kuriama siekiant:

- rinkti ir kaupti įvairiuose spaudiniuose ir elektroniniuose leidiniuose bei internetinėje erdvėje vartojamą fotografijos leksiką ir ją iliustruojančius vartosenos pavyzdžius;
- rinkti ir kaupti pagalbinę dalykinę ir kalbinę informaciją, reikalingą tinkamai apibrėžti fotografijos sąvokas;
- ieškoti, tirti, sisteminti ir kitaip tvarkyti duomenis;
- norminti fotografijos terminus;
- rengti ir leisti elektroninius ir spausdintinius leidinius (žodynus, žodynėlius, žinynus, enciklopedijas, metodines priemones, fotografijos technikos instrukcijas);
- suteikti galimybę bazės duomenimis naudotis interneto vartotojams.

2.2.2. Bazės duomenų struktūra. Bazėje galėtų būti kaupiama įvairi informacija apie fotografijos leksiką, vienais aspektais naudinga fotografijos specialistams ir mėgėjams, kitais – kalbininkams, vertėjams, redaktoriams ir pan. Tai galėtų būti šie duomenys:

1. Leksinis vienetas (žodis, žodžių junginys, sutrumpinimas).
2. Leksinio vieneto rašybos variantai.
3. Kirčiuotė.
4. Reikšmės numeris.
5. Leksikografinė apibrėžtis.

6. Papildoma informacija iš įvairių šaltinių:
    6.1. išsamesni ar papildomi aiškinimai;
    6.2. priedai (vaizdinė informacija – nuotraukos, piešiniai, grafikai, diagramos ir kt., akivaizdžiai iliustruojanti, pvz., fotografijos technikos sandarą, detales, nuotraukų apdorojimo rezultatus, perteikianti fotografijos procesų eigą ir pan.);
    6.3. aiškinimų šaltinių nuorodos.
7. Leksinio vienetos vartosenos pavyzdžiai:
    7.1. sakiniai, žodžių junginiai;
    7.2. vartosenos pavyzdžių šaltinių nuorodos.

8*.[10] Siauresnių (pvz., fotografijos technikos (analoginės ir skaitmeninės), fotografijos procesų, nuotraukų apdorojimo (analoginio / cheminio ir skaitmeninio), fotografijos istorijos ir pan.) ar gretimų (kompiuterijos, fizikos, chemijos, poligrafijos, menotyros ir kt.) vartojimo sričių pažymos.

9. Statusas (aprobuotas, teiktinas, neteiktinas)[11].

10. Nuoroda (į pagrindinį variantą).

11. Kitų kalbų (anglų, vokiečių, prancūzų, latvių, rusų, lotynų) atitikmenys:
    11.1. kalbų pažymos;
    11.2. atitikmenys.

12. Sinonimai[12].

13. Susijusios sąvokos:
    13.1. rūšiniai terminai;
    13.2. gimininiai terminai;
    13.3. kitkas.

14*. Indeksai.

15. Komentarai:

[10] Žvaigždute pažymėti laukai būtų matomi tik bazės tvarkytojams.

[11] Galbūt šiame lauke, vartojant atitinkamas pažymas šnek., žarg., galima būtų pažymėti ir šnekamosios kalbos ar profesinio žargono reiškinius: pvz., *muilinė, fotkinti.*

[12] Terminų sinonimiškumas yra vengtinas dalykas, ppr. laikomas jų sistemos yda, bet kol fotografijos terminai nėra sunorminti, kol jie dar renkami ir tvarkomi, kol tiriama jų vartosena, kol keli naujadarai rungiasi dėl vietos terminų sistemoje, tol neišvengiamai sinonimų esama ir jie turi turėti savo vietą duomenų bazėje.

15.1*.bazės administratoriaus, tvarkytojų;
15.2. eilinių vartotojų (internetu).

Fotografijos leksiką suprantant kiek plačiau nei tik fotografijos terminus, šioje duomenų bazėje galėtų būtų kaupiami ne tik daiktavardžiai ir daiktavardiniai žodžių junginiai, kaip kad įprasta terminų bazėms ir žodynams (Jakaitienė 2005: 198), bet ir kitų kalbos dalių žodžiai, pvz., *fotografuoti, retušuoti, kadruoti, apšviesti, smulkiagrūdis, sodrus, plačiajuostis, veidrodinis, fotogeniškas* ir kt. Tokiu atveju reikėtų dar vieno lauko kalbos dalies pažymoms. Jis taip pat, siekiant pernelyg neapkrauti ekrano eiliniam fotografijos mėgėjui nebūtina informacija, galėtų būti matomas tik bazės tvarkytojamas. Dar pridurtina, kad terminų žodynuose „dėl terminų stilistinio neutralumo nereikalingos stilistinės ir vartojimo sferų pažymos“ (Jakaitienė 2005: 198). Vis dėlto, turint galvoje, kad fotografija (tokia, kaip mes ją dabar suprantame) atsirado XIX a. I pusėje[13], o pastaruoju metu labai sparčiai pasikeitė ir toliau keičiasi, randasi naujų realijų ir savokų, o buvusios pasensta, žodžiai tampa istorizmais, bazėje ilgainiui būtų naudinga turėti tiek naująją fotografijos leksiką, tiek jau kasdien nebevartojamą, bet randamą kad ir praeito amžiaus spaudiniuose. Tokiu atveju pasitraukusiems iš aktualios vartosenos leksiniams vienetams (pvz.: *dagerotipas, fotografijos stiklas, camera obscura, kaitrinė lempa,* senųjų fotografijos technikų pavadinimai: *cianotipija, dagerotipija, bromoilis, albuminas, platinotipija, pinhole*; *traukti* ‘fotografuoti’, *paveiksluoti* ‘t. p.’), atskirti nuo tebevartojamų reikėtų specialių pažymų – istor., psn. ir pan. Jos irgi turėtų būti rašomos atskirame lauke, kad prireikus pagal jas būtų galima formuluoti paieškos užklausą ir išsirinkti visus pasenusius terminus. Taigi galima bazės struktūra be jau išvardytų 15 pozicijų (kai kurios jų

[13] Fotografijos užuomazgų esama dar 350 metų prieš Kristų – tuomet garsusis filosofas Aristotelis pirmą kartą aprašė vieną pagrindinių (optinį) fotografijos procesą, kaip šviesos spinduliui praėjus pro mažą angelę, užfiksuojamas daikto vaizdas. Nemažai vandens nutekėjo, kol buvo ištirti cheminiai fotografijos procesai. Pirma sėkminga nuotrauka buvo padaryta 1827 metų vasarą. Oficialiai šiuolaikinės fotografijos gimimo data laikoma 1839 metų sausio 7 diena, kai Paryžiaus mokslų akademijoje buvo paskelbta apie N. Ž. Njepso ir L. Dagero išradimą (dagerotipiją). Daugiau žr. http://www.viva.lt/index.php?id=106.

sudarytos iš kelių laukų) galėtų pasipildyti dar dviem – kalbos dalies pažymos ir leksikos aktualumo pažymos – laukais.

2.2.3. Bazės tvarkymas, naudojimas, prieiga. Bazėje kaupiami duomenys būtų tvarkomi kalbininkų (leksikografų, terminologų), konsultuojantis su fotografijos specialistais. Prireikus (tarkim, esant dideliam informacijos šaltiniui, kai duomenis reikia įvesti srautiniu būdu) būtų pasitelkiami bazę kūrę programuotojai. Bazė kurtina numatant galimybę ja naudotis internetu: eiliniai vartotojai, gavę slaptažodį, galėtų naudotis sukauptais ir leksikografiškai apdorotais duomenimis, juos skaityti ir komentuoti. Jie galėtų siūlyti naujus lietuviškus fotografijos terminus, diskutuoti dėl kitų pasiūlytų ir dar ieškančių vietos lietuviškosios fotografijos terminijos sistemoje.

IŠVADOS

1. Fotografijos leksika nelaukiant tvarkytina, reikia įvairaus sudėtingumo ir apimties, skirtingoms vartotojų (profesionalų, pedagogų, fotografijos mėgėjų ir kt.) grupėms parengtų fotografijos terminų leidinių. Šiaip laikais jie gali atsirasti tik duomenų bazės pagrindu. Taigi į straipsnio antraštėje iškeltą klausimą galima atsakyti ir taip: paslanki, per internetą pasiekiama, nuolat pildoma ir tobulinama fotografijos leksikos duomenų bazė, galinti būti pagrindu ne vienam įvairaus pobūdžio ir sudėtingumo žodynui, žodynėliui, žinynui.

2. Bazėje būtų kaupiama fotografijos leksika (suprantant ją plačiau nei vien fotografijos terminus). Tikėtina, kad tokia bazė būtų naudingesnė tiek fotografijos specialistams ir mėgėjams, tiek kalbos tyrėjams ir praktikams (terminologams, vertėjams, redaktoriams ir kt.), nes joje galima būtų kaupti daugiau ir įvairesnės informacijos nei įprasta terminų žodynuose. Pvz., vaizdinės informacijos priedai padėtų geriau suprasti, ką reiškia koks naujesnis svetimžodis ar dar neprigijęs lietuviškas jo atitikmuo, tai padėtų tiksliau suformuluoti naujos realijos apibrėžtį; gausesni vieno ar kito leksinio vieneto vartosenos pavyzdžiai parodytų sintaksinį bei semantinį jo junglumą; galima būtų vienoje vietoje turėti gausius angliškus sutrumpinimus, kurie dabar

tokie, nelietuvinti, ir vartojami bei sukurti lietuvišką jų sistemą ir pan. Specialistams tai būtų gausus įvairios informacijos aruodas, o kalbininkams – dar ir platus tyrinėjimų baras.

3. Pati bazė gali būti kuriama einant vienu iš dviejų kelių. Vienu atveju pirmiausia reikėtų parengti specialų fotografijos leksikos tekstyną ir jo pagrindu kurti bazę, antru – sukurti originalios duomenų struktūros duomenų bazę ir ją pildyti tradicinių bei elektroninių šaltinių duomenimis. Vieno ar kito kelio pasirinkimas priklausytų nuo to, kokiems bazėms kūrimo tikslams dabar teiktina pirmenybė, kuriuos fotografijos leksikos tvarkybos uždavinius reikėtų spręsti pirmiausia.

4. Jei šiuo metu aktualesnis terminų kūrimo ir norminimo klausimas – galima pirma sukurti duomenų bazę, joje kaupti ir tvarkyti įvairiuose šaltiniuose randamą šios srities leksiką, ją norminti ir leisti įvairius elektroninius ir spausdintinius leidinius. Be abejo, svarbu, kad vartotojai galėtų tam tikru mastu naudotis ir pačia baze, kai joje bus sukaupta bent minimalus kiekis duomenų ir jie bus tinkamai aptvarkyti. Taigi kuriant tokią duomenų bazę iš karto numatytina galimybė ja naudotis internetu. Modernesnis kelias – bazę kurti remiantis tekstynų duomenimis. Šiuo atveju labiau būtų akcentuojamas ne terminų kūrimas ar norminimas, o vartosena.

5. Idealu būtų anksčiau ar vėliau turėti ir vienokią, ir kitokią fotografijos leksikos duomenų bazę ir palyginti jose sukauptus duomenis, kurie, be abejonės, skirtųsi. Tuo tarpu, kol nėra specialaus tekstyno, kol neatlikti visi kiti parengiamieji darbai modernesnės metodikos bazei kurti, ko gero, greičiau galėtų būti sukurta ir pradėta pildyti minėtoji originalios struktūros bazė. Šiuo, tikėtina, trumpesniu keliu einant eilinis vartotojas galėtų greičiau gauti patikimą informaciją, o kalbininkai jau turėtų rimtos medžiagos ir galėtų imtis fotografijos leksikos tvarkybos.

BŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (rengiamas).

Bulhak J. 2008: *Fotografijos pagrindai*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

CH – *Chemijos terminų aiškinamasis žodynas*. K. Daukšas, J. Barkauskas, V. Daukšas [et al.], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997; 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas, 2003.

Dailės žodynas. Red. kolegija: J. Mulevičiūtė (ats. red.), G. Jankevičiūtė, L. Šatavičiūtė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.

Daly T. 2004: *Skaitmeninės fotografijos pagrindai*, Vilnius: Alma littera.

$DŽ_{6e}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis leidimas. Vyr. red. S. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

Fizikos terminų žodynas: lietuvių, anglų, prancūzų, vokiečių ir rusų kalbomis. Aut.: V. Palenskis, V. Valiukėnas, V. Žalkauskas, P. J. Žilinskas; 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

Evans D. 2007: *Skaitmeninė fotografija. Kaip fotografuoti ypatingomis apšvietimo sąlygomis,* Kaunas: Smaltija.

Evans D. 2008: *Skaitmeninė fotografija. Kaip fotografuoti kelionėse,* Kaunas: Smaltija.

Evans D. 2008: *Skaitmeninė fotografija. Kūno fotografavimo menas,* Kaunas: Smaltija.

Garrett J., Harris G. 2011: *Išsamus fotografijos kursas*, Kaunas: Kitos knygos.

GD – *Lietuvių–rusų kalbų geodezijos terminų žodynas*. Sudarė S. Kazakevičius, Vilnius: Technika, 1995.

Gurskis J. 2007: *Skaitmeninė fotografija*, Kaunas: Smaltija.

Harman D. 2013: *Skaitmeninės fotografijos žinynas*, Kaunas: Kitos knygos.

Hedgecoe J. 2007: *Fotografijos knyga. Išmokite fotografuoti geriau,* Vilnius: Alma littera.

http://fotokudra.lt.

http://fotografuojam.blogspot.com/2008_04_01_archive.html.

http://lt.forum.261.com/Fotografijos-skyrelis-topic1810013.

http://tiesiai.blogas.lt.

http://www.alfa60.com/joe/index.php?/recent/fotografija-magazine-16-17.

http://www.computerbild.lt.

http://www.efoto.lt.

http://www.fotokolekcija.lt.

http://www.mikasbinkis.lt.

http://www.moku.lt/darbai/moku.lt-skaitmenine-fotografija.

http://www.photography.lt/lt.php.

http://www.viva.lt/index.php.

http://www.vyzdys.com.

Ikamas K. 2004: *Skaitmeninė fotografija*, Kaunas: Smaltija.

INF – *Informacijos terminų žodynas*. Sudarė A. Trečiokaitė, Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1993.

Interleksis. Kompiuterinis tarptautinių žodžių žodynas, Vilnius: Alma littera, Fotonija, 2003.

Jakaitienė E. 2005: *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

JONSON D. 2004: *Skaitmeniniai fotoaparatai*, Kaunas: Smaltija.

KARBO M. B. *Skaitmeninių nuotraukų apdorojimas*. *Nuotraukų apdorojimo įvadas*. Išmok pats Nr. 23.

KARBO M. B. *Skaitmeniniai fotoaparatai*. Išmok pats Nr. 22.

KARPAVIČIUS P. 1979: *Fotografijos vadovas*, Vilnius: Mokslas.

KELBY S. 2008a: *Skaitmeninė fotografija*. Žingsnis po žingsnio - profesionalių fotografijų paslaptys, Kaunas: Kitos knygos.

KELBY S. 2008b: *Skaitmeninė fotografija 2 dalis*. Žingsnis po žingsnio - profesionalių fotografijų paslaptys, Kaunas: Kitos knygos.

KELBY S. 2010: *Skaitmeninė fotografija 3 dalis*. Žingsnis po žingsnio - profesionalių fotografijų paslaptys, Kaunas: Kitos knygos.

KELBY S. 2012: *Skaitmeninė fotografija 4 dalis*. Žingsnis po žingsnio - profesionalių fotografijų paslaptys, Kaunas: Kitos knygos.

KUZMINA T., KUZMINAS J. 2007: *Fotografijos meno pradmenys. 11–12*. Vadovėlis XI–XII klasei, Kaunas: Šviesa.

KUZMINA T., KUZMINAS J. 2008: *Kūrybinė Fotografija. Fotografijos žanrai*. Metodinis leidinys 11–12 klasei, Kaunas: Aušra.

KUZMINAS J. 1996: *Dėmesio: fotografuoju!* Vadovėlis fotomėgėjui, Kaunas: Individuali J. Kuzmino įmonė.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt.

MARCINKEVIČIENĖ R. 2000(a): Tekstynų lingvistika. – *Darbai ir dienos* 24, 7–64.

MARCINKEVIČIENĖ R. 2000(b): Terminologija ir tekstas. – *Terminologija* 6, 5–22.

MURMULAITYTĖ D. 2010: Naujasis svetimžodis zumas – vartosenos ir semantinė analizė. – *VALODA - 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums 20*, Daugavpils: Daugavpils universitātes akadēmiskais apgāds „Saule“, 444–455.

PT – *Rusų–lietuvių kalbų politechnikos žodynas*. Sudarė G. Daugėla, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1984.

PROBERT I., COPE P. 2008: *Skaitmeninė fotografija*: *pradedančiojo fotografo vadovas*, Vilnius: Naujoji Rosma.

Rusų–lietuvių kalbų meteorologijos terminų žodynas. Aut. M. Mikalajūnas, Vilnius: Mintis, 1975.

Rusų–lietuvių kalbų politechnikos žodynas. Sudarė G. Daugėla, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1984.

Technikos enciklopedija 1–3. Red. E. K. Zavadskas [et al.] – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000–2006.

VAICEKAUSKIENĖ L. 1998: Kortelė ar tekstynas? Štai klausimas. – *Gimtoji kalba* 5, 1–4.

VALIULIS S. 2011: *Apie fotografiją*. Straipsnių rinktinė. Sud. S. Žvirgždas, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjungos fotografijos fondas.

Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos terminų banko metodikos patvirtinimo“ 2004 m. vasario 2 d. Nr. N-1 (90) – http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=227266.

Zeller I. 2003: Terminų atpažinimo tekstyne galimybės ir ypatumai. – *Terminologijos istorijos ir dabarties problemos*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 314–329.

Žurnalistikos enciklopedija. Red. L. Tapinas, Vilnius: Pradai, 1997.

Wright M. 2008: *Skaitmeninė fotografija nuo A iki Z*, Vilnius: Alma littera.

LEXIS OF PHOTOGRAPHY: A DICTIONARY, A VOCABULARY OR A DATABASE?

Summary

Currently, the lexis of photography undergoes rapid changes; it is more and more widely used. Specialists and amateurs of photography have long needed a comprehensive specialised dictionary or an original Lithuanian encyclopaedia of photography with all its terms corresponding to the requirements of the normative use. The terms could emerge from an electronic database of the lexis of photography.

The paper sets out to review several sources of the lexis of photography: traditional and electronic dictionaries (general and specialised), Internet sites, the term database and databank, textbooks and teaching aids, specialised periodicals. Having estimated the scope of the lexis of photography in the above sources, two possibilities to set up a database of the above type are discussed: an electronic database of the lexis of photography could be based on a special corpus (1) or a database with its own original structure could be created (2). The latter could be collected from traditional and electronic sources and supplemented afterwards. The second option is discussed in greater detail, focusing on the structure of such database. Its aims, goals and usage are introduced.

LEKSIKOLOGIJA

Birutė Jasiūnaitė
Vilniaus universitetas

Kaip generolas pavirto į katę, arba mūsų istorija frazeologijoje[1]

§ 1. Seniai žinoma, kad laikas – itin sunkiai nusakomas, apibrėžiamas dalykas. Tai tarsi keista „taki“ substancija, kuri kiekvienam kalbos vartotojui kelia vis kitokių minčių. Kognityvinėje lingvistikoje priimta manyti, kad laiką galima suvokti tik griebiantis išraiškingų metaforų: taip jis įgyja konkretumo, įgauna daiktišką, lengviau apčiuopiamą pavidalą. Labai dažnai laikas konceptualizuojamas kaip daiktas, judantis erdvėje: *Žiema pilvu slenka, vasara raita joja* End[2]; *Amželis išlėkė taip kaip žaibas* End ‘labai greitai prabėgo’. Pasitaiko jį suvokti ir kaip savotišką talpą: Slinko *nerimo pilnos minutės* rš; Atsiminė ji nerūpestingas *savaites*, jaunystės *džiaugsmo sklidinas* rš. Kiekvienas pasakome *taupyti laiką*, *branginti laiką*, *švaistyti laiką,* tarsi jis būtų tam tikra nuosavybės forma (plg. Juzelėnienė 2004: 62).

§ 2. Nuolatos skubančiam mūsų dienų urbanistinės visuomenės atstovui laikas yra ištisinės linijos, kuri tiksliai, preciziškai dalijama ne tik į metus, mėnesius, savaites ar dienas, bet ir į valandas, minutes ar sekundes, pavidalo. Kaimo žmogui, kuriam įprastos tradicinės etninės kultūros apraiškos, smulkios laiko atkarpėlės, tikslus jo matavimas neturi tokios didelės reikšmės. Jo laikas tarsi sukasi ratu ir stambiai „kapojamas“ nuolatos pasikartojančių metų laikų (pavasaris, vasara, ruduo, žiema) bei su jais glaudžiai susijusių žemės ūkio darbų (sėjos, šienapjūtės, rugiapjūtės, linarūtės, rudens arimo, kūlės). Tai vadinamasis ciklinis laikas. Suderinus tokį žemdirbiams įprastą laiko ratą su katalikiškuoju kalendoriumi, savaime atsiranda ir populiarių šventųjų

[1] Straipsnis parengtas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuoto projekto „Tarmių leksikos ir fonetikos pokyčių fiksavimas ir mokslinis tyrimas“ (*Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programa)* lėšomis.

[2] Sutrumpinimai kaip LKŽ.

(šv. Jono, šv. Antano, šv. Onos) „patronažo sferos“ – jų globai priskiriami su konkrečiomis datomis sutampantys ūkio darbai, orų pokyčiai, kitokie žmonėms reikšmingi įvykiai (Jasiūnaitė 2010: 376).

§ 3. Tarminė frazeologija įdomiai atspindi valstietiškajai kultūrai būdingą ciklinio laiko suvokimą. Sakinio pavidalo frazeologiniuose junginiuose konkretaus laikotarpio ypatybės gali būti metaforiškai perteikiamos kaip šventųjų veiksmai, pvz.: *Šventas Antanas sėtuvę pakabina* Vkš ‘ligi šv. Antano (birželio 13 d.) reikia baigti sėją’; *Šalinėse Jurgis sėdi* Vrn ‘apie šv. Jurgį (balandžio 23 d.) paprastai baigiasi pašaras’; *Martynas pri vartų šnypšta* Slnt ‘per šv. Martyną (lapkričio 11 d.) baigiasi šeimynos samdymo sutartis’; *Šventa Ona skystapladė* LTR (Kp) ‘per šv. Oną (liepos 26 d.) jau esama šviežios duonos, nors jos kepalėlis (pladelė) kartais ir suzmekęs’. Panašūs frazeologiniai junginiai ar ištisi posakiai (paremijos) su įvairių šventųjų vardais būdingi visai krikščioniškajai Europai, net ir protestantiškiems kraštams, kuriuose šventųjų kultas sunykęs dėl religinės reformos. Minėtieji posakiai etnolingvistams ar liaudies etimologijos tyrėjams įdomūs dar ir dėl vadinamosios etimologinės magijos: šį terminą yra pasiūlęs rusų etnolingvistikos pradininkas Nikita Tolstojus (Tolstoj, Tolstaja 1988: 261)[3].

§ 4. Frazeologui natūraliai kyla klausimas, ar tradicinės etninės kultūros žmogus sugeba ištrūkti iš tokio „užburto rato“: kaip jis suvokia ir vertina savo krašto praeitį, konkrečius istorinius įvykius ir atspindi juos kalbos priemonėmis. Norint išsiaiškinti šiuos dalykus, peržiūrėtas *Frazeologijos žodynas* (2001), kai kurie faktai pasitikrinti ir *Lietuvių kalbos žodyne* (toliau – LKŽ). Šiuose šaltiniuose rasti 47 frazeologiniai junginiai, įvairiais aspektais nusakantys praeityje buvusį laiką. Paaiškėjo, kad mūsų dialektinėje frazeologijoje akcentuojamos nefiksuoto ilgio laiko atkarpos – laikai, metai „laikotarpio, epochos“

[3] Etimologinės magijos atvejais šventajam paskiriamos globoti tos gyvenimo realijos, kurių pavadinimai fonetiškai asocijuojasi su dangiškojo globėjo vardu. Pavyzdžiui, rusai linų sėją yra patikėję šv. Jelenai (gegužės 21 d.), o apdirbimą – šv. Neonilai (spalio 28 d.). Iš čia ir chrononimai Олены – длинные льны, Ненила – Льяница (Žuravlev 2005: 731). Prancūzijoje šv. Magdalena (liepos 22 d.) globoja vilnų karšėjus: plg. *Madeleine* „Magdalena“ ir *amas de laine* ‘vilnų krūva’ (Lanzi F., Lanzi G. 2005: 50).

reikšme arba ilgi laiko tarpai, lyginant su dabartimi – senovė, senybė (plg. Juzelėnienė 2004: 61).

§ 5. Mūsų tradicinėje etninėje kultūroje „istorinis“ laikas skaičiuojamas nuo praeityje buvusių įsimintinų įvykių, kuriuos matė, apie kuriuos pasakojo tėvai ir seneliai. Dar anksčiau buvusi praeitis suvokiama miglotai, neapibrėžtai: čia jau reikia griebtis atsitikimų ar personažų, apie kuriuos pasakoja tautosakos žodinė tradicija. Itin seniems laikams nusakyti praverčia Šventojo Rašto įvaizdžiai, pažįstami visai krikščioniškajai Europai. Toks laiko traktavimas būdingas konservatyviai žemdirbių bendruomenei, kuri dar nėra įsisąmoninusi reikalo fiksuoti istoriją raštu. Šie kultūros sąlygoti ypatumai padėjo išskirti tokias rūpimų frazeologizmų leksines-semantines grupes: 1) posakius, kuriuose konkretus laiko momentas nenurodomas; 2) frazeologinius junginius, kuriuose minimas konkretus, realus, tikrai buvęs įvykis; 3) frazeologizmus, kuriais apeliuojama į pramanytus, mitinius įvykius ar personažus; 4) posakius, kurių atsiradimo priežastys ne visai aiškios, reikalaujančios tam tikros interpretacijos.

§ 6. Šaltiniuose daugiausiai užfiksuota tokių frazeologinių junginių, kuriuose konkretus laiko momentas nenurodomas. Iš viso rasta 17 tokio pobūdžio tradicinių posakių: *nuo amžių* Gs ‘seniai’, *nuo amžių amžiais* S. Dauk ‘labai seniai’, *iš amžių* Kal ‘nuo labai seniai’, *senų senovėje* J. Jabl ‘labai seniai’, *senų senybė[je]* Grž ‘labai seniai’, *nuo senų senovės* Bgs ‘nuo labai seniai’, *iš senų senovės* Pn ‘nuo labai seniai’, *seniai dienų* Arm ‘labai seniai’, *iš seno* Lž ‘jau seniai’, *iš senų seno* rš ‘jau seniai’, *iš senybiško* JnšM ‘iš senovės’, *nuo seno* Ps ‘jau seniai’, *nuog senykščių* Pls ‘senoviškai’, *iš senykščių* Rod ‘senoviškai’, *senų seno* Tvr ‘senoviškas’, *senių seniai* Alvt ‘labai seniai’, *seniai per seniai* Prng ‘labai seniai’.

§ 7. Kaip matyti iš pavyzdžių, jie reiškia dideles neapibrėžtos trukmės praeityje buvusio laiko atkarpas. Kartais joms matuoti taikomas tam tikras etalonas – *amžius* ‘šimto metų laikotarpis’, bet dažniausiai joks matas apskritai neminimas. Pastaruosiuose posakiuose dažniausiai vartojami *sen-* šaknies daiktavardžiai, būdvardžiai ar prieveiksmiai, pasidaryti su įvairiomis darybos priemonėmis: *senovė*, *senybė*, *senas*, *senybiškas*, *senykščias*, *seniai*. Norint sustiprinti senumo įspūdį, griebiamasi tos pačios šaknies žodžių kartojimo, tautologijos: *senų senybė[je]*,

senų seno, *senių seniai*. Reikia pabrėžti, kad toks laiko nusakymas gana abstraktus, miglotas, atitinkantis pakankamai pesimistines tradicinės etninės kultūros nuostatas, kurios paprastai siejamos su laikotarpiais, per ilgais, kad juos įveiktų netobula eilinio individo atmintis. Plg. kad ir šias patarles apie praeitį: Ateitis – rūkuose, praeitis – varguose LTs V 195; Praeitoji – užmirštoji Jnš, Šts, Sd ‘ kas praėjo – jau ùžmiršta’.

§ 8. Kitoks vaizdas iškyla prieš tyrėjo akis, susidūrus su frazeologiniais junginiais, kuriuose minimi realios tikrovės įvykiai ir faktai. Tiesa, tokių tradicinių kalbos stereotipų rasta palyginti nedaug – tik dešimt. Pagal minimas realijas jie skirtini į trejetą pogrupių: a) frazeologinius junginius, atspindinčius realią istorinę epochą (karus, sukilimus ir pan.); b) pasakymus, kuriuose konkretus laikotarpis nenurodomas, tačiau minimos praeityje tikrai buvusios ligos ar kitokios nelaimės (maras, pavietrė); c) frazeologizmus, į kuriuos įeina pasenusių, pasikeitusių buities realijų pavadinimai (vyžos).

§ 9. Pirmajam pogrupiui priklauso šie frazeologiniai junginiai: *prancūzìnių metų* LTR (Aln) ‘labai senas’, *nuo prancūzo metų* Kl ‘persenęs, netikęs’, *nuo krakòsmečio* Skr ‘labai senas’, *pastãnijos metų* Mžš ‘pasenęs, sudėvėtas’. Paprastai tokiais tradiciniais posakiais apibūdinamas koks nors pasenęs, nuplyšęs, sulūžęs, iš mados išėjęs buities daiktas: baldas, drabužis ar įrankis, pvz.: Jau šita lovikė *nuo krakosmečio*: lentos vyzguoja, byra Skr; Sena skarelė, *pastanijos metų*, nebenoriu jos nešiot Mžš; Tas peilis – bieso perstekė[4], *nuo prancūzo metų* Kl.

§ 10. Alantoje (Molėtų raj.) užrašytas frazeologizmas *prancūzinių metų* ir iš Kulių (Plungės raj.) apylinkių žinomas tradicinis posakis *nuo prancūzo metų* įamžina kadaise mūsų kraštą sukrėtusį istorinį įvykį – imperatoriaus Napoleono vadovaujamos prancūzų kariuomenės žygiavimą per Lietuvą XIX a. pradžioje, vadinamąjį prancūzmetį. LKŽ šis žodis iš gyvosios kalbos neužfiksuotas. Reikia pabrėžti, kad karų su prancūzais laikotarpis mūsų tradicinėje etninėje kultūroje paprastai minimas bloguoju. Šiuos žiaurius užkariautojus galima aptikti įvairiuose tautosakos žanruose: padavimuose, legendose, pasakojimuose,

[4] Plačiau apie kuliškių pasakymą *bieso perstekẽ* ‘didelis, griozdiškas, nepatogus vartoti įrankis’ žr. Jasiūnaitė 2010: 120t.

karinėse-istorinėse dainose, patarlėse. Jie, esą, supylę piliakalnius – vadinamuosius prancūzkalnius, nutiesę kelius, netgi nugrindę kūlgrindas per pelkes. Bėgdami iš Lietuvos, užkasę ir užkeikę prisiplėštą auksą piliakalniuose, skubėdami skandinę savo lobius tvenkiniuose ir balose. Nemažai mūsų krašto pilkapių ir senkapių laikomi jų kapais – prancūzkapiais (Anglickienė 2006: 221t.)[5]. Vadinasi, apie šiuos palyginti netolimus laikus mums primena ne tik minėtieji kalbos faktai, bet ir kraštovaizdžio, reljefo elementai.

§ 11. Kiti dar artimesnės, XIX a. pirmosios pusės ir vidurio, praeities ženklai susiję su tradiciniais posakiais *nuo krakòsmečio*, *pastãnijos metų*. Žodžiu *krakòsmetis* J, VšR, Skr ar *krakùsmetis* Nm, Ser daug kur vakarų aukštaičių plote vadinamas 1831 m. sukilimo prieš caro valdžią laikotarpis. Kadangi sukilime gausiai dalyvavo lenkų bajorai, jo pavadinimas aiškiai susijęs su senosios Lenkijos sostinės Krokuvos pavadinimu. Kitas frazeologizmas – *pastãnijos metų* (plg. baltarusių паўстанне 'sukilimas') – tai 1863 m. sukilimo atgarsis. Apie tuos laikus dar studentavimo metais ar kiek vėliau esu girdėjusi iš senų žmonių, o šie perdavė, ką girdėję iš savo senelių. Šis sukilimas, liūdnai pagarsėjęs caro valdžios represijomis – žudynėmis, trėmimais, spaudos lotyniškais rašmenimis draudimu – Lietuvoje vadinamas įvairiai: *lénkmečiu* Alk, Mtl, Skr, Sn, *metiežù* Šlv, *metiẽžmečiu* End, *metiẽžos metais* Ant[6].

§ 12. Praslinko jau keletas šimtmečių nuo itin daug aukų Lietuvoje nusinešusio 1709–1711 metų maro, tačiau dar ir šiandien dialektinėje frazeologijoje randame prisiminimų apie šios mirtinai pavojingos ligos siautėjimą. Šaltiniuose pavyko rasti ketvertą tokių pavyzdžių: *maro metų* Brs, *nuo maro metų* Gs, *iš maro metų* Mrc, *nuo pavietrės metų* Šl[7]. Lenkų kilmės slavizmu *paviẽtrė* (plg. *powietrze* 'epidemija') Kt, Žl, Pš, Srj vadinamas ne tik maras, bet ir kitokios greitai plintančios už-

[5] Pluoštas padavimų apie Napoleono vadovaujamos prancūzų kariuomenės darbus Lietuvoje yra paskelbtas *Lietuvių tautosakos* IV tome, žr. LTs IV 661t.

[6] Šiaip jau žmonių nuomonė apie metiežnykus-sukilėlius paprastai neatitinka romantizuoto inteligentų supratimo: *Juk jojo raiti kaip bepročiai naktims: su kirviais, su dalgiais, su šakėmis – ir ejo tatai, būk tai turėties anie. Prieš ką jūs turėsitės? Bepročiai – beginkliai!* (Girdenis 2012: 91).

[7] Visiems posakiams būdinga bendra reikšmė 'nuo senų laikų, nuo seno'.

krečiamos ligos. Daugelyje Lietuvos vietų marus, pavietres dar mena vadinamieji maro kapai ar markapiai. Jie tradiciškai gerbiami: čia nerenkamos uogos ar vaistažolės, neleidžiama ganyti gyvulių. Tradicinėje etninėje kultūroje su maru (pavietre) siejami seniai buvę, kartais net pasakų laikai, pvz.: Laumės gyveno kitą kartą prieš pavietriją ir par pavietriją BsP II 70; Dideli, paviẽtriniai (t. y. seni) ąžuolai Pn.

§ 13. Vakarų aukštaičių teritorijoje, Jurbarko ir Veliuonos apylinkėse, norint pajuokti pernelyg ilgą, smulkmenišką, labai iš tolo pradedamą pasakojimą, pavartojami tradiciniai posakiai, kuriuose minimos ne seniai buvusios nelaimės, o atgyvenusios, iš mados išėjusios buitinės realijos. Tokiu atveju sakoma *nuo vyželių* Jrb 'nuo pačios pradžios' arba *nuo vyžų apsiavimų* 'iš tolo, užuolankomis'. Šie frazeologizmai maždaug atitinka kitur populiarų posakį *nuo Adomo ir Ievos* 'sakoma apie bereikalingai išsamų pasakojimą, aiškinimą ir pan.' Rūpimu atveju vyžos, jų nešiojimas simbolizuoja ne šiaip sau senovę, praeitį, bet neturtingus, tamsius ir tikrai nevertus idealizuoti laikus[8]. Kad Suvalkija anksčiau „išlipo iš vyžų" negu, pavyzdžiui, rytų Lietuva, lėmė geresnės krašto ekonominės sąlygos. Tačiau tikriems snobams, kurie kratosi „atsilikusios" senovės, verta priminti, kad kadaise vyžomis avėta beveik visose Europos tautose (Dundulienė 1982: 160).

§ 14. Poetinė vaizduotė dažnai atitraukia žmogų nuo paprastų buities dalykų ir nulakdina jį į nebūtus, mitinius laikus. Frazeologizmų, nusakančių seniai praėjusį laiką, šaltinis neretai yra buvęs Šventasis Raštas ar su juo glaudžiai susijusios liaudiškojo religingumo apraiškos. Tradicija skaičiuoti laiką nuo biblinių įvykių ateina iš viduramžių. Su Šventojo Rašto įvaizdžiais susijusių frazeologinių junginių, įvairiais

[8] Kad suvalkiečiai – tikrai progreso šalininkai, man pačiai teko patirti Sintautų (Šakių raj.) dialektologinės ekspedicijos metu. Jaučiau ne tik didelį kaimo žmonių tautinį susipratimą, gyvą domėjimąsi kultūros dalykais (bemaž kiekvienas senelis galėjo papasakoti apie Vincą Kudirką, Joną Jablonskį, Praną Vaičaitį, jų darbus), bet ir jų orumą, žmogaus vertės supratimą, gerą nuomonę apie save pačius, savo kraštą, gimtąją tarmę („Visi turi kalbėt kaip mes!"). Kartais tai reiškėsi ir tam tikru snobizmu buities dalykuose: kaimo moterys pasididžiuodamos rodė jaunystės nuotraukas, darytas Kaune prieš karą. Ten jos buvo nufotografuotos su skrybėlaitėmis ir taškuotais vualiais („Skarelės negražu!").

aspektais nusakančių praeities laiką, šaltiniuose rasta 12, pvz.: *pãtapo metų* Ds ‘labai senas’, *nuo patapo* Tvr, *nuo patapo metų* Dgl, *nuo patapų* Dglš ‘labai seniai’, *iš patapų* Vdš ‘nuo neatmenamų laikų’, *nuo tvano metų* Žem, *iš tvano laikų* Vgr ‘labai senas’, *nuo Adomo ir Ievos* A. Vencl ‘nuo pradžių, iš tolo’, *su velniu vienų metų* Krš, *su Judošium vienų metų* Btg ‘labai senas’, *kai peklą statė* Erž, *ka peklai pamatus dėjo* Yl ‘labai seniai’.

§ 15. Stichinė nelaimė, tarmėse paprastai vadinama slavizmu *pãtapas* Akm, Vkš, Čk (plg. lenkų *potop* ‘tvanas, potvynis’) arba savu žodžiu *tvãnas* Ūd, Grš, Pgg, Šts, krikščionybėje tradiciškai laikoma Dievo bausme už nuodėmes. Šventajame Rašte pasakojama, kad Dievas, labai pasipiktinęs Adomo ir Ievos palikuonių nedorybėmis, nuodėmingu gyvenimu, užleidęs žemę baisiu tvanu. Iš šios nelaimės pavyko išsigelbėti tik teisuoliui Nojui, kuris, Dievo iš anksto įspėtas, pasistatė laivą. Nojaus laive buvusi ne tik jo giminė, davusi pradžią žmonėms, gyvenusiems po tvano, bet ir po porą visokių gyvulių ir paukščių, kurie irgi išsigelbėjo nuo pražūties (RŽ 386). Šis biblinis pasakojimas nėra vienintelis: mitą apie pasaulinį tvaną turi daugelis tautų, kurių žemes nuolatos niokoja potvyniai: graikai, indai, babiloniečiai[9].

§ 16. Mūsų tarminėje frazeologijoje kaip aliuzija į senovės laikus minimi ne tik bibliniai įvykiai, bet ir Šventojo Rašto personažai. Tai pirmųjų žmonių pora – Adomas ir Ieva, Jėzaus Kristaus išdavikas Judošius (Judas Iskarijotas), velnias. Biblijoje sakoma, kad Dievas sukūręs Adomą panašų į save ir apgyvendinęs rojuje. Vėliau iš Adomo šonkaulio buvusi sutverta ir Ieva. Suvalgiusi obuolį nuo gėrio ir blogio pažinimo medžio, pirmųjų žmonių pora buvusi išvaryta iš rojaus ir turėjusi pažinti visus žemės vargus ir nelaimes (RŽ 11)[10]. Šventosios

[9] Labai įdomus, pavyzdžiui, indiškasis mito apie pasaulinį tvaną variantas. Herojų, vardu Manu, perspėja apie būsimą pavojų, o vėliau nuo jo išgelbsti milžiniška jūros žuvis, kurią jis pats rūpestingai užaugina ir paleidžia į laisvę (Eliade 1998: 149t.).

[10] Adomo ir Ievos figūros labai įprastos ir bažnytinėje ikonografijoje, liaudies mene. Pastarajam itin būdingas gundymo motyvas: kompozicijos centre – pažinimo medis su apsivijusiu jį žalčiu, iš šalių stovi Adomas ir Ieva (Počiulpaitė 1991: 43).

istorijos išmanymas, sąlytis su pirmaisiais žmonėmis, gyvenusiais laikų pradžioje, pasakyme *nuo Adomo ir Ievos* traktuojamas žaismingai, ironiškai: tai būdinga daugeliui frazeologizmų, kuriuos su Šventuoju Raštu sieja onomastinis komponentas. FŽ randame ne vieną linksmą pasakymą su protėvio Adomo ir pramotės Ievos vardais, pvz.: *Adomo vaikams* Ar ‘labai daug (apie pataisytą valgį)’, *Adomo laukai* Rt, Trk ‘didelis žemės plotas’, *į Adomėlį važiuoti* Aln ‘mirti’, *su Ievos marškiniais* Glv ‘nuoga’[11].

§ 17. Įdomu, kad aiškiai neigiami bibliniai veikėjai – Judošius ir velnias – lietuviams yra ilgo amžiaus etalonas: apie jau persenusį žmogų sakoma *su Judošium vienų metų* arba *su velniu vienų metų*. Jeigu Judošius sietinas su konkrečiais Kristaus laikais, tai velnias, aišku, buvo visada. Toks blogio simbolių amžinumo įteisinimas nuteikia kiek šiurpokai. Tiesa, kartais tradicinėje etninėje kultūroje nurodomas netgi konkretus nelabojo amžius. Antai rusams atrodo, kad šis gyvenąs aštuntą tūkstantmetį: Дьявол осьмую тысячу живет (Dal´ 1989: 33). Data aiškiai susijusi su viduramžiams būdinga pasaulio pradžios įvykių chronologija: tada manyta, kad Adomas sutvertas prieš šešetą tūkstančių metų. Velnias, kaip matome, vyresnis. Pažymėtina, kad nelabąjį senu (*old*) nuolatos vadina ir anglai, plg. jų frazeologinius mitonimus *old Nick* ‘senasis Nikas’, *old Sam* ‘senasis Semas’, *old hornie* ‘senasis raguotis’ (Holder 2003: 261).

§ 18. Pasitaiko, kad atskaitos taško itin ilgam žmogaus amžiui ieškoma visada buvusios nelabųjų buveinės – pragaro statybose: *Ka peklai pamatus dėjo*, tuokart aš gimiau Yl; Tos mergos, *kai peklą statė*, buvo ir tebėra Erž. Įsitikinimas, kad *peklà* ‘pragaras’ – tai pastatas su durimis, langais, slenksčiais, daugybe kambarių ir pan., labai būdingas mūsų

[11] Rimtai ir pagarbiai sakralinės laiko ribos traktuojamos magijos tekstuose – užkalbėjimuose. Kaip pavyzdį galima pateikti užkalbėjimą, kurį vartojo į karą išvykstantys rusų kareiviai: nei kaulas, nei akmuo, nei geležis, nei plienas, nei medis neturįs kario sužeisti от Адама и до Ноева потопу, а от Ноева потопу и до сего дни и часу ‘nuo Adomo ligi Nojaus tvano, o nuo Nojaus tvano ir ligi šios dienos ir valandos’. Minėdamas Šventojo Rašto veikėjus ir epizodus, užkalbėtojas susieja dabarties žmogų ir istorinį laiką, taip užsitikrindamas antgamtinių jėgų pagalbą (Agapkina 2004: 281t.).

tradicinei etninei kultūrai. Jis puikiai atsispindi ir tarmių frazeologijoje, pvz.: Aš tave *pekloj už devintų durelių rasiu*! LTR ‘vis tiek pasieksiu ir atsilyginsiu už bloga’; *peklą prišikti iki langų* Grg ‘būti skaudžiai nubaustam už nedorybes’; *peklos balkiai matyti* KrvP (Vlkv) ‘sakoma apie itin liesą, skystą viralą’ ir pan. Plačiau apie metaforą *pragaras-patalpa* žr. Jasiūnaitė 2010: 39t.

§ 19. Teturime vienintelį „tikrą“ tautosakinės kilmės tradicinį posakį seniai prabėgusiems laikams nusakyti: tai Balbieriškyje (Prienų raj.) užrašytas frazeologizmas *nuo milžinų metų* Brb. Valstietiškosios kultūros atstovų supratimu, milžinai – tai labai didelio ūgio žmonės, gyvenę mūsų krašte neatmenamais laikais. Būdami tokie galingi, jie palikę itin ryškių pėdsakų tiek kraštovaizdyje, tiek ir žmonių gyvenime: supylę kalnus, iškasę ežerus, priverkę upelius, nutiesę tiltus per marias, pastatę bažnyčias ar ištisus miestus. Iš LTs IV 593t. pateikiamų siužetų ypač gerai matyti milžinų – reljefo kūrėjų funkcija. Rečiau jie reiškiasi kaip kultūriniai herojai: Kai milžinas Jokūbas Vilnių statė, Kaunan eidavo pietaut. Milžinų ir žingsnis buvo už traukinį greitesnis LTs IV 596 (Rš).

§ 20. Kai kurių laiką reiškiančių frazeologizmų kilmę ir motyvaciją dabartinės kalbos požiūriu paaiškinti sudėtingiau: ne visada aiškios juose vartojamų žodžių reikšmės, o ir patys pasakymai logikos požiūriu atrodo nepagrįsti. Šaltiniuose rasti 9 tokio pobūdžio tradiciniai posakiai: *nuo makãro metų* Up ‘nuo senų laikų’, *nuo kẽrežos metų* J, *nuo kẽrežo metų* Tv ‘nuo neatmenamų laikų’, *nuo bimbalų metų* Šts ‘labai senas’, *nuo bimbalo metų* Ms ‘labai seniai’, *klausučių metai* (Vitkus 2013: 256t.) ‘1863 m. sukilimo laikai’, *iš kačių karo metų* I. Simon ‘labai senas’, *nuo kãčių metų* End, *nuo Kačiùškos metų* End ‘nuo seno’.

§ 21. Iš pietų žemaičių ploto (Upynos, Šilalės raj.) žinomas frazeologinis junginys *nuo makaro metų* aiškiai šlubuoja logikos požiūriu. Juk žodis *makãra*s daug kur Lietuvoje reiškia paprasčiausią įrankį mušti – lazdą, pagalį ar kokį botagą, kurio amžius kalbėtojui jokiu būdu negali būti aktualus. Ko gero, tokiems posakiams įprastas žodis *mãra*s paprasčiausiai pailgintas iki *makãra*s dėl fonetinio panašumo ir neabejotino komiško efekto. Čia būtų galima įžvelgti ir eufemizacijos tendenciją, nes maras – realija, iš tikrųjų pavojinga žmogui. Visai alogiški

ir šiaurės žemaičių mosėdiškių ar šatiškių frazeologizmai *nuo bimbalų metų*, *nuo bimbalo metų*. Bimbalas – tai arklius ar karves per karščius įkyriai puolanti didelė musė, sparva, kuri tegyvena neilgai. Šios mįslės įminimą galima rasti LKŽ I: Ko čia balamūtijat, ko čia bimbalus gainiojat po krūmalius (apie 1863 metų maištininkus) Šts. Iš pavyzdžio matyti, kad minėtieji frazeologizmai veikiausiai kaip nors susiję su 1863 m. sukilimu. Tokią prielaidą patvirtina ir tautosakos pavyzdžiai: vienoje plateliškių dainoje esama frazės „Kuisis bimbalą apgalėjo“. Pateikėja paaiškino, kad tokia daina buvo dainuojama, kai sukilėliai iš daugelio Žemaitijos miestelių buvo išviję rusų valdininkus. Tekste žodis *kuisis* ‘uodas’ reiškė sukilėlius, o *bimbalas* ‘sparva’ – rusų karius (Mickevičius 2009: 292). Vadinasi, *bimbalų̃ metai* – tai 1863 m. sukilimo laikai. Sukilėlių prisiminimuose esama ir kitokio šio laikotarpio pavadinimo – *klausučių metai* su pakankamai aiškia motyvacija. Maištininkai, išlįsdami iš miškų, vis klausinėdavę, kur yra caro kareivių, todėl žemaičiai juos ir praminę *klausučiais*, o jų laikus – *klausučių metais* (Vitkus 2013: 256t.).

§ 22. Kiek problemiškesni atrodo iš Antano Juškos žodyno ir Tverų (Plungės raj.) žinomi tradiciniai posakiai *nuo kẽrežos metų* ir *nuo kẽrežo metų*. Žodžio *kẽrežas* (*kẽreža*) reikšmė LKŽ nenurodyta. Galimas daiktas, jį derėtų sieti su daiktavardžiais *keréža* J, *kerė́žas* Ssk, NdŽ, *kerẽžis* Sb, Vb, Ms ‘žemas, išsišakojęs medis ar krūmas’, *kerė́žius* Srv ‘neūžauga, mažas, sunykęs, užskurdęs žmogus ar gyvulys’. Pelkėse, dykynėse pasitaiko medžių, kurie labai seni, tačiau neužaugę, neišsivystę. Gal minėtuose posakiuose ir turimas galvoje ilgas tokio neūžaugos medžio amžius?

§ 23. Ievos Simonaitytės raštuose randame dar vieną keistą pasakymą: *iš kačių karo metų*. Kažin, su kuo tos katės galėtų kariauti: su pelėmis, žvirbliais ar vienos su kitomis? Analogišką, tik trumpesnį frazeologizmą *nuo kãčių metų* aš pati esu užrašiusi iš savo endriejaviškės senelės. Endriejavo (Klaipėdos raj.) šnektoje žodis *kãtė* priklauso antrajai kirčiuotei. Senelė pavartodavo ir tą patį reiškiantį posakio variantą *nuo Kačiùškos metų*, kuris griauna visas spėliones apie kates ir keistus jų karus. Šiuo atveju *Kačiuškà* – tai dėl fonetinio panašumo žemaitiškai „perinterpretuota“ garsaus XVIII a. pabaigos – XIX a. pra-

džios karžygio Tado Kosciuškos pavardė. Kad tai būtent šis asmenvardis, gerai matyti ir iš tautosakos tekstų[12].

§ 24. Tadas Kosciuška (lenk. Tadeusz Kościuszko) – Abiejų Tautų Respublikos didikas, nacionalinis didvyris, generolas, 1794 metų sukilimo prieš Rusiją ir Prūsiją vadas. Šis sukilimas dažnai vadinamas jo vardu. Viešu raštu, kuris buvo paskelbtas lietuviškai, generolas Kosciuška suteikė valstiečiams asmens laisvę, o sukilimo dalyvius atleido nuo lažo ir kitokių žeminančių prievolių (wikipedia.org/wiki/Tadas_Kosciuška). Vadinasi, *Kačiùškos metai* Žemaitijos valstiečiams galėjo palikti ir šviesių prisiminimų. Pats asmenvardis, kaip žinoma, nieko nereiškia, tik įvardija žmogų, todėl ilgainiui patyrė redukciją ir buvo savotiškai „semantizuotas“: taip atsirado minėtasis pasakymas *nuo kãčių metų*.

§ 25. Pažymėtina, kad pati pavardė *Kačiuškà* Kn, Krč, Ps, Slč, Vkš, Žg, LPŽ duomenimis, paplitusi šiaurės Lietuvoje. Ji darybiškai susijusi su pietų žemaičių teritorijoje populiariu asmenvardžiu *Kačiùšis* Btg, Erž, Grk, Klm, Nmk, Rs, Šmk, Vdk, o šis savo ruožtu – su *Kãčas* Krkn, Pgg, plg. lenk. *Kocz*, *Kacz*, vok. *Kaatz* (LPŽ 881t.). Kaip matėme, dėl fonetinių priežasčių įmanomas ir pavardės *Kačiuškà* atsiradimas iš kitokio asmenvardžio.

§ 26. Vadinasi, ilgainiui žymus karo vadas pavirto į katę. Ką padarysi: tarminėje frazeologijoje pasitaiko ir didesnių netikėtumų. Reikia džiaugtis, kad minėtųjų frazeologizmų kilmę ir motyvaciją susekti dar palyginti nesunku. Prabėgus dar šimtmečiui, tam jau gali prireikti atidaus kalbos istoriko žvilgsnio. O kol kas ir milžinų romantika, ir baisių maro epidemijų sukeltos negandos, ir karų ar sukilimų pašvaistės tebegyvuoja ne tik senolių atmintyje, bet ir kalboje. Tarminė frazeologija įprasmina, moko branginti istorinį laiką, kuris toks svarbus ne tik atskiram individui, bet ir visai tautai.

[12] Karinę-istorinę dainą apie „karalių Kasčiušką“ (tarm. *kàščiuškà* ~ *Kasčiuškà*) su bendraautorėmis esame užrašiusios Kuliuose (Plungės raj.). Ji įdėta centrinės šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės tekstų su komentarais rinkinyje (Babickienė, Jasiūnaitė, Pečeliūnaitė, Bagužytė 2007: 276).

Anglickienė L. 2006: *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Vilnius: Versus aureus.

Babickienė Z., Jasiūnaitė B., Pečeliūnaitė A., Bagužytė R. 2007: *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė*, Vilnius: Baltos lankos.

Dundulienė P. 1982: *Lietuvių etnologija*, Vilnius: Mokslas.

FŽ – *Frazeologijos žodynas*. Red. J. Paulauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

Girdenis A. 2012: *Šiaurės žemaičių Skuodo zona. Tekstai su komentarais*, Vilnius: VU leidykla.

Holder R. W. 2003: *How not to say what you mean. Oxford dictionary of Euphemisms*, Oxford: Oxford University Press.

Jasiūnaitė B. 2010: *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*, Vilnius: VU leidykla.

Juzelėnienė S. 2004: Laiko konceptualizavimas lietuvių kalboje, – *Kalbotyra* 52(1), 61–69.

Lanzi Fernando, Lanzi Gioia 2005: *Šventieji globėjai ir jų simboliai*, Vilnius: Alma littera.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, 2-asis leidimas, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 3–6 Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1962; 7–9, Vilnius: Mintis, 1966– 1973; 10–15, Vilnius: Mokslas, 1976–1991; 16–17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1996; 18–19, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997–1999; 20, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LKŽ I – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. Redagavo J. Balčikonis, Vilnius, 1941.

LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas* 1. (A–K). Ats. red. A. Vanagas, Vilnius: Mokslas, 1985.

Mickevičius J. 2009: *Tėvų ir protėvių žemė* 2, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras.

Počiulpaitė A. 1991: Apvaizda, Adomas ir Ieva, Šventoji šeima. – *Liaudies kultūra* 4, 40–44.

RŽ – *Religijotyros žodynas*. Ats. red. A. Rybelis, Vilnius: Mintis, 1991.

Vitkus J. 2013: 1863 metų sukilimas Lietuvoje. – *Amžininkai apie 1863 metų sukilimą*, Vilnius: Bonus animus, 248–271.

Агапкина Т. А. 2004: Всегда и никогда (время в заговорном универсуме). – *Язык культуры: семантика и грамматика*, Москва: Индрик, 273–283.

Даль В. И. 1989: *Пословицы русского народа* 1–2, Москва: Художественная литература.

Журавлев А. Ф. 2005: *Язык и миф*, Москва: Индрик.

Толстой Н. И., Толстая С. М. 1988: Народная этимология и структура славянского ритуального текста. – *X Международный съезд славистов. Доклады сов. делегации*, Москва, 250–264.

Элиаде М. 1998: *Священные тексты народов мира*, Москва: КРОН-ПРЕСС.

КАК ГЕНЕРАЛ ПРЕВРАТИЛСЯ В КОТА, ИЛИ НАША ИСТОРИЯ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ

Р е з ю м е

В настоящей статье предпринята попытка этнолингвистического исследования группы литовских фразеологических единиц со значением «в давние времена», «очень давно», «очень старый», «старинный». В этом пласте фразеологии отражается линейное историческое время, упоминаются как реальные события (войны, восстания, эпидемии чумы), так и мифические, библейские происшествия. Некоторые из исследуемых фразеологических единиц требуют и диахронического подхода.

Jolanta Zabarskaitė
Lietuvių kalbos institutas

Žodžio semantinis kraitis: ištiktuko *pyst* atvejis

Lietuvių kalboje, kaip ir kiekvienoje kitoje, yra žodžių, kurių vartojimas sukelia prieštaringų kalbinės bendruomenės (kalbos vartotojų) reakcijų. Toks žodis yra lietuvių kalbos ištiktukas *pyst*, kuris 2009 metais, Valstybinei lietuvių kalbos komisijai paskelbus smagiausio lietuviško ištiktuko konkursą, internautų buvo išrinktas nugalėtoju (plg. http://www.vlkk.lt/lit/86908). Tačiau kalbinės bendruomenės požiūris į šį ištiktuką, kaip matyti iš skaitmeninės žiniasklaidos pavyzdžių (1), išliko kontroversiškas:

(1)

a) *Neseniai įmonėje „ICG kompiuteriai“ projektų vadove pradėjusi dirbti merginų grupės „69 danguje“ dainininkė Nijolė Pareigytė susidūrė su pirmąja rimtesne kliūtimi – įmonės sukurtą reklaminį garso klipą atsisako transliuoti Lietuvos radijo stotys. Jų argumentas: negalima transliuoti reklamos, kurioje skamba ištiktukas „pyst“. Pasak N.Pareigytės, radijo stočių reklamos skyrių darbuotojai greičiausiai dar nežino, jog ištiktukas „pyst“ yra vartotinas, įtrauktas į lietuvių kalbos žodyną. „Aš pati apie tai, kad „pyst“ yra vartotinas, sužinojau vos prieš savaitę“, – sakė Nijolė. Šypseną keliantį ištiktuką įmonės darbuotojai nusprendė panaudoti garso reklamoje, sukurtą klipą išsiuntinėjo bent kelioms radijo stotims, tačiau nė viena jų nesutiko šio reklaminio klipo transliuoti radijo eteryje.*

(Šaltinis: http://www.klubas.lt/vakareliai/istiktukas–pyst–nijoles–pareigytes-projektui–pakiso–koja.d?id=20875370#ixzz3BKm08Boc. 2009 m. kovo 6 d.)

b) *Šiaulietis, ramiai žingsniuodamas miesto gatvėmis, sutrinka išvydęs didžiulį stendą su užrašu „Pyst! Ir sniego nėra...“. Vieni ima plūstis ir grūmoti kumščiais, neva net reklaminiai užrašai šiais*

laikais formuluojami su keiksmažodžiais, kiti reaguoja ramiai ir teigia suprantantys, kad ištiktukas „pyst“ yra visai normalus ir toleruotinas.

(Šaltinis: http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ka–siaulieciams–reiskia–yst.d?id=63538050. 2013 m. gruodžio 16 d.).

Tradiciniu kalbiniu požiūriu įvertinti tokį reiškinį yra sudėtinga, nes įprastinė leksinė, semantinė, kilmės, vartojimo ir kt. analizė neduoda argumentų, kodėl 2009 metų populiariausias ištiktukas dalies kalbinės bendruomenės atstovų yra emocingai nepriimamas. Ištiktukas *pyst* yra vaizdingosios lietuvių kalbos leksikos sistemos dalis, leksinis vienetas, todėl kalbotyrininkų uždavinys yra ištirti, kokie lingvistiniai ir / arba ekstralingvistiniai procesai šiuo atveju veikia.

Šiame straipsnyje nėra keliamas tikslas atsakyti į klausimą, gerai ar blogai yra vartoti ištiktuką *pyst* reklamoje ir kitose viešosios kalbos srityse. Straipsnio tikslas yra parodyti, dėl kokių kalbinių ir / arba nekalbinių procesų kyla prieštaringa kalbinės bendruomenės narių reakcija.

Analizuojant, kodėl ištiktukas *pyst*, vartojamas viešojoje kalboje, sukelia prieštaringų nuomonių, straipsnyje pateikiama nauja leksikos tyrimo metodika. Straipsnyje pirmą kartą pristatoma ir paaiškinama sąvoka – žodžio semantinis kraitis. Taip pat straipsnyje analizuojama ištiktuko *pyst* kilmė bei daryba. Remiamasi *Lietuvių kalbos žodyno* (toliau – LKŽe) duomenimis. Šalutinis straipsnio tikslas – parodyti, kaip ir kodėl LKŽ duomenys yra reikšmingi, tiriant žodžius semantinio kraičio požiūriu.

1. Ištiktukai yra specifinė kalbos dalis. Semasiologiškai šie leksiniai vienetai yra žodžiai ikonos (tikrovės atspindžiai), nes jų funkcija yra ne pavadinti tikrovės dalykus (kaip žodžių simbolių), o imituoti:

- garsus (*miau*, *čik čirik*),
- vaizdus (*keberiokšt, kabaldai*),
- pojūčius arba potyrius (*ple ple ple*, *be be be*).

Dalis ištiktukų yra pirminiai žodžiai, dalis jų yra padaryti iš veiksmažodžių (*tįst, gunkt*). Lietuvių kalbos žodynuose ištiktukų aiškinimas labai varijuoja, nes neįvertinama jų semasiologinė specifika. Neretai jų leksinės reikšmės yra nustatomos iš kartotekose arba tekstynuose turi-

mų vartojimo pavyzdžių, todėl kaip neva sisteminės-leksinės pateikiamos situacinės-pragmatinės reikšmės (plačiau žr. Zabarskaitė 2003). LKŽe yra pateikti du tos pačios kilmės ištiktukai – *pyst* ir *pist* (2):

(2)

a) *pýst interj. 1. pykšt (smūgiui žymėti): Ans mun tik pýst į ausį! Trk. Pýst par galvą su pagaliu! Krš. 2. netikėtam veiksmui nusakyti: Pýst virvė i nutrūko Krš. Pýst pašalpą gavau Vn.*

b) *pìst interj. 1. pimpt (staigiam nukritimui žymėti): Kepurelė pìst nukrito Šts. Pìst pri žemės Šts. 2. barkšt (lengvam sudavimui žymėti): Pìst su nagiuku į lempikę, i nebdega Krš. 3. paukšt (netikėtam veiksmui žymėti): Avis takšt į staktą, pìst i negyva Šts. Vyras sau pìst i pasikorė Trš.*

Ištiktukus *pyst : pist* galima laikyti fonosemantine pora[1]. Šiame straipsnyje abu ištiktukai leksinės reikšmės, pragmatikos ir semantinio kraičio požiūriu yra analizuojami jų neišskiriant. Jie abu priklauso veiksmo–judėjimo–kontakto raiškos ištiktukų grupei, kurią paprastai reprezentuoja T tipo priebalsiai, vieni arba junginiuose (*taukšt, paukšt, pliumpt, pupt, kaukšt, kliukt, tekšt, pekšt, keberiokšt, triokšt, pukšt, papt, tan* ir t. t.) (plačiau žr. Zabarskaitė 1995).

Pyst ir *pist* leksikografinių straipsnių iliustracijos – vartojimo pavyzdžiai – rodo, kad šių ištiktukų pragmatika taip pat yra labai artima.

1. 1. Abiejų ištiktukų trečioji reikšmė sutampa. Tai semantinė universalija – ištiktukų reikšmė ‘netikėtam veiksmui žymėti’ yra būdinga daugeliui lietuvių kalbos ištiktukų (3):

(3)

a) *táukšt interj. DŽ, NdŽ, taũkšt K, NdŽ, KŽ; Kos122, Rtr (...)* ***11. staigiam, netikėtam veiksmui nusakyti:*** *Staigiai i pats taũkšt, i neliko sau (mirė) Žr. Taũkšt ir pragėrė Jdr. Taũkšt išrindavojo malūną visą Pj. Galia darbą dirbti – taũkšt apsižanija Pj. Tas negavo, táukšt i parašė į laikraštį Sk. Susirašė į laikraštį, taũkšt i nūmetė [brigadininką] Grd. Ans tik taũkšt po patalu Varn.*

[1] Šis reiškinys straipsnyje bus aptartas vėliau.

b) *šàst interj. (...)* ***7. NdŽ šiaip kokiam staigiam, netikėtam veiksmui nusakyti:*** *Čižiukas ratukus tik šàst ir pastūmė po pečium Gž. Šast ir nukirtau jam galvą J. Šàst ir nubudau An. Lapės uodega šàst ir prilipo prie ledo (ps.) Upn. Ana šàst ir sumelavo Tvr.*

c) *bráukšt interj., braũkšt* ***žibt (staigiam veiksmui žymėti):*** *Bráukšt uždarė duris Š. Bráukšt ir užrakino – dabar papūsk Alk. Bráukšt ir sugriuvo KI708. Bráukšt ir nusimovė arklys apinastrį Lp. Bráukšt ir nebėra mano pinigėlių Rk. Kiek čia truko – bráukšt i megztinis Jrb. Ką pasakau – bráukšt ir užrašo Smn. Bráukšt jam naują bylą užvedė Dbk. Rytoj pat braukšt į Ameriką Žem. Teip netikėtai bráukšt ir atėjo! Skr. Bráukšt ir ištekėjo Jnšk. Tik bráukšt – ir asilą iš arklio padarė (ps.) J.Jabl. Ugnis medžius bráukšt sudegino J.Jabl. Braũkšt braukšterėjau par nosį Šts.*

Sugretinus ištiktukų *pist, pyst, šast, taukšt, braukšt* reikšmių ‘staigiam veiksmui (netikėtam) veiksmui žymėti (nusakyti)’ iliustracijas LKŽe, matyti, kad čia ištiktukai vartojami nespecifiškai, t. y. jie šnekos akte pasirenkami ne dėl savo specifinių, išskirtinių (sisteminių) semantinių požymių, o dėl to, kad turi staigumo / netikėtumo požymį, kaip bet kuris ištiktukas[2]. Kitaip sakant, ši reikšmė yra mažiausiai varžoma leksinio semantinio valentingumo. Kad analizuojamas ištiktukas *pyst* nėra vienintelis ištiktukas staigiam veiksmui imituoti, kalbinės bendruomenės nariai jaučia intuityviai.

1. 2. Kitos ištiktukų *pyst* ir *pist* leksikografinių straipsnių iliustracijos (vartojimo pavyzdžiai) rodo, kad pirmoji ištiktuko *pyst* reikšmė ‘smūgiui žymėti’ ir antroji ištiktuko *pist* reikšmė ‘lengvam sudavimui žymėti’ yra labai panašios, skiriasi tik imituojamo veiksmo intensyvumas: „smūgis“ yra gerokai intensyvesnis veiksmas už „lengvą sudavimą“. Intensyvumo skirtumą sukuria balsio kiekybė, balsio kiekybe tesiskiriančių ištiktukų porų lietuvių kalboje yra labai daug. Žodynuose jie pateikiami atskirais straipsniais (plačiau žr. Zabarskaitė 1990) ir jų reikšmė dažniausiai yra skiriama pabrėžiant intensyvumo skirtumus ‘lengvas, nestiprus veiksmas’ : ‘smarkesnis, smarkus veiksmas’ (4):

[2] Pačioje termino *ištiktukas* semantikoje yra netikėtumo / staigumo požymis.

(4)

a) *niùkt interj. 1. kumšt (**lengvam sudavimui kumščiu, alkūne žymėti**): Niukt niukt jis jai į kuprą uždavė J. Toks stipruolis – kad tau kartą niùkt, tu kebėkšt ir išvirstum Pg. Anas niùkt man, aš tada tuoj supratau Dbk. Niùkt į pašonę, tuoj nemitęs atsigręžė Grž. Niukt per petį ir eina sau Grž.*

b) *niū́kt interj. KII116 1. mūkt, kumšt (**smarkesniam sudavimui kumščiu žymėti**): Niū́kt kumščiu į pašonę, net dvasią užėmė Jnšk. Niū́kt į pašonį, i susirietė dvilinkas KlvrŽ. Niū́kt į kuprą vienąkart, niū́kt kitąkart, ir gerai apskaldė Grž. Par žandą niū́kt, – argi taip gražu?! Grž. Aš anam niū́kt į kuprą su kūloku, tas kiverst ant žemės Užv.*

1. 3. Ištiktukas *pist* dar turi ir „nukritimo“ reikšmę. Tai viena iš veiksmo–judėjimo–kontakto raiškų, žyminti horizontalią kryptį („smūgio“ semantikoje yra veiksmo vertikalumo požymis). *Pyst* „smūgis“ : *pist* „kritimas“ yra viena iš daugelio /i/ : /y/ fonosemantinės opozicijos veiksmo–judėjimo–kontakto raiškos ištiktukų porų parafrazių.

2. Fonosemantinė veiksmo–judėjimo–kontakto raiškos ištiktukų pora *pist* : *pyst* darybiškai yra sietina su veiksmažodžio *pisti* pirmąja reikšme[3] (5), o ne su kitu LKŽe pateiktu veiksmažodžiu *pysti* (6). Pirmasis (5) veiksmažodis reiškia valingą, antrasis (6) – savaiminį veiksmą. Veiksmažodiniai ištiktukai paprastai yra padaromi iš valingo veiksmo veiksmažodžių, kita vertus, veiksmažodžių bei ištiktukų semantiniai ryšiai yra gana skaidrūs:

(5)

pìsti, -a, -o (-ė) vlg. 1. tr. N, K, J, Vkš, Skr, Trgn, Vlk coire. | refl Alk, Rm.

(6)

pýsti, -ta, pýdo intr. pydyti. papýsti intr. Slnt atleisti pieną, papydyti: Karvė kitoji veikiai papysta, o kitoji neveikiai pieną teišduoda Kal. Nepritvinkusios karvės, t. y. nepapydusios Jš.

[3] Antroji žodžio *pisti* reikšmė yra pateikta tik Antano Juškos: 2. intr. J šlapintis.

3. Nujaučiamus *pyst* ir *pist* bei veiksmažodžio *pisti* semantinius ryšius atskleidžia pastarojo lizdas. Veiksmažodis *pisti* yra siejamas su kauzatyviniu veiksmažodžiu *paisyti* (7), kurio semantika paaiškina *pist* ir *pyst* reikšmes, plg.:

(7)

2 paisýti, paĩso, paĩsė N, K, paĩsyti, -ija (-yja K, Jrb), -ijo Stl, Up; N 1. tr. Lex41, R8, K ***daužyti*** *spragilais ar pakartotinai perleisti per mašiną iškultus miežius, kad nubyrėtų akuotai;* ***kulti*** *linų, kanapių, dobilų galvutes, kad atsiskirtų lukšteliai;* ***kulstyti****: Paisýk lingalvius, kanapgalvius, grūdus miežių, kad nebūtų akuotų J. Iš nepaisýtų miežių grynų kruopų niekuomet nepadarysi Kv. Šitie miežiai turbūt nepaisyti, kad tiek daug akuotų Čk. Paĩso miežius su kultuvais Kp. Ar jau baigė paisýti paisą? Paį. Dabar dulkių – negali nė išsižioti, bet kas bus, kad pradėsim miežius paĩsyti! Grg. Mergos, sustumkit miežius į krūvą – reikės paĩsyti! Šmk. Jo mašina gerai miežius paĩso Rm. Baltukai (dobilai) reikia mažiau paisýti už raudonuosius: juos perleidai du tris kartus, ir visi išbyra Brt. Gal rytoj pašals, tai paisýsime dobilus, ba jau krūvoj pradėjo šusti Mrj. | prk.: Kaip pradės [viesulas] paisýt, pešiot ... stogus, arbo dangčius, visų triobų BM56. Kult – tai kult, o paisýt – pastaisyt Prng. 2. tr.* ***daužyti, mušti, perti****: Jau, matyt, kitaip nebus: pradėsiu kailį paisýti Ll. Kai tiktai supyksta bobikė, tuoj ir paĩso vyrelį iš visų šonų, delną vis pasispjaudydama Vl. | refl: Vyrai paĩsijas ant rinkos Vdžg. Kad paĩsos paausiuos! Ds. 3. intr.* ***smarkiai ką daryti (valgyti, eiti, pūsti)****: Po darbo vyrai gerai paĩso Brt. Tai ir paĩsė: vos pilvą beišnešė! Mrj. Nuo keturių kėliaus ir paisiaũ į miestą Vlkv. Kad ims dabar šiaurys paisyti, tai bematant pašals Smn.*

Semantinis požymis, siejantis to paties darybinio lizdo žodžius *paisyti* ↔ *pisti* ↔ *pist* / *pyst*, yra energingo, tikslingo į ką nors nukreipto veiksmo, ppr. tęstinio, atliekamo su periodiniais intervalais, konceptas. Lietuvių kalboje žodžio *pisti* pirminė reikšmė yra išnykusi, tačiau atliepiniai giminiškose kalbose rodo tokią buvus, plg.: senoji rusų *рьchati* (*nuxamъ*) ‘grūsti; kratyti’, senovės islandų *piśtáḥ* ‘maltì’, avestos *pišant* ‘sugrūsti’ (Karaliūnas 1966).

Pagal panašų modelį lietuvių kalboje yra atsiradę nemažai ištiktukų: *raistyti* ↔ *risti* ↔ *rist* (8), *daiginti* ↔ *dygti* ↔ *dygt/digt* (9), *taisyti* ↔ *tįsti* ↔ *tįst* (10):

(8)

a) *raistyti raistýti, raĩsto, raĩstė tr. 1. KBII175 vynioti (audeklą). 2. N, [K] painioti, narplioti. | refl: Raistýtis kam po kojų NdŽ.*

b) *risti rìsti, rìta (reñta Gg), rìto (rìtė) 1. tr. SD367, Q311,616, N, K, I stumti, judinti, sukant paviršiumi, ridenti: Mes medžius rìtam pakalnėn prie upės Ar. Aš ritù akmenis in krūvą J. (...)*

c) *rìst interj. paritimui žemyn žymėti: Meška nuog pečio piestą rìst an žemės (ps.) Rod.*

(9)

a) *daigìnti, -ìna, -ìno; R caus. dygti 1: Toks oras labai javus daigìna Gs. Daigìna salyklą, žada alų daryti Lnkv. Aš miežius salyklai daiginaũ K. Grūdus, įdėjus į daigą, daiginù, ar dygs, ar bus gera sėkla J. Ir gaspadinės sėklų naminių daigina BM422.*

b) *dýgti, -sta, -o, dỹgti 1. intr. SD405, R, K leisti daigą, augti, želti: Rugiai pasėti jau dygsta J. Rugiai gubose dýgsta Jnšk. Laukiu, kad pradėt dýgt grybai Žl. (...) 4. tr. durti; statyti: Argi šitokian pagalin dýgsta [peilį] Lp.*

c) *dìgt interj. 1. bakst, durst: Dìgt digterėjo gyvatė kojon Š. Dìgt ir įkando gyvatė į kojà J. 2. smilkt (apie skausmą): Dìgt dìgt dyguliukai par dantį Krš. 3. smilkt (apie staigų neramumą): Dìgt par širdį, kaip pamačiau jaunikį, sako merga J. (...)*

d) *dýgt interj. 1. šmykšt, bakst: Šoko iš lovos, adata dýgt į kojà įdūrė Plt. 2. smilkt, dilgt: Dýgt man dygterėjo šone Š. Tik dýgt man širdin! Š. 3. žr. digt 3: Atsiminus Roželę, tuojau dygt dygt Pč. (...)*

(10)

a) *taisýti, taĩso, taĩsė K, Š, Rtr, FrnW, KŽ; H161, R, MŽ, Sut, I, L (...) || daryti, kad būtų tiesus: Taisau, tiesum darau SD290. Kap taisýsi [pradalgę], tai manę nedavysi Btrm.*

b) *tįsti, -ta, -o intr. KBII159, K, J, K.Būg, Rtr, DŽ, NdŽ; R, MŽ, N 1. tiestis, temptis į ilgį; drykti: Tįsta seilės Šts. Juo neturi nosinės, juo labiau snarglys tįsta Krtn. Suglamžyta, suplyšusi milinė, kurios*

skarmalai lyg kutai kokie tįso žemėn, – gaubia jo liekną liemenį I.Simon. Nuo stogo lašnojo, ir ilgos, apgargažėjusios ledo žvakės tįso žemėn V.Bub. Tįste tįsta kaukas lėkdamas J.

c) *tįst interj. DŽ, NdŽ, tįst intens. NdŽ, KŽ 1. drykt (nusidriekimui, nutįsimui žymėti): Aš tą medų lyžt, man per barzdą tįst (ps.) Grv. 2. timpt (staigiam patempimui, patraukimui, timptelėjimui nusakyti): Vienas tįst šen, kitas – ten, i parplyšo Trk. Imam visi kartu, ką čia – vienas tįst, kitas tįst Snt. Ans ranką kilst, arklys tįst KlvrŽ. Tik tįst ir ištraukė aviukas kojikę iš rankos Skr. Kaip ans pasakė tą žodį, tįst tįst – ano ta meškerę tampo LKT77(Štk). Žuvis meškerę tįst tįst – ir pabėgo Kv. Tas arklys tįst koją i ištrauka anam Als. 3. ištiesimui, ištempimui žymėti: Žąsytis trauka kojas pry savęs – būs žąsis, jei tįst, kojas paleida, būs žąsinas Šts. Aš ranką iškišęs tikt tįst vienam į plaukus Sch159. Aš ranką kyšt, jis (veršis) galva tįst [, kad pakasinėtų] Erž. (...)*

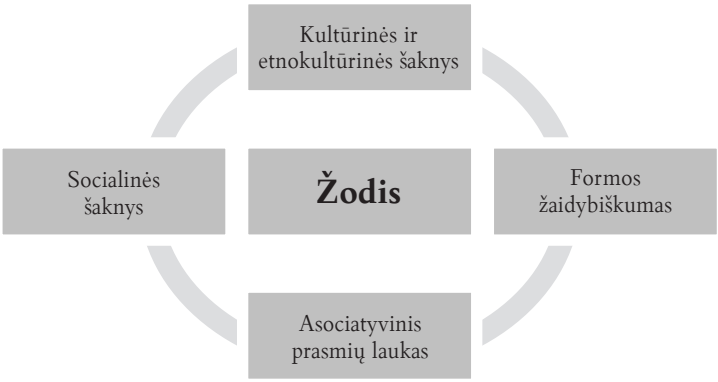
Palyginamojoje lentelėje pateiktos semantinės to paties veiksmažodinių ištiktukų darybos modelio sąsajos.

1 lentelė. *Veiksmažodinių ištiktukų darybos modelis*

Kauzatyvinis veiksmažodis	Paprastasis veiksmažodis	Ištiktukas	Jungiantis konceptas
paisyti	pisti	pist pyst	Energingas, tikslingas, į ką nors nukreiptas veiksmas, ppr. tęstinis, atliekamas su periodiniais intervalais
raistyti	risti	rist	Sukamasis judesys arba veiksmas ką nors sukti
daiginti	dygti	digt dygt	Energingas veiksmas, kuriuo pramušama / paveikiama kliūtis (žemė, oda ir pan.)
taisyti	tįsti	tįst	Tempiamasis judesys arba išlyginantis, ištiesinantis veiksmas

Pateikti pavyzdžiai rodo, kad ištiktukas *pyst* yra pagal būdingą modelį atsiradęs veiksmažodinis ištiktukas, kurio reikšmė yra susijusi su jo giminiškų veiksmažodžių semantiniu konceptu – energingu, tikslingu, į ką nors nukreiptu veiksmu. Taigi jo kilmė ir semantika neturėtų būti (o daliai kalbinės bendruomenės narių ir nėra) susierzinimo ir draudimų jo neįsileisti į viešąją vartoseną priežastis.

4. Toliau analizuodami ištiktuko *pyst* vartojimo viešojoje kalboje problemą turime aptarti **semantinio kraičio sąvoką**. Ji pirmiausia yra susijusi su neohumboltine kalbos, kaip kalbinės bendruomenės pasaulėvaizdžio, samprata. Idėja, kad kalba, kuri yra superstruktūra, turinti autonomiškus savo egzistavimo dėsnius, atstovauja ją vartojančios bendrijos gyvenimo (kultūros) kokybei ir / arba padeda ją kurti, filosofų įvairiais požiūriais analizuojama nuo Platono laikų, kalbininkų – daugiau nei šimtą metų, nuo Wilhelmo von Humboldto laikų. Priešingas požiūris į kalbą yra manyti, kad kalba nėra savitas, su konkrečios kalbinės bendruomenės sukurtomis prasmėmis ir vertėmis neatsiejamai susijęs sudėtingas pasaulėvaizdis, o tiesiog pragmatinis įrankis, tarsi koks kalbinis plaktukas ar replės, kurio paskirtis yra atlikti elementarias iš anksto žinomas funkcijas ir pasiekti konkrečių praktinių tikslų. Jei kalbą suvokiame kaip pasaulėvaizdžio raišką, kūrimo priemonę ir pratęsimą, turime įvertinti tai, kad kiekvienas žodis pasaulėvaizdyje visada yra įsišaknijęs įvairiais būdais.

Pav. 1. *Žodžio ir pasaulėvaizdžio ryšio sudedamosios dalys.*

Polisemija, sinonimija, antonimija, semantiniai (per semantinius laukus) ir darybiniai (per žodžių lizdus) ryšiai, mirusios metaforos, pastoviosios ir / arba dažnos kolokacijos, frazeologizmai, palyginimai, socialinės, kultūrinės bei individualios psichologinės asociacijos ir t. t. sudaro kiekvieno žodžio semantinį kraitį, kurį aktyvusis kalbos vartotojas intuityviai jaučia. Ištiktuko *pyst* semantiniame kraityje yra veiksmažodžio *pisti* reikšmė 'atlikti lytinį aktą', kuri moderniais laikais gavo (greičiausiai dėl rusų žargono poveikio) vulgarų atspalvį. Kad tai naujas semantinis reiškinys rodo, pvz., senovinis dvikamienis lietuviškas vardas *Pisimantas*. Tai, kad liaudies etimologai mėgina šiaip jau nekaltą ištiktuką tariamai reabilituoti (11) taip pat patvirtina, kad vulgarusis jo semantinio kraičio elementas yra labai jaučiamas.

(11)

Abejojantieji kai kurių ištiktukų buvimu Lietuvių kalbos žodyne*, gali pasitikrinti. Pavyzdžiui, „pyst" kilęs nuo žodžio „pykšt", jis vartojamas smūgiui žymėti. Žodyne pateikiamos tokios citatos: „Ans mun tik pyst į ausį!"; „Pyst par galvą su pagaliu!". „Pyst" vartojamas ir netikėtam veiksmui nusakyti: „Pyst virvė i nutrūko"; „Pyst pašalpą gavau".*

(Šaltinis: Vereta Rupeikaitė „Pyst, dzin, šnai – vartotini lietuviški ištiktukai", Kauno diena, 2009–02–24)

Semantinis kraitis yra rekonstruojamas analizuojant raiškos planą, jo darybinį lizdą, reikšmes, sąvoką ir aukščiausią žodžio semantinės potencijos – kūrybinės gebos – realizacijos pakopą – prasmių lauką. Kiekvieno žodžio sąvokoje glūdi istorinės, socialinės, kultūrinės prasmės. Kiekvienas žodis turi savo darybinį lizdą – giminiškus, bendrašaknius žodžius. Kiekvienas žodis generuoja bendrakultūres ir individualias asociacijas, kurios gali būti ir audicinės, ir vizualios.

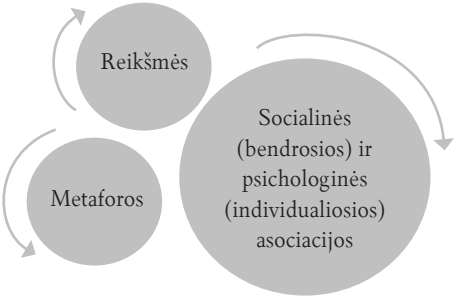
Ištiktuko *pyst* socialinis kraitis – sąsajos su pamatinio žodžio *pisti* reikšmės 'turėti lytinių santykių' ir jos vulgaraus, greičiausiai per rusų žargoną atėjusio, atspalvio neigiamas socialinis (ar greičiau sociokultūrinis) vertinimas yra viena iš priežasčių, kodėl šio ištiktuko vartojimas viešojoje erdvėje daliai kalbinės bendruomenės narių kelia susierzinimą. Jis gali būti susijęs ir su ištiktuko *pyst* darybinėmis sąsajomis

(semantinio kraičio dalimi, kurią sudaro bendrašaknių žodžių semantika) ir sociokultūrinėmis audicinėmis asociacijomis. Žodžiai *pisti* ↔ *pyst* ir kilmės bei darybos atžvilgiu, ir asociatyviai siejami su kitais vulgariais lietuviškais žodžiais *pyza, pizė, pìzdžius, pizdùkas, pìzdinti, pýzdinti*. Ištiktukas asociatyviai siejasi su rusų kalbos keiksmažodžiais *pizda* ir *pizdec*, kurie yra dažnai vartojami net rusų kalbos nemokančio jaunimo žargone ir yra turbūt vieni dažniausių lietuvių vartojamų keiksmažodžių (Razauskas 1999). Šių žodžių kilmė ta pati, jie vartojami ir kitose slavų kalbose, pvz., žodis rus. vlg. *pizda* yra siejamas ir su lietuvišku žodžiu *piesta* (Mažiulis III: 244–245; Mažiulis IV: 140).

Ištiktuko *pyst* semantiniame kraityje yra nepalankių jo vertinimui asociacijų ir prasmių, kurios kyla dėl jo darybiniame lizde esančių vulgarų reikšmės atspalvį turinčių bendrašaknių žodžių ir asociacijų su istorinių aplinkybių dėka lietuviams gerai žinomu rusišku žargonu ir keiksmažodžiais.

Lietuviška ištiktuko *pyst* kilmė, jo semantika, ryšys su *paisyti* konceptu, darybos modelis yra ta semantinio kraičio dalis, kuri daliai kalbinės bendruomenės narių duoda progą abejoti dėl šio ištiktuko „nepageidaujamo“ vartojimo viešojoje kalboje.

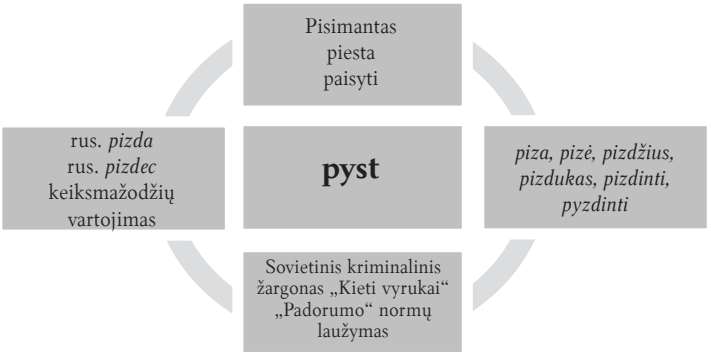
Kalbos vartotojai intuityviai jaučia visus semantinio kraičio aspektus, todėl nesąmoningai ir / arba pusiau sąmoningai vertina kiekvieną žodį. Kalba yra savotiška „juodoji dėžė“, kurioje neišvengiamai susijungia patys įvairiausi ryšiai, generuojantys semantinį kraitį ir, kaip jau buvo minėta, aukščiausią semantinės žodžio semantinės / kūrybinės gebos pakopą – prasmių lauką.

Pav. 2. *Prasmių laukas: kalba – juodoji dėžė, kurią galima šifruoti.*

Taigi išanalizavus ištiktuko *pyst* semantinį kraitį, galima rasti pirmiausia kalbinių argumentų atsakyti į straipsnio pradžioje iškeltą klausimą. Kita vertus, ekstralingvistiniai semantinio kraičio elementai – istorinės, sociokultūrinės ir individualios asociacijos taip pat yra svarbios. Jos yra nujaučiamos, bet ne visada ir ne visos. Semantinio kraičio analizė gali padėti priimti sprendimus rinkodaros, reklamos, viešųjų ryšių specialistams, padėti kurti naujas vizualias asociacijas ir pan., pavyzdžiui, susieti *pyst* su *spragilu* ar *piesta* ir taip kalbos raiškos pagalba gauti stiprų ir netikėtą pridėtinį efektą. Tokią kūrybinę žodžių potenciją, glūdinčią kiekviename žodyje, kiekvienoje kalboje, analizuoja ekonominė lingvistika[4].

5. Ekonominės lingvistikos pagrindinė idėja yra ta, kad kalba yra pridėtinės vertės kūrėja globalioje skaitmeninėje aplinkoje. Jeigu kalbinė bendruomenė pajunta ir sutaria, kad kalba yra vienas svarbiausių žmogaus kūrybinės raiškos, individualumo, unikalumo faktorių, kad jos kūrybinės galios, pasireiškiančios per kalbinės bendruomenės narius, teigia ne tik jų pačių išskirtinumą, bet ir unikalaus kalbos atspindimo pasaulio vertę, tada siekiama naudotis kalbos kuriamosiomis galiomis įvairiems ekstralingvistiniams tikslams pasiekti. Nesigilindami į detales, pamėginkime iš to, kas buvo pasakyta straipsnyje, sudaryti ištiktuko *pyst* labai apibendrinto semantinio kraičio schemą:

Pav. 3. *Ištiktuko pyst semantinis kraitis ir asociacijų laukas.*

[4] Ekonominės lingvistikos koncepcijos ir termino autorius yra vadybos ir komunikacijos teoretikas prof. Arūnas Augustinaitis.

Ištiktuko *pyst* semantinio kraičio ir asociacijų lauko analizė gali padėti prognozuoti, kokią pridėtinę vertę ištiktukas *pyst* sukuria, vartojamas viešoje kalboje (reklamoje, viešųjų ryšių aplinkoje, sprendimų priėmimo situacijoje, retorikoje). Tokia analizė, integruodama įvairius metodologinius požiūrius į leksiką, ir vertindama kalbą pridėtinės vertės kūrimo požiūriu gali atverti naujus kalbos paveikumo ir kūrybinės potencijos akiračius.

6. Ištiktuko *pyst* analizė parodė gana skaidrias ir nuspėjamas jo vertinimo viešoje erdvėje priežastis, tačiau ne visa lietuvių kalbos leksika turi tokį lengvai atsekamą semantinį kraitį, todėl straipsnyje pristatyta metodika gali būti labai naudinga vertinant mažiau skaidrius šiuo požiūriu žodžius ir prognozuojant jų paveikumą įvairiais pragmatiniais, stilistiniais ir kitais taikomaisiais požiūriais. Šio straipsnio tikslas buvo parodyti lingvistines ir ekstralingvistines priežastis, kodėl ištiktuko *pyst* vertinimas viešumoje yra ambivalentiškas, todėl jo semantinio kraičio analizės nesiekta pateikti labai išsamios. Tačiau straipsnyje pristatyta metodika atskleidė, kad LKŽe, kuriame galima rasti visų metodikos taikymui reikalingų duomenų, yra labai reikšmingas tokio pobūdžio tyrimų ir taikymo šaltinis. Išsamiai semantinio kraičio analizei reikia labai daug susistemintos kalbinės medžiagos – sinonimų, antonimų, giminiškų žodžių, semantinių ir darybinių analogijų, frazeologijos, vartojimo pavyzdžių ir t. t. Visa tai galima rasti unikaliame LKŽe.

Literatūra

Karaliūnas S. 1966: Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu. – *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, Serija A, 1(20), 167–177.

Mažiulis V. III: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Mažiulis V. IV: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Razauskas D. 1999: Rusiški keiksmažodžiai – *Liaudies kultūra*, 1(64), Vilnius.

Zabarskaitė J. 1990: Ištiktukų fonetinė sandara ir reikšmės. – *Kalbos kultūra* 59, 61–64.

Zabarskaitė J. 1995: Ištiktukų priebalsių fonosemantika (vienanariai pradžios junginiai). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 187–204.

ZABARSKAITĖ J. 2003: Ištiktukų reikšmių pateikimas žodynuose. – *Leksikografijos ir leksikologijos problemos,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 136–151.

SEMANTIC DOWRY OF A WORD: CASE OF THE INTERJECTION *PYST*

Summary

Public perceptions of the interjection *pyst* are discussed in this paper. Methods of economic linguistics, including the novel research concept of semantic dowry, were applied to the data from the Dictionary of the Lithuanian Language. Linguistic and extralinguistic causes explaining why a part of linguistic community considers it fully acceptable and others perceive it as taboo language are revealed. Based on the example in question, a novel method of lexical analysis, which could be useful in developing new tools for the improvement of language effectiveness, is presented.

Le-159 **Leksikografija** ir leksikologija / Lietuvių kalbos institutas. – Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2006- .

ISBN 978-9955-704-42-3 (įr.)

[D.] 4 : [straipsnių rinkinys] / sudarė Ritutė Petrokienė ; [redaktorių kolegija: Sturla Berg-Olsen ... [et al.]. – 2014. – 320 p. : iliustr.. – Str. liet., angl. – Santr. angl., rus., vok.. – Bibliogr. str. gale. – ISBN 978-609-411-137-2

Rinkinį sudaro įvairios problematikos mokslo straipsniai. Jame pristatomi Oksfordo anglų kalbos žodynas ir norvegų kalbos žodynas Norsk Ordbok, analizuojamos lietuvių leksikografijos, įskaitant tarminę, metodikos, tarmių medžiagos pateikimo žodynuose ir kitos problemos, nagrinėjami frazeologijos ir žodžių semantikos dalykai. Pirmas rinkinio straipsnis skirtas profesoriui Vytautui Vitkauskui (1935–2012) atminti.

UDK 811.172‘373+811.172‘374

L E K S I K O -
G R A F I J A
ir
L E K S I K O -
L O G I J A
4

Dailininkas
Alfonsas Žvilius
Spaudai rengė
Nijolė Vinikaitė
Maketavo
Neda Kostkienė

SL 655. 20 apsk. leidyb. l.
Tiražas 300 egz.
Išleido Lietuvių kalbos institutas,
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
Spausdino UAB „Petro ofsetas“,
Naujoji Riovonių g. 25 C, LT-03153 Vilnius